

Iwona Żuraszek-Ryś

Między oryginalnością a konwencją

**O leksyce powieści bałkańskich
Teodora Tomasza Jeża**

Uniwersytet Zielonogórski

Między oryginalnością a konwencją

Iwona Żuraszek-Ryś

Między oryginalnością a konwencją

O leksyce powieści bałkańskich
Teodora Tomasza Jeża

Zielona Góra 2025

RADA WYDAWNICZA

Mariusz Naczek (*przewodniczący*), Paweł Andrzejewski, Andrzej Bisztyga,
Bogumiła Burda, Joanna Dec-Pietrowska, Beata Gabryś, Mariusz Jenek,
Aleksandra Kruk, Franciszek Runiec (*sekretarz*)

UNIWERSYTET
ZIELONOGÓRSKI

RECENZJE

Danuta Kowalska

Stanisław Borawski

KOREKTA

Alina Polak-Woźniak

REDAKCJA TECHNICZNA

Elżbieta Kościańska

PROJEKT OKŁADKI

Marta Surudo

© Copyright by Uniwersytet Zielonogórski
Zielona Góra 2025

ISBN 978-83-7842-568-7

DOI <https://doi.org/10.594444/uz.9788378425687>

OFICyna WYDAWNICZA UNIWERSYTETU ZIELONOGÓRSKIEGO

65-246 Zielona Góra, ul. Podgórna 50, tel. 68 328 78 64
www.ow.uz.zgora.pl, sekretariat@ow.uz.zgora.pl

Wykaz skrótów

- Bąb – J. Bąbała, *Zygmunt Miłkowski a Słowiańszczyzna*, Warszawa 1939.
- Dziek – M. Dziekan, *Życie i dzieło bośniackiego pisarza muzułmańskiego Muhameda Hevaiego Uskufiego (XVII w.)*, „Colloquia Orientalia Bialostocensia” 14, Białystok 2015, s. 255-279.
- E – *Internetowa encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/>.
- Kwo – T. Kwoka, *Najazd turecki i jego wpływ na rozwój serbskiego słownictwa społecznego*, „Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe” 2010, 7, s. 29-40.
- Kwo I – T. Kwoka, *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*, t. I: *Ród i społeczeństwo*, Kraków 2012.
- Kwo II – T. Kwoka, *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*, t. II: *Państwo i administracja*, Kraków 2013.
- Kwo III – T. Kwoka, *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*, t. III: *Wojsko, kościół, świadczenia i własność*, Kraków 2015.
- Much – A. Muchliński, *Źródłosłownik wyrazów, które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich, tudzież mających zobopólną analogję co do brzmienia lub znaczenia, z dołączeniem zbioru wyrazów, przeniesionych z Polski do języka tureckiego*, Petersburg 1858.
- SEBr – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. IV, Warszawa 1985.
- SJPXVII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <http://sxvii.pl>.
- SJPArct – M. Arct, *Słownik ilustrowany języka polskiego*, Warszawa 1916.

- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1-11, Warszawa 1958-1969.
- SJPSz – *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1-3, Warszawa 1979-1981.
- SJT – *Elektroniczny słownik turecko-polski*, <https://pl.glosbe.com/pl/tr>.
- SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1-6, Warszawa 1807-1814.
- SNH – T.T. Jeż, *Narzeczona harambaszy* (objaśnienia opracowane przez A. Lewak), Gdańsk 2000.
- SstpArct – M. Arct, *Słownik staropolski*, oprac. A. Krasnowolski i W. Niedźwiedzki, Warszawa 1920.
- ST – I. Strycharski, *Słownik do Trylogii*, Lwów-Warszawa-Kraków 1925.
- Stach – S. Stachowski, *Słowniczek bałkańskich turcyzmów T.T. Jeża*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze” 2000, z. 120 (1241), s. 199-218.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900-1927.
- SWil. – *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i inni, t. 1-2, Wilno 1861.
- SWO – *Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*, red. E. Sobol, Warszawa 1997.
- SWOArct – M. Arct, *Słowniczek wyrazów obcych*, Warszawa 1899.
- W – <https://pl.wikipedia.org/wiki>.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, <https://wsjp.pl>.

Przedmowa

Niniejsza rozprawa stanowi efekt rozważań nad warstwą leksykalną powieści bałkańskich Teodora Tomasza Jeża – jednego z bardziej płodnych pisarzy XIX w. Obfitość prac, jaką po sobie pozostawił, skłania do zastanowienia się nad tym, jak zmieniała się leksyka w kolejnych tekstach. Dla autorki niniejszego opracowania niezwykle intrygujące okazały się przede wszystkim następujące pytania:

- Jaki zasób słownictwa prezentują poszczególne powieści południowo-słowiańskie?
- W jakim stopniu Jeż, pisząc kolejne powieści, korzystał z określonego zasobu leksykalnego, a w jakim go modyfikował?
- Jakie czynniki miały wpływ na zmiany słownictwa w kolejnych utworach?

Zasadniczym wątkiem historycznojęzykowej narracji w tej rozprawie postanowiono zatem uczynić odpowiedzi na postawione powyżej pytania.

Podstawę materiałową niniejszej publikacji stanowią powieści bałkańskie T.T. Jeża – wyodrębniona grupa utworów, składająca się z tekstów artystycznych o podobnej tematyce i należących do tego samego gatunku, a więc reprezentująca zbliżone wzorce językowostylistyczne.

T.T. Jeż jest dziś twórcą może już nieco zapomnianym, ale w czasach swojej aktywności artystycznej dorównywał poczytnością Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu i wielu innym powieściopisarzom tamtego okresu. Zaświadcza o tym m.in. wypowiedź Stanisława Krzemińskiego – dziewiętnastowiecznego krytyka literackiego i publicysty, który

wyznaczał Jeżowi miejsce obok tak poczytnych pisarzy, jak Kraszewski czy Sienkiewicz:

Powieść z natury swojej przeznaczoną jest dla wszystkich dla tego żywego ogółu, który i martwą naukowość i wszelki specjalizm w sobie roztopia: stąd też powieściopisarz wtedy dopiero z pracy swej zadowolonym być może, kiedy dzieła jego znajdują się w rękach powszechności czytającej tego społeczeństwa, do którego należy. Takiego zadowolenia nie przestaje doznawać Kraszewski, takim długo cieszył się Jeż i takie wreszcie stało się obecnie udziałem Sienkiewicza¹.

Jeż był znany zresztą nie tylko współczesnym sobie czytelnikom, ale cieszył się także estymą wśród następnych pokoleń.

U podstaw prezentowanych w niniejszej rozprawie wyników badań leksyki legły przede wszystkim dwie metody badawcze: statystycznych badań leksykalnych oraz pól językowych. Na ich podstawie możliwe było uchwycenie stabilności i zmienności leksyki powieści T.T. Jeża w świetle ogólnej charakterystyki zbioru, jak i poszczególnych utworów.

Praca składa się zasadniczo z trzech części. W pierwszej przedstawiono materiałowe zaplecze pracy i jej metodologiczną charakterystykę, a także informacje służące zrozumieniu poruszanego w tej rozprawie zagadnienia. Struktury językowej tekstu nie sposób bowiem analizować bez zarysowania choćby ogólnokulturowych odwołań². W związku z tym zaprezentowano biografię twórcy z uwzględnieniem tych okoliczności, które miały wpływ na powstanie analizowanych powieści. Zwrócono również uwagę na miejsce pisarza w tradycji polskiej powieści historycznej i jego wkład w rozwój gatunku. Ostatni fragment części pierwszej poświęcono tematyce orientalnej i południowosłowiańskiej obecnej w innych niż beletrystyka dokonaniach twórczych Jeża.

¹ S. Krzemiński, *Z burzy dziejowej*, [w:] *Programy i dyskusje literackie okresu pozytywizmu*, oprac. J. Kulczycka-Saloni, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985, s. 550.

² Wśród uwarunkowań tekstowych wskazuje się na różnorodne zjawiska i zależności: życiowe (np. T. Dobrzyńska, M. Wojtak), komunikacyjne (np. S. Gajda, A. Wilkoń), kontekstowe (np. kontekst pojęciowy – S. Gajda, kontekst stylowy – M. Wojtak), językowe (np. T. Dobrzyńska), ogólnokulturowe (S. Borawski, T. Dobrzyńska, S. Gajda, A. Wilkoń, M. Wojtak).

Część drugą stanowią analizy leksyki z poszczególnych powieści południowosłowiańskich w ujęciu kontrastywnym. Ostatni fragment tej części dotyczy porównania osiągniętych wyników z danymi uzyskanymi przez S. Borawskiego w zakresie listów³.

Część trzecia została poświęcona charakterystyce wybranych grup słownictwa: leksyce egzystencjalnej i turcyzmom.

Mimo że T.T. Jeź był twórcą znanym i cieszącym się za życia dużą poczytnością, to jego spuścizna literacka nie była przedmiotem szczególnego zainteresowania językoznawców. Wprawdzie powstało kilka prac poświęconych dokonaniom artystycznym tego autora, m.in. monografie Witolda Doroszewskiego *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku*⁴ oraz Stanisława Borawskiego *Słownictwo potoczne listów Zygmunta Miłkowskiego do Juliana Łukaszeńskiego (1867-1895)*, a także opracowany przez Stanisława Stachowskiego *Słowniczek bałkańskich turcyzmów T.T. Jeża*⁵, jednak dotyczyły one innego gatunku (listy), bądź w centrum analiz stawiły zazwyczaj inne zjawiska językowe (np. słowotwórcze). Niniejsza rozprawa ma więc na celu wypełnienie istniejącej luki badawczej w zakresie poznania idiolektu pisarza.

³ S. Borawski, *Słownictwo potoczne listów Zygmunta Miłkowskiego do Juliana Łukaszeńskiego (1867-1895)*, Zielona Góra 2007.

⁴ W. Doroszewski, *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku*, Warszawa 1949.

⁵ S. Stachowski, *Słowniczek bałkańskich turcyzmów T.T. Jeża*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze” 2000, z. 120 (1241), s. 199-218.

Część I

Wstęp

1. Cele badawcze

Niniejsza rozprawa jest poświęcona analizie warstwy leksykalnej powieści bałkańskich Teodora Tomasza Jeża, a podstawą badań postanowiono uczynić część dorobku jednego z bardziej płodnych pisarzy XIX w., a przy tym cieszącego się popularnością wśród licznych kręgów czytelniczych i stanowiącego niewątpliwego autorytet.

Obfitość prac, jakie po sobie pozostawił Jeż, może skłaniać do refleksji nad sposobami używania środków językowych i ich przekształceniami, a więc nad tym, czy ta znaczna liczba tekstów koresponduje z kreatywnością autorską, czy może skazuje twórcę na powtarzalność własnych wyborów leksykalnych. Podjęte w tej rozprawie rozważania będą zatem miały na celu charakterystykę leksyki wybranej grupy tekstów, określenie preferencji autora w jej doborze i przeobrażeń w jej użyciu w danym czasie. Z uwagi na obszerność materiału badawczego dokładniejszej analizie zostaną poddane wybrane grupy słownictwa: leksyka egzystencjalna oraz turczyzmy, a więc formy niezbędne do kreacji świata przedstawionego badanych powieści historycznych, których miejscem akcji są Bałkany.

Zwróci się również uwagę na ogólnokulturowe odwołania mające wpływ na kształt analizowanych utworów, np. osobiste doświadczenia pisarza z podróży po Bałkanach i zainteresowanie problematyką południowosłowiańską, czy też zaangażowanie w dyskusję nad formą i wymową polskiej powieści historycznej.

Można przyjąć, że Jeź jako jednostka o dość wysokich kompetencjach językowych nie musiał być zbyt silnie związany konwencją językową i obyczajową w zakresie realizacji wzorca gatunkowego powieści, mógł zatem bardziej swobodnie traktować ogólne dyrektywy dotyczące wytworzenia tego rodzaju tekstów i sięgać po różnorodne środki językowe. Poza tym ze względu m.in. na zasadę mimesis i możliwości odbiorcze czytelników powinien przestrzegać zasad obowiązujących w powieści historycznej i korzystać z wypracowanych schematów. Czy Jeź, tworząc kolejne teksty, wpisywał się zatem w konwencje wynikające m.in. z konieczności przestrzegania wzorów charakterystycznych dla określonego gatunku, i używał podobnej leksyki, czy też modyfikował praktykę pisarską, wprowadzając nowe słownictwo?

Interesujące jest również zastanowienie się nad kwestią podobieństwa lub odmienności leksyki użytej przez pisarza w różnych gatunkach. W tym celu oglądowi podda się słownictwo powieści bałkańskich oraz listów pisarza do Juliana Łukaszeńskiego. Takie zestawienie powinno wykazać, czy leksyka Jeża wyzyskana dla celów artystycznych jest taka sama co słownictwo użyte w prywatnej korespondencji, czy może od niego odbiega, w jakim zatem zakresie stanowi ona ponadgatunkowe centrum idiolektu pisarza, a w jakim jest warunkowana przyjętym wzorcem gatunkowym.

2. Stan badań nad językiem pisarzy

Badania nad językiem autorów, w tym twórców dziewiętnastowiecznych, mają długą i bogatą tradycję. Pierwsze prace poświęcone tej problematyce powstały pod koniec XIX w.⁶ Dopiero jednak po 1946 r. obserwujemy

⁶ Jedną z pierwszych prac, w której poruszono zagadnienia dotyczące indywidualnego użycia języka autora, była – zdaniem Zofii Gosiewskiej – książka Józefa Przyborowskiego *Wiadomość o życiu i pismach Jana Kochanowskiego*, wydana w Poznaniu w 1857 r. (rozdz. IV: *Kilka słów o języku Jana Kochanowskiego*) – Z. Gosiewska, *Z historii badań nad językiem i stylem autorów (szkic informacyjny)*, „Poradnik Językowy” 1949, z. 4, s. 23. Jeśli chodzi o prace dotyczące twórców XIX-wiecznych, to pojawiły się one głównie na początku XX w.: zob. np. S. Dobrzycki, *Kilka spostrzeżeń nad językiem Mickiewicza*, „Prace

wzrost zainteresowań językiem pisarzy. W 1946 r. ukazał się artykuł Zenona Klemensiewicza pt. *Jak charakteryzować język osobniczy*⁷, w którym autor przedstawił m.in. sposoby opisu języka osobniczego (metodę statyczno-opisową i metodę genetyczno-dynamiczną). Trzy lata później została wydana monografia pt. *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku* autorstwa Witolda Doroszewskiego⁸. Publikacja ta wpisywała się w nurt badań obejmujących język osobniczy i uzasadniających szczególną rolę tych autorów, którzy zostali uznani za ważnych w dziejach historii literatury. Teza o konieczności studiów nad językami autorów, przede wszystkim pisarzy wybitnych, a także ich tekstami została jednak przedstawiona i teoretycznie uzasadniona dopiero w referacie *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego* Stanisława Urbańczyka⁹, który został wygłoszony podczas Sesji Naukowej PAN „Odrodzenie w Polsce” (25-30.10.1953). Był to jeden z ważniejszych wniosków zgłoszonych podczas tej sesji, którego realizacja stała się podstawą metodologiczną wielu prac powstających aż po czasy współczesne.

Analiza tekstów poświęconych językowi pisarzy XIX w. wykazała¹⁰, że szczególnym zainteresowaniem historyków języka cieszyli się początko-

Filologiczne” 1909, VII; J. Magiera, *Dwie uwagi o języku Słowackiego*, „Poradnik Językowy” 1909; M. Sędzimir, *Język Słowackiego. Księga pamiątkowa*, t. III, Lwów 1909; F. Siedlecki, *Materiały do badań nad językiem Zygmunta Krasińskiego*, „Prace Filologiczne” 1909, VII; R. Zawiliński, *Słownictwo Krasińskiego*, „Język Polski” 1912; J. Kallenbach, *O języku i stylach Mickiewicza*, „Język Polski” 1922, VII; I. Fik, *Uwagi nad językiem Cyprjana Norwida*, Kraków 1930; H. Turska, *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej*, Wilno 1930 (przykłady podane za: Z. Gosiewska, *op. cit.*, s. 18-19).

⁷ Z. Klemensiewicz, *Jak charakteryzować język osobniczy*, „Zagadnienia Literackie” 1946, nr 1 (przedruk w: idem, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa 1961).

⁸ W. Doroszewski, *op. cit.*

⁹ S. Urbańczyk, *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. 3: *Historia języka polskiego*, red. M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa 1960, s. 425-453.

¹⁰ Ze względu na bogactwo powstałych prac dotyczących omawianej kwestii w niniejszej rozprawie zostaną przywołane tylko niektóre (przede wszystkim o charakterze

wo przede wszystkim twórcy romantyczni, zwłaszcza wielcy romantycy, mniejszym zaś pozytywistyczni. Badacze zwracają przy tym uwagę, że zainteresowanie to odnosiło się głównie do autorów kresowych. Obszer-nych opracowań doczekali się w tym czasie m.in. Aleksander Fredro¹¹, Adam Mickiewicz¹², Juliusz Słowacki¹³, Władysław Syrokomla¹⁴, filomaci i filareci¹⁵. Prowadzone wtedy badania nad językiem pisarzy próbowano często odnosić wprost lub pośrednio do obrazu języka XIX w. Prace poświęcone poszczególnym autorom były więc często ilustracją głównych tendencji rozwojowych dziewiętnastowiecznej polszczyzny, o czym

monograficznym). Wybór ma charakter subiektywny i został podyktowany celem badań. Obszer-ną listę publikacji poświęconych językowi XIX w. zawiera m.in. *Bibliografia podręczna gramatyki historycznej i historii języka polskiego*, oprac. Z. Bukowcowa, M. Kucała, Wrocław 1981, a także bibliografie z prac przedstawionych w tym fragmencie rozprawy. Omawiając stan badań nad polszczyzną pisarzy XIX-wiecznych, korzystano przede wszystkim z ustaleń poczynionych przez Marzannę Uździcką (M. Uździcka, *Studium kształtowania się kompetencji językowej agronoma. Analiza genologiczna, pragmatyczna i leksykalna „Wykładów” Władysława Majewskiego z lat 1848-1850*, Zielona Góra 2010). Z uwagi na to, że w publikacji autorki odnajdziemy wyczerpującą próbę syntezy badań nad językiem pisarzy XIX w., uwzględniającą główne kierunki i obszary, wokół których skupiły się prowadzone analizy i opisy stanu języka oraz jego funkcjonowania, w niniejszej rozprawie ograniczono się do wybiórczego przedstawienia tego zagadnienia, poszerzając je jednak o nowsze pozycje bibliograficzne. Referując natomiast główne kierunki badań nad słownictwem pisarzy, odwołano się do następujących pozycji: A. Kozłowska, *Miejsce badań nad idiolektem w obrębie językoznawstwa*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 2015, nr 30, s. 71-83; E. Sławkowa, *O różnych sposobach językoznawczej refleksji nad językiem artystycznym*, [w:] *Język pisarzy jako problem lingwistyki*, red. T. Korpysz, A. Kozłowska, t. 2, Warszawa 2009, s. 25-44; eadem, *Kierunki badań nad słownictwem pisarzy*, [w:] *Język pisarzy, problemy słownictwa*, red. T. Korpysz, A. Kozłowska, t. 3, Warszawa 2011, s. 13-28; B. Walczak, *Badania w zakresie historii języka polskiego (próba syntezy)*, [w:] *Językoznawstwo w Polsce. Kierunki badań i perspektywy rozwoju. Materiały z sesji jubileuszowej Komitetu Językoznawstwa PAN*, red. M. Grochowski, Warszawa 2012, s. 99-113.

¹¹ Np. J. Zaleski, *Język Aleksandra Fredry*, cz. 1: *Fonetyka*, cz. 2: *Fleksja, składnia, słowotwórstwo, słownictwo*, Wrocław 1969, 1975.

¹² Np. *O języku Adama Mickiewicza*, red. Z. Klemensiewicz, Wrocław 1959; *Słownik języka Adama Mickiewicza*, red. K. Górski, D.S. Hrabec, t. 1-11, Wrocław 1962-1983.

¹³ Np. A. Boleski, *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, Łódź 1956; T. Skubalanka, *Słownictwo poezji miłosnej J. Słowackiego na tle tradycji*, Toruń 1966.

¹⁴ Np. J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. 1-2, Uppsala 1955, 1957.

¹⁵ Z. Kawyn-Kurkowa, *Język filomatów i filaretów. Przyczynek do dziejów języka polskiego XIX w. Słowotwórstwo i słownictwo*, Wrocław 1963.

wyraźnie zaświadczać ich podtytuły¹⁶. Ten okres badań jest nazywany etapem historyczno-językowym¹⁷.

W następnych latach krąg badawczy uległ poszerzeniu także o autorów pozytywistycznych, np. Marię Konopnicką¹⁸, Bolesława Prusa¹⁹ czy Henryka Sienkiewicza²⁰. Do 1986 r., jak pisała Kwiryna Handke w artykule poświęconym korespondencji Elizy Orzeszkowej²¹, zainteresowanie polszczyzną literacką tej autorki, a także innych twórców drugiej połowy XIX w., nie było zbyt duże. Dopiero od lat dziewięćdziesiątych XX w. daje się zauważyć większe zainteresowanie tymi twórcami²², w tym również pisarzami dzisiaj mało znanymi lub zapomnianymi²³. Zauważalny jest znaczny przyrost prac im poświęconych. Zmieniła się również perspektywa badawcza. Język pisarza przestał już być traktowany jako przykład służący ilustracji procesów rozwojowych polszczyzny. Zaczął być

¹⁶ Np. „studium z dziejów języka” (W. Doroszewski, *op. cit.*), „przyczynek do dziejów języka” (J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli...*; Z. Kawyn-Kurzowa, *op. cit.*), „przyczynek do historii języka polskiego” (H. Turska, *op. cit.*).

¹⁷ Zob. np. E. Sławkowa, *O różnych sposobach językoznawczej refleksji...*, s. 29.

¹⁸ Np. Z. Klemensiewicz, *Kilka spostrzeżeń językoznawcy o języku poezji Marii Konopnickiej*, „Prace Filologiczne” 1970, s. 337-341. Ze wcześniejszych prac warto wspomnieć o publikacji: J. Trypućko, *Epitety złoty i srebrny w poezjach Konopnickiej*, Warszawa 1960.

¹⁹ Np. T. Smółkowa, *Słownictwo i fleksja „Lalki” Bolesława Prusa. Badania statystyczne*, Wrocław 1974. Ze wcześniejszych prac warto wspomnieć o publikacji: H. Kurkowska, *O języku „Lalki” Prusa*, „Poradnik Językowy” 1948, z. 1, s. 2-8.

²⁰ Np. A. Wilkoń, *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza. Studia nad tekstem*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze” 1976, z. 50. Ze wcześniejszych prac warto wspomnieć o: I. Strycharski, *Słownik do Trylogii*, Lwów-Warszawa-Kraków 1925; C. Rokicki, *Parę uwag o języku Sienkiewicza*, Warszawa 1925.

²¹ K. Handke, *Regionalizmy w korespondencji Elizy Orzeszkowej*, [w:] eadem, *Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym*, Wrocław-Warszawa 1986, s. 105-118.

²² Tu warto choćby wspomnieć o: A. Pihan, *Studia o języku J.I. Kraszewskiego. Słownotwórstwo i leksyka drugiego okresu twórczości*, Poznań 1991; liczne artykuły K. Handke o E. Orzeszkowej, do których adresy bibliograficzne odnajdziemy w publikacji: K. Handke, *Rozważania i analizy językoznawcze*, Warszawa 1997.

²³ Tu warto choćby wspomnieć o: B. Bartnicka, *Wyrazy rzadkie i zapomniane w powieściach Henryka Rzewuskiego*, [w:] *Studia nad słownictwem XIX wieku*, red. W. Kupiszewski, t. 1, Warszawa 1992, s. 43-64; H. Karaś, *Słownictwo dziewiętnastowiecznych „Kronik lwowskich” Jana Lama*, [w:] *Studia nad słownictwem XIX wieku*, red. W. Kupiszewski, t. 1, Warszawa 1992, s. 65-86; J. Kopeć, *Język Józefa Lompy*, Wrocław 1965.

postrzegany jako twór autonomiczny, stając się samodzielnym przedmiotem analiz²⁴. Uwaga badaczy skupiła się także na języku tekstu, usuwając z pola widzenia jego twórcę. Zmianie uległ również sposób opisu języka pisarzy – od rejestrująco-opisowego oglądu systemu językowego twórcy w kierunku funkcjonalno-stylistycznym, komunikacyjno-pragmatycznym czy antropologiczno-kognitywnym.

Przeprowadzane analizy językoznawcze dotyczyły całości systemu – od fonetyki przez słowotwórstwo i fleksję, aż po składnię oraz słownictwo i frazeologię. Zauważalne jest jednak skoncentrowanie badań wokół leksyki. Słownictwo było zatem najczęściej podejmowanym obszarem badań nad językiem pisarzy. Marzanna Uździcka wskazywała, że powstające opracowania charakteryzowały słownictwo pod różnym kątem i dotyczyły opisu różnych warstw leksykalnych. Wśród nadrzędnych celów tych prac autorka wymieniła: ustalenie cech indywidualnych twórcy na tle słownictwa XIX w., analizowanie leksyki rzadkiej z punktu widzenia współczesnej normy językowej, wydzielenie warstwy potocznej i literackiej, a także porównanie zarejestrowanej leksyki ze współczesnym językiem polskim z jednej strony i ze stanem polszczyzny XIX w. z drugiej. Oprócz tych kręgów tematycznych wskazała także: badanie słownictwa, którego nie rejestrują dostępne nam słowniki języka polskiego oraz wydawnictwa normatywne i porównywanie go z leksyką innych twórców czy dzieł literackich; analizowanie mechanizmów przekształceń leksyki;

²⁴ Zob. np. poszczególne tomy *Słownictwa pism Stefana Żeromskiego*, a także: M. Zachorowska, *Wyobraźnia pisarska Bolesława Prusa i Stefana Żeromskiego na przykładzie słownictwa topograficznego i nazw barw*, Bydgoszcz 2006; eadem, *Świat roślin w pismach Bolesława Prusa*, Bydgoszcz 2012; eadem, *Wojna i wojskowość w „Faraonie” Bolesława Prusa*, Bydgoszcz 2014; D. Kowalska, *Sztuka słowa Mikołaja Reja. Studium stylistyczno-językowe „Psałterza Dawidowego”*, Łódź 2013; L. Mariak, *Leksyka z zakresu wojskowości w „Trylogii” Henryka Sienkiewicza*, cz. I: *Analiza i interpretacja*, Szczecin 2011 oraz *Leksyka z zakresu wojskowości w „Trylogii” Henryka Sienkiewicza*, cz. II: *Słownik*, Szczecin 2009; M. Pietrzak, *Językowe środki kreowania postaci w twórczości historycznej Henryka Sienkiewicza*, Łódź 2004; A. Pihan-Kijasowa, *Słownictwo z zakresu handlu w prozie Bolesława Prusa (na tle XIX-wiecznej leksyki handlowej)*, *Studia*, Poznań 2012; J. Puzynina, *Słowo Norwida*, Wrocław 1990; *Słownik języka Cypriana Norwida. Zeszyt próbny*, red. J. Chojak, Warszawa 1988.

ogłód słownictwa pod kątem zróżnicowania regionalnego, narodowego, a także w ujęciu statystycznym²⁵.

W badaniach nad słownictwem pisarzy ze względu m.in. na odmienność sposobów opisu leksyki czy stawianych celów analiz można wyodrębnić różne kierunki. Ewa Sławkowa²⁶ zaproponowała wyróżnienie następujących perspektyw badawczych: 1. historyczno-językową, reprezentowaną przez obszernie opracowania powstałe głównie w pierwszej połowie XX w., a dotyczące języka pisarzy dziewiętnastowiecznych, w tym ich słownictwa jako dokumentu ukazującego ewolucję leksyki dziewiętnastowiecznej polszczyzny (np. H. Turska²⁷, W. Doroszewski²⁸, J. Trypućko²⁹, J. Zaleski³⁰, Z. Kawyn-Kurzowa³¹); 2. stylistyczną, dotyczącą specyfiki i funkcji słownictwa w dziele, a zaświadczoną np. w pracach poświęconych leksyce w *Trylogii* H. Sienkiewicza autorstwa Aleksandra Wilkonia³² i Bogdana Walczaka³³; 3. semantyczno-syntagmatyczną, związaną z badaniem organizacji słownictwa w dziele, jego specyficznym uporządkowaniem i zhierarchizowaniem, a poświadczoną np. w pracach nad językiem Norwida, zainicjowanych przez Jadwigę Puzyrinę³⁴; 4. statystyczną, dotyczącą frekwencji słownictwa w tekstach, wskazywania słów/wyrazów-kluczy, a zaświadczoną w opracowaniach m.in.

²⁵ M. Uździcka, *op. cit.*, s. 56.

²⁶ E. Sławkowa, *Kierunki badań nad słownictwem pisarzy...*, s. 16-24. Podane zostaną tylko adresy bibliograficzne prac, które dotyczą polszczyzny XIX-wiecznej.

²⁷ H. Turska, *op. cit.*

²⁸ W. Doroszewski, *op. cit.*

²⁹ J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli...*

³⁰ J. Zaleski, *op. cit.*

³¹ Z. Kawyn-Kurzowa, *op. cit.*

³² A. Wilkoń, *op. cit.*

³³ B. Walczak, *Sienkiewicz w dziejach języka polskiego*, [w:] *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, red. J. Brzeziński, Zielona Góra 1988, s. 129-139.

³⁴ Zob. np. *Słownictwo etyczne Cypriana Norwida*, cz. 1: *Prawda, fałsz, kłamstwo*, red. J. Puzyrny, Warszawa 1993; *Słownictwo estetyczne Cypriana Norwida*, red. J. Chojak, Warszawa 1994; E. Teleżyńska, *Nazwy barw w twórczości Cypriana Norwida*, Warszawa 1994; T. Korpysz, J. Puzyrny, *Wolność i niewola w pismach Cypriana Norwida*, Warszawa 1998; A. Kadyjewska, T. Korpysz, J. Puzyrny, *Chrześcijaństwo w pismach Cypriana Norwida*, Warszawa 2000.

Jadwigi Sambor³⁵, Teresy Smółkowej³⁶, Edwarda Stachurskiego³⁷, Elżbiety Rudnickiej-Firy³⁸ czy Władysława Kuraszkiewicza³⁹.

Poza tymi kierunkami autorka wskazała jeszcze na trzy kształtujące się nurty: badania związane z pragmatyką, inspirowane językoznawstwem kognitywnym i odwołujące się do dyskursu⁴⁰.

3. Stan badań nad twórczością T.T. Jeża

Polszczyzną literacką XIX w. interesowało i interesuje się wielu językoznawców. Według E. Stachurskiego największym zainteresowaniem cieszyły się dzieła Mickiewicza, a także Sienkiewicza, Żeromskiego i Norwida. Z mniejszym zaciekawieniem przyglądano się z kolei twórczości Prusa, Reymonta, Kraszewskiego, Słowackiego, Malczewskiego, Leśmiana, Wyspiańskiego i Orzeszkowej. Do twórców, których językiem i stylem zajmowało się niewielu lingwistów, należy Teodor Tomasz Jeż. Co prawda, zainteresowanie dorobkiem pisarza obserwujemy już od chwili, gdy zaczęły się ukazywać jego pierwsze utwory, i zaowocowało ono powstaniem wielu różnorodnych opracowań naukowych, ale ich autorami byli niekoniecznie językoznawcy⁴¹ (należy przy tym dodać, że

³⁵ J. Sambor, *Badania statystyczne nad słownictwem (na materiale „Pana Tadeusza”)*, Wrocław 1969.

³⁶ T. Smółkowa, *op. cit.*

³⁷ E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów. Badania statystyczne*, Kraków 1989.

³⁸ E. Rudnicka-Fira, *Słownictwo „Dziadów” Adama Mickiewicza w świetle analizy statystycznej (wybór problematyki)*, Katowice 1986.

³⁹ W. Kuraszkiewicz, *Częstotliwość wyrazów w „Panu Tadeuszu” Adama Mickiewicza i w „Wizerunku” Mikołaja Reja*, [w:] *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 694-714.

⁴⁰ Badaczka nie podała tytułów żadnych prac ilustrujących kształtowanie się tych kierunków.

⁴¹ Szczególnym zainteresowaniem cieszyła się i cieszy twórczość T.T. Jeża wśród polskich literaturoznawców (Tadeusz Bujnicki, Kazimierz Cysewski, Maria Janion, Maria Jolanta Olszewska, Danuta Ossowska, Wiesław Ratajczak), a także slawistów (Jerzy Bąbała). Warto również wspomnieć o badaczach zagranicznych, np. Marinie Bersano-Begey (która zajmowała się m.in. powieściami południowoślowiańskimi Jeża), Wandzie Smochowskiej-Petrowej (która zajmowała się m.in. bułgarsko-polskimi kontaktami literackim

w czasach, kiedy Jeż żył i tworzył, nie było ścisłego rozgraniczenia na dyscypliny naukowe). Powstająca w tamtym okresie, a także w latach przedwojennych literatura o Jeżu, łącząca z dzisiejszego punktu widzenia różne perspektywy badawcze, obejmuje przede wszystkim monografie, prace zbiorowe oraz wiele notatek i artykułów publikowanych w różnych czasopismach⁴².

i kulturalnymi, a także polską twórczością poświęconą Bułgarii; tę badaczkę, mimo że urodziła się w Polsce i przez kilka lat mieszkała w kraju, zaliczam do badaczy zagranicznych, gdyż większość swojego życia spędziła w Bułgarii i związała się z tamtejszym środowiskiem naukowym) oraz Stojanie Subotinie (którego doktorat dotyczył twórczości T.T. Jeża i jemu poświęcił też kilka artykułów). Jak pisał jednak Kazimierz Cysewski: „We współczesnym literaturoznawstwie Zygmunt Miłkowski (1824-1915) nie cieszy się większym zainteresowaniem. Drobne wzmianki i nieduże charakterystyki w opracowaniach ogólniejszych, dotyczących dziejów literatury polskiej i określonych problemów z kręgu poetyki historycznej, wyznaczają zakres jego obecności w świadomości badawczej. W okresie pozytywizmu i dwudziestolecia międzywojennego badacze i krytycy żywiej zajmowali się jego twórczością” [K. Cysewski, „*Nasza powieść*” (O „*Szandorze Kowaczu*” Teodora Tomasza Jeża), [w:] *Powieść polska XIX wieku. Interpretacje i analizy*, red. L. Ludorowski, Lublin 1992, s. 77]. Ta opinia znajduje również potwierdzenie w słowach Olgi Gronowskiej: „Wydaje się, że w celu dokładniejszego zbadania bałkańskiej twórczości Jeża uzasadnione byłoby sięgnięcie do nowych opracowań historyczno-literackich. Niestety, od lat sześćdziesiątych, kiedy powstały ostatnie tradycyjne analizy, literatura przedmiotu pomija jego twórczość, a nazwisko pisarza wymieniane jest jedynie w kontekście piśarstwa Sienkiewicza, Prusa, Kraszewskiego i innych” (O. Gronowska, *Obraz świętego w powieści „Piotr i Asan” Teodora Tomasza Jeża. Historia a fikcja literacka w utworze*, [w:] *Święci w kulturze i duchowości dawnej i współczesnej Europy*, red. W. Stępnia-Minczewska, Z.J. Kijas, Kraków 1999, s. 168). Pewne uwagi o twórczości T.T. Jeża pojawiły się też w opracowaniach historyków, np. Dariusza Małyszka [D. Małyszka, *Idea niepodległościowa w twórczości i działalności Zygmunta Miłkowskiego przed wybuchem powstania styczniowego*, „*Niepodległość i Pamięć*” 2007, 14/1, (25), s. 5-26]. Obszerna lista prac dotyczących twórczości T.T. Jeża znajduje się w Bibliografii.

⁴² Z monografii należy wymienić rozprawę Marii Ostrowskiej, w której znajduje się fragment dotyczący stylu Jeża, używanego przez pisarza języka, w tym pewnych predylekcji do dawnego słownictwa, przestarzałych form gramatycznych i określonych zwrotów [M. Ostrowska, *T.T. Jeż (Zygmunt Miłkowski). Życie i twórczość*, Kraków 1936, s. 394-405], a także Jerzego Bąbały pt. *Zygmunt Miłkowski a Słowiańszczyzna*, w której jeden z podrozdziałów części zatytułowanej *Inne motywy słowiańskie* został opatrzonej przez badacza tytułem *Językowe* (w tym fragmencie zajął się on stopniem znajomości przez Jeża języków narodów opisywanych w powieściach południowsłowiańskich, wskazując na typy popełnianych przez niego błędów – J. Bąbała, *Zygmunt Miłkowski a Słowiańszczyzna*, Warszawa 1939, s. 118-120). Ponadto na uwagę zasługują też prace Aleksandra Brücknera, który rozważania dotyczące języka i stylu Jeża zawarł m.in. w przedmowie do pracy pisarza

W przedstawionym poniżej przeglądzie literatury przedmiotowej zwróci się uwagę głównie na te prace, które są istotne z punktu widzenia zasadniczych celów niniejszej rozprawy. Będzie on miał zatem charakter selektywny i będzie się ograniczał do wyboru źródeł najbardziej reprezentatywnych i ważnych ze względu na podjęty temat.

W obszarze studiów językoznawczych na szczególną uwagę zasługują przede wszystkim dwie monografie poświęcone omawianemu twórcy: wspomniana już wcześniej praca W. Doroszewskiego pt. *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku*⁴³, a także *Słownictwo potoczne listów Zygmunta Miłkowskiego do Juliana Łukaszewskiego (1867-1895)* S. Borawskiego⁴⁴.

Pierwsze z tych opracowań wpisuje się, o czym już była mowa, w nurt badań nad językiem osobniczym, uzasadniających szczególną rolę tych autorów, którzy zostali uznani za ważnych w dziejach historii literatury. Przedstawionym w tej pracy rozważaniom nad językiem konkretnego autora nadano rangę dokumentu odzwierciedlającego m.in. pełny obraz słowotwórstwa polskiego XIX w. Jak pisał sam autor tego opracowania:

o charakterze wspomnieniowym pt. *Od kolebki przez życie*, a także w recenzji do wspomnianych wspomnień, opublikowanej w „Nowej Książce” – zeszytom poświęconym krytyce literackiej i naukowej oraz bibliografii: „Język nie gardzi rutenizmami, wywołanymi nie tylko dla couleur locale; zresztą rdzennie polski mimo kilkudziesięcioletniego życia na obczyźnie; szyk wyrazów osobliwy nieraz, nam już niezwykły; styl najprostszy, nic kwiecistego” [A. Brückner, *Jeż Teodor Tomasz (Zygmunt Miłkowski): Od kolebki przez życie*, „Nowa Książka” 1937, z. 3, s. 130]. W tej pierwszej z kolei pozycji Brückner pisał: „Jaki człowiek, taki był i styl pisarza: prosty, płynny, dosadny; pisał, jak żył, otwarcie, szczerze, bez wymysłów czy fochów, patrzył bystro, a oddawał wiernie, obrazów olejnych nie tworzył, ale w pastel celował” (A. Brückner, *Przedmowa do T.T. Jeż, Od kolebki przez życie*, t. I, s. XX). Na tę prostotę stylu, a także świetny zmysł obserwatorski zwracało później uwagę także wielu innych badaczy. Ponadto warto też wspomnieć o dość obszernym studium Elizy Orzeszkowej pt. *O powieściach T.T. Jeża. Z rzutem oka na powieść w ogóle*, poświęconym powieściom Jeża. W rozprawie tej znalazły się również refleksje dotyczące języka i stylu pisarza: „oszczędny a bogaty w dosadne i mocne określenia, styl Jeża ujmuje przede wszystkim swą rycerską siłą i realistyczną prostotą” (E. Orzeszkowa, *O powieściach T.T. Jeża z rzutem oka na powieść w ogóle. Studium*, „Niwa” 1879, nr 97-101; przedruk w: *Pisma krytycznoliterackie*, oprac. E. Jankowski, Wrocław 1959, s. 133-193).

⁴³ W. Doroszewski, *op. cit.*

⁴⁴ S. Borawski, *Słownictwo potoczne listów Zygmunta Miłkowskiego...*

Każde istniejące w świecie dzieło jest czymś dziełem i tylko jako czyjś wytwór stanowi całość. Zrozumieć jakąkolwiek całość – epokę historyczną, układ sił społecznych, dzieje kampanii wojennej, budowę systemu myślowego – to umieć formułować sąd o tym, co od wewnątrz całość ożywia i stanowi o jej spoistości, a zarazem o zmierzającej w pewnym kierunku, a więc ku pewnemu celowi, dynamice⁴⁵.

Rozważania poczynione przez W. Doroszewskiego nie ograniczały się tylko do płaszczyzny słowotwórczej. Pierwsza część rozprawy dotyczy bowiem słownictwa obcego w twórczości Jeża (żywiołu językowego ukraińskiego, rosyjskiego, łacińskiego i francuskiego). W dalszej części pracy autor zajął się także polskimi archaizmami wyrazowymi, zagadnieniami z zakresu fonetyki, fleksji, semantyki.

Druga z monografii stanowi odmienną propozycję badawczą. Zamierzeniem jej autora było stworzenie układu odniesienia dla różnego rodzaju opracowań ilościowych leksyki tekstów polskich reprezentujących gatunki mowy krótkie i średnie pod względem rozmiarów mierzonych liczbą wyrazów graficznych⁴⁶. Potrzeba stworzenia takiego układu odniesienia była – zdaniem jego twórcy – podyktowana tym, że dotychczasowe, przeważnie interesujące wyniki badań prezentowane w różnych opracowaniach były na ogół nieporównywalne. Niemożliwe było ich zestawianie, a tym samym stworzenie prac uogólniających, stanowiących całościowy opis dziejów języka. Zdaniem S. Borawskiego należało więc stworzyć taki układ odniesienia dla ilościowych badań nad słownictwem, który łagodziłby spotykane niedogodności i trudności piętrzące się przed autorami.

Nie ulega wątpliwości, że opracowany układ odniesień, zapewniający porównywalność danych, stanowi wartość samą w sobie. Pozwala on na zestawianie wyników badań jednego autora z wynikami badań innych, przy czym osiągnięte rezultaty pozwalają na omówienie wielu różnorodnych zagadnień składających się na fenomen twórczości.

⁴⁵ W. Doroszewski, *op. cit.*, s. 5.

⁴⁶ S. Borawski, *Słownictwo potoczne listów Zygmunta Miłkowskiego...*, s. 7.

Rozważania dotyczące języka i stylu T.T. Jeża odnajdziemy także w mniejszych objętościowo pozycjach, dotyczących różnych zagadnień szczegółowych. Przykładem takich publikacji są dwa artykuły S. Borawskiego, które powstały jeszcze przed wydaniem wspomnianej wyżej monografii. Pierwszy z nich pt. *Listy T.T. Jeża do dr. J. Łukaszewskiego. Między poetyką normatywną listu a nieregularną komunikacją w rozproszonej wspólnocie* jest wyrazem refleksji, jaka pojawiła się w związku ze studiami autora nad zespołem 42 jednorodnych językowo i stylistycznie listów pisanych przez dwie wybitne jednostki. Dotyczy ona przede wszystkim „stopnia spontaniczności w realizacji uznawanego wzorca właściwego dla danego rodzaju sytuacji informacyjno-komunikatywnej”⁴⁷. Badacz stawia więc pytanie o to, jaki jest udział zastanego i respektownego wzorca, a jaką część określonego zachowania stanowi oryginalna twórczość językowa⁴⁸. Należy jednak zaznaczyć, że ten problem został jedynie zasygnalizowany, podobnie jak możliwości analizy przedstawionej materii językowej. Drugi z artykułów pt. *Spontaniczność i konwencja w etykietalnych formułach adresowych (na materiale listów Z. Miłkowskiego do J. Łukaszewskiego)* stanowi kontynuację rozważań podjętych we wcześniejszej pracy, przy czym jak stwierdza sam autor:

O ile tamte prezentacje miały na celu ogólne wskazanie pożytków płynących z zajmowania się korespondencją XIX-wieczną, o tyle niniejszy tekst jest poświęcony zagadnieniu istotnemu z punktu widzenia zasadniczej dla językowej komunikacji kwestii znaczenia czynników kreatywności oraz powielania wzoru w językowych zachowaniach przy użyciu subkodu pisanego⁴⁹.

W tym więc opracowaniu znalazła rozwinięcie zasygnalizowana wcześniej kwestia zakresu swobody i kreatywności w konkretnym za-

⁴⁷ S. Borawski, *Listy T.T. Jeża do dr. J. Łukaszewskiego. Między poetyką normatywną listu a nieregularną komunikacją w rozproszonej wspólnocie*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 1: *Mowy piękno wielorakie*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2000, s. 293.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ S. Borawski, *Spontaniczność i konwencja w etykietalnych formułach adresowych (na materiale listów Z. Miłkowskiego do J. Łukaszewskiego)*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 2: *Tekst a gatunek*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2004, s. 93.

chowaniu językowym, jakim jest twórczość epistolarna. Punktem wyjścia stało się sformułowanie następującej hipotezy: „nadawca komunikatu o uznanych i wysokich kompetencjach językowych nie jest zbyt silnie związany konwencją językową i obyczajową, może zatem swobodnie traktować ogólne dyrektywy w zakresie etykiety”⁵⁰. Przegląd etykietałnych początkowych formuł adresatywnych pozwolił zaobserwować, że obok etykiet standardowych pojawiły się też inne, będące rozwinięciem formuły podstawowej lub wariantami tych rozwinięć. Na tej podstawie badacz wysunął następujący wniosek:

[...] w etykietałnych początkowych formułach adresowych mamy do czynienia z wyrażeniem ukształtowaną konwencją. Spontaniczność jest dopuszczona i to w znacznym nawet stopniu, ale nie ma ona wpływu na stopień kreatywności w użyciu języka, lecz dotyczy nastawień emocjonalnych wyrażanych przy użyciu skonwencjonalizowanych formuł⁵¹.

Zaprezentowany przez S. Borawskiego problem spontaniczności i kreatywności w skonwencjonalizowanych zachowaniach językowych został również podjęty przez I. Żuraszek-Ryś w artykule pt. *Dialogi w „Narzeczonej harambaszy” T.T. Jeża – spontaniczność czy schematyzm*⁵². Głównym celem badawczym tego opracowania autorka postanowiła uczynić odpowiedź na pytania: Jak zostały skonstruowane dialogi w analizowanej powieści T.T. Jeża?; Czy ich językowy kształt jest raczej wyrazem przestrzegania obowiązujących konwencji, czy może swobody, kreatywności autorskiej?

W nurt mniejszych objętościowo opracowań dotyczących różnych zagadnień szczegółowych związanych z językiem T.T. Jeża wpisuje się również *Słowniczek bałkańskich turcyzmów T.T. Jeża* S. Stachowskiego⁵³,

⁵⁰ *Ibidem*, s. 94.

⁵¹ *Ibidem*, s. 102.

⁵² I. Żuraszek-Ryś, *Dialogi w „Narzeczonej harambaszy” T.T. Jeża – spontaniczność czy schematyzm*, [w:] *Zielonogórskie seminaria językoznawcze 2016. Zachowanie językowe – spontaniczność i automatyzm*, red. M. Hawrysz, M. Uździcka, A. Wojciechowska, Zielona Góra 2017, s. 311-322.

⁵³ S. Stachowski, *op. cit.*

w którym badacz przedstawił zarówno turcyzmy, jak i glosy tureckie z powieści bałkańskich. Jest to ciekawe opracowanie, gdyż ta grupa wyrazów nie była dotąd przedmiotem omówienia. Nie znalazła się ona także w kręgu badawczym W. Doroszewskiego, mimo że druga część pracy pt. *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku* jest zatytułowana *Wpływy językowe niepolskie*. Należy również zauważyć, że słowniczek Stachowskiego nie rejestruje wszystkich użytych przez pisarza wyrazów proveniencji tureckiej, o czym będzie mowa w dalszej części rozprawy (rozdz. *Turcyzmy*).

Drobne uwagi o pewnych cechach języka pisarza pojawiają się też w opracowaniach badaczy języka dotyczących innych różnorodnych zagadnień. I tak np. Bogdan Walczak w artykule pt. *Powieść XIX i XX wieku – zwierciadło przemian językowych doby nowopolskiej*, opisując sytuację polszczyzny w dziewiętnastym i dwudziestym wieku z punktu widzenia powieści, zwrócił m.in. uwagę na ciągłe posługiwanie się przez Jeża (mimo postępującego zaniku latynizacji) wyrazami, wyrażeniami czy zwrotami łacińskimi. Przy okazji dostrzegał niezbyt dobrą znajomość języka łacińskiego przez tego twórcę⁵⁴. Nazwisko Jeża zostało przywołane także w innej pracy B. Walczaka pt. *Jeszcze raz: polski kresowy dialekt literacki?*. Artykuł ten wpisuje się w dyskusję toczącą się wokół zagadnienia – jak należy traktować język, którym posługiwali się pisarze pochodzenia kresowego. B. Walczak, odwołując się do twórczości Mickiewicza, Słowackiego, Fredry, Syrokomli, Jeża, uzasadniał, że nie istnieje polski kresowy dialekt literacki, lecz ogólnopolski język literacki w różnym stopniu zabarwiony regionalnie właściwościami kresowymi⁵⁵.

Ogólnych uwag o niektórych właściwościach językowych utworów Jeża dostarczają ponadto wywody badaczy reprezentujących także inne

⁵⁴ B. Walczak, *Powieść XIX i XX wieku – zwierciadło przemian językowych doby nowopolskiej*, [w:] *Polska powieść XIX i XX wieku. Interpretacje – analizy – konteksty*, red. L. Ludorowski, t. II, Lublin 1993, s. 148.

⁵⁵ B. Walczak, *Jeszcze raz: polski kresowy dialekt literacki?*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, red. J. Rieger, t. X, Warszawa 2001, s. 319-324.

dyscypliny naukowe, w tym szczególnie krytyków literackich i historyków literatury, zamieszczone w oddzielnych publikacjach, we wstępach do wydań jego dzieł lub artykułach.

Spośród prac monograficznych z zakresu literaturoznawstwa należy wymienić książkę Danuty Ossowskiej (refleksje dotyczące sposobu wypowiedzi pisarza pojawiają się jednak w niej marginalnie)⁵⁶, a także publikację Wiesława Ratajczaka⁵⁷. Więcej informacji o języku i stylu Jeża odnajdziemy przede wszystkim w mniejszych objętościowo pracach historyków literatury. Wśród nich należy wspomnieć o artkule Izabeli Zeller, w którym autorka poruszyła problem przynależności gatunkowej publikacji prasowych Jeża dotyczących Słowian południowych, a także zajęła się kwestiami stylistycznymi tych publikacji, m.in. sposobami ich językowego ukształtowania, a zwłaszcza czynnikami determinującymi dobór określonych środków językowych⁵⁸. Zjawiskom stylistycznym jest też poświęcony artykuł Beaty Cisowskiej, który dotyczy zapożyczeń, a także środków stylistycznych obecnych w powieści *Wasyl Hołub*⁵⁹. Z kolei w pracach Kazimierza Cysewskiego został poruszony m.in. problem podejmowanych przez Jeża, a obecnych w narracji zabiegów językowych służących uprzystępnieniu polskim czytelnikom innej, odległej czasowo, geograficznie czy kulturowo rzeczywistości, a więc sposobów pokonywania bariery komunikacyjnej⁶⁰.

⁵⁶ D. Ossowska, „Gdy normy wszystkie z zawias wyskoczą”. *Literatura – emigracja – naród w projekcie dla Polski Teodora Tomasza Jeża* (Zygmunta Miłkowskiego), Olsztyn 2008.

⁵⁷ W. Ratajczak, *Teodor Tomasz Jeż* (Zygmunt Miłkowski) i wiek XIX, Poznań 2006.

⁵⁸ I. Zeller, *Obraz Południowej Słowiańszczyzny w publikacjach prasowych Teodora Tomasza Jeża. Od szkicu etnograficznego do formy reportażowej*, [w:] *Południowa Słowiańszczyzna w literaturze polskiej XIX i XX wieku*, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Lublin 2010, s. 117-129.

⁵⁹ B. Cisowska, *Z zagadnień stylu powieści Teodora T. Jeża*, [w:] *Studia o języku i stylu artystycznym*, t. V: *Język i styl twórcy w kręgu badań współczesnej humanistyki*, red. K. Maćkowiak, C. Piątkowski, Zielona Góra 2009, s. 55-63.

⁶⁰ Zwłaszcza artykuł *Informacja kontekstująca w powieści historycznej na przykładzie twórczości Tomasza Teodora Jeża*, [w:] *W kręgu zagadnień polskiej powieści historycznej XIX w.*, red. L. Ludorowski, Lublin 1984, s. 73-83, ale także K. Cysewski, „*Nasza powieść*”..., s. 77-88.

Z przedstawionego powyżej zestawienia wynika, że zainteresowania badawcze dotyczące twórczości Jeża skupiały się dotychczas na wybranej grupie tekstów (listy, gatunki prasowe), rejestracji polskiej (archaizmy, regionalizmy) i obcej leksyki (wyrazy pochodzenia francuskiego, łacińskiego, rosyjskiego, tureckiego i ukraińskiego), a także analizie określonych zjawisk językowych (fonetycznych, fleksyjnych, semantycznych, stylistycznych, a zwłaszcza słowotwórczych).

Niniejsza rozprawa ma na celu wypełnienie luki badawczej w zakresie poznania idiolektu pisarza. Dotyczy ona bowiem innej grupy tekstów niż dotychczas analizowane (powieści bałkańskich), a w centrum analiz stawia leksykę, zwłaszcza tę służącą do budowania świata przedstawionego powieści historycznych (słownictwo egzystencjalne), osadzonych na Bałkanach (turczyzmy). Ponadto dodatkowym celem badawczym stało się poprzez zestawienie leksyki wyekscerpowanej z powieści bałkańskich ze słownictwem zanalizowanym przez innych badaczy wskazanie form warunkowanych gatunkiem powieści i ponadgatunkowych.

4. Zaplecze metodologiczne

W badaniach nad właściwościami językowymi tekstów literackich przyjmuje się różne sposoby opisu. Jest to podyktowane złożonym charakterem tego typu wypowiedzi, motywowanych różnorodnymi potrzebami indywidualnymi i społecznymi. W niniejszej pracy postanowiono nie ograniczać się zatem do jednej metody badawczej i analizowane teksty poddano obserwacji przy użyciu różnorodnych sposobów opisu.

Do podstawowych metod zastosowanych w tej rozprawie należy zaliczyć metodę statystyczną. Stosowanie analiz statystycznych jest uzasadnione z tego względu, że „badania statystyczne – jak pisała Jadwiga Sambor – dostarczają często takich informacji o języku, których nie mogą ujawnić nawet bardzo dokładne analizy jakościowe”⁶¹. Narzędzia sta-

⁶¹ J. Sambor, *Język polski w świetle statystyki*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 503.

tystyczne przede wszystkim gwarantują wysoki stopień obiektywizacji wyników badań.

Tradycja badań statystycznych na gruncie językoznawstwa polskiego jest długa, a początki tego typu analiz sięgają lat sześćdziesiątych XX w.⁶² Jednymi z pierwszych publikacji dotyczących języka artystycznego, w których zastosowano metodę statystyczną, były prace Władysława Kuraszkiewicza o słownictwie polskich tekstów szesnastowiecznych oraz o języku Mikołaja Reja⁶³, a także Kazimierza Wyki o słownictwie poezji Tadeusza Gajcego⁶⁴. Analizę statystyczną wykorzystano także do badania polszczyzny dziewiętnastowiecznej. Wśród przytoczonych przez E. Stachurskiego pozycji znalazły się m.in.: E. Rudnickiej-Firy *Słownictwo „Dziadów” Adama Mickiewicza w świetle analizy statystycznej*, J. Sambor *Badania statystyczne nad słownictwem (na materiale „Pana Tadeusza”)*, T. Smółkowej *Słownictwo i fleksja „Lalki” Bolesława Prusa. Badania statystyczne*, A. Wilkonja *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza. Studia nad tekstem*, M. Zarębiny *Wyrazy obce w „Panu Tadeuszu”*⁶⁵.

Przy pomocy statystyki leksykalnej badano przede wszystkim konkretny tekst jednego autora⁶⁶, krótsze wypowiedzi jednego autora albo

⁶² E. Sławkowa pisała, że kierunek statystyczny w badaniach nad słownictwem narodził się w latach siedemdziesiątych XX w. (E. Sławkowa, *Kierunki badań nad słownictwem pisarzy...*, s. 22). Analiza literatury przedmiotu wykazała jednak, że pierwsze prace z zastosowaniem metod statystycznych w badaniach słownictwa tekstów polskich powstały w latach sześćdziesiątych XX w.

⁶³ W. Kuraszkiewicz, *Statystyczne badanie słownictwa polskich tekstów XVI wieku*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia...*, s. 679-693 (pierwodruk w pracy zbiorowej: *Z polskich studiów slawistycznych. Prace językoznawcze i etnograficzne na IV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Moskwie 1958 roku*, Warszawa 1958, s. 240-257). Z najwcześniejszych prac dotyczących języka utworów Mikołaja Reja należy wymienić: *Szkice o języku Mikołaja Reja*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. 3: *Historia języka*, cz. 1, Warszawa 1960, s. 113-360 oraz *Opracowanie językowe „Postylli” Reja*, [w:] M. Rej, *Postylla*, cz. 1, Wrocław 1965, s. 19-142.

⁶⁴ K. Wyka, *Słowa-klucze, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 1962*, t. V, z. 2, s. 5-34.

⁶⁵ Zob. E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów...*, s. 7-10.

⁶⁶ Zob. podane powyżej przykłady. Opisy bibliograficzne innych prac zawiera m.in.: E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów...*

próby tekstowe z jego dłuższych utworów⁶⁷, a także teksty różnych autorów⁶⁸.

W przygotowywanej monografii analizie poddano cały wyodrębniony zespół tekstów jednego autora. Zastosowano w niej zatem badanie ilościowe wykonane na populacji generalnej, a nie na próbie losowo wybranej z obszernego korpusu materiałowego. Punktem wyjścia analizy słownictwa powieści bałkańskich stało się sporządzenie zestawień

⁶⁷ Np. M. Balowski, *Słownictwo poezji, dramatu i prozy K.K. Baczyńskiego w świetle badań stylistyczno-językowych*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo” 1984, t. 9, s. 23-44; G. Dąbkowski, *Od ilości do jakości. Analiza porównawcza leksyki dwóch powieści Wacława Holewińskiego*, „Prace Filologiczne” 2017, LXXI, s. 89-100; B. Gramse, „Monachomachia” i „Antymonachomachia” w świetle badań leksykometrycznych, „Językoznawca” 1961, nr 6, s. 33-47 (szczególnie s. 43-44); M. Karplukówna, *Język Jana Jurekowskiego*, Wrocław 1967; W. Kuraszkiewicz, *Szkice o języku Mikołaja Reja*, s. 113-360 (szczególnie s. 170-202, 206-358); E. Rudnicka-Fira, *Czasownik w tekście „Opowiadań” Kazimierza Brandysa w ujęciu statystycznym*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 133, Prace Językoznawcze 3, Katowice 1976, s. 117-131 (szczególnie s. 120-121); E. Stachurski, *Rozwój i zróżnicowanie słownictwa pisarza. Na podstawie prób tekstowych z utworów Adolfa Dygasieńskiego*, Kraków 1993; M. Zembaty-Michalakowa, *Wewnętrzne zróżnicowanie języka osobniczego w zależności od form wypowiedzi (na przykładzie poezji i prozy Tadeusza Nowaka)*, [w:] *Język osobniczy jako przedmiot badań...*, s. 177-198.

⁶⁸ Np. charakterystyka ilościowa czterech podstawowych kategorii semantyczno-grammatycznych w tekstach A. Asnyka i K. Tetmajera (M. Des Loges, *Słowo w poezji Asnyka*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterdziestolecia pracy naukowej prof. dr. Juliusza Klei-nera*, Łódź 1949, s. 367-394, szczególnie s. 374-392); częstość wyrazów w *Panu Tadeuszu* Adama Mickiewicza i w *Wizerunku* Mikołaja Reja (W. Kuraszkiewicz, *Częstotliwość wyrazów w „Panu Tadeuszu” Adama Mickiewicza i w „Wizerunku” Mikołaja Reja*, s. 694-714); statystyczny opis słownictwa w utworach polskich naturalistów (E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów...*); słownictwo rzadkie w wybranych tekstach S. Żeromskiego, J. Iwaszkiewicza, J. Andrzejewskiego i J. Zawiejskiego (K. Radzimowska, *Stylistyka w ujęciu statystycznym*, „Poradnik Językowy” 1970, z. 1, s. 29-35, szczególnie s. 34-35). Niektóre z opracowań dotyczą porównania leksyki przekładów, np. słownictwa *Biblii gdańskiej* z leksyką innych polskojęzycznych tłumaczeń Pisma Świętego z tego okresu [T. Lisowski, *Sola scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań 2010]; słownictwa polskiego tłumaczenia dzieła Piotra Krescentyna *Księgi o gospodarstwie* z charakterystyką statystyczną przekładów: *Nowego Testamentu* z drugiej połowy XVI i z początku XVII w. – dokonanej przez Tomasza Lisowskiego, oraz *Wizerunku własnego żywota człowieka poczciwego Mikołaja Reja* – przeprowadzonej przez Władysława Kuraszkiewicza [M. Osiewicz, *Analiza kwantytatywno-porównawcza słownictwa Księgi o gospodarstwie Piotra Krescentyna (1549)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2012, t. 19 (39), z. 1, s. 67-92].

ilościowych leksyki konkretnego tekstu w postaci alfabetycznego rejestru haseł i wyrazów tekstowych z frekwencjami, opisem gramatycznym i lokalizacjami. Opierając się na narzędziach statystycznych dokonano także charakterystyki kwantytatywnej leksyki powieści bałkańskich T.T. Jeża, zwracając uwagę na bogactwo leksykalne badanych tekstów (wielkość słownika, średnią częstość hasła, ilościowe bogactwo słownictwa, jego oryginalność czy stereotypowość), jego koncentrację, klasy częstości badanego słownictwa, udział poszczególnych części mowy w słownikach i tekstach powieści. Otrzymane wyniki zestawiono ponadto z analizami statystycznymi słownictwa innych utworów różnego pochodzenia. Takie porównanie miało na celu określenie, czy badane utwory odbiegają zasadniczo pod względem bogactwa leksykalnego od innych tekstów artystycznych.

Należy ponadto zauważyć, że szczegółowe badania objęły dwie klasy częstości słownictwa pełnoznacznego (wyrazy bardzo częste i bardzo rzadkie) oraz całość leksyki niepełnoznaczonej poszczególnych powieści bałkańskich. Dokonano też, o czym była już mowa, dokładniejszego oglądu wybranych grup słownictwa (leksyki egzystencjalnej i turcyzmów) oraz porównania leksyki powieści bałkańskich Jeża ze słownictwem listów prywatnych pisarza. Takie rozwiązanie metodologiczne umożliwia wyodrębnienie leksemów, które wpływają na wartość stylistyczną poszczególnych powieści, pozwalając na formułowanie wniosków o sposobach użycia słownictwa przez pisarza w określonym typie wypowiedzi.

Mimo że badania statystyczne czy ilościowe są szczególnie cenne przy wszelkich analizach porównawczych, gwarantując znaczny stopień obiektywizacji uzyskanych danych, to nie powinno się ich przeprowadzać w oderwaniu od analiz jakościowych. Te dwie procedury analityczne według wielu badaczy wzajemnie się uzupełniają, dając pełniejszy obraz opisywanych zjawisk. Zdaniem np. S. Borawskiego charakterystykę zachowania językowego należy uzupełnić opisem „wszelkich możliwych okoliczności, w jakich tekst jako zachowanie językowe mógł powstać, zostać utrwalony i oddziaływać jako wzór, tj. funkcjonować w tworzeniu

tradycji komunikowania się w obrębie wspólnoty”⁶⁹. Z tego też względu w pierwszej części pracy została przedstawiona biografia twórcy z uwzględnieniem tych okoliczności, które miały wpływ na powstanie analizowanych powieści. Zwrócono również uwagę na miejsce Jeża w tradycji polskiej powieści historycznej i jego wkład w rozwój gatunku, a także na inne niż beletrystyka dokonania twórcze pisarza o tematyce orientalnej i południowosłowiańskiej.

W celu opisanía zmian w użyciu przez Jeża leksyki egzystencjalnej oraz obcej w niniejszym opracowaniu oprócz wcześniej wymienionego rozwiązania metodologicznego posłużono się także metodą pól językowych, przyjmując rozumienie pola językowego w ujęciu Josta Triera:

pola są to żywe rzeczywistości językowe leżące między poszczególnymi słowami a całościami słownymi, rzeczywistości, które jako całości częściowe mają tę wspólną cechę ze słowem, że się łączą w większe całości [ergliedern], ze słownictwem zaś, że się dzielą na mniejsze części [ausgliedern]⁷⁰.

Relacją organizującą pole jest zatem posiadanie wspólnych elementów znaczeniowych przez wyrazy danego systemu leksykalnego.

Jedna z najstarszych wersji teorii pól językowych została stworzona na początku XX w. przez badaczy niemieckich i szwajcarskich, wśród których wymienia się zazwyczaj: Gerarda Ipsena (jako pierwszy użył terminu pole znaczeniowe), Waltera Porziga i Josta Triera (wprowadził termin pole wyrazowe i pole językowe). Teoria ta była oparta na poglądach m.in. Ferdynanda de Saussure’a czy Wilhelma von Humboldta, którzy zwracali uwagę na to, że język to swoisty system, w którym wszystkie elementy są ze sobą ściśle powiązane. Jednym z kontynuatorów koncepcji Triera był Leo Weisgerber, któremu zawdzięczamy szereg publikacji pogłębiających i udoskonalających teorię pól wyrazowych.

⁶⁹ S. Borawski, *Wprowadzenie do historii języka. Zagadnienia historiozoficzne*, Warszawa 2002, s. 158.

⁷⁰ Za: W. Pisarek, *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych*, „Pamiętnik Literacki” 1967, z. 2, s. 497.

Z tego też względu jest ona obecnie znana jako teoria Triera-Weisgerbera. Dokonania niemieckich badaczy wzbudziły zainteresowanie polskich językoznawców, początkowo m.in. Danuty Buttler⁷¹, Walerego Pisarka⁷², a nieco później także Władysława Miodunki⁷³ czy Ryszarda Tokarskiego⁷⁴. Obecnie koncepcja teorii polowych, obejmująca takie terminy, jak: pole semantyczne (znaczeniowe), pole leksykalne (wyrazowe), pole pojęciowe, pole znakowe, a także pole asocjacyjne (skojarzeniowe), wciąż cieszy się zainteresowaniem. Powstają prace zarówno zgłębiające aspekty teoretyczne teorii polowych, jak i przedstawiające ich praktyczne zastosowanie⁷⁵.

Metoda pól semantycznych została wykorzystana w niniejszej rozprawie do wyodrębnienia leksyki egzystencjalnej, którą tworzy grupa wyrazów o znaczeniach ogólnych, niezbędnych w długim tekście narracyjnym, świadomie upodabnianym zgodnie z zasadą mimesis do rzeczywistości pozaliterackiej, a więc: *czas, człowiek, osoba, pewien/jeden, życie, żyć*. Metodą tą posłużono się również do charakterystyki turcyzmów, wyodrębniając następujące pola semantyczne: słownictwo związane

⁷¹ Danuta Buttler jest autorką pionierskiego artykułu dotyczącego pola znaczeniowego (D. Buttler, *Koncepcje pola znaczeniowego*, „Przegląd Humanistyczny” 1967, nr 2, s. 41-59) oraz tekstów analitycznych, będących przykładem praktycznego zastosowania teorii pól w analizie materiału polskiego (eadem, *Grupa semantyczna przymiotników polskich o znaczeniu ‘pozostający w związku z radością’*, „Prace Filologiczne” 1977, 27, s. 271-286 oraz eadem, *Łączliwość przymiotników o znaczeniu ‘związany z radością’*, „Prace Filologiczne” 1978, 28, s. 208-221).

⁷² W. Pisarek, *op. cit.*, s. 493-516.

⁷³ Władysław Miodunka zajął się m.in. uporządkowaniem terminologii stosowanej w badaniach pól językowych (W. Miodunka, *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, „Zeszyty Naukowe UJ” DLIX. Prace Językoznawcze, z. 67, Kraków 1980).

⁷⁴ R. Tokarski, *Struktura pola znaczeniowego*, Warszawa 1984; a także R. Tokarski, *Pola znaczeniowe i ramy interpretacyjne – dwa spojrzenia na język*, „LingVaria” 2006, nr 1, s. 35-46.

⁷⁵ Na szczególną uwagę zasługują publikacje, w których dokonano charakterystyki koncepcji teorii polowych, np. oprócz już przywołanych także: B. Bojar, *Pole informacyjne, dokumentacyjne, tematyczne, semantyczne czy leksykalne*, „Zagadnienia Informacji Naukowej” 2004, nr 1 (83); A. Piotrowicz, M. Witaszek-Samborska, *Słownictwo gwary miejskiej Poznania w ujęciu tematycznym*, Poznań 2018.

z organizacją administracji państwowej (określenia jednostek podziału terytorialnego, panujących, przedstawicieli tureckiej administracji oraz członków wyższych, niższych i średnich warstw społecznych, a także nazwy nadań, wynagrodzeń oraz danin i zobowiązań wobec państwa), leksykę związaną ze sferą wojskowości (określenia funkcji i stopni wojskowych, nazwy jednostek wojskowych, broni, środków walki i uzbrojenia ochronnego oraz inne określenia związane z wojskowością), słownictwo religijne (określenia religii mahometańskiej i Boga, nazwy duchownych, zakonników, teologów i świąt religijnych, a także inne związane ze sferą religijną), nazwy ubrań (nazwy ogólne odzieży, czapek i okryć głowy, obuwia i okryć nóg, odzieży wierzchniej i jej elementów, spodni oraz akcesoriów), określenia dotyczące domu, stosunków pokrewieństwa (nazwy obojczy i części domu, wyposażenia wewnątrz oraz akcesoriów używanych w gospodarstwie domowym, a także określenia osób wywodzące się z nazw pokrewieństwa), nazwy potraw i napojów, słownictwo związane z organizacją miasta oraz mniejszych jednostek terytorialnych (nazwy części miasta oraz budowli i ich elementów), określenia koni, maści końskich oraz akcesoriów dla konia, leksykę nazywającą i opisującą formy obyczajowe oraz nazwy tkanin.

Z koncepcji teorii polowych skorzystano zatem, opisując (na podstawie dwóch wyodrębnionych grup słownictwa – leksyki egzystencjalnej i turcyzmów) leksykę konieczną do kreacji świata przedstawionego powieści historycznych, osadzonych na Bałkanach. Przyjęte rozwiązanie metodologiczne umożliwia dostrzeżenie podobieństw i różnic w użyciu tych rodzajów słownictwa w poszczególnych powieściach bałkańskich, a także odróżnienie użytej przez Jeża leksyki warunkowanej gatunkiem od ponadgatunkowego centrum idiolektu pisarza.

Niniejsza praca powinna zatem wzbogacić dotychczasowy sposób opisu leksyki, ukierunkowany na uchwycenie przeobrażeń w zasobie leksykalnym autora. Należy przy tym dodać, że obecnie dzięki zastosowaniu nowych technologii informatycznych badanie bardzo dużych korpusów tekstowych nie stanowi już takiego wyzwania jak przed laty.

5. Podstawa materiałowa rozprawy

Materiałowe zaplecze rozprawy stanowi bogaty, kompletny i jednorodny genetycznie oraz tematycznie materiał – wyodrębniona grupa dwunastu powieści Teodora Tomasza Jeża – autora cieszącego się poczytnością w czasach, w których żył, a także i później, uznawanego za autorytet, którego udział w kształtowaniu oblicza powieściopisarstwa polskiego był niewątpliwy i którego wypowiedzi literackie charakteryzuje styl gawędziarski. Grupę tych dwunastu utworów, stanowiących pewien zamknięty zbiór i odznaczających się spójnością pod wieloma względami, m.in. genologicznym, stylistycznym czy tematycznym, reprezentują następujące powieści pisarza: *Szandor Kowacz*, *Asan*, *Uskoki*, *Narieczona harambaszy*, *Dachijszczyzna*, *Zarnica*, *Słowiański hercog*, *Rotułowicze*, *Lat temu dwieście*, *W zaraniu*, *Miłość w opałach* i *Rycerz chrześcijański*⁷⁶. Powstały one pomiędzy rokiem 1859 a 1889, tj. w ciągu 30 lat.

⁷⁶ Lista ta została ustalona na podstawie zestawień bibliograficznych prac Jeża [*Bibliografia literatury polskiej* „Nowy Korbut”, t. 8: *Romantyzm* (hasła osobowe K-O), oprac. zespół pod kier. I. Śliwińskiej i S. Stupkiewicza, Warszawa 1969, s. 388-400; *Polski słownik biograficzny*, t. XXI/2, z. 89, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 263-268 (hasło opracowane przez Stefana Kieniewicza i Mariana Małeckiego)], a także informacji zawartych w publikacjach dotyczących tematyki bałkańskiej/południowosłowiańskiej w twórczości Jeża (Bersano-Begey, Ostrowska, Bąbała, Subotin, Stachowski – dokładne adresy bibliograficzne zawarte są w wykazie literatury niniejszej rozprawy). Należy zaznaczyć, że do przedstawionej w pracy listy utworów niektórzy badacze zaliczają także opowiadanie *Orzeł swatem*, które po raz pierwszy zostało opublikowane w publikacji *Po ziarnie. Pismo zbiorowe* (Wilno 1861), a następnie zostało przedrukowane w „Dzienniku Polskim” w 1876 r. Ze względu jednak na kwalifikację gatunkową nie zostało ono włączone do podstawy badawczej niniejszej rozprawy. S. Stachowski oprócz wymienionych w tekście głównym publikacji (poza *Szandorem Kowaczem*) zaliczył do powieści bałkańskich także biografię księcia serbskiego Karadziordzia (*Jerzy Czarny*): „Na cykl powieści »bałkańskich« T.T. Jeża składa się 11 powieści i 1 biografia księcia serbskiego Karadziordzia (*Jerzy Czarny* [Kara Georgi]. *Życie i czyny jego*, Lwów 1897” (S. Stachowski, *op. cit.*, s. 199). Ta publikacja z tych samych względów co nowela *Orzeł swatem* również nie została wliczona do podstawy badawczej. Według Bąbały, Jeż napisał 16 utworów beletrystycznych o tematyce słowiańskiej. Badacz nie sporządził jednak dokładnego ich wykazu. Wskazał natomiast w przypisie do tej informacji jeszcze na dwa pominięte dotąd utwory: *Słowaczkę*, wymienianą przez Korbuta pod rokiem 1884, do której jednak nie mógł dotrzeć, oraz *Po ciemku* – powieść, która jakoby miała być serbską, ale to zostało przez niego zakwestionowane (S. Bąbała, *op. cit.*, s. 72).

Powieści T.T. Jeża ukazywały się zazwyczaj najpierw w odcinkach, na łamach różnorodnych czasopism, a dopiero potem były wydawane drukiem w formie książkowej. Ponadto nierzadko stosowaną ówczesnie praktyką było publikowanie przez pisarzy swych utworów w kilku pismach w tym samym okresie (było to możliwe ze względu na nieszczerne przepisy prawne). Według Jeża nie ceniono w tym czasie tekstów literackich ukazujących się tylko w czasopismach: „w naszych warunkach literackich utwor, co się w książce nie ukazał, nie liczy się”⁷⁷. Z tego też względu pisarze dbali, aby ich powieści były prezentowane zarówno w gazetach, jak i w wydaniu książkowym. Taka praktyka miała poszerzyć grono potencjalnych odbiorców.

Podstawę badawczą niniejszej publikacji stanowią zatem edycje książkowe i w dodatku przede wszystkim te wydania, które ukazały się jako ostatnie za życia autora⁷⁸, a więc, zdaniem edytorów, najpełniej oddające wolę i intencje twórcy. Teoretycznie rzecz ujmując, pisarz miał możliwość poprawiania swoich dzieł, wydając je po raz kolejny. Wiemy jednak, że raczej nie korzystał z tej możliwości, zresztą tak jak w wypadku przeglądania po raz kolejny rękopisów swoich prac. Tworzył od razu na czysto, prawie bez poprawek i skreśleń, pismem niemal kaligraficznym, co sugerowałoby dużą łatwość pisania. Taki sposób przygotowania materiału był też podyktowany sytuacją materialną rodziny. Miłkowscy prawie przez całe życie borykali się z kłopotami finansowymi. Tworzenie utworów stanowiło zaś dla Jeża podstawowe źródło dochodów. Musiał więc pisać dużo i szybko, żeby utrzymać swoją rodzinę. Nie miał zatem czasu na przeglądanie i poprawianie prac. Mimo tych zastrzeżeń ostatnie wydania za życia autora należy traktować jako najpełniej wyrażające jego zamiśl.

Materiał badawczy został pozyskany w większości z polskiej biblioteki cyfrowej Polona, w której udostępniane są m.in. zdigitalizowane książki pochodzące ze zbiorów Biblioteki Narodowej oraz instytucji współpracu-

⁷⁷ S. Strumph-Wojtkiewicz, *Burzliwe dzieje T.T. Jeża*, Warszawa 1961, s. 402.

⁷⁸ Tylko w przypadku powieści *Lat temu dwieście* nie udało się dotrzeć do edycji książkowej ostatniej za życia autora.

jących. Dzięki usłudze digitalizacji i udostępnienia polskiego dziedzictwa narodowego ze zbiorów Biblioteki Narodowej możliwe było więc dotarcie do większości interesujących publikacji. Pozostałe powieści zostały pozyskane z innych źródeł cyfrowych lub z tradycyjnych bibliotek⁷⁹.

Podstawę materiałową stanowią zatem następujące teksty:

- **Szandor Kowacz**

Jako pierwszy utwór o tematyce bałkańskiej powstał *Szandor Kowacz. Szkic*. Był on drukowany w „Gazecie Warszawskiej” w latach 1859-1860 (1859, nr 337-343; 1860, nr 2-5, 19-58). Pierwsze wydanie książkowe ukazało się w Wilnie w 1861 r. Następnie powieść ta ukazała się we Lwowie w tomie pierwszym *Dzieł* w roku 1876. Kolejne edycje powstały w Wilnie w 1881 r. oraz w Warszawie: w 1898 r. (z przedmową P. Chmielowskiego), a także w 1948 r. (oprac. W. Hahn), 1949 r. i 1959 r. (oprac. J. Okopień)⁸⁰.

Pracę nad tą powieścią rozpoczął T.T. Jeż w 1859 r. Stanowi ona bezpośredni efekt fascynacji Słowiańszczyzną południową, jakiej uległ pisarz, przebywając prawie miesiąc w domu Sawy Simicza, u którego został zakwaterowany po wyjściu ze szpitala, do którego trafił po odniesieniu ran podczas walk w Aradzie w 1948 r. Jak pisał S. Strumph-Wojtkiewicz:

Przypadkowo poznany Simicz oddał Miłkowskiemu olbrzymią usługę, działając, oczywiście, z myślą o interesach Serbii. Tu Miłkowski przeczytał wiele książek, m.in. dzieło Raicza o słowiańskich narodach na Bałkanach, tu Simicz czytywał mu i tłumaczył pieśni zbioru Wuka Karadzicza, tu zbierali się Serbowie-patrioci. Przypadli sobie do gustu ci serbscy patrioci i ich pobratymiec znad Dniestru, chociaż dzieliły ich poglądy na sprawę węgierską⁸¹.

Powieść ta, na co wskazywał Stojan Subotin, nie była jednak efektem studiów nad Serbami i ich losami, ale „pierwszych spotkań, bezpośredniej obserwacji wypadków, ustnych informacji i przekazów”⁸². Swym

⁷⁹ Informacja o pozyskaniu materiału znajduje się w tabeli 1.

⁸⁰ Wszystkie ustalenia dotyczące chronologii i miejsca wydań zostały przedstawione za: *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 8, s. 388-400.*

⁸¹ S. Strumph-Wojtkiewicz, *op. cit.*, s. 79.

⁸² S. Subotin, *Legenda i prawda o powieściach południowosłowiańskich Teodora Tomasza Jeża*, „Pamiętnik Literacki” 1969, LX, z. 2, s. 47.

przeżyciom z powstania węgierskiego i doświadczeniom nabytym w domu przedstawiciela serbskiego mieszczaństwa nadał pisarz w *Szandorze Kowaczu* formę literacką. Akcja utworu rozgrywa się głównie w Szegedynie, w którym znajdowało się skupisko Serbów – potomków emigrantów, którzy przybyli na Węgry, uciekając z kraju przed Turkami. Jedną z takich serbskich rodzin są Simiczowie. Opiece Sawy Simicza (tego bohatera Jeż obdarzył autentycznym imieniem i nazwiskiem swego serbskiego przyjaciela) powierzył jego najbliższy przyjaciel i sąsiad – Węgier Kowacz – swojego syna Szandora. Zamieszkał on u Simiczów, a nawet pokochał córkę swojego przybranego ojca. Dotychczasową sielankę zburzyły jednak wydarzenia w kraju. Doszło do tragicznej konfrontacji poglądów i zatargu pomiędzy Węgrem a braćmi Maryjki. Tytułowy bohater Szandor musiał dokonać wyboru pomiędzy osobistym szczęściem a obowiązkiem patriotycznym.

Akcja powieści rozpoczyna się wraz z oczekiwanym powrotem Szandora do domu w 1847 r., a kończy w momencie, gdy po chwilowych sukcesach oręża węgierskiego doszło do zdobycia Węgier.

• *Asan*

Następną powieścią o tematyce południowosłowiańskiej jest *Asan. Ustęp z dziejów „Słowian bałkańskich”. Powieść historyczna*. Po raz pierwszy utwór ten ukazał się w „Dzienniku Literackim” z 1860 r. (nr 53-59, 82-89). Wydanie osobne zostało opublikowane we Lwowie w 1869 r. Następna edycja ukazała się w Warszawie w 1906 r. pt. *Piotr i Asan. Powieść historyczna z dziejów Słowian bałkańskich z XII wieku*.

Gdy Miłkowski dostał zadanie przygotowania sieci organizacyjnej w dawnych, przedrozbiorowych granicach Polski przed ewentualnym wybuchem powstania, wyjechał do Mołdawii i tam, w Foltyczanach, podczas oczekiwania na decyzje co do dalszych działań, w roku 1860 rozpoczął i ukończył powieść z dziejów bułgarskich pt. *Asan. Ustęp z dziejów „Słowian bałkańskich”. Powieść historyczna*. Powstała ona przed wybuchem powstania styczniowego, w ciągu około dziesięciu dni. Inspiracją do jej napisania, jak wspominał twórca⁸³, miały się stać dzieła z biblioteki Deakono-

⁸³ T.T. Jeż (Zygmunt Miłkowski), *Od kolebki przez życie. Wspomnienia*, t. II, s. 283-284.

wicza, którego Jeż poznał w Foltyczanach za pośrednictwem Tyszkiewicza. To z nich miał zaczerpnąć treść do swojej powieści. Zdaniem jednak Olgi Gronowskiej nie wiadomo dokładnie, z jakich źródeł korzystał. Najprawdopodobniej informacje pozyskał podczas rozmów z przedstawicielami bułgarskiej inteligencji mieszkającej w Konstantynopolu i Belgradzie⁸⁴.

Akcja utworu rozgrywa się w XII w. w Bułgarii i oparta jest na znanym historycznym zdarzeniu dotyczącym obalenia przez dwóch braci, pochodzących z Tyrnawy, Asiena (Asena) i Teodora (imię Piotr przyjął po koronacji), zasiadającego na tronie w Konstantynopolu cesarza Izaaka III. Jeż przedstawił w tym utworze uwieńczone zwycięstwem powstanie, które doprowadziło do wyzwolenia Bułgarii spod obcych wpływów. Jak zauważają badacze, opisane w nim wydarzenia były pretekstem do opowieści o ówczesnej sytuacji Polski⁸⁵. W zamaskowany sposób zostały w niej wyrażone kwestie związane z odzyskaniem przez Polskę niepodległości.

⁸⁴ O. Gronowska, *op. cit.*, s. 164-165. Według jednak M. Ostrowskiej motyw historyczny pozyskał Jeż z następujących źródeł: Nicetas Choniates, *De Isaacio Angelo*; G. Codinus, *De originibus Constantinopolitani circa finem* i G. Acropolita, *Chronico Compendiario* (M. Ostrowska, *op. cit.*, s. 115).

⁸⁵ Tadeusz Bujnicki nazwał ten utwór historyczną powieścią maski (T. Bujnicki, *Historyczna powieść maski „Asan” T.T. Jeża*, [w:] *Południowa Słowiańszczyzna w literaturze...*, s. 91-102). Zdzisław Niedziela pisał natomiast, że: „Historyczność tej powieści miała ułatwić podanie instruktażu, jak należy przygotować ruch niepodległościowy, jej aktualność jest dla nas ewidentna w przededniu wybuchu powstania styczniowego” (Z. Niedziela, *Bułgarskie odrodzenie narodowe w powieściach T.T. Jeża*, [w:] *Trzyście wieków Bułgarii. Materiały polsko-bułgarskiej sesji naukowej*, Warszawa 28-30 X 1981, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 148). W artykule *Zainteresowanie Bułgarią w Polsce w epoce romantyzmu* potwierdził te spostrzeżenia, dodając: „Jeż posłużył się kamuflażem, ażeby zabrać głos w sprawie walki niepodległościowej Polaków. Z pozycji patrioty i demokraty piętnował w powieści te siły, które były przeciwne wybuchowi powstania. Piętnował egoizm klasowy arystokracji, jej czepianie się obcych dworów. Krytykował tych duchownych, którzy wzywali do posłuszeństwa wobec narzuconej władzy. Dawał praktyczne wskazówki, jak należy przygotować powstanie i jak je prowadzić” (Z. Niedziela, *Zainteresowanie Bułgarią w Polsce w epoce romantyzmu*, [w:] idem, *Slawistyczne studia literackie. Od renesansu do współczesności*, Kraków 1994, s. 64). Podobną opinię wyraziła również Olga Gronowska w artykule *Obraz świętego w powieści „Piotr i Asan” Teodora Tomasza Jeża. Historia a fikcja literacka w utworze*: „Jeż jednak za pomocą ezopowego języka powieści buduje analogię między działaniami Asana – rewolucjonisty, a poczynaniami polskich patriotów. Nie sięgając głębiej do źródeł okresu, o którym pisze, powieściowy obraz Bułgarii XII wieku dostosowuje do mapy politycznej emigracji polskiej XIX w.” (O. Gronowska, *op. cit.*, s. 165).

Sam zresztą Jeż powiadał, że *Asan* „stał się w powieściową sukienkę przybranym manifestem, stawiającym miłość ojczyzny na ołtarzu poświęcenia bezgranicznego”⁸⁶.

• *Uskoki*

Jako trzecie powstały *Uskoki. Powieść historyczna*. Były one najpierw wydawane w odcinkach na łamach „Kłósów” w 1870 r. (nr 240-287). Wydanie osobne pojawiło się natomiast w Warszawie w 1882 r. Następnie utwór ten ukazał się w Warszawie w tomie zatytułowanym *Powieści słowiańskie* w roku 1883. Kolejna edycja pt. *Uskoki. Powieść z dziejów Słowiańszczyzny południowej* powstała w Warszawie w 1892 r. Także i tam wydano tę książkę po raz kolejny w 1904 r., 1948 (oprac. A. Lewak) i 1956 r. (oprac. H. Batowski, wstęp Z. Najdera). W Krakowie powieść ukazała się w 1910 r. w *Wyborze pism*.

Źródłem inspiracji dla tego utworu, podobnie jak i innych związanych z historią Serbii, był przede wszystkim dłuższy pobyt Jeża w Belgradzie (1864-1866), w czasie którego miał możliwość przestudiowania historii i kultury tego kraju. Bezpośrednim źródłem, do którego odwoływał się Jeż, pisząc na temat uskoków, była – jak sam zaznaczył w powieści – *Historia degli Uskoci*. Według S. Subotina korzystał on z serbskiego przekładu tego dzieła, dokonanego z języka francuskiego przez historyka Čedomirja Mijatovicia⁸⁷ i wszystko wskazuje na to, że było to dla niego podstawowe źródło. W związku z tym mamy, zdaniem tego badacza, jednostronny obraz niektórych wydarzeń. Oprócz tego Jeż znał, zdaniem M. Ostrowskiej, także inne prace o uskokach, m.in. artykuł Karola Sosnowskiego z 1860 r. pt. *Uskocy w Kroacji*⁸⁸.

Akcja utworu rozgrywa się pod koniec XVI w. oraz na początku XVII w. i dotyczy działalności uskoków – serbskich (słowiańskich) zbiegów spod panowania tureckiego do austriackich twierdz nad Morzem Adriatyckim. Motywy polityczne przedstawione w utworze są związane z rozgrywkami

⁸⁶ Za: J. Bąbała, *op. cit.*, s. 92.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 50.

⁸⁸ M. Ostrowska, *op. cit.*, s. 117.

prowadzonymi przez przedstawicieli papieża Klemensa VIII i agentów państw zainteresowanych uzyskaniem wpływów na Bałkanach i tym samym również w Europie. Na tym tle została ukazana miłość uskoka – Dżordża i weneckjanki – Annuncjaty.

- ***Narieczona harambaszy***

Kolejnym utworem była *Narieczona harambaszy. Powieść z dziejów Serbii*. Ukazywała się ona w „Tygodniku Ilustrowanym” w 1871 r. (nr 209) i w 1872 r. (nr 234). Pierwsza publikacja książkowa była natomiast wydana w Warszawie w 1882 r. i zatytułowana *Narieczona Harambaszy. Powieść z dziejów Słowiańszczyzny południowej*. Następne edycje ukazały się również w Warszawie w 1883, 1901, 1948 r. (luty – tekst przygotował do druku A. Lewak), 1948 (sierpień).

Narieczona harambaszy to kolejna powieść, której akcję umieścił Jeź w Serbii. Rozpoczyna się w przed wybuchem wojny austriacko-tureckiej, do której doszło w latach 1788-1791, a kończy w momencie podpisania pokoju w Sistowie w roku 1791. Tematyka dotyczy walki Serbów o odzyskanie niepodległości, budzenia się ich świadomości narodowej.

Akcja powieściowa jest prowadzona na dwóch równoległych płaszczyznach – politycznej i osobistej. Osnowę dla akcji politycznej stanowi przybycie kapitana Marko do serbskiej osady Jagodina i rozpoczęcie przez niego działalności konspiracyjnej, polegającej na przygotowaniu jej mieszkańców do walki zbrojnej przeciwko Turcji.

Jeśli chodzi natomiast o płaszczyznę osobistą, to wiąże się ona z rywalizacją kapitana Marko i harambaszy Milenka o względy wnuczki Haddi-Petra – Anki.

Poczynania kapitana Marko i harambaszy Milenka są elementem spajającym obie te płaszczyzny. W konsekwencji dochodzi do ich równoczesnego zakończenia. Gdy Serbia zostaje wyzwolona, Milenko, poznawszy wartość Marko, zrzeka się na jego korzyść swych praw do Anki.

- ***Dachijszczyzna***

W następnej kolejności powstała *Dachijszczyzna. Powieść z dziejów serbskich*. Była ona wydawana w „Gazecie Warszawskiej” w 1873 r.

(nr 111-230, z przerwami). Pierwsze wydanie osobne pojawiło się w Warszawie w 1883 r. Kolejne edycje powstały w Warszawie w 1883 r. (w tomie *Powieści słowiańskie*), w Krakowie w 1910 r. (w tomie 4. *Wyboru pism*) oraz w 1949 r. w Warszawie.

Akcja tej powieści rozpoczyna się w roku 1791 i jest związana z wydarzeniem, które kończyło opowieść w *Narzeczonej harambaszy* – pokojem w Sistowie i sytuacją, która zapanowała po jego ogłoszeniu. Zakończenie akcji zbiega się natomiast z pogromem Turków w wyzwolonym 23 lutego 1807 r. Belgradzie. Opisane wydarzenia dotyczą pierwszego udanego powstania serbskiego przeciwko tureckiemu zaborcy pod wodzą Jerzego Czarnego – Karageorgiego. Bohaterem powieści jest Miłosz Stoicewicz, który ukryty przez matkę, nie został stracony jak jego rodzeństwo przez janczarów i wyrósł na bojownika sprawy narodowej. Za udział w powstaniu przeciwko Turkom został nagrodzony przez Karageorgiego tytułem wojewody.

Zdaniem Mariana Zdziechowskiego *Dachijszczyzna* jest najwznioślejszą spośród słowiańskich powieści Jeża, który wyraził w niej najpełniej swą religię ojczyzny⁸⁹.

• *Zarnica*

Kolejnym utworem o tematyce bałkańskiej T.T. Jeża była *Zarnica. Powieść bułgarska spótczesna*. Ukazywała się ona w „Bluszczu” w 1874 r. (nr 1-20). Pierwsze wydanie osobne zostało opublikowane w Warszawie w 1874 r. Następne edycje ukazały się też w Warszawie w 1908 r. i 1950 r. (wydanie skrócone).

Akcja *Zarnicy* rozgrywa się w XIX w. – w okresie, kiedy w Bułgarii następuje odrodzenie dążeń niepodległościowych, a imperium tureckie chyli się coraz bardziej ku upadkowi. Zdaniem Zdzisława Niedzieli pisarzowi chodziło o odmalowanie stanu rzeczy pomiędzy 1856 a 1873 rokiem⁹⁰. Sama akcja powieściowa została zamknięta w ciągu dwóch lat

⁸⁹ M. Zdziechowski, *Zygmunt Miłkowski a idea słowiańska w Polsce*, Piotrogród 1915, s. 32-36.

⁹⁰ Z. Niedziela, *Bułgarskie odrodzenie narodowe...*, s. 148.

i rozpoczyna się wraz z powrotem Maricy Szumlańskiej po ukończeniu edukacji w Heidelbergu do rodzinnego domu. Do Zarnicy przyjechała wraz ze swoim mężem – lekarzem, Manułaki Stanko. Oboje pragnęli poświęcić swoje życie dla dobra narodu. Marica została nauczycielką i zorganizowała tajną szkołkę bułgarską, a jej mąż rozpoczął praktykę lekarską. Akcja powieści koncentruje się wokół perypetii związanych z ich działalnością i podejmowanych przez Bułgarów wysiłków w celu odbudowy państwa po wielu latach niewoli. To nadrabianie cywilizacyjnych opóźnień w Bułgarii połączył Jeż z kształtowaniem świadomości narodowej jej mieszkańców. Wątek patriotyczno-polityczny objawił się zatem tutaj pod postacią działalności oświatowo-konspiracyjnej młodych, wykształconych Bułgarów.

• *Słowiański hercog*

W 1876 r. w „Wieku” (nr 16-219) rozpoczęto publikację *Słowiańskiego hercoga. Powieści na tle dziejów Słowiańszczyzny południowej*. Wydanie osobne pojawiło się w Warszawie w 1876 r. i była to ostatnia edycja za życia autora. Kolejny raz powieść ta ukazała się w 1950 r. w Warszawie, a jej tekst został przygotowany do druku przez W. Doroszewskiego.

Jak podaje J. Bąbała, jest bardzo prawdopodobne, że powieść ta powstała na zamówienie wydawcy „Wieku”, który z końcem 1875 r. dwukrotnie zwracał się do Jeża z prośbą o utwór na temat słowiański⁹¹. Akcja rozgrywa się w Bośni i Hercegowinie, a dotyczy życia bośniackich Serbów. Jak pisał jednak S.K. Papierkowski, Bośnia i życie jej mieszkańców stanowiły podstawę do przedstawienia wydarzeń europejskich u schyłku wieków średnich⁹². Chodzi tu o walki w XV w. pomiędzy państwem i kościołem o faworyzowanych przez państwo a zwalczanych przez kościół katolicki patarenów. Gdy zostali oni wypędzeni z Serbii, znaleźli schronienie na terenie Bośni. Obok wątków historyczno-politycznych pojawiają się także motywy osobiste. Jeden z nich dotyczy np. aspiracji Stefana Chranicza i jego żony do zdobycia korony bośniackiej, przeciwko

⁹¹ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 90.

⁹² S.K. Papierkowski, *Lud serbski w powieściach T.T. Jeża*, Lublin 1962, s. 13.

którym występuje Tomasz Ostoicz, syn wygnanego króla Bośni. Wątek romansowy jest z kolei związany z osobami: Władysławem Chraniczem i Marą Cwetkowicz.

• *Rotułowicze*

Kolejna książka to *Rotułowicze. Powieść z dziejów serbskich*. Była ona wydawana w odcinkach w „Tygodniku Ilustrowanym” z 1877 r. (nr 68-105). Pierwsza edycja książkowa, a zarazem ostatnia za życia autora ukazała się w Warszawie w 1884 r. Następnie tekst tej powieści został przygotowany do druku przez W. Doroszewskiego i ukazała się ona w 1950 r. w Warszawie.

Akcja utworu rozgrywa się w miejscowości Prizren oraz okolicy i dotyczy losów poturczonego staroserbskiego rodu – Rotułowiczów, a przede wszystkim ich zatargu z rodem Buszatlich o prowincję Dukadżim. Tło historyczne tej powieści stanowi początek XIX w. Historyczność w tej powieści nie odgrywa jednak roli pierwszoplanowej, lecz została przesunięta na dalszy plan. Do siedziby rodu Rotułowiczów oraz Prizrenu docierają zatem tylko echa wydarzeń związanych z serbskim powstaniem pod dowództwem Jerzego Czarnego – Karadzordża. Podobnie jednak jak w innych powieściach przedstawione zostały w tym utworze także perypetie romansowe. Związane są one z osobami: synem Peki Braniewicza oraz córką Mahmuda.

• *Lat temu dwieście*

W następnej kolejności rozpoczęto druk *Lat temu dwieście. Opowieść na tle dziejów Kroacji*. Powieść ta ukazywała się w „Kraju” w 1885 r. (nr 22-37; przedr. „Nowa Reforma” 1886, nr 139-179). Wydanie książkowe pojawiło się w Krakowie w 1887 r.

Akcja powieści rozgrywa się w latach osiemdziesiątych XVII w., pomiędzy wiktoria wiedeńską z 1683 r. a zdobyciem Osijeku w 1685 r., i dotyczy podejmowanych przez Chorwatów działań dyplomatycznych przeciwko Turcji, zakończonych wybuchem nieprzygotowanego powstania. Tytułowym bohaterem jest Lajos Erdődi – młody chorwacki szlachcic z węgierskiego rodu, który wziął udział w zwycięskiej walce

przeciwko Turkom. Oprócz wątku politycznego rozwijany jest także motyw osobisty, związany z miłością Lajosa do Marty – wnuczki Deszicza, zagorzałego przeciwnika rodu Erdődich.

• *W zaraniu*

Następnym utworem była *W zaraniu. Powieść*. Była ona drukowana w „Gazecie Polskiej” w 1886 r. (nr 140-185). Edycja osobna pojawiła się we Lwowie w 1889 r. Następnie książka ta była wznawiana wielokrotnie w Warszawie: w 1898, 1902, 1948 (oprac. W. Hahn) i 1949 r.

Powieść ta powstała już po wyzwoleniu Bułgarii. W liście z 20 marca 1886 r. do Mieczysława Pawlikowskiego Jeż donosił, że ukończył powieść *W zaraniu* o wypadkach bułgarskich poprzedzających wojnę moskiewsko-turecką⁹³. Dotyczy ona walki narodowowyzwoleńczej Bułgarów, kształtowania się nastrojów i postaw wolnościowych wśród społeczeństwa bułgarskiego. Jej akcja rozpoczyna się około 1872 r.⁹⁴, przed powstaniem kwietniowym, a kończy wyzwoleniem Bułgarii w roku 1877. Przedstawione w książce wydarzenia rozgrywają się na terenie północnej Bułgarii, którą Jeż poznał podczas swoich emisaryjnych podróży.

Akcja powieściowa jest prowadzona na dwóch równoległych płaszczyznach – politycznej i osobistej. Pierwsza z nich dotyczy działalności konspiracyjnej młodych bułgarskich bojowników: Stojana, Nikoły, Stanki i Piotra, polegającej na kolportażu zakazanej prasy, zakładaniu nielegalnych organizacji i prowadzeniu akcji uświadamiających wśród ludności, szerzeniu wśród nich idei walki o niepodległość, tzw. apostołstwa.

Jeśli chodzi natomiast o płaszczyznę osobistą, to wiąże się ona z przeżyciami miłosnymi Stojana, Nikoły i Piotra.

⁹³ Za: S. Strumph-Wojtkiewicz, *op. cit.*, s. 395. W. Smochowska-Petrowa mylnie podała, że powieść ta powstała w Szwajcarii w roku 1887/1888 (W. Smochowska-Petrowa, *Polskie powieści o bułgarskich walkach wyzwoleniczych drugiej połowy XIX wieku*, „Pamiętnik Słowiański” 1975, t. XV, s. 78).

⁹⁴ J. Bąbała podaje inną datę, pisząc, że akcja rozgrywa się między 1875 a 1878 r. (J. Bąbała, *op. cit.*, s. 98).

Tak jak w poprzednich powieściach Jeża na plan pierwszy wysuwa się jednak sprawa wyzwolenia narodowego i tej kwestii są podporządkowane przeżycia osobiste bohaterów.

• *Miłość w opałach*

W tym samym roku co *W zaraniu* była też wydawana *Miłość w opałach*. Powieść z dziejów Kroacji. Ukazywała się ona w „Ateneum” w 1886 r. (t. 3-4). Osobna publikacja, a zarazem ostatnia za życia autora, pojawiła się w Warszawie w 1902 r. Kolejny raz powieść ta ukazała się w Warszawie w 1948 r.

Akcja powieści rozgrywa się w 1664 r., kiedy doszło do zawarcia niekorzystnego dla Chorwatów pokoju w Vasvárze, i dotyczy działalności politycznej oraz spisku braci Zrinskiich. Mikołaj Zrinski marzył o uniezależnieniu się Chorwacji i Węgier od Austrii. W realizacji tego celu miało mu pomóc zdobycie polskiej korony i zawiązanie antytureckiego sojuszu pomiędzy Słowianami i Węgrami, a także uzyskanie przez jego brata Piotra tytułu bana Chorwacji. Śmierć Mikołaja zniweczyła jednak plany polityczne braci.

• *Rycerz chrześcijański*

Ostatnią książkę o tematyce bałkańskiej T.T. Jeża, stanowiącą przedmiot oglądu w niniejszej rozprawie, stanowi *Rycerz chrześcijański. Powieść historyczna na tle dziejów Albanii w XV w.* Pierwsza edycja tej powieści ukazała się w trzytomowym wydaniu w Warszawie w 1889 r. (cz. 1: *Za usługę*; cz. 2: *Gwoli racji stanu*; cz. 3: *Rycerz chrześcijański*). Edycja następna, zatytułowana *O byt. Powieść historyczna na tle dziejów Albanii w XV w.*, stanowiąca jednocześnie ostatnie wydanie za życia autora, ukazała się we Lwowie w 1903 r. Kolejny raz książka ta została opublikowana w 1951 r., a jej tekst przygotował do druku W. Doroszewski.

Pierwsza edycja tej książki z roku 1889 otrzymała, ze względu na cenzurę, zmieniony tytuł: *Rycerz chrześcijański*. Właściwy tytuł nosi dopiero drugie, lwowskie wydanie tego dzieła z roku 1903: *O byt. Powieść historyczna na tle dziejów Albanii XV w.* Dzieło jest efektem zainteresowań historią Albanii i opowiada o życiu Skanderbega – Jerzego Kastrioty.

I tak jak w poprzednich powieściach, akcja jest prowadzona na dwóch równoległych płaszczyznach – politycznej i osobistej. Pierwsza dotyczy walki o niepodległość Albanii, a druga – miłości Skanderbega do Mary Brankowiczówny. Po jej śmierci Skanderbeg zapowiada zemstę. Wierny temu przyrzeczeniu rozpoczyna wieloletnią walkę o niepodległość Albanii, stając na czele powstania przeciw Turcji. Dzięki swoim zasługom zyskał miano rycerza chrześcijańskiego.

Należy dodać, że Jeż interesował się żywo historią Albanii, przeczytał dzieło Augusta Dozona *Manuel de la langue Szkipe'a*, a nawet studiował język szkip (Szkipetarów – Albańczyków).

W tabeli 1 przedstawiono informacje o podstawie badawczej publikacji z uwzględnieniem chronologii powstawania poszczególnych powieści.

W przedstawionych powyżej utworach zostały ukazane dzieje serbskie, bułgarskie, chorwackie, bośniackie i hercegowińskie, a także albańskie i z tego też względu powieści te są najczęściej określane jako bałkańskie⁹⁵ czy południowosłowiańskie⁹⁶. W niniejszym opracowaniu terminy te są używane wymiennie, choć ze względu na poruszaną tematykę, uwzględniającą losy nie tylko południowych Słowian, najwłaściwszy wydaje się autorce niniejszej rozprawy termin pierwszy. Oprócz wymienionych określeń, najczęściej używanych w stosunku do interesujących nas tekstów, pojawia się także w literaturze przedmiotu termin *powieści*

⁹⁵ Takiego określenia użył m.in. Tadeusz Bujnicki w *Literaturze polskiej. Przewodniku encyklopedycznym*: „Osobną grupę powieści, które przyniosły J. szczególny rozgłos, także poza granicami kraju, stanowią utwory »bałkańskie«, ukazujące losy zmagających się Serbów i Bułgarów o wyzwolenie nar.” [T. Bujnicki, *T.T. Jeż* (hasło), [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, red. J. Krzyżanowski, t. I, Warszawa 1987, s. 401]. Takim określeniem posłużył się również np. Stanisław Stachowski w artykule *Słowniczek bałkańskich turcyzmów T.T. Jeża*: „W twórczości T.T. Jeża (1824-1915), wybitnego pisarza i działacza politycznego XIX wieku, osobną grupę stanowią powieści poświęcone dziejom narodów bałkańskich – Bułgarów, Serbów, Chorwatów, Bośniaków i Albańczyków. Te powieści »bałkańskie« przyniosły Autorowi szczególny rozgłos” (S. Stachowski, *op. cit.*, s. 199).

⁹⁶ Takiego określenia używali m.in. Maria Ostrowska (M. Ostrowska, *op. cit.*), Stojan Subotin w stosunku do powieści poświęconych Serbom i Chorwatom (S. Subotin, *op. cit.*, s. 41-63), a także Stanisław K. Papierkowski, opisując lud serbski w powieściach T.T. Jeża (S.K. Papierkowski, *op. cit.*, s. 15).

Tabela 1. Zestawienie informacji o podstawie badawczej publikacji z uwzględnieniem chronologii powstawania poszczególnych powieści

Tytuł książki	Pierwsze wydanie	Wydanie ostatnie za życia autora, stanowiące podstawę badawczą pracy	Źródło pozyskania materiału
<i>Szandor Kowacz</i>	„Gazeta Warszawska” 1859 (nr 337-343), 1860 (nr 2-5, 19-58)	Warszawa 1898	Podlaska Biblioteka Cyfrowa
<i>Asan (Piotr i Asan)</i>	„Dziennik Literacki” 1860 (nr 53-59, 82-89)	Warszawa 1906	CBN Polona
<i>Uskoki</i>	„Kłosa” 1870 (nr 240-287)	Kraków 1910	Pomorska Biblioteka Cyfrowa
<i>Narieczona harambaszy</i>	„Tygodnik Ilustrowany” 1871 (nr 209), 1872 (nr 234)	Warszawa 1901	Podlaska Biblioteka Cyfrowa
<i>Dachyjszczyna</i>	„Gazeta Warszawska” 1873 (nr 111-230, z przerwami)	Kraków 1910	CBN Polona
<i>Zarnica</i>	„Bluszc” 1874 (nr 1-20)	Warszawa 1908	Wypożyczalnia Międzybiblioteczna Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Krakowie
<i>Słowiański herceg</i>	„Wiek” 1876 (nr 16-219)	Warszawa 1876	CBN Polona
<i>Rotulowicze</i>	„Tygodnik Ilustrowany” 1877 (nr 68-105)	Warszawa 1884	CBN Polona
<i>Lat temu dwieście</i>	„Kraj” 1885 (nr 22-37); przedr. „Nowa Reforma” 1886 (nr 139-179)	Kraków 1887	CBN Polona (wydanie z 1930 r.)
<i>W zaraniu</i>	„Gazeta Polska” 1886 (nr 140-185)	Warszawa 1902	CBN Polona
<i>Miłość w opałach</i>	„Ateneum” 1886 (t. 3-4)	Warszawa 1902	CBN Polona
<i>Rycerz chrześcijański (O byt)</i>	Warszawa 1889	Lwów 1903	CBN Polona

słowiańskie⁹⁷. Sam Miłkowski nazywał swoje utwory m.in. kresowymi na tle południowosłowiańskim: „Krytyka podnosi osobliwie powieści moje kresowe na tle południowosłowiańskim, jak: *Uskoki*, *Dachijszczyzna*, *Narzeczona Harambaszy*, *Zarnica...*”⁹⁸.

Spośród zaprezentowanych powyżej publikacji pewne wątpliwości może budzić zakwalifikowanie do grupy utworów bałkańskich T.T. Jeża tekstu *Szandor Kowacz*. Stojan Subotin zwracał jednak uwagę, że powieść ta jest pierwszym utworem Jeża dotyczącym problematyki południowosłowiańskiej⁹⁹. Z kolei Tadeusz Bujnicki we wspomnianym wcześniej biogramie pisarza nie uwzględnił tej książki wśród utworów bałkańskich,

⁹⁷ Takiego terminu używał Jerzy Bąbała w odniesieniu do twórczości Jeża, obejmującej utwory dotyczące Słowiańszczyzny południowej. Oprócz tego posługiwał się również określeniem *południowosłowiańskie* (zob. np. S. Bąbała, *op. cit.*, s. 67).

⁹⁸ Informacja pochodzi z listu Miłkowskiego do Juliana Łukaszczyńskiego (za: S. Borawski, *Słownictwo potoczne listów Zygmunta Miłkowskiego...*, s. 53).

⁹⁹ Według S. Subotina: „Problematyka południowosłowiańska wcześniej weszła do twórczości Jeża [...]. Pierwszym z tych dzieł jest *Szandor Kowacz*” (S. Subotin, *op. cit.*, s. 47). Ta opinia nie była odosobniona. Już w okresie, kiedy ukazywały się powieści południowosłowiańskie Jeża, zwracano uwagę, że cykl ten rozpoczął *Szandor Kowacz*. Piotr Chmielowski pisał np.: „Za widownią, na której roztaczać zaczął wspaniały dramat walki słabych z silnymi, obrał wybornie w podróży poznana Słowiańszczyznę południową, do owego czasu nietkniętą piórem naszych powieściopisarzy. Zarówno więc nowość obrazianych stosunków, jak podniosłość myśli przewodniczej, która znajdowała sympatyczny oddźwięk w sercach najbliższych sercu twórcy, złożyły się na to, że cały szereg opowiadań, w których Jeż odmalował losy Słowaków, Bułgarów, Serbów, Bośniaków, największem cieszył się uznaniem i największą autorowi zjednał sławę. Szereg ten, rozpoczęty świetnie *Szandorem Kowaczem* (1859), zawiera istotnie arcydzieła powieściowe, takie jak *Uskoki*, *Narzeczona Harambaszy*, *Dachijszczyzna*, obok mniej udatnych, ale nie mniej interesujących, jak: *Asan*, *Zarnica*, *Rotułowicze*, *Hercog Słowiański*. Wszędzie tu tętni myśl nieprzerwalności życia i praw narodowych Słowiańszczyzny wobec ucisku Greków czy Turków, wszędzie odczuwamy wraz z autorem szlachetność wysiłków, ponoszonych przez tych, co mają prawo do życia i wszechstronnego rozwoju, chociaż chwilowo przemoc praw tych im zaprzecza” (P. Chmielowski, *Teodor Tomasz Jeż*, „Kłosa” 1882, nr 877, s. 255). Niektórzy badacze, tak jak Maria Ostrowska, zwracali uwagę na odrębność tej powieści na tle całego cyklu, ale mimo to zaliczali ją do południowosłowiańskich: „Walka o niezależny byt państwowy nadaje zasadniczy ton romansom na tle historii Bułgarii czy Serbii, Węgier lub Albanii. Ostatnie zaliczam również do ogólnej grupy powieści południowosłowiańskich, gdyż, nie tycząc wprawdzie bezpośrednio kwestii Słowiańszczyzny, zahaczają o nią zawsze pośrednio w mniejszym lub większym stopniu i wciągają w orbitę kwestii politycznych” (M. Ostrowska, *op. cit.*, s. 114).

lecz zaliczył ją do grupy opisującej powstanie węgierskie w okresie Wiosny Ludów (obok np. trytomowej powieści *Ci i tamci*)¹⁰⁰. Również do bałkańskich nie zaliczył tej powieści Stanisław Stachowski¹⁰¹.

Wydać się jednak, że utwór *Szandor Kowacz* można włączyć do cyklu powieści bałkańskich. Po pierwsze, ma to uzasadnienie w wypowiedzi samego T.T. Jeża: „Miesięczny blisko pobyt w domu Sawy Simicza był rodzajem wstępu do studiów nad Słowiańszczyzną południową, którym się oddawałem później. Ze wstępu tego wyszedł najprzód bezpośrednio *Szandor Kowacz*, następnie pośrednio: *Uskoki*, *Narieczona harambaszy*, *Dachijszczyzna*, *Rotułowicze*. W stronę tę zwróciła się uwaga moja. Słowiańszczyzna południowa stała się dla niej magnesem”¹⁰². Nieuwzględnienie tej wypowiedzi byłoby wbrew woli samego pisarza.

Po drugie, tematyka tego utworu dotyczy częściowo także Serbów. Została w nim bowiem opisana historia budzenia oraz rozwoju świadomości narodowej nie tylko Węgrów, ale i Serbów. Bohaterami *Szandora Kowacza* oprócz tytułowego Węgra jest bowiem rodzina serbska, w której się wychował. Jej głowa – Sawa Simicz, mimo że z urodzenia i pochodzenia był Serbem, przez wiele lat czuł się huzarem węgierskim. Dopiero pod wpływem przełomowych dla Serbów zadunajskich wydarzeń uświadomił sobie swoje pochodzenie.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na przynależność genologiczną analizowanych prac. Przedstawione powyżej utwory Jeża to w większości teksty określone jako historyczne. W ich podtytułach wyraźnie zostało zaznaczone, że mamy do czynienia z powieściami historycznymi (*Asan*, *Uskoki*, *Rycerz chrześcijański*) lub z powieściami/ opowieściami z dziejów (*Narieczona harambaszy*, *Dachijszczyzna*, *Rotułowicze*, *Miłość w opactwach*) czy też na tle dziejów (*Słowiański herceg*, *Lat temu dwieście*).

Kilka z analizowanych prac może jednak budzić dylematy genologiczne, a część badaczy zalicza je do powieści współczesnych. Do takich

¹⁰⁰ T. Bujnicki, *T.T. Jeż* (hasło), s. 401.

¹⁰¹ S. Stachowski, *op. cit.*, s. 199.

¹⁰² T.T. Jeż (Zygmunt Miłkowski), *Od kolebki przez życie...*, t. I, s. 284.

tekstów należy np. *Zarnica*. O przyporządkowaniu tego utworu do powieści współczesnych może rozstrzygać sam podtytuł *Powieść bułgarska społeczna*. Poza tym akcja w tym tekście koncentruje się na tajnej działalności oświatowej młodych Bułgarów po wojnie krymskiej, krzewieniu przez nich zdobyczy cywilizacyjnych, a nie na wydarzeniach historycznych. O przygotowaniach do nadchodzącego odrodzenia narodowego pisarz wspomina jakby na marginesie, w tle: „Wyrazy ostatnie ściągają się snadź do ruchów insurekcyjnych, jakie się tu i ówdzie w Bułgarii objawiać poczęły”¹⁰³. Prawie tego samego czasu dotyczy też druga z powieści bułgarskich Jeża – *W zaraniu*. Mimo że w podtytule nie wskazano na jej przynależność genologiczną, to pozycję tę zalicza się natomiast do grupy utworów historycznych. Dotyczy ona ważnego momentu dziejowego w historii Bułgarii – związanego z odzyskaniem w 1877 r. niepodległości. Opisane w nim zostało narastanie dążeń wolnościowych wśród Bułgarów, podejmowanie przez młodych patriotów wśród społeczeństwa bułgarskiego działań o charakterze konspiracyjnym, przygotowujących do nadchodzących wydarzeń.

Również pewne wątpliwości pod względem genologicznym nasuwa *Szandor Kowacz*. W podtytule brak jest informacji o typie powieści. W książce zostały jednak opisane stosunki węgiersko-serbskie na tle ważnych dla tych narodów wydarzeń z lat 1848–1849. Na tej podstawie można włączyć ten tekst do historycznych. Kazimierz Cysewski pisał jednak, że:

Tak zdecydowana orientacja utworu na współczesność, mimo że mówi o zdarzeniach minionych, powoduje, że powszechnie zalicza się *Szandora Kowacza* do powieści współczesnych (choć chyba nie bez pewnych wątpliwości)¹⁰⁴.

Jerzy Bąbała był z kolei następującego zdania:

Z małymi, często trudnymi do sprecyzowania, wyjątkami powieści *ślowiańskie* Miłkowskiego były historyczne i to nie tylko w tym sensie, że wypadki dziejowe

¹⁰³ T.T. Jeż, *Zarnica*, t. II, Warszawa 1908, s. 48.

¹⁰⁴ K. Cysewski, „*Nasza powieść* ...”, s. 80.

stanowiły tło, nieraz silnie podmalowane, dla zajmującej pierwsze miejsce fabuły zmyślonej. Dany fakt historyczny większego znaczenia jest tam najczęściej głównym motorem akcji, któremu wszystko idzie w służbę. Już same tytuły tych powieści takie jak: *Dachyjszczyzna*, *W zaraniu*, *Uskoki*, *Słowiański herceg* nie oznaczają jakiejś próby indywidualnego spojrzenia na dane wypadki dziejowe, tylko są po prostu jakby oficjalnymi, utartymi nagłówkami odpowiednich rozdziałów historii¹⁰⁵.

Warto jeszcze dodać, na co zwracał uwagę Wiesław Ratajczak¹⁰⁶, że Jeź nie rozgraniczał ściśle powieści historycznych od współczesnych. Było to podyktowane jego poglądami na sposób pokazywania dziejów poprzez pryzmat współczesności w celu zdiagnozowania przyczyn współczesnych klęsk, niepowodzeń, patologii życia zbiorowego.

W krytyce dziewiętnastowiecznej, jak podawała Danuta Ossowska, posługiwano się najczęściej w stosunku do analizowanych w tej pracy utworów Jeża określeniem „powieść historyczna” lub „powieść narodowa”¹⁰⁷. Współcześni badacze stosują wobec niej także określenie „powieść polityczna”. Paraboli polityczną nazwał np. Zdzisław Najder *Uskoki* Jeża¹⁰⁸.

6. Zasady opracowania materiału

Z zaprezentowanych powyżej powieści zebrano materiał, który posłużył do stworzenia zestawień leksyki poszczególnych utworów w postaci alfabetycznych tabel haseł i słowoform z frekwencjami. *Hasło* jest rozumiane jako *hasło słownikowe* (*leksem*, *wyraz hasłowy*). Zostało ono ustalone w wyniku sprowadzenia form gramatycznych wyrazów do postaci odpowiadających im leksemów. Hasło stanowią zatem jednostki leksykalne języka polskiego, reprezentujące różne części mowy. I tak w wypadku np. rzeczowników hasło stanowi forma równokształtna z mianowni-

¹⁰⁵ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 68.

¹⁰⁶ W. Ratajczak, *op. cit.*, s. 13.

¹⁰⁷ D. Ossowska, *op. cit.*, s. 71.

¹⁰⁸ Za: *ibidem*.

kiem liczby pojedynczej (lub mnogiej – gdy mamy do czynienia z *plurale tantum*), w wypadku przymiotnika i liczebnika – z mianownikiem liczby pojedynczej rodzaju męskiego, a w wypadku czasowników – z formą bezokolicznika. Zaimek *się* w stronie zwrotnej czasownika nie jest odrębnym wyrazem, lecz częścią czasownika. W przypadku czasownika w jednym haśle zostały umieszczone również jego formy dokonane i niedokonane.

Tak jak wcześniej wspomniano, hasła stanowią polskie leksemy. Mogą być one pochodzenia polskiego lub obcego. W tym drugim wypadku o ich przynależności do polszczyzny decyduje stopień przyswojenia, czyli możliwość ich zastosowania w wypowiedziach tworzonych po polsku. Hasła nie stanowią zatem wyrazy i frazy obcojęzyczne. Nie stanowią ich także nazwy własne¹⁰⁹ oraz liczby. Zgodnie z koncepcją S. Borawskiego elementy mające pod względem leksykalnym walor słownictwa lub nazewnictwa specjalnego są nieużyteczne w badaniach porównawczych i wyłącza się je z populacji generalnej leksyki¹¹⁰.

W konstruowaniu listy haseł uwzględniono też homonimy, tzn. jako osobne hasła potraktowano wyrazy równokształtne, ale mające odmienne znaczenia lub należące do różnych części mowy. Ustalono je na podstawie analizy kontekstowej.

Słowoforma to z kolei forma wyrazowa w tekście. Stanowi ona elementarny termin w badaniu tekstu. Oprócz tego określenia używa się także terminu *wyraz graficzny* – czyli ciąg liter pomiędzy dwoma spacjami.

Następnie na podstawie alfabetycznych tabel haseł i słowoform z frekwencjami utworzono, przypisując każdej powieści odpowiedni kod (01 – *Szandor Kowacz*, 02 – *Asan*, 03 – *Uskoki*, 04 – *Narzeczona harambaszy*, 05 – *Dachijszczyzna*, 06 – *Zarnica*, 07 – *Słowiański hercog*, 08 – *Rotulowicze*, 09 – *Lat temu dwieście*, 010 – *W zaraniu*, 011 – *Miłość w opałach*, 012 – *Rycerz chrześcijański*), zbiorczą listę haseł – tzw. globalną listę

¹⁰⁹ Jako hasła potraktowano jedynie wyrazy pochodne od nazw własnych typu przymiotniki od nazw miejscowych. Ze względu na obfitość materiału celowe wydaje się opracowanie w przyszłości osobnej rozprawy poświęconej nazwom własnym w powieściach południowosłowiańskich Jeża.

¹¹⁰ S. Borawski, *Słownictwo potoczne listów Zygmunta Miłkowskiego...*, s. 18.

haseł z lokalizacjami. Otrzymanie odpowiedniego kodu uzależnione było od chronologicznej kolejności powstawania utworów. Przyjęcie układu chronologicznego umożliwia dostrzeżenie zmian w leksyce na przestrzeni określonego czasu i informuje o narastaniu pisarskiego doświadczenia twórcy.

Opracowano także listy rangowe haseł z kwalifikatorami semantycznymi (oznaczeniem części mowy) dla poszczególnych utworów.

Tak przygotowane zestawienia poddano dalszym badaniom, polegającym m.in. na wskazaniu w słownikach z poszczególnych powieści leksyki najczęstszej i najrzadszej, a także na ustaleniu udziału najczęstszych i najrzadszych słowoform w tekście. W ten sposób możliwe było uchwycenie modyfikacji, jakim podlega zasób leksykalny autora w czasie powstawania kolejnych tekstów.

Uzyskane dane posłużyły również do obserwacji jakościowych, charakteryzujących użycie języka w określonym typie powieści.

Nieodzownym środkiem technicznym sprzyjającym przeprowadzeniu badań był komputer. Techniki komputerowe znacznie ułatwiały niektóre etapy pracy (zwłaszcza że materiał poddany analizie był obszerny) i umożliwiły stworzenie dość dużej bazy danych.

Autorka zdaje sobie sprawę z niedostatku przyjętych zasad opracowywania materiału, zwłaszcza że przy przyporządkowaniu wyrazów do określonych części mowy korzystano z tradycyjnych klasyfikacji, krytykowanych przez badaczy m.in. ze względu na pomieszanie kryteriów semantycznych i morfologicznych. Taki sposób postępowania badawczego był jednak podyktowany możliwością zestawienia oraz porównywania uzyskanych wyników z danymi uzyskanymi przez innych badaczy (warto zaznaczyć, że opracowania dotyczące porównywanych zagadnień to przede wszystkim publikacje wykorzystujące tradycyjne podziały gramatyczne – zob. bibliografia). Po drugie, należy dodać, że przy opracowywaniu materiału ze wszystkich analizowanych powieści kierowano się identycznymi ustaleniami. W ten sposób możliwe stało się także zestawienie i porównanie jednostek językowych z różnych badanych tekstów.

7. Sylwetka autora i recepcja jego twórczości

T.T. Jeż¹¹¹ to osoba o bardzo bogatej biografii. Z tego też względu prezentacja pisarza będzie miała charakter selektywny, ograniczony przede wszystkim do wydarzeń związanych z tematyką niniejszej publikacji. Zresztą w wypadku Miłkowskiego dysponujemy dość szczegółowo opracowanymi notami biograficznymi, a także kilkoma różnorodnymi pracami monograficznymi i beletryzowaną biografią autorstwa Stanisława Strumph-Wojtkiewicza¹¹².

T.T. Jeż urodził się 23 marca 1824 r. we wsi Saracea, położonej w guberni podolskiej nad Dniestrem, w rodzinie o tradycjach patriotycznych. Dziad ze strony ojca – Jan – brał udział w powstaniu kościuszkowskim, a ojciec pisarza – w powstaniu listopadowym. Jeż już od wczesnej młodości uczestniczył w różnych działaniach konspiracyjnych. W szkole w Niemirowie wstąpił np. do „zakonu templariuszy” i za tę działalność został ukarany zakazem wyjazdu na wakacje do domu. Również podczas studiów na uniwersytecie w Kijowie brał udział w utworzeniu tajnego związku. Zagrożony aresztowaniem musiał latem 1848 r. wyjechać do Galicji. Od tego momentu rozpoczynają się, jak pisał S. Strumph-Wojtkiewicz¹¹³, burzliwe dzieje Miłkowskiego, żołnierza Wiosny Ludów, emigracyjnego spiskowca, emisariusza i publicysty.

W 1848 r. dochodzi na Węgrzech do wybuchu powstania. Miłkowski opuszcza Galicję i wyjeżdża tam, aby jako ochotnik dopomóc Węgrom w walce z Austrią. W jej pokonaniu upatrywano bowiem początku drogi

¹¹¹ Pisarz nazywał się właściwie Zygmunt Fortunat Miłkowski, ale jako twórca, publicysta, konspirator, polityk i żołnierz używał kilku pseudonimów i kryptonimów, np.: Władysław Bonar, Z.F.M., Fortunat Melko, T.J., T.T.J., Teodor Tomasz Jeż, *t. *i. (*Polski słownik biograficzny*, t. XXI/2, z. 89, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 263-268 – hasło opracowane przez Stefana Kieniewicza i Mariana Małeckiego). Pseudonim literacki Teodor Tomasz Jeż powstał poprzez dobranie przez pisarza do kryptonimu T.T.J. (ułożonego z liter końcowych imion – Zygmunt Fortunat oraz nazwiska) takich imion i nazwiska, które mu odpowiadały. O tym, jak powstał pseudonim literacki, Jeż pisał w swoich wspomnieniach pt. *Od kolebki przez życie...*, t. II, s. 198.

¹¹² Opisy bibliograficzne tych publikacji znajdują się w bibliografii.

¹¹³ S. Strumph-Wojtkiewicz, *op. cit.*, s. 66.

ku wolności także dla Polski. Pisarz brał na Węgrzech udział w kilku bitwach, a także w oblężeniu Aradu i Budy. Ważnym wydarzeniem stało się dla Miłkowskiego spotkanie z adwokatem Sawą Simiczem – patriotą serbskim, u którego został przymusowo zakwaterowany. Jak pisał Miłkowski: „Naznaczono mi kwaterę w domu Serba z Wojewodyny, nazwiskiem Sawa Simicz, adwokata, gorącego Węgrów nieprzyjaciela. Przyjął mnie tak, jak człowiek z musu gości przyjmuje: grzecznie, ale zimno”¹¹⁴. Simicz opowiadał się za Austrią i liczył, że przy jej pomocy uda się odeprzeć panowanie Węgrów nad Serbami. Miłkowski był odmiennego zdania i nie wierzył w dobre intencje Austriaków. Mimo różnicy poglądów politycznych, z czasem ich wzajemne relacje uległy ociepleniu. Podczas tego pobytu Miłkowski spędzał wolny czas na rozmowach z Simiczem, dotyczących historii narodów bałkańskich, poglądów politycznych Serbów. Ponadto miał możliwość zaznajomienia się z bogatym księgozbiorem swojego gospodarza, w tym z lekturami opowiadającymi o dziejach narodów południowosłowiańskich, m.in. z pracą Raicza o historii słowiańskich narodów na Bałkanach. Miał też możliwość poznania zwyczajów i obyczajów Serbów, spotkania się z przyjaciółmi politycznymi Simicza. Jak sam wspominał:

Po obiedzie podszedłem do półki z książkami i, wzięwszy książkę jedną, przeglądając ją począłem, zastanawiając się i myślą odczytując ustępy niektóre. Była to Raicza *Istoria raznych sławeńskich narodow, naipacze Bolgar, Chorwatow i Serbow*. Serb z ukosa patrzył na mnie, wreszcie się odezwał:

– Zdaje się, jakbyś pan to czytać umiał...

Odczytałem ustęp jeden głośno.

– A... – zawołał. I rozumiesz?

– Rozumiem...

Stało się to wstępem zbliżenia się pomiędzy nim a mną, które wprędce zmieniło się w serdeczne. Czas cały, gdy na służbie nie był, spędzałem na rozmowach z Simiczem, który mi szczególnie opowiadał o historycznych narodu serbskiego prawach, znanych mu na palcach. Historia plątała się z literaturą, fakty dziejowe z pieśniami. Serb czytywał mi i tłumaczył śpiewy zbioru Wuka Karadżicza. Często wytaczała się na stół polityka i zdarzenia chwili obecnej.

¹¹⁴ T.T. Jeż (Zygmunt Miłkowski), *Od kolebki przez życie...*, t. I, s. 283.

Z rozmów tych, odtworzonych na tle fantastycznym, wysnułem następnie powieść pt. *Szandor Kowacz*. Wówczas ani mi się śniło coś podobnego. Słuchałem jeno uważnie i pilnie, notowałem sobie nawet różne rzeczy¹¹⁵.

Ten pobyt w domu Sawy Simicza nie był, zdaniem Stojana Subotina¹¹⁶, tak ważny i owocny dla powstania powieści południowo-słowiańskich jak kolejne podróże na Bałkany. Jeź zaangażowany w walkę i zajęty sprawami polskimi nie miał aż tyle czasu, aby gruntownie poznać życie, obyczaje i historię ludności, wśród której przebywał. Wiedzę o dziejach Serbów na Węgrzech posiadał przede wszystkim z relacji Sawy Simicza. Z kolei Jerzy Bąbała pisał, że:

Skomplikowany spłot uczuciowo-intelektualny, jaki stanowił ówczesny duchowy stan Jeża, bojownika za wolność bezpośrednio Węgier, pośrednio, jak wierzył, Polski, pochłoniętego sprawami narodowymi i wojskowymi, nie przeszkodził pisarzowi po ciężkiej pracy żołnierskiej poświęcać z takim zapałem wolne chwile na zdobywanie wiadomości o sprawach, tak zdawałoby się odległych od jego aktualnych zainteresowań. [...] ten pierwszy kontakt pisarza ze Słowianami południowymi nosił cechy pewnej wszechstronności, co później już rzadko zaobserwujemy. Obejmował on bowiem zarówno aktualną politykę jak pieśń ludową i historię pobratymców bałkańskich, wtajemniczał Miłkowskiego w język serbochorwacki, wprowadzał go jednym słowem bezpośrednio w południowo-słowiański świat książki i żywego człowieka¹¹⁷.

Niewątpliwie pobyt w domu tego przedstawiciela serbskiego mieszczaństwa dostarczył Jeżowi inspiracji, czego efektem była publikacja nie tylko powieści o tematyce południowo-słowiańskiej, ale także i artykułów, rozpraw. Sam pisarz, o czym już była mowa, wspominał o tym doświadczeniu w swoich pamiętnikach.

Kampania węgierska zakończyła się zwycięstwem połączonych sił austriackich i rosyjskich. Miłkowski wraz z innymi uczestnikami nieudanej rewolucji przeprawił się przez teren Serbii do granicy tureckiej. Ludność serbska nie była przychylnie nastawiona do żołnierzy wrogiej

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ S. Subotin, *op. cit.*, s. 48.

¹¹⁷ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 13.

armii, o czym możemy przeczytać we wspomnieniach pisarza: „W ogóle Serbowie nie okazывali nam życzliwości szczególnej. Ludność miejscowa krzywem na nas patrzała okiem i okradała nas niemiłosiernie”¹¹⁸. Po przekroczeniu granicy tureckiej Miłkowski został internowany najpierw w Widyniu, a potem w Szumli na terenie Bułgarii (wówczas terytorium tureckie). Podczas tego internowania zapewniono polskim legionistom w Widyniu zamieszkanie u miejscowej ludności. Miłkowski przeniesiony na kwaterę prywatną, oddał się obserwacjom kolejnej nacji – Bułgarów:

Zamieszkanie u Bułgara podniosło dla mnie koniuszek zastony, okrywającej narodowość tę. Zaciekałem się do niej. Gospodarz nasz, człowiek prosty, posłużył mi do porównywania sfery, do której należał, ze sferą odpowiednią narodu naszego. W sposób ten wyraził się początek studiów moich nad Słowiańszczyzną południową. Zawiązały się one bezwiednie, bez powziętego z góry zamiaru i bez materiału przygotowawczego innego, jak ten, który w Aradzie u Sawy Simicza zdobyłem, a z którego notatki wraz z tłumakiem pod Temeszwarem zaginęły. I tanto przypadek, i to przypadek. Ten ostatni nie rokował plonu bogatego, od garncarza bowiem nauczyć się i dowiedzieć mogłem bardzo niewiele. Z rozmów z nim jednak uczyłem się po trosze języka, oswajałem ucho z akcentem mowy bułgarskiej, poczyniałem ją rozumieć. Przy tym porównywałem szczegół każdy życia Bułgara ze szczegółem odnośnym życia mieszkańca ziemi mojej rodzinnej. Znajdowałem podobieństwa i różnice, i notowałem je w umyśle. Na drodze tej w umyśle moim gromadził się nieznacznie materiał, z którego użytek przedstawiał się mi pod postacią nie inną, jak tą, że kiedyś, gdy do domu powrócę, będę miał o czym swoim opowiadać. W celu tym czyniłem spostrzeżenia i spostrzeżeniami objąć się starałem horyzont coraz to obszerniejszy¹¹⁹.

Podczas tego pobytu Miłkowski miał możliwość obserwacji Bułgarów, poznawania ich języka. Był to jednak inny rodzaj studiów nad Słowiańszczyzną niż w domu Simicza. Jego gospodarz nie był bowiem przedstawicielem inteligencji i nie miał też liczego księgozbioru. Był zwykłym garncarzem, prostym człowiekiem. Jeź miał więc raczej możliwość podglądania życia ubogich Bułgarów, ich zwyczajów i obyczajów.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 365.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 373.

Obserwacji tego narodu oddał się także podczas pobytu w kolejnej miejscowości, w której został skoszarowany – w Szumli. O tych doświadczeniach wspominał:

Z ludnością bułgarską styczność, acz dorywcza, była jednak częsta. Za przewodnika służył interes. Kupowaliśmy u nich artykuły różne i na drodze tej zabieraliśmy z nimi znajomości mniej lub więcej ściśle. Rozmowy snuły się niezmiennie około racji pobytu naszego. [...] Do domów bułgarskich dostawać się nam było trudno. Wchodziliśmy jednak i wglądali w życie ich rodzinne, urządzone na wzór i podobieństwo tureckiego. [...] Ludność trzymała się od nas z daleka; świadczy to oraz o wyodrębnianiu się narodowości, zepchniętej do obrębu ogniska domowego, pozostającego pod strażą kobiety, czuwającej nad tem, ażeby się do onego nie wciskały żywioły niebułgarskie. W sposób ten bułgarskość, srodze uciskana, uciskowi się oparła i uchowała się¹²⁰.

W historii tego uciśnionego, biednego kraju doszukiwał się analogii do sytuacji swojej ojczyzny i możliwości wyzwolenia spod obcego jarzma.

W Szumli zajął się także redagowaniem ręcznie pisanej gazетки „Dziennik Emigracji”, a także wstąpił w szeregi Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Związki z tą organizacją przez długie lata będą kształtować wszelkie poczynania Miłkowskiego.

Pisarzowi oraz jego kolegom zaproponowano wówczas pozostanie w służbie Turcji lub wyjechanie do Anglii. Miłkowski skorzystał z tej drugiej propozycji i udał się do Anglii.

Kolejna możliwość bezpośredniego poznania historii ludów bałkańskich, a także ich codzienności nadarzyła się wówczas, gdy Miłkowski rozpoczął w 1851 r. podróż w charakterze emisariusza Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Centralizacja TDP wyprawiła go wtedy przez Paryż, Marsylię, Stambuł i Jassy na Ukrainę, gdzie miał zająć się działalnością konspiracyjną. Ta działalność zakończyła się nieszczęśliwie. Jeden z jego braci został rozstrzelany, a długi – zesłany. Sam pisarz musiał natomiast zatrzymać się na dłużej w Mołdawii, skąd udał się w związku z wybuchem wojny wschodniej do Dobrudży.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 388–389.

Podczas wojny krymskiej (1853-1856) Miłkowski poświęcił się m.in. pracy politycznej, pomagając np. w sformowaniu legionu polskiego pod dowództwem gen. Józefa Wysockiego. Początkowo był obserwatorem przy wojsku tureckim, potem wrócił na Wołoszczyznę. Gdy doszło do jej zajęcia przez wojska austriackie, wyjechał do Serbii, a potem do Bułgarii, którą przewędrował w przebraniu żebraka, aby nie wpaść w ręce zaborcy. Następnie udał się do Konstantynopola. Tam znalazł pracę we francusko-greckiej firmie handlowo-przemysłowej. Na jej zlecenie zajął się rozpoznaniem bogactw naturalnych na terenie Wołoszczyzny i Mołdawii. Gdy ponownie wrócił do Konstantynopola, podejmował się różnych dorywczych zarobków. Pracował m.in. w jadłodajni dla kolonii polskiej, prowadził księgi handlowe.

Nadzieje, jakie wiązali Polacy, z wybuchem wojny wschodniej, okazały się złudne i pod koniec 1857 r. albo na początku kolejnego Miłkowski wyjechał do Paryża. Podczas lat tułaczki przewędrował Bułgarię, Wołoszczyznę, Mołdawię, Dobrudżę, Serbię, Trację, a także był na Ukrainie. Swoje wrażenia i wspomnienia z wędrówek po Dobrudży i Bułgarii postanowił utrwalić w postaci reportaży. Od 1856 r. zaczęły się zatem ukazywać pierwsze materiały Jeża o tematyce południowoświatowskiej. Były to *Pamiętniki włóczęgi*, stanowiące relację z niedawnych podróży¹²¹.

S. Strumph-Wojtkiewicz tak pisał o tym kolejnym pobycie Miłkowskiego na Bałkanach:

Podczas tej wyprawy Miłkowski gruntownie poznał wieś bałkańską, serbską i bułgarską, tamtejsze obyczaje i stosunki. Dużą część drogi przebył piechotą, w ciągle bezpośredniej styczności z gościnnymi Serbami i Bułgarami, więc wrażeń i obserwacji uzbierał mnóstwo¹²².

W czasie tych wędrówek Miłkowski podejmował się wielu różnorodnych zajęć, wymagających nierzadko częstego przemieszczania się,

¹²¹ Taki tytuł nadał Jeż swoim wspomnieniom, natomiast w „Dzienniku Literackim” ukazały się one w czterech odcinkach pod tytułem *Wyjutki z pamiętników włóczęgi*.

¹²² S. Strumph-Wojtkiewicz, *op. cit.*, s. 135.

a przy okazji miał możliwość obserwacji odwiedzanych miejsc, rozmów z zamieszkującą je ludnością. Zdaniem J. Bąbały: „Wiedza Jeżowa o Słowianach bałkańskich, zdobywana w omawianym czasie narastała prawie wyłącznie z rozmów i obserwacji”¹²³.

Według wyliczeń J. Bąbały podczas dwóch pobytów u Słowian południowych Miłkowski spędził w Serbii około 15 tygodni, a w Bułgarii około dwóch lat¹²⁴. Wynika z tego, że lepiej poznał w tym czasie Bułgarię. Był to zresztą ostatni jego bezpośredni kontakt z tym krajem.

Kolejną podróż na Bałkany odbył Miłkowski w 1863 r. Dostał wtedy zadanie sformowania na terenie Mołdawii zbrojnego oddziału złożonego z ochotników polskich zamieszkujących Bałkany oraz środkowy Wschód, i w razie wybuchu powstania wkroczenia z nim do Galicji. Udało mu się wtedy zmobilizować 213 ludzi. Wraz z uformowanym oddziałem miał zamiar przejść z Bułgarii przez terytorium Rumunii na Podole. Ten plan jednak się nie powiódł. Udało mu się natomiast odnieść znaczny sukces zwyciężając pod Kostangalią przeciwko kilkakrotnie silniejszemu oddziałowi rumuńskiemu. Wskutek osłabienia wojsko polskie nie mogło jednak kontynuować walki. Miłkowski postanowił więc negocjować z rządem rumuńskim. Doszło do złożenia broni, a Miłkowski wyjechał do Konstantynopola, aby pertraktować w sprawie przyjęcia Polaków do Turcji. Jak pisał S. Strumph-Wojtkiewicz: „od tego czasu Miłkowskiego zaczęto uważać za autorytet w sprawach bałkańskich”¹²⁵.

Z tego też pewnie powodu Rząd Narodowy wysłał Miłkowskiego w 1864 r. do Belgradu, dając mu upoważnienie do negocjacji z patriotami południowosłowiańskimi, węgierskimi i rumuńskimi przeciwko Austrii. Chorwaci, licząc na wybuch wojny włosko-austriackiej, przygotowywali wraz z Węgrami powstanie. Jego celem miało być wyzwolenie Węgier oraz oderwanie Krocacji, Sławonii i Dalmacji od Austrii. W pertraktacjach pomiędzy Węgrami i Kroatami brał udział Rząd Narodowy, który delegował

¹²³ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 20.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 21.

¹²⁵ S. Strumph-Wojtkiewicz, *op. cit.*, s. 234-235.

do Belgradu właśnie Miłkowskiego. W Serbii pisarz przebywał do 1866 r. Wojna włosko-austriacka nie wybuchła, a Kroatia i Węgry nie powstały. Pisarz czas ten jednak spożytkował, studiując historię, literaturę oraz kulturę Serbii, poznając wielu przedstawicieli młodej inteligencji serbskiej, a także ucząc się języka. Grono bliskich jego znajomych stanowili wówczas J. Szafarzyk, Nenadović, Novaković, Jagić, Srtković, Kujundzić i inni. Jak zauważył S. Subotin, okres ten miał „największe znaczenie dla powstania powieści południowosłowiańskich. Ich analiza pozwala stwierdzić z całą pewnością, że Jeź pisząc je zaglądał do materiałów zebranych w Belgradzie. Należy przy tym podkreślić, iż podstawowe źródła historyczne, zarówno serbskie jak i obce, znał z oryginałów serbskich lub przekładów w tym języku”¹²⁶. Podobnego zdania był także J. Bąbała:

W czasie jego trwania [trzeciego, najdłuższego pobytu Miłkowskiego u Słowian bałkańskich, ograniczonego do stolicy autonomicznego Księstwa Serbskiego – dopisek mój, I.Ż.-R.] nawiązuje Miłkowski kontakt z elitą umysłową kraju, gdy dotąd znał tylko lud serbski. Teraz dopiero zaczyna pisarz zupełnie świadomie, z określonym zamiarem, studiować dzieje Słowian południowych, przede wszystkim oczywiście Serbów. Potrzebuje bowiem materiałów (inaczej jak za dwóch poprzednich pobytów u pobratymców) do swych powieści południowosłowiańskich, które przed kilku laty zaczął drukować oraz do artykułów o życiu i kulturze Słowian bałkańskich. Studia owe odbywa Jeź pierwszy raz w tak stosunkowo dogodnych warunkach tj. mając do dyspozycji odpowiednie dzieła naukowe i fachowego przewodnika (J. Szafarzyka)¹²⁷.

To był ostatni pobyt Jeża na Bałkanach i w Turcji. Później już na te tereny nie powrócił. W 1866 r. przeniósł się do Brukseli, a od 1872 r. zamieszkał w Szwajcarii (najpierw w Lozannie, następnie w Genewie, Zurychu, Wetzikonie pod Zurychem i na końcu ponownie w Lozannie), w której – nie licząc dwóch lat spędzonych w Paryżu (1880-1882) – przebywał do końca swojego życia.

Wyrazem dostrzeżenia zaangażowania Jeża w problemy Słowiańszczyzny południowej i docenienia tej działalności było powołanie go

¹²⁶ S. Subotin, *op. cit.*, s. 49-50.

¹²⁷ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 28.

w 1869 r. na członka Serbskiego Towarzystwa Naukowego. Jeź posłał wtedy na ręce prezesa Akademii list z wyrazami wdzięczności. W 1892 r. dotychczasowi członkowie STN zostali przyjęci w poczet członków honorowych powstającej wtedy Serbskiej Królewskiej Akademii Nauk.

Na podstawie przytoczonych powyżej informacji można stwierdzić, że kluczem do podjęcia przez Jeża tematyki południowosłowiańskiej były m.in. jego osobiste doświadczenia, uwikłania biograficzne. Podczas podróży po Turcji i Bałkanach miał możliwość poznania krajów, o których pisał. Ponadto interesował się ich historią, obyczajami, aktualnymi sprawami politycznymi. Jak pisał Kazimierz Koźniewski: „Bez szesnastu lat bałkańskiej awantury i włączęgi literatura polska bodaj nie miałaby Teodora Tomasza Jeża, jego romansów awanturniczych, jego powieści politycznych i narodowych”¹²⁸. Co prawda, niektórzy badacze, jak np. Jerzy Bąbała¹²⁹ czy Stojan Subotin¹³⁰, zwracali uwagę na powierzchowną, wręcz płytką znajomość świata południowych Słowian, to nie ulega jednak wątpliwości, że mimo tych mankamentów twórczość Jeża przyczyniła się do przybliżenia czytelnikom polskim egzotycznego obrazu z ich życia, a samemu twórcy zapewniła miejsce obok najbardziej poczytnych pisarzy tamtego czasu. Według wielu krytyków i badaczy, w tym również niezbyt przychylnych Jeżowi¹³¹, książki poświęcone dziejom Albanii, Bośni, Bułgarii, Chorwacji czy Serbii należą do najlepszych w bogatej przecież twórczości pisarskiej tego autora. Taka opinia zrodziła się wraz z publikacją pierwszych powieści południowosłowiańskich. Julian Bartoszewicz w wydanej w 1861 r. *Historii literatury polskiej potocznym sposobem opowiedzianej* pisał, że „Miłkowski nienaśladowany jest w swoim malowidle. Z jego powieści i korespondencji lepiej poznamy

¹²⁸ K. Koźniewski, *T.T. Jeż. „Siewacz”*, Warszawa 1949, s. 118.

¹²⁹ J. Bąbała, *op. cit.*

¹³⁰ S. Subotin, *op. cit.*, s. 41-63.

¹³¹ Np. T. Jeske-Choiński, *Ziarna i plewy. Przegląd beletrystyki*, „Niwa” 1883, t. 24, z. 210, s. 443-451; idem, *Historyczna powieść polska*, „Niwa” 1888, t. 34, z. 332, s. 582-598.

współczesne Węgry, Multany, Wołochy i Serbów, lud wreszcie na Rusi, jakby nie z jednej historii”¹³². Jeszcze bardziej pochlebną opinię wydał krytyk, posługujący się pseudonimem Zygzak, który nazwał następujące powieści Jeża: *Uskoki*, *Dachijszczynę* i *Szandora Kowacza* brylantami czystej wody i zaliczył je do najpiękniejszych dzieł literatury polskiej¹³³. Zdaniem S. Subotina najbardziej do popularyzacji Jeża jako piewcy ludów południowosłowiańskich przyczynił się jednak Piotr Chmielowski, poczynając od przedmowy do wydania *Uskoków* z 1881 r., a kończąc na ostatnich pracach poświęconych tej problematyce, które zostały ogłoszone w 1903 r.¹³⁴

O znaczeniu pisarza nie świadczą tylko wypowiedzi wybitnych znawców literatury czy badaczy języka oraz stylu jego twórczości. Świadczy o tym także popularność autora wśród czytelników, a jej wyrazem – rozchodzące się szybko kolejne wydania jego utworów oraz wysoka pozycja w rankingach czytelniczych, np. w ankiecie przeprowadzonej w 1900 r. przez „Kurier Warszawski”. Wśród ośmiu najwybitniejszych powieściopisarzy Jeż uplasował się wtedy na szóstej pozycji za Sienkiewiczem, Kraskowskim, Rzewuskim¹³⁵. Ponadto należy dodać, że na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w., jak podaje Danuta Ossowska, odwołując się do ustaleń Janusza Kosteckiego:

Miłkowski był stale obecny w kanonie lekturowym, choć należał do twórców „kontrowersyjnych”, podobnie jak Gawalewicz, Świętochowski, Zapolska, Dygaśiński, Kaczkowski i Szymański. Znaczyło to, że jego popularność była bardziej zróżnicowana środowiskowo niż popularność Prusa, Orzeszkowej, Lema, Sienkiewicza, Rodziewiczówny czy Bałuckiego, po których sięgały równomiernie wszystkie grupy czytelnicze. [...] Największą poczytnością powieści Jeża cieszyły się w grupie młodej radykalnej inteligencji, która dokonywała wyboru według kryterium ideologicznego: autorzy o poglądach demokratycznych – autorzy

¹³² J. Bartoszewicz, *Historia literatury polskiej potocznym sposobem opowiedziana*, Warszawa 1861, s. 593.

¹³³ Zygzak, *Sylwetki literackie*. Teodor Tomasz Jeż, „Echo” 1877, nr 235, s. 1.

¹³⁴ S. Subotin, *op. cit.*, s. 42.

¹³⁵ Za: B. Szleszyński, *Przymierzanie kontusza. Henryk Rzewuski i Henryk Sienkiewicz – najwybitniejsi twórcy XIX-wiecznego nurtu sarmackiego*, Warszawa 2007, s. 172.

konserwatywni. Jeź miał dobry odbiór w grupie „obywatelstwa wiejskiego” raczej konserwatywnego, sięgającego po tematykę historyczną i szlachecką. Chętnie czytali go chłopcy poszukujący powieści sensacyjnych i przygodowych. Najbardziej sięgali po jego powieści czytelnicy z grupy arystokracji rodowej, pieniężnej lub przemysłowej¹³⁶.

Popularność Jeża wśród wymienionych grup czytelników wynikała pewnie z tego, że pisarz był dla nich swego rodzaju wzorem – przykładem niezłomności, wierności ideałom i trwania przy zasadach, nawet pomimo niesprzyjających okoliczności. Jego utwory propagujące demokratyczne idee, postępowe tendencje były swoistą lekcją patriotyzmu i dobrego wychowania, służyły kształtowaniu i podtrzymywaniu tożsamości narodowej. Na ten aspekt jego twórczości zwracało uwagę wielu krytyków, badaczy. Zdaniem np. Piotra Chmielowskiego:

Surowe pojęcie obowiązku, zachęta do pracy wytrwałej a sumiennej, gorące pragnienie sprawiedliwości zarówno dla poszczególnych warstw jak i dla całych narodów, trzeźwość myśli, powierzanie spraw życia rozumowi, nie wyrzekającemu się wpływów prawdziwego uczucia – i sumieniu, niezamąconemu fanatycznymi doktrynami, nawiązywanie nici sympatycznych z lepszymi tradycjami przeszłości, nawoływanie do nauki gruntownej, jako najlepszego drogowskazu w postępowym pochodzie człowieczeństwa – oto uczucia i poglądy, które w najróżniejszej formie ożywiają utwory Jeża, zarówno powieściowe, jak publicystyczne i historyczne¹³⁷.

Jeź był na pewno autorytetem, a wyrazem uznania za jego zasługi na płaszczyźnie literackiej było zorganizowanie jubileuszu dwudziestopięciolecia pracy pisarskiej. W ramach tego wydarzenia przygotowano pamiątkową księgę zbiorową pt. *Ognisko*¹³⁸, składającą się z tekstów dwudziestu autorów, w tym m.in. Dygasińskiego, Konopnickiej, Orzeszkowej, Świętochowskiego.

¹³⁶ D. Ossowska, *op. cit.*, s. 64.

¹³⁷ P. Chmielowski, *Teodor Tomasz Jeź*, „Nowa Reforma” 1897, nr 266, s. 2.

¹³⁸ *Ognisko: książka zbiorowa wydana dla uczczenia 25-letniej pracy T.T. Jeża*, Warszawa 1882.

8. Powieść historyczna T.T. Jeża i jej znaczenie dla kształtowania się tradycji polskiej powieści historycznej¹³⁹

Powstanie polskiej powieści historycznej w nowożytnej formie datuje się na pierwszą połowę XIX w.¹⁴⁰ i już od tego czasu daje się zaobserwować jej popularność. Staje się gatunkiem uprawianym chętnie przez wielu twórców. Jak pisała Danuta Ossowska: „Moment, w którym Jeż włączył się w nurt powieści historycznej, poprzedzały osiągnięcia Bronikowskiego, Bernatowicza, Niemcewicza, Rzewuskiego, Kaczkowskiego, Bodzantowicza, Chodźki, Czajkowskiego, a przede wszystkim Kraszewskiego”¹⁴¹.

Popularność tego gatunku wśród twórców wynikała m.in. z jego potencjału dydaktyczno-poznawczego. Pisarze mieli świadomość, że powieść historyczna jest doskonałym środkiem służącym poszerzaniu horyzontów poznawczych odbiorców, dostarczaniu im określonej wiedzy

¹³⁹ W tej części pracy wykorzystano ustalenia, jakie autorka poczyniła w artykule *Spo-ry o dydaktyzm i sposoby jego wyrażania w polskich dziewiętnastowiecznych powieściach historycznych (zarys problematyki)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica: Co-dziennosc w mistrzowskim opracowaniu. W 100. rocznicę śmierci Henryka Sienkiewicza”, Łódź 2016, s. 253-262.

¹⁴⁰ Za utwory prekursorskie dla tego gatunku, jak podaje T. Bujnicki, uważa się *Historię na dwie części podzieloną* Józefa Ignacego Kraszewskiego (1778), *Rzepichę, matkę królów* Franciszka Salezego Jezierskiego (1790) oraz *Leszka Białego* Michała Krajewskiego (1792), zob. T. Bujnicki, *Polska powieść historyczna XIX wieku*, Wrocław 1990, s. 24. Według Jana Malinowskiego utworem stanowiącym kamień węgielny w dziejach polskiej powieści historycznej jest *Dwóch panów Sieciechów* Juliana Ursyna Niemcewicza (J. Malinowski, *Zarys rozwoju powieści historycznej w Polsce do 1939 r.*, [w:] H. Dubowik, J. Konieczny, J. Malinowski, *Polska powieść historyczna. Wybrane zagadnienia z dziejów recepcji i warsztatu twórczego*, Bydgoszcz 1968, s. 10). T. Bujnicki początek rozwoju tego gatunku wiąże natomiast z innym utworem Niemcewicza – *Jan z Tęczyna*, ale również przychylił się do stwierdzenia, że początki powieści historycznej sięgają pierwszej połowy XIX w.: „Na terenie literatury powieści historyczna naczelną rolę zajęła po 1825 roku. Jej rozwój przebiegał nieomal współbieżnie z tłumaczeniami Scotta (siedemnaście przekładów do 1830 roku to tylko nieznaczna część zamierzonego przedsięwzięcia). Na początku tej drogi należy umieścić znaną powieść Niemcewicza *Jan z Tęczyna* (1825)”, T. Bujnicki, *Sienkiewicz i historia*, Warszawa 1981, s. 53.

¹⁴¹ D. Ossowska, *op. cit.*, s. 67-68.

o życiu, zjawiskach historycznych, a także umożliwiającym wpływanie na nich, kształtowanie ich poglądów, opinii, zapatrywań ideowych czy postaw patriotycznych. Gatunek ten odgrywał więc ważną rolę w edukacji społeczeństwa. Nie należy się zatem dziwić, że Jeż, gdy nie mógł walczyć czynnie i był zmuszony chwycić po inny rodzaj broni, sięgnął po pisarstwo, które stało się dla niego nowym narzędziem walki. Miał siebie za „bojownika, który, zmuszony zmienić karabin na pióro, nie pozbył się obowiązku sumienia, nakazującego mu nadawania pióru mocy oręża w walce o ojczyznę póty, póki ona, najdroższa, najświętsza, należnego jej bytowania nie odzyska”¹⁴². Działalność literacka stała się więc dla niego zastępczą formą służenia ojczyźnie. Traktował ją jako zadanie społeczno-ideowe umożliwiające równie skuteczne szerzenie poglądów politycznych i idei społecznych, jako politykę wykonywaną innymi środkami, o czym wspominał w pamiętnikach:

Wszystkie czynności i myśli moje miały Polskę na widoku. Pragnąłem służyć jej – życie za nią oddać. W pisaniu dla publiczności polskiej ukazał się mi sposób porozumiewania się na drodze służby narodowej ze współziomkami moimi [...]. Autorstwo brałem w znaczeniu emisarki, że tak powiem, przygotowawczej, tę zaś ostatnią brałem w znaczeniu powinności służbowej, sztandarowej¹⁴³.

Nie był przy tym, jak wiadomo, artystą, wirtuozem słowa. Był samoukiem, który z konieczności musiał zamienić broń na pióro, i miał świadomość swoich niedostatków:

Gdyby nie ten ustawiczny o Polskę niepokój, który mnie trapił, może bym w utworach moich więcej zwracał uwagę na ogładę języka, na szyk okresów, na ozdoby retoryczne, na stronę artystyczną, aniżeli na treść. Języka nie poznałem inaczej jak tylko w potocznym użyciu wspartym rozczytywaniem się w autorach polskich z tym rozmiłowaniem, które mi nie wiedzieć skąd przyszło – od rodziców zapewne, z powietrza może. [...] Przypuszczać przeto należy, że dlatego żem się zgłębił w pisarskim kierunku nie kształcił, języka literackiego nie znał, na polu powieściopisarskim, jak skoro na nie wszedłem, jawiłem się od razu realistą

¹⁴² T.T. Jeż (Zygmunt Miłkowski), *Od kolebki przez życie...*, t. III, s. 537.

¹⁴³ *Ibidem*, t. II, s. 188.

z własnego popędu, bez wkładania w realizm intencji obmyślonej. Stałem się nim, bom nie umiał być innym¹⁴⁴.

T.T. Jeż ogłosił drukiem, jak podaje T. Bujnicki¹⁴⁵, około 90 utworów i uprawiał zarówno powieść współczesną, jak i historyczną, przy czym, jak już wcześniej wspomniano, nie rozgraniczał ściśle tych dwóch typów swojej twórczości.

Pierwszą książką historyczną napisaną przez T.T. Jeża był *Wasył Hottub* – historia o chłopie ruskim powstała w czasie przerw w pracy nad *Udziałem Polaków w sprawie wschodniej*, spowodowanych m.in. oczekiwaniem na brakujące materiały. Wtedy to T.T. Jeż postanowił za namową przyjaciół przelać na papier zasłyszana od mieszkającego w Dobrudży Rusina opowieść o uwiedzionej przez panicza wiejskiej dziewczynie. Pracę drukowano w odcinkach w „Dzienniku Literackim” (w numerach 1-31 z 1858 r.). Zyskała ona uznanie publiczności i pojawiły się propozycje napisania kolejnych utworów. Zaczęły więc powstawać następne, w tym analizowane w niniejszej rozprawie powieści bałkańskie.

Tworzenie powieści, również historycznych, dawało Jeżowi sposobność poprzez wyrażanie własnych opinii, przekonań, sądów oddziaływania na mentalność społeczeństwa, kształtowania ich poglądów, postaw patriotycznych. Ten typ literatury traktował zatem jako artystyczną formę służącą propagowaniu koncepcji polityczno-ideologicznych, społecznych czy osobistych. W wypadku tekstów historycznych fabuła, opierając się na wydarzeniach historycznych, jest więc często ilustracją konkretnego programu politycznego, określonej tezy. Badacze wskazywali, że w wielu powieściach Jeża, w tym południowosłowiańskich, możemy się dopatrzeć urzeczywistnienia idei Polskiego Towarzystwa Demokratycznego. Według np. S. Subotina taką ilustracją poglądów i polityki PTD był

¹⁴⁴ *Ibidem*, t. II, s. 343-344.

¹⁴⁵ T. Bujnicki, *T.T. Jeż* (hasło), s. 400. Z kolei autorzy biogramu Zygmunta Miłkowskiego w *Polskim słowniku biograficznym* podali, że poza utworami publicystycznymi pozostawił ok. 80 powieści, liczne opowiadania, szkice i recenzje literackie, a także prace o charakterze pamiątkarskim (*Polski słownik biograficzny*, s. 266).

*Szandor Kowacz*¹⁴⁶ – tekst, w którym przedstawiono problem budzenia świadomości narodowej, kształtowania postaw patriotycznych, stawiania podczas walki o niepodległość państwa interesów ogólnych ponad jednostkowe. Z kolei w utworze pt. *Narzeczona harambaszy* dopatrzył się, że losy głównego bohatera – Marko – wykazują podobieństwo do działalności emisariuszy Polskiego Towarzystwa Demokratycznego¹⁴⁷. Ich życie przypomina także postępowanie dwóch bohaterów *Uskoków* – Dżordża Miłoszewicza i Andrzeja Kosmacza¹⁴⁸. S. Subotin w osobie Bertucciego dostrzegł natomiast przeciwnika politycznego Jeża – generała Ludwika Mierosławskiego¹⁴⁹.

Ze względu na tego typu instrumentalne traktowanie utworom Jeża przypisuje się często tendencyjność. K. Koźniewski pisał np., że:

Z prawa tendencyjnej sztuki Miłkowski korzystał szeroko. Oczekując w rumuńskich Foltyczanach rezultatów swej przedpowstaniowej emisarki, poznał historię tego kraju i w ciągu dziesięciu dni napisał powieść „Asan” – po prostu manifest polityczno-narodowy z całym niefortunnym archaizowaniem przystrojony w literacką, bardzo dziurawą powłokę. Manifest pisany z myślą o gotującym się właśnie powstaniu¹⁵⁰.

Jeden z dziewiętnastowiecznych krytyków, posługujący się pseudonimem Zygzak, zwracał jednak uwagę, że formułowany w stosunku do Jeża zarzut tendencyjności jest słuszny, ale nie w odniesieniu do powieści południowosłowiańskich:

Powieści tego rodzaju wolne są od tendencyjności, skrupułu o jaki rozbija się tyle utworów Jeża. Z przedmiotu wypływa, że nie mają one innej tendencji, nad tę zdrową i konieczną, pochodzącą samą siłą rzeczy, bez widocznego współdziałania autora, z każdej życiowej sytuacji, opisanej z prawdą i wniknięciem w przedmiot¹⁵¹.

¹⁴⁶ S. Subotin, *op. cit.*, s. 48.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 54.

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 51.

¹⁴⁹ *Ibidem*, s. 50.

¹⁵⁰ K. Koźniewski, *op. cit.*, s. 137.

¹⁵¹ Zygzak, *op. cit.*, s. 1.

Z kolei S. Subotin stwierdził, że zarzucana Jeżowi tendencyjność była świadomym założeniem twórczym i wynikała właśnie z zadań, jakie pisarz przypisywał działalności literackiej¹⁵².

Jeż wypowiadał się natomiast, że nie zna powieści nietendencyjnej. Jego zdaniem:

Powieściopisarz, choćby jak chciał i usiłował, nie może się od życia oderwać, czy to odtwarzać je będzie w teraźniejszości, czyli też tła i treści poszuka w przeszłości lub przyszłości i, choćby jak chciał i usiłował, nie potrafi, wobec objawów życiowych, zająć stanowiska bezwzględnie przedmiotowego¹⁵³.

W czasie poprzedzającym debiut literacki Jeża doszło do polemiki dotyczącej kształtu powieści historycznej. Przedmiotem sporu był m.in. stosunek do przeszłości, zakres i sposób wyzyskania materiału historycznego w utworze oraz ideologicznego sensu służącego kształtowaniu zapatrywań ideowych czy odpowiednich postaw patriotycznych¹⁵⁴. Według Jana Trzynałowskiego:

Powieść historyczna w swej warstwie metodologicznej była i jest nadal odzwierciedleniem poglądów pisarzy nie tylko na funkcję historii w ich epoce i w warunkach społecznych, ale i na samą istotę historii. Można nawet powiedzieć, że autorskie rozumienie historii wyznacza danemu piarstwu historycznemu kierunek zamierzonego oddziaływania na czytelniczą świadomość odbiorczą¹⁵⁵.

Początkowo pisarze dziewiętnastowieczni, odwołując się do koncepcji oświeceniowych, skupiali się głównie na wydobyciu z przeszłości idealnych charakterów i przedstawieniu pewnych filozoficznych i moralnych pomysłów. Robili to jednak w sposób jednostronny, sprzyjając apologetycznej ocenie wszystkiego, co miało walory dawności. Jak pisał

¹⁵² *Ibidem*, s. 45.

¹⁵³ T.T. Jeż, *W sprawie powieści*, „Świat” 1891, R. 4, nr 6, s. 127.

¹⁵⁴ Odwołania do historii mogą mieć różnorodny charakter, zob. np. T. Bujnicki, *Sienkiewicz i historia* (zwłaszcza rozdz. I: *Z teoretycznych problemów powieści historycznej*) czy K. Bartoszyński, *Powieść w świecie literackości*, Warszawa 1991 (zwłaszcza rozdz. *O poetyce powieści historycznej*).

¹⁵⁵ J. Trzynałowski, *Problemy genologiczne powieści historycznej*, [w:] *Problemy polskiej powieści historycznej po 1939 roku*, red. J. Konieczny, Bydgoszcz 1987, s. 5.

Jan Malinowski, autor *Zarysu rozwoju powieści historycznej w Polsce do 1939 r.*, w latach 1830-1863 obowiązywała zasada dydaktyzmu, ale

niestety zbyt jednostronnego, bo z małymi wyjątkami polegającego na bezkrytycznym kulcie szlacheckich z jej społecznym arystokratyzmem i nietolerancją. Zważywszy zaś na autorytet, jaki w tym czasie powieść historyczna zdołała sobie wyrobić wśród czytającego ogółu, prowadziło to do hamowania postępu w ogólnym życiu narodowym¹⁵⁶.

To stwierdzenie znajduje potwierdzenie w zasadach, którym hołdowali m.in. Michał Grabowski, Henryk Rzewuski, Ignacy Hołowiński, Józef Przecławski, Henryk Szyrmer i przez pewien czas także Józef Ignacy Kraszewski. Domagali się oni od powieści historycznej gloryfikacji przeszłości z jednoczesnym odrzuceniem jakiegokolwiek krytycyzmu czy wierności faktom. W *Liście drugim o dzisiejszym powieściopisarstwie* Grabowski pisał, że „Dzieło sztuki z osnowy dziejowej nie wtedy osiąga najwyższy swój cel, kiedy prawdy historycznej nie szczerbi, ale kiedy prawdę historyczną [...] rozświecła, w nieznanej przedtem jasności i wydatności ustawia”¹⁵⁷. Ta wypowiedź nie spotkała się z przychylnym odzewem niektórych pisarzy. Odmiennie zdanie w tej kwestii wyraził m.in. J.I. Kraszewski. Uważał, że jest obowiązany do skrupulatnej wierności w przedstawianiu faktów historycznych, bez jakiegokolwiek idealizacji. Przez jakiś czas był nawet zwolennikiem skrajnej faktograficznej ścisłości. Z czasem wycofał się z tego stanowiska.

Spór pomiędzy Grabowskim a Kraszewskim rozległ się echem w krytyce literackiej. Grabowskiego poparli m.in. Antoni Czajkowski (pisząc artykuł *Powieść historyczna jako sztuka obrazowa*) czy Władysław Wężyk (wyrażając swoją opinię w artykule *Dwa słowa o prawdzie i udaniu w utworach sztuki*). Za Kraszewskim ujeli się natomiast m.in. Kazimierz Bujnicki (pisząc *Kilka słów apologetycznych o romansie*), Aleksander Tyszyński (wyrażając swoją opinię w recenzji dotyczącej *Koliszczyzny*

¹⁵⁶ J. Malinowski, *op. cit.*, s. 16-17.

¹⁵⁷ M. Grabowski, *List drugi o dzisiejszym powieściopisarstwie*, „Nowiny” 1854, nr 72 (za: T. Bujnicki, *Sienkiewicz i historia*, s. 91).

i stepów) oraz Hipolit Skimborowicz (przedstawiając swoje poglądy w recenzji *Ostatniej z książąt Słuckich*).

Po dość burzliwej w latach 1840-1843 polemice nastąpiło wyciszenie sporu na kilka lat. Do ponownego wybuchu konfliktu doszło po ukazaniu się artykułu Grabowskiego o Kaczkowskim w roku 1854 oraz o Kraszewskim w 1856 r. W tym okresie do dyskusji dotyczącej nie tylko stosunku do przeszłości, ale i roli pisarza w czasie utraty niepodległości, jego zobowiązań wobec narodu włączył się Miłkowski. Przygotował on wraz z grupą „przedburzowców” (m.in. Dobrzańskim, Ujejskim, Romanowskim, Łozińskim, Bałuckim), jak podaje Danuta Ossowska¹⁵⁸, program literatury jako „emisarki przygotowawczej” do powstania. Od twórców wymagał zaangażowania i podporządkowania wymowy swoich utworów celom ideologicznym oraz propagandowym, uzależnionym od doraźnych potrzeb społecznych¹⁵⁹. Poglądy te głosił Miłkowski w opozycji do stanowiska Kraszewskiego, któremu zarzucał, że jako autor niezwykle popularny, mogący wpływać na szerokie masy czytelników, uchylał się od tego obowiązku. Dodajmy, że w tym okresie Kraszewski przeciwstawiał się nastrojom rewolucyjnym, destrukcyjnym, szukaniu zła, a opowiadał się za działaniem pozytywnym:

W ogóle duch wieku nie jest krytyczny i negacyjny, pora burzenia ustała, przyszła chwila organizacji; niedobitki tylko starej falangi stoją jeszcze i świszczą, ręce włożywszy w kieszenie, na przechodzących pracowników [...]. Złe się narzuca samo, szukajmy dobrego¹⁶⁰.

Jeż odpowiadał Kraszewskiemu w następujący sposób:

Ależ panie, nie potrzeba zapominać, że my sami (tak – sami) w takim pięknym postawiliśmy się położeniu, że już nie umiemy odróżniać dobrego od złego [...]. Bo oto uniemożliwiliśmy sobie istotne dobro i istotne zło nazwać po imieniu. I dlatego cmi nam się w oczach! Nie można przecież głośno powiedzieć o Lelewelu,

¹⁵⁸ D. Ossowska, *op. cit.*, s. 25-26.

¹⁵⁹ O programie tym wspominał Jeż, wykładając również jego istotę, w swoich wspomnieniach (T.T. Jeż, *Od kolebki przez życie...*, t. II, s. 188 oraz t. III, s. 276-278).

¹⁶⁰ Za: D. Ossowska, *op. cit.*, s. 28.

o podchorążych i postawić ich za wzór dobrego. Historia powinna wyznaczyć granice rozróżniania dobra i zła, bez tego będziemy stale utykać¹⁶¹.

Zdaniem Janusza Maciejewskiego wypowiedź ta, stanowiąca zamskowaną pochwałę walki narodowowyzwoleńczej, połączona z postulowaniem prawa literatury do ukazywania i piętnowania zła, spotkała się z dużym odzewem. Entuzjastycznie była przyjęta zwłaszcza przez „młodych”, stanowiąc wyraźne wyartykułowanie ich przekonań¹⁶².

Kolejny raz kwestia przedstawiania przeszłości, jej ideologicznego sensu, roli pisarza była poruszana podczas burzy polemicznej rozgorzałej po opublikowaniu *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza. Krytycy zarzucali pisarzowi m.in. brak obiektywizmu, jednostronność, apologetyczny stosunek do przeszłości, gloryfikację magnaterii i szlachty, a nawet fałsz w przedstawianiu faktów historycznych (Zygmunt Kaczkowski, Bolesław Prus, Piotr Chmielowski, Aleksander Świętochowski). Stanowisko w tej polemice zajął także Jeż, pisząc „*Ogniem i mieczem*” – *powieść z lat dawnych przez Henryka Sienkiewicza*¹⁶³. W swojej recenzji wytknął Sienkiewiczowi słabe strony jego dzieła (m.in. uchybienia kompozycyjne, nieudane modyfikacje postaci historycznych, zwłaszcza idealizację niektórych z nich, nieznamość opisywanego terenu i języka, którym posługują się przedstawiciele ludu ukraińskiego, nieprawdziwy sposób przedstawiania bitew), wskazując jednocześnie pożądane cechy, jakie powinna mieć powieść historyczna. Jego zdaniem trwałość utworowi zapewnia właściwa kompozycja „wyrażająca się za pomocą ustawienia i ugrupowania na ruchomym obrazie dramatycznym figur, i na poprawności rysunku”¹⁶⁴. Ważna jest też prawda: „chodzi nam o prawdę – bodaj

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 29.

¹⁶² J. Maciejewski, *Przedburzowcy. Z problematyki przelotu między romantyzmem a pozytywizmem*, Kraków 1971, s. 156.

¹⁶³ T.T. Jeż, „*Ogniem i mieczem*” – *powieść z lat dawnych przez Henryka Sienkiewicza*, „Przegląd Tygodniowy” 1884, nr 15-18; przedruk w: *Trylogia Henryka Sienkiewicza. Studia, szkice, polemiki*, oprac. T. Jodełka, Warszawa 1962.

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 78.

o prawdopodobieństwo”¹⁶⁵. Prawda była dla niego jedną z najistotniejszych wartości. „Stawianie nagiej prawdy” nie polegało jednak na obiektywizmie w przedstawianiu rzeczywistości, ale na jej pokazywaniu zgodnie z przekonaniami i wartościami uznawanymi przez twórcę. Zdaniem Jeża pisarz musi mieć odwagę w ich wypowiedaniu. Prawdę tworzy dopiero różnorodność stanowisk. Żadna powieść historyczna nie gwarantuje więc obiektywności. Z tego pewnie też względu odnajdziemy w jego powieściach, na co wskazywali badacze, jednostronny obraz niektórych wydarzeń i pewne przekłamania. S. Subotin zarzucał np. Jeżowi, że jego obraz życia Serbów i Chorwatów, a także samych uskoków przedstawiony w powieści *Uskoki* nie jest prawdziwy ani historycznie, ani artystycznie, a przy tym ubogi i jednostronny¹⁶⁶. Podobne zarzuty sformułował S. Subotin w stosunku do *Narzeczonej harambaszy* czy *Dachijszczyny*. Jeśli chodzi o ten ostatni utwór, to S. Subotin wytykał, że Jeż lekceważył w nim nawet fakty historyczne:

I historycznych, i fikcyjnych bohaterów przedstawiał w sposób niezgodny ani z czasami, w których występują, ani też z właściwą im rolą dziejową czy cechami indywidualnymi¹⁶⁷.

Jeszcze ostrzej wypowiedział się o kolejnych powieściach południowośłowiańskich, w tym o *Słowiańskim hercogu* i *Rotułowiczach*, które jego zdaniem stanowią „krok wstecz zarówno pod względem artystycznym, jak i historyczno-dokumentalnym”¹⁶⁸.

Musimy jednak pamiętać, że powieści południowośłowiańskie były także wyrazem przekonań ich twórcy i nie powstały głównie po to, aby przybliżyć czytelnikom egzotyczne kraje, ale – by poprzez dążenia wolnościowe ujarzmionych Słowian południowych, ich walkę o niepodległość, wskazać Polakom możliwości odzyskania wolności. Dla wielu twórców powieści historycznych, w tym dla Jeża, zwrot ku przeszłości

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 90.

¹⁶⁶ S. Subotin, *op. cit.*, s. 52.

¹⁶⁷ *Ibidem*, s. 57-58.

¹⁶⁸ *Ibidem*, s. 60-62.

nie był zatem motywowany potrzebą jej poznania, ale raczej chęcią znalezienia odpowiedzi na pytania dotyczące teraźniejszości i przyszłości. Przeszłość traktowano więc jako metaforę, za którą kryje się prawda o teraźniejszości lub przyszłości. W ten sposób powieść historyczna, wprowadzając w obieg określone wzorce i ideały, spełniała funkcję dydaktyczną, wpływając jednocześnie na utrzymanie w narodzie świadomości narodowej oraz patriotycznego ducha. Należy przy tym zauważyć, że rozwój powieści historycznej w Polsce przebiegał odmiennie niż na Zachodzie. Podczas gdy tam ten rodzaj literatury nie cieszył się w drugiej połowie XIX w. popularnością, to w Polsce przeżywał prawdziwe odrodzenie. Ustalony na początku tegoż stulecia program polskiej powieści historycznej był wciąż aktualny. Było to związane z sytuacją, w jakiej znalazło się nasze państwo. Dla narodu pozbawionego samodzielnego bytu państwowego szczególnie istotne było zapotrzebowanie na tradycyjne wzorce postaw oraz kompensacyjny mit wielkości państwa. Odwoływanie zatem do momentów przełomowych w dziejach narodu, godnych upamiętnienia miało być czymś krzepiącym, miało dawać nadzieję na możliwość odrodzenia. W ten sposób ukształtował się model literatury „ku pokrzepieniu serc”, zachęcającej do różnego rodzaju działań.

Przykładem takich dodających otuchy utworów są właśnie powieści południowoślowiańskie Jeża. Zdaniem badaczy w wielu z nich mamy do czynienia z wyraźną strategią aluzji i analogii. Mimo że nie dotyczą one zatem bezpośrednio problematyki polskiej, a wydarzenia zostały usytuowane na Bałkanach, to można w nich dostrzec równocześnie opowieść o Polsce i Polakach, pojawiają się wyraźne nawiązania do polskiej sytuacji politycznej. Zdaniem np. Jana Ludwika Popławskiego:

Wiele mądrych uwag i rozmyślań w tych powieściach zawartych stosuje się wybornie do naszych spraw narodowych, do naszego położenia, trzeba tylko zamiast Serbów i Bułgarów postawić Polaków, a zamiast Turków – Moskali lub Niemców¹⁶⁹.

¹⁶⁹ Za: *ibidem*, s. 43.

Wypowiedź tego krytyka była jedną z pierwszych, w której w sposób otwarty wskazano na ten rodzaj interpretacji. Kolejne będą tylko potwierdzeniem tych spostrzeżeń. Jerzy Bąbała pisał:

Przemycić, dezorientując cenzurę, pod niepolską szatą zagadnienia, uznane w tej chwili za najważniejsze dla rodaków, a przy tym o nie znanych niemal całkowicie polskiemu czytelnikowi południowych pobratymcach pouczyć, budząc ku nim sympatię ziomków – oto był cel Miłkowskiego¹⁷⁰.

Autorzy biogramu pisarza w *Polskim słowniku biograficznym* stwierdzili z kolei, że utwór *Asan* rozpoczął szereg powieści historycznych o tematyce południowoślowiańskiej i o podobnych tendencjach, tzn. że utwory te pozwalały mówić w zamaskowany sposób o sprawach polskich i tak też były odbierane przez współczesnych czytelników¹⁷¹.

Z historii ludów południowoślowiańskich Jeż wybierał wydarzenia dla nich przełomowe, dotyczące ich ostrego konfliktu z zaborcami, a zakończone zazwyczaj sukcesem. Pisarz z dziejów Bułgarii wydobyl np. dwa takie momenty. W *Asanie* przedstawił uwięzione zwycięstwem powstanie, które doprowadziło do wyzwolenia tego kraju w XII w. spod obcych wpływów. Akcja w *Zarnicy* i *Wzaraniu* dotyczy natomiast XIX w., czyli okresu, kiedy imperium tureckie chyliło się coraz bardziej ku upadkowi, a w Bułgarii nastąpiło odrodzenie dążeń niepodległościowych, uwięzionych ostatecznie w 1877 r. odzyskaniem przez nią niepodległości. Należy jednak dodać, że w tej pierwszej powieści ze względu na jej współczesny charakter wydarzenia historyczne stanowią jedynie tło, natomiast w drugiej – zostały bardziej wyeksponowane. Jeśli chodzi natomiast o utwory związane z dziejami Serbii, to ich tło historyczne stanowią wydarzenia, do których doszło pod koniec XVIII i na początku XIX w. I tak np. akcja *Narzeczonej harambaszy* rozpoczyna się w przededniu wybuchu wojny austriacko-tureckiej z lat 1788-1791, a kończy w momencie podpisania pokoju w Sistowie w roku 1791. Z kolei

¹⁷⁰ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 66.

¹⁷¹ *Polski słownik biograficzny*, s. 266.

Dachijszczyzna zaczyna się od opisu wydarzenia, które kończyło opowieść w *Narzeczonej harambaszy* – pokoju w Sistowie, a jej zakończenie zbiega się z pogromem Turków w wyzwolonym 23 lutego 1807 r. Belgradzie. Również końca XVIII w. i początku XIX w. dotyczy akcja powieści *Rotułowicze*¹⁷².

Należy jeszcze dodać, że informacje o opisywanych zdarzeniach czerpał Jeż z różnorodnych źródeł. Najwięcej wiadomości pozyskał podczas trzeciej podróży na Bałkany, w czasie pobytu w Belgradzie w latach 1864-1866. Miał wtedy możliwość, o czym już była mowa, studiowania historii, kultury i literatury serbskiej. W wielu powieściach bałkańskich wyraźnie wskazywał na materiały źródłowe, z których korzystał, pisząc poszczególne utwory. W wypadku *Dachijszczyzny* posiłkował się m.in. *Historią serbskiej rewolucji* Leopolda Rankego („Oto co pisze Leopold Ranke, historyk rewolucji serbskiej. Ustęp ten przytaczamy w tłumaczeniu serbskiem, dla dania czytelnikowi próbki języka, jakim mówi naród, z dziejów którego zaczerpnęliśmy treść do powieści” – *Dachijszczyzna*, t. II, s. 116), *Survey of the turkish empire* Etona („według świadectwa Etona” – *Dachijszczyzna*, t. I, s. 15), broszurą drukowaną w 1865 r. („Dla dokładniejszego scharakteryzowania powstania przeciwko dachijom posłużymy się ustępem, odnoszącym się do niego, a wyjętym z broszury drukowanej w 1865 r.” – *Dachijszczyzna*, t. II, s. 185-186). *Historia serbskiej rewolucji* L. Rankego była też podstawowym źródłem historycznym służącym do opisu wydarzeń przedstawionych w *Narzeczonej harambaszy*. Zdaniem S. Subotina Jeż korzystał także z *Pamiętników* Matiji Nenadovicia¹⁷³.

Jeż powoływał się na te materiały w celu uwiarygodnienia przedstawianych w powieści wydarzeń historycznych. Należy jednak zaznaczyć, że nie był on zwolennikiem dokumentaryzmu i nie przedsięwziął, pisząc analizowane utwory, rozległych studiów historycznych.

¹⁷² Dokładne informacje o tle historycznym wszystkich powieści podano we wcześniejszej części pracy, przy omówieniu każdego z utworów.

¹⁷³ S. Subotin, *op. cit.*, s. 54.

Jeż, pokazując chwile triumfu i chwały z dziejów innych narodów, chciał w ten sposób dodać otuchy swoim rodakom. Miał też przy tym możliwość wyrażenia swoich przekonań co do przyczyn dotychczasowych niepowodzeń i sposobów odzyskania upragnionej wolności.

Zdaniem samego Jeża powieść historyczna musi się oprzeć o współczesny ideologiczny komentarz¹⁷⁴. Ta wypowiedź koresponduje z ogólnie zakładanym przez pisarza postulatem wiązania w tym gatunku przeszłości z terażniejszością. Na przeszłość czytelnik miał spoglądać z perspektywy współczesności, dostrzegając np. w ten sposób przyczyny terażniejszych klęsk i niepowodzeń. Stąd punktem wyjścia wielu jego powieści staje się co prawda historia opowiedziana z pewnego dystansu, ale w poszczególnych partiach narracyjnych widać wyraźnie odwołania do realiów współczesnych samemu autorowi. Zdaniem Danuty Ossowskiej taką powieścią są np. *Uskoki*:

Jest to powieść wielowymiarowa, paraboliczna, ale w jej analizie z powodzeniem da się zastosować klucz faktograficzny, a historię „uskoków” odczytać jako krytyczny ogląd stanu polskiej emigracji w drugiej połowie lat sześćdziesiątych oraz formę rozrachunku z jej niektórymi negatywnymi stereotypami¹⁷⁵.

Składnik „teraźniejszości”, na co zwracał uwagę K. Cysewski, odnajdziemy również w sposobie prezentacji świata przedstawionego w *Szan-dorze Kowaczu*. W przedstawianiu sytuacji historyczno-politycznej oraz stosunków społecznych i narodowościowych dominuje perspektywa terażniejsza (gramatyczny czas terażniejszy), która „powoduje, że odnoszą się one zarówno do czasu, w którym działają postaci przedstawione, ułatwiając zrozumienie ich perypetii, jak i do odbiorczego »teraz«; nie mamy więc tu do czynienia z jakimś inercyjnym przejściem szerokiej perspektywy narracyjnej, staje się ona tu bowiem celowo wykorzystanym zabiegiem, ułatwiającym realizację zadań przypisywanych przez Jeża literaturze”¹⁷⁶.

¹⁷⁴ T. Bujnicki, *Sienkiewicz i historia*, s. 84.

¹⁷⁵ D. Ossowska, *op. cit.*, s. 147.

¹⁷⁶ K. Cysewski, „*Nasza powieść*”..., s. 80.

Jak pisał Tadeusz Bujnicki:

Nie bez znaczenia jest przy tym fakt, że większość autorów powieści historycznych pisała równocześnie powieści współczesne oraz uprawiała aktualną publicystykę, co mogło wpływać na obecny często w utworach składnik „teraźniejszości”, nierzadko o cechach natrętnego dydaktyzmu¹⁷⁷.

Jeż wykorzystywał zatem ważne wydarzenia z historii krajów południowosłowiańskich dla swoich propagandowych celów. Ten ciekawy materiał dawał możliwość szerzenia idei pozaliterackich. Można powiedzieć, że poprzez fikcję literacką próbował wpłynąć na czytelnika, wszczepić w jego umysł pewien określony system wartości, a osadzenie miejsca akcji poza Polską dawało mu ze względu na niezbyt ograniczoną cenzurę większe możliwości propagowania patriotycznych i demokratycznych postulatów. Pisane przez Jeża powieści bałkańskie można zatem potraktować jako wypowiedzi nastawione na osiągnięcie konkretnych celów.

Interesujący nas twórca nie tylko pisał powieści historyczne, ale wielokrotnie zabierał głos także na temat koncepcji tego gatunku. Obszerną wypowiedź na ten temat przedstawił w *Poglądzie na powieść historyczną w ogóle*, stanowiącym *Słowo wstępne* do powieści historycznej *Z burzliwej chwili*. Studium to zostało opublikowane w „Przeglądzie Tygodniowym Życia Społecznego Literatury i Sztuk Pięknych” w 1879 r.¹⁷⁸ Jeż pisał w nim o wyczerpaniu się popularnych wzorów tego gatunku opartych na osiągnięciach Waltera Scotta, o konieczności jego dostosowania się do zmieniającej się rzeczywistości, zwłaszcza że powieść historyczna nie może być oderwana od współczesności. W związku z tym wyznaczył jej zadanie specjalne, jakim jest pokazanie przemian, którym podlega otaczająca człowieka rzeczywistość:

Życie snuje się ustawicznie, sprowadzając powolne przemiany, które w odleglejszych jeden od drugiego momentach znaczą się wyraźniej, aniżeli

¹⁷⁷ T. Bujnicki, *Sienkiewicz i historia*, s. 81.

¹⁷⁸ T.T. Jeż, *Słowo wstępne. Pogląd na powieść historyczną w ogóle*, „Przegląd Tygodniowy Życia Społecznego Literatury i Sztuk Pięknych” 1879, nr 50, s. 603-605; nr 51, s. 618-619.

w bliskich. Zaznaczenie przemian tych stanowi historycznej powieści zadanie specjalne¹⁷⁹.

W studium omówione zostały dwa sposoby ujmowania momentu dziejowego: kronikarski i historyczny. Pierwszy polega na odtwarzaniu dawnej rzeczywistości. Powieściopisarz-kronikarz przyjmuje rolę opowiadacza, o tym co widział i słyszał. Aby uzyskać odpowiedni efekt, odwołuje się do języka i stylu dawnego. Jeż zdaje sobie przy tym sprawę z trudności wynikających z posługiwania się archaizacją. Nauczenie się metod odtwarzania dawnej polszczyzny wymaga bowiem od autora sporo czasu i dużo wysiłku. Nie lada wyzwaniem jest np. odtworzenie najdawniejszej postaci języka polskiego. Zdaniem Jeża w przypadku polszczyzny było to możliwe dopiero od XV, a nawet i XVI w. Z wcześniejszych epok pozostały nam jedynie nieliczne zabytki, ilustrujące stan najdawniejszej polszczyzny:

U nas jest to rzeczą możliwą, zaczynając od wieku XV. Wyżej wczytywanie się sięgnąć nie może, dla braku piśmiennictwa, z którego posiada literatura nasza urywkowe jeno zabytki. A i język wieku XV, ba nawet XVI, nie bardzo nadaje się do odtwarzania w opowiadaniu, nie posiada bowiem jeszcze tej giętkości i elastyczności, którą nabył później, gdy przeszedł przez trzechwiekowe próby piśmiennicze i pozbył się krępujących go powijków konstrukcji łacińskiej, dających się uczuć u pisarzy wieku złotego¹⁸⁰.

O tym problemie pisał np. Bogdan Walczak, odnosząc się do wypowiedzi Sienkiewicza, w której pisarz wspominał o trudnościach związanych z archaizacją w *Krzyżakach*¹⁸¹.

¹⁷⁹ *Ibidem*, nr 50, s. 603.

¹⁸⁰ *Ibidem*, s. 604.

¹⁸¹ Henryk Sienkiewicz w liście do Lubowskiego pisał: „W ogóle, gdy się pisze o czasach, po których nie pozostały żadne zabytki językowe, trudności są olbrzymie. Wiem coś o tym jako autor *Krzyżaków*. Pozostaje wówczas jedna rada – to jest starać się, by język był jednolity, i to jest, aby ludzie nie operowali pojęciami i wyrazami z rozmaitych czasów i epok” (za: B. Walczak, *O języku „Krzyżaków” Henryka Sienkiewicza*, [w:] *Polska powieść historyczna XX wieku*, red. L. Ludorowski, Lublin 1990, s. 87). B. Walczak, odnosząc się do tej wypowiedzi, zwracał uwagę, że w czasie powstawania *Krzyżaków* dysponowaliśmy zabytkami ilustrującymi stan języka polskiego z czasów, w jakich rozgrywa się akcja tej

Drugi sposób opowiadania o przeszłości – tzw. historyczny – polega na rozważaniu momentu dziejowego przedstawionego w utworze, dokonywaniu jego oceny z perspektywy teraźniejszości, z pozycji postępowego historyka, wskazywaniu jego słabych i mocnych stron, zwłaszcza pod kątem wpływu na dalszy bieg wypadków, a także wyciąganiu na tej podstawie wniosków. Pisarz występuje wówczas w roli krytyka.

Jeż, krytykując metodę kronikarską, przychylił się do tego drugiego sposobu przedstawiania momentu dziejowego. Posługując się w ocenie kryterium postępu, miał możliwość pokazania zarówno pozytywnych, jak i negatywnych stron naszej historii narodowej. Uniknął więc w ten sposób przypisywanej niektórym powieściopisarzom polskim apologetycznej oceny dziejów.

O tych dwóch metodach przedstawiania przeszłości wspominał Jeż również w wypowiedzi, którą sformułował w związku z konfliktem, jaki narodził się po wydaniu *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza. Zaliczając ją do rodzaju kronikarskiego, dość negatywnie wypowiedział się na temat tej książki.

Pretekstem do wyrażenia refleksji na temat powieści stało się również wystąpienie Miłkowskiego podczas zjazdu literatów i dziennikarzy, jaki odbył się we Lwowie w czasie Wystawy Krajowej, w hali koncertowej dnia 22 lipca 1894 r. Podczas tego wykładu mówił m.in. o roli prawdy w powieści: „Warunkiem, pod którym ona [powieść – uzupełnienie moje, I.Ż.-R.] społeczeństwu służyć z korzyścią może, jest przede wszystkim: prawda”¹⁸². W powieści jak w zwierciadle społeczeństwo powinno zobaczyć całą prawdę o sobie, bez zafałszowań, niedomówień i upiększeń.

powieści. Problemem mogło być natomiast to – jak pisał badacz, że: „oryginalnego materiału językowego zabytków tej epoki nie wystarcza na dużą powieść ani pod względem leksykalnym, ani pod gramatycznym. Nie wspomnę już o tym, że powieść napisana w całości (czy choćby tylko w dialogach) autentycznym językiem przełomu XIV i XV wieku byłaby absolutnie nieczytelna dla wszystkich poza garstką językoznawców – specjalistów z zakresu historii języka” (B. Walczak, *O języku „Krzyżaków”...*, s. 87-88).

¹⁸² Odczyt ten został opublikowany pt. *Zadania powieści polskiej* we Lwowie w 1895 r. Cytat pochodzi ze s. 27-28 tego tekstu.

Co prawda, wypowiedź ta dotyczyła ogólnie powieści, ale można ją również odnieść do powieści historycznej. Autor zaznaczył bowiem w tym wystąpieniu, że ze względu na brak czasu nie wymieni poszczególnych rodzajów powieści. Skupił się natomiast na jej zadaniach. W podsumowaniu tej wypowiedzi sformułował je następująco:

[...]gromadzić i do wiadomości publicznej podawać odzwierciedlające społeczeństwo dokumenty w całej prawdzie i nagości; w zakresie rad i wskazówek, obok karcenia z całą surowością złego, budzić w narodzie ducha samodzielności i nie dawać w duszy jego upadać ani słabnąć tej energii, bez której by się on przed wieki narodzić nie mógł, i obecnie, pod ciosami, jakie na niego spadały i spadają, zaniknąć by musiał¹⁸³.

Powieść polska tak jak każda inna powinna sprostać tym zadaniom, a dodatkowo jeszcze tym wyzwaniom, które związane są z sytuacją polityczną ojczyzny. W przypadku więc powieści historycznej będą one polegały na dodawaniu otuchy narodowi pozbawionemu wolności, podtrzymywaniu ducha narodowego wśród społeczeństwa, umacnianiu jego uczuć patriotycznych.

Refleksje na temat koncepcji powieści historycznej odnajdziemy także w samych utworach Jeża. Niejednokrotnie pisarz wypowiadał się na temat swego stosunku do przeszłości. W *Słowiańskim hercogu* przeciwstawiał się np. idealizowaniu przeszłości, domagając się prawdy w przedstawianiu faktów historycznych: „Wstydić się jednak i przez wstyd prawdę pod korcem chować, nie jest to, jak zdaje się, pojmować należycie zadanie tego malarstwa dziejowego, którego popularyzatorką jest powieść historyczna” (*Słowiański hercog* II 178). Podobne refleksje odnajdziemy też w *Derśławie z Rytwian*:

Przedstawiając jednak obraz pewnej epoki, nie godzi się nadużyć pomijać. Wybryki młodociane wplatają się w życie ogółu, nadając mu nie tylko charakter i akcent do rozpatrywania ciekawe, ale oraz służąc jako przyczyny całego szeregu następstw, idących kolejną nieprzerwaną od czasów najdawniejszych do naszych. Dla następstw tych przeto nie godzi się być stronnym, wykazując jedynie strony

¹⁸³ *Ibidem*, s. 35.

dobrze dlatego, że te miłość własną głaszczą, zakrywając zaś złe pod pozorem szacunku, jaki się od wnuków dziadom należy¹⁸⁴.

W *Szandorze Kowaczu* Jeż zwracał z kolei uwagę na szczególną rolę powieści w upamiętnianiu postaci, także tych mniej znanych, dotąd nieopisanych, przemilczanych, i uzupełnianiu w ten sposób naszej wiedzy historycznej:

Zdarzyło się mi czytać i słyszeć rozmaite gniewy i dąsy na powieść. Gdyby jednak powieści nie było – iluż to bohaterów poszłoby w niepamięć!... bohaterów, o których historia nie wspomni, epopeja nie zaśpiewa, z którymi zaledwo spotkać się można w błędnych jakich piosnkach ludowych, i to – bezimiennie... Powieść ma prawo odgrzebywać ich, podnosić i popularyzować, nazywając ich po imieniu i nazwisku, opowiadając ich czyny, powtarzając ich słowa i myśli. Czyniąc to, oddaje ona wielką usługę nie tylko literaturze, ale społeczeństwu, bo zaprowadza pewną harmonię we wzajemnem pojmowaniu się działów, na które każde społeczeństwo rozpadać się musi – bo zapełnia lukę, której uczonne traktaty i dysertacje zapełnić nie są w stanie – bo na koniec tymże samym traktatom i dysertacjom dostarcza żywołu i materiałów. [...] Nic jej nie przeszkadza wpółwychyloną osobkę wychylić całkowicie, ociosać, ogładzić i dać ją do obejrzenia ze wszystkich stron i przyczyniać się przez to do wszechstronnego objaśniania momentów historycznych. Tym sposobem dopełnia ona dziejowe opuszczenia i rozkłada – że tak wyrażę się – na pierwiastki bohaterstwo historycznych postaci, zabierając pierwiastki owe dla swoich bohaterów (*Szandor Kowacz* II 53-54).

Jeż poprzez wypowiedzi na temat koncepcji gatunku powieści historycznej, jej przesłania, ale także poprzez pisanie samych utworów miał niewątpliwy wpływ na kształtowanie się tradycji powieściopisarstwa historycznego w Polsce. Potwierdzeniem tej konstatacji może być wypowiedź Kazimierza Cysewskiego, który stwierdził: „Jeż bardzo wyraźnie współtworzył rzeczywistość literacką swojego czasu, a funkcjonującym konwencjom komunikacji literackiej nadawał specyficzne znamie”¹⁸⁵.

¹⁸⁴ T.T. Jeż, *Derśław z Rytwian*, Warszawa 1958, s. 249.

¹⁸⁵ K. Cysewski, „*Nasza powieść*...”, s. 78.

9. Południowa Słowiańszczyzna i Orient w twórczości T.T. Jeża

Jak już wcześniej wspomniano, Jeż kilkakrotnie przebywał w Turcji i krajach dawniej do niej należących, biorąc m.in. udział w walkach, a także prowadząc tam działalność emisaryjno-polityczną. Przy okazji miał też możliwość zgłębienia historii, kultury, obyczajów czy aktualnych problemów społeczno-politycznych odwiedzanych obszarów. Jak możemy przeczytać w książce Stanisława K. Papierkowskiego:

T.T. Jeż [dopisek mój, I.Ż.-R.] poznał Słowian południowych nie z pisanej historii, literatury czy opowiadań, ale bezpośrednio, drogą autopsji. Sporo czasu spędził na słowiańskim południu, wśród Serbów, Chorwatów i Bułgarów. [...] Byli tam przed nim i po nim: Aleksander Sapieha, ks. Adam Czartoryski, Andrzej Kucharski i inni badacze i podróżnicy, którzy swoimi opisami i relacjami rozszerzyli naszą wiedzę o południowych pobratymcach, ale Jeżowi zawdzięczamy pod tym względem chyba najwięcej. On bowiem nie tylko powiedział nam o ludach południowo-słowiańskich najwięcej, ale uczynił to w sposób najbardziej interesujący¹⁸⁶.

W podobnym tonie wypowiadał się o T.T. Jeżu także Aleksander Brückner: „Kraje przewędrował wzdłuż i wszerz; lud, obyczaje i mowę poznał znakomicie; patriota i demokratą współczuł tym ruchom”¹⁸⁷.

Jeż, dzieląc się wiedzą o odwiedzanych krajach, podejmował tematykę południowosłowiańską oraz orientalną wielokrotnie, zarówno jako literat, jak i publicysta.

Zanim jednak powstały pierwsze powieści o tematyce południowosłowiańskiej, T.T. Jeż dał się poznać jako dziennikarz. Jego artykuły prasowe, dotyczące przeszłości narodów południowosłowiańskich, uwarunkowań politycznych czy społecznych ich funkcjonowania ukazywały się, jak podaje Izabella Zeller, począwszy od 1856 r., kiedy w „Dzienniku Literackim” opublikował w odcinkach *Wyjutki z pamiętników włóczęgi*, do 1914 r., w którym wydrukowano tekst *Piękno ludowe w Serbii* zamiesz-

¹⁸⁶ S.K. Papierkowski, *op. cit.*, s. 5.

¹⁸⁷ A. Brückner, *Dzieje literatury polskiej w zarysie*, t. II, Warszawa 1908, s. 354.

czony w „Słowie Polskim”¹⁸⁸. Według J. Bąbały¹⁸⁹ publicystyka słowiańska Jeża najpełniej rozwijała się jednak do lat dziewięćdziesiątych XIX w. W tym czasie nie było prawie roku, aby nie ukazał się przynajmniej jeden artykuł z tego zakresu. Później wyszła tylko broszura o Jerzym Czarnym (1897) i dwa teksty w ciągu prawie dwudziestu lat.

Jedną z pierwszych prac o tematyce południowosłowiańskiej były *Wyjątki z pamiętników włóczęgi*¹⁹⁰ – zbiór relacji osnutych na niedawno odbytych przez Jeża podróżach po Dobrudży i Bułgarii, wyrosłych z bezpośredniej obserwacji. Pierwsza relacja była poświęcona Dobrudży. Na początku autor przedstawił ogólny zarys wojny krymskiej, by potem przejść do prezentacji kraju, jego położenia, rolnictwa, handlu, a także opisu ludności i warunków jej bytowania. W drugiej relacji opisał Bułgarię. Zajmował się m.in. jej rolnictwem, gospodarką, handlem, środkami komunikacji, rozwojem miast, szkolnictwem, a także przeszłością, zwyczajami czy językiem. Przedstawione w tej części informacje zostały potem wykorzystane przez Jeża w serii artykułów, zatytułowanej *Wędrowki po Słowiańszczyźnie południowej. Bułgaria i Bułgarzy I*, a która ukazała się w „Kłosach” w 1868 i 1869 r. Najobszerniejsza, trzecia część relacji była poświęcona Konstantynopolowi – zarówno zewnętrznej stronie miasta, jak i stosunkom wewnętrznym, różnicowaniu etnicznemu jego mieszkańców. Później Jeż opublikował jeszcze wyjątek czwarty poświęcony Mołdo-Wołoszczyźnie. Jak zauważył Marian Małecki relacje te to „udana próba stojąca na pograniczu reportażu i literatury podróżniczej. Nadsyłane z Bałkanów i Konstantynopola informacje o historii i folklorze opisywanych ludów przeplatał autor opisami architektury, przyrody oraz zbeletryzowanymi scenkami

¹⁸⁸ I. Zeller, *op. cit.*, s. 117.

¹⁸⁹ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 30-31.

¹⁹⁰ Ukazały się one w czterech odcinkach: *Wyjątek pierwszy. Dobrudża*, „Dziennik Literacki” 1856, nr 44-51; *Wyjątek drugi. Bułgaria*, „Dziennik Literacki” 1857, nr 3-10, 12-13, 15-16, 35-43; *Wyjątek trzeci. Konstantynopol*, „Dziennik Literacki” 1858, nr 35-41, 79-98, 110-117, 129-136; *Wyjątek czwarty. Mołdo-Wołoszczyzna*, „Dziennik Literacki” 1860, nr 79-103 (za: *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, s. 389).

z życia mieszkańców”¹⁹¹. Jan Dobrzański – redaktor „Dziennika Literackiego” – stwierdził nawet, że są pisane „z wielką znajomością rzeczy i wprawnym piórem”¹⁹². Aktualny temat, odwołania do własnych doświadczeń i przeżyć oraz umiejętność ich opisania to m.in. cechy, które spowodowały, że teksty Jeża cieszyły się popularnością wśród odbiorców. Odtąd zaczął być postrzegany jako znawca tematu i osoba dobrze operująca materiałą słowa pisanego.

Wśród artykułów Jeża dotyczących państw południowosłowiańskich znajdziemy różnorakie w odmianie gatunkowej prace – od krótkich notatek informacyjnych, poprzez relacje podróżnicze, aż do obszernych studiów. Prace te wyróżnia ponadto różnorodność podejmowanych w nich wątków. Mamy zatem artykuły niezbyt obszerne, w których skupiał się na przeszłości i kwestiach politycznych państw bałkańskich („Rola” 1882/3, 1884, 1885, 1886), jak i rozbudowane, w których odnajdziemy więcej szczegółów społeczno-kulturowych, etnograficznych (*Słowiańszczyzna południowa, pogląd społeczny* – „Ateneum” 1877, t. 1-2; *Wędrówki po Słowiańszczyźnie południowej* – „Kłosa” 1868, nr 179-181 i 1869, nr 187-205; *Bośnia* – „Niwa” 1875, nr 19)¹⁹³.

J. Bąbała podzielił artykuły i studia o tematyce południowosłowiańskiej Jeża na cztery podstawowe grupy. Do pierwszej zaliczył wspomnienia z podróży po Słowiańszczyźnie południowej, przy czym tylko trzy teksty dotyczą bezpośrednich przeżyć z wędrówek. Pozostałe zostały wzbogacone informacjami z zakresu historii danego narodu, polityki, gospodarki, kultury. Do drugiej grupy zakwalifikował obszerne studia o charakterze popularyzatorskim z zakresu historii poszczególnych narodów i krajów południowosłowiańskich. Trzecią grupę stanowią artykuły o tematyce politycznej. Do ostatniej włączył różnorodne teksty, poświęcone najczęściej jednemu wydarzeniu, jednemu problemowi¹⁹⁴. Zdaniem

¹⁹¹ M. Małecki, *Debiut Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego)*, „Slavia Occidentalis” 1971, t. 28/29, s. 133.

¹⁹² *Ibidem*, s. 134.

¹⁹³ Za: I. Zeller, *op. cit.*, s. 119.

¹⁹⁴ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 31-32.

tego badacza artykuły o tematyce historycznej i politycznej stanowią najliczniejszą grupę wśród tekstów publicystycznych Jeża:

Składowe elementy treści, jakie weszły do publicystyki słowiańskiej Miłkowskiego, można według kolejności, którą im znaczenie i głównie cecha ilościowa nadaje, ułożyć tak: historia, polityka aktualna, ogólny stan współczesności południowosłowiańskiej (od geografii przez demografię do oświaty), sprawy kulturalne (nauka, literatura, prasa)¹⁹⁵.

I. Zeller w artykule dotyczącym publikacji prasowych Jeża zwróciła uwagę na to, że pisarz dostosowywał formę artykułów, styl, środki przekazu, zawartość merytoryczną do specyfiki konkretnych pism i ich odbiorców. Autorka jako przykład podała tekst *Serbki i Bułgarki*, który Jeż przygotował dla „Świtu” – czasopisma adresowanego przede wszystkim do kobiet i skoncentrowanego na tzw. kwestiach kobiecych, czyli wykształceniu, pracy zawodowej, równouprawnieniu. W tekście tym Jeż przedstawił w ujęciu kontrastowym dwa typy kobiet – Serbkę i Bułgarkę. Taki sposób podjęcia tematu, akcentujący odmiennność kulturową, miał zaciekawić czytelnika.

Jak zauważył Stojan Subotin, pisarz najwięcej artykułów o tematyce południowosłowiańskiej napisał wtedy, gdy ukazywały się także jego powieści związane z dziejami południowych Słowian¹⁹⁶, przy czym niektóre z jego artykułów ukazywały się wcześniej niż powieści. I tak w 1875 r. Jeż opublikował rozprawę o Bośni¹⁹⁷, a od 1876 r. zaczęła się ukazywać w czasopiśmie „Wiek” powieść pt. *Słowiański herceg*.

Spośród artykułów i studiów poświęconych południowej Słowiańszczyźnie najwięcej prac dotyczyło Serbii i Bułgarii, a najmniej – Czarnogóry¹⁹⁸. Kilka publikacji zostało poświęconych np. Bośni, mimo że Jeż, jak podawał J. Bąbała¹⁹⁹, nie miał z nią bezpośredniego kontaktu. W swoich

¹⁹⁵ *Ibidem*, s. 61.

¹⁹⁶ S. Subotin, *op. cit.*, s. 46.

¹⁹⁷ T.T. Jeż, *Bośnia*, „Niwa” 1875, s. 459-474.

¹⁹⁸ Według J. Bąbały poświęcił jej tylko jeden cykl w „Roli” (1883, nr 22-30) (J. Bąbała, *op. cit.*, s. 49).

¹⁹⁹ *Ibidem*, s. 49-50.

pracach pisarz niejednokrotnie odwoływał się za to do materiałów źródłowych, zaświadczać to w postaci przypisów i nawiasów w artykułach. Ważniejsze publikacje z obfitego katalogu źródeł Miłkowskiego zostały przedstawione m.in. przez J. Bąbałę²⁰⁰. Badacz zwrócił też uwagę na powoływanie się czasami przez Jeża na nieznane mu bezpośrednio prace, które kojarzył np. tylko z tytułu lub z cytatu.

Zdaniem I. Zeller:

publikacje prasowe Jeża wpisują się w szerszy nurt zainteresowania problematyką południowosłowiańską w czasopiśmiennictwie i literaturze polskiej. Zainteresowanie prasy wiązało się z sytuacją polityczną narodów bałkańskich i faktem uzyskiwania przez nie niepodległości²⁰¹.

Dążenia wolnościowe Serbów, Chorwatów, Bułgarów czy Bośniaków, krwawo tłumione zrywy powstańcze tych narodów fascynowały bowiem wielu Polaków, w tym pisarzy i publicystów polskich, występujących nierzadko w charakterze podróżników, reportażyistów, emisariuszy politycznych. Ponadto pomiędzy dziejami słowiańskich narodów, odzyskujących niepodległość, a losem Polski doszukiwano się analogii i różnic.

Zainteresowanie krajami południowosłowiańskimi nie dotyczyło jednak tylko kwestii politycznych, ale także i np. kultury, tradycji literackiej. Jak pisała Marta Ruszczyńska: „Południowa Słowiańszczyzna stała się w pierwszej połowie XIX wieku ważnym tematem politycznym, jak również kulturowo-literackim”²⁰². Fascynacja kulturą np. Serbii dotyczyła szczególnego zainteresowania jej dziedzictwem literackim, w tym opublikowanych w roku 1814 przez uczonego Vuka Karadźića *Pieśni serbskich*. Zebrane przez niego pieśni były tłumaczone przez wielu polskich twórców, w tym dziewiętnastowiecznych – m.in. Kazimierza Brodzińskiego, Augusta Bielowskiego, Józefa Bohdana Zaleskiego, Lucjana Siemieńskiego. Echa tych zainteresowań odnajdziemy też w twórczości

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 35 oraz 40-41.

²⁰¹ I. Zeller, *op. cit.*, s. 117.

²⁰² M. Ruszczyńska, *Południowa Słowiańszczyzna w twórczości Romana Zmorskiego*, [w:] *Południowa Słowiańszczyzna w literaturze...*, s. 55.

Jeża. Omawiając w *Dachijsszczyźnie* śpiewy gęślarzy serbskich, odwołał się do wspomnianej publikacji („To pewna, że pieśni, które ze zbiorów Wuka Karadžicza znamy, nie są to utwory starożytne co do formy” – *Dachijsszczyzna* t. II, s. 23). O tym badaczu pisał także w studium *O umysłowym ruchu w Słowiańszczyźnie zadunajskiej*²⁰³, będącym głównie zestawieniem nazwisk autorów dzieł poświęconych Serbii.

Miłkowski podczas podróży po Bałkanach miał ponadto możliwość obcowania z folklorem, tradycją, upamiętnionymi w pieśniach dziejami narodu serbskiego. W swoich pamiętnikach zamieścił następujące refleksje na ten temat:

Rapsody dawne śpiewanymi bywały w uroczystości kościelne po wsiach, na „sławach”, przy okazji zbiorowisk gromadnych i rozbudziły, urobiły patriotyzm w duszy ludu, dla którego przejście pod obce, pod tureckie panowanie było wyzwoleniem z ciężkiej niewoli społecznej [...]”²⁰⁴.

Zamiłowaniem do twórczości ludowej, będącej źródłem rodzimości i pamięci o przeszłości, dzielił się Jeż także w działalności literackiej. Najwięcej świadectw jego zafascynowania ludową pieśnią południowosłowiańską odnajdziemy w *Dachijsszczyźnie*. Jak pisał Bąbała:

Dachijsszczyzna stała się ilościowo i jakościowo najpoważniejszym odbiciem zainteresowań Miłkowskiego ludową pieśnią południowosłowiańską. Poza kilku tu i ówdzie przytoczonymi cytatami czy streszczeniami pojedynczych pieśni oraz poza luźnymi opisami momentów śpiewania ich przy wtórze gęśli, porozrzucanymi na przestrzeni całej powieści, mamy również osobny rozdział poświęcony tej sprawie („Kazka i pieśń”)”²⁰⁵.

Jeż niejednokrotnie manifestował swoje zainteresowania problematyką południowosłowiańską. Takie możliwości dawało mu również członkostwo w sekcji międzynarodowej Ligi Pokoju i Wolności odpowiedzialnej za opracowanie form organizacji przyszłej federacji państw

²⁰³ T.T. Jeż, *O umysłowym ruchu w Słowiańszczyźnie zadunajskiej*, „Dziennik Literacki” 1866, nr 17-18.

²⁰⁴ T.T. Jeż (Zygmunt Miłkowski), *Od kolebki przez życie...*, t. III, s. 317.

²⁰⁵ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 105.

bałkańskich. Podczas jednego z dorocznych zebrań wygłosił prelekcję pt. *Le Congrès de Berlin et les Slaves du Sud*, która została później opublikowana w broszurze pod tym samym tytułem²⁰⁶.

Warto ponadto dodać, że Jeż był autorem wstępu do zbioru pieśni kosowskich pt. *Na Vidov dan. Pieśni serbskie o kosowskim boju*²⁰⁷. Z propozycją napisania tego tekstu wyszedł I. Kopernicki, który postanowił przygotować publikację z okazji 500-lecia klęski serbskiej. W związku natomiast z pięćdziesiątą rocznicą wybuchu drugiego powstania serbskiego Miłkowski przygotował obszerne studium, które zostało najpierw opublikowane w „Dzienniku Literackim”, a potem ukazało się w wydaniu osobnym²⁰⁸. Wyłożył w nim, podobnie zresztą jak w innych pracach dotyczących przeszłości Serbów, swój pogląd nie tylko na dzieje tego narodu, ale również możliwość odczytania ich jako przydatnego dla Polaków przykładu walki o niepodległość.

Należy też wspomnieć, że z uwagi na swoje kompetencje Jeż został poproszony przez A. Bartoszewicza – właściciela Księgarni Polskiej we Lwowie, jak podaje J. Bąbała, o napisanie historii Słowian. Z zachowanej korespondencji wynika, że pisarz przyjął propozycję i co najmniej przez kilka miesięcy nad nią pracował. Do powstania tego dzieła jednak nie doszło, podobnie jak w przypadku encyklopedii słowiańszczyzny²⁰⁹.

Nie mniej fascynujący niż Słowiańszczyzna południowa był dla Polaków Orient. Szczególne zainteresowanie rozmaitymi przejawami życia oraz kultury narodów Wschodu da się zaobserwować w Polsce od XVII w. Było to związane z ożywieniem kontaktów politycznych oraz handlowych ze Wschodem, głównie państwem Osmanów, i tzw. orientalizacją. Fascynacja Wschodem nie wygasła wraz z końcem XVII w. Można ją dostrzec również i później. Tematyka orientalna dość często była podejmowana np. przez romantyków, a także kontynuatorów tradycji roman-

²⁰⁶ Za: *ibidem*, s. 55.

²⁰⁷ T.T. Jeż, *Przedmowa do I. Kopernicki, Na Vidov dan 1389-1889. Pieśni serbskie*, Kraków 1889.

²⁰⁸ Idem, *Jubileusz serbski. Pogląd na dzieje serbskie z ostatnich lat pięćdziesięciu*, „Dziennik Literacki” 1856, nr 41-42; wydanie osobne – Lwów 1865.

²⁰⁹ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 35-37.

tycznej. Przykładem takiego twórcy jest właśnie Jeż. Jego spostrzeżenia dotyczące życia i zwyczajów ludności tureckiej, przeszłości tego narodu odnajdziemy zatem w niektórych powieściach południowosłowiańskich, zwłaszcza tych, których akcja rozgrywa się na terenach okupowanych przez Turków, a także w relacjach prasowych. Zachęcony powodzeniem, jakim cieszyły się pierwsze części *Wyjatków z pamiętników włóczęgi*, Jeż postanowił przesłać do „Gazety Warszawskiej” relacje z Konstantynopola. Ukazywały się one w latach 1857-1858²¹⁰ i jak pisał Piotr Chmielowski:

Antoni Lesznowski, redaktor i wydawca „Gazety” przyjął propozycję [publikacji korespondencji – dopisek mój, I.Ż.-R.], nierychło jednak wydrukował pierwszą korespondencję (podpisaną dwiema tylko literami T.J.). Ale po tej pierwszej szybko następowały dalsze, coraz to dłuższą, i coraz to większą swobodą opowiadania odznaczające się. W pierwszych dziesięciu listach pomieścił autor opis zewnętrznej strony Konstantynopola, od 11-go począwszy zaglądał do wnętrza domów stambulskich, oddając po kolei wizyty Turkom, Grekom, Ormianom, Bułgarom itd., zaspakajając ciekawość czytelników, oczekujących odsłonięcia tajemnic haremowych... W korespondencji z 26. czerwca zapowiedział autor, że odtąd myśli trzymać się ściśle faktów zdarzonych w czasie upłynionym od ostatniego listu. W listopadzie pomieścił długi, przez kilka numerów ciągnący się opis wycieczki swojej do Azji Mniejszej, skreślony z porywającym talentem. Tak się ciągnęły te listy aż do połowy r. 1858. Czytano je z nadzwyczajną chciwością, numery gazety rozrywano, korespondencje przepisywano i przesyłano sobie pocztą²¹¹.

W 1858 r. korespondencje z Konstantynopola ukazały się również w „Dzienniku Literackim” i były drukowane jako trzecia część *Wyjatków z pamiętników włóczęgi*.

Wszystkie relacje tureckie Jeża cieszyły się popularnością, były czytane chętnie, a nawet rozchwytywane. Należy przy tym zauważyć, że z każdym listem dostrzegalne było doskonalenie warsztatu pisarskiego autora. Pisał coraz więcej i swobodniej. Dziennikarskie rzemiosło stało się ważnym ogniwem w rozwoju jego powieściopisarskiego talentu.

²¹⁰ T.T. Jeż, *Korespondencja z Konstantynopola*, „Gazeta Warszawska” 1857, nr 5 – 1858, nr 157 (z przerwami).

²¹¹ P. Chmielowski, *T.T. Jeż jako podróżopisarz*, „Nowa Reforma” 1903, dodatek do nr 83, s. 2.

Z obszerniejszych artykułów poświęconych Turcji należy jeszcze odnotować ukazujące się w warszawskim „Świcie” w 1885 r. *Z bruku konstantynopolskiego*.

Płaszczyzną, na której nakładają się na siebie zainteresowania Jeża imperium osmańskim i krajami południowoślowiańskimi, są jego powieści bałkańskie. Jak zauważają jednak badacze²¹², geneza tych utworów była odmienna niż powieści egzotycznych powstających na Zachodzie. Miłkowski odbywał wędrowki po Turcji i krajach do niej należących nie jako podróżnik, zafascynowany odmiennością odwiedzanych miejsc, ale jako emisariusz, zatroskany o losy swojej ojczyzny. Co prawda, Jeż zdawał sobie sprawę z pomocy i poparcia, jakie udzielała Turcja Polakom, ale dostrzegał też dążenia niepodległościowe podbitych przez nią narodów. W swoich pamiętnikach pisał:

Turcji byliśmy za użyżony nam przytułek wdzięczni głęboko; aleśmy ją z historii znali i wiedzieli o identyczności sprawy naszej ze sprawą podległych jej ludów [...] były to szeregi tureckie, ciężące zmorą niewoli na Serbach, Bośniakach, Czarnogórcach, Bułgarach, Grekach²¹³.

Dzieje krajów ujarzmionych, walczących o wolność spod niewoli tureckiej, stały się dla niego źródłem natchnienia i inspiracji. Powstałe powieści południowoślowiańskie nie miały zatem raczej na celu przybliżenia obcych krajów i ludów, ale były wyrazem troski o wolność Polski. W każdej z nich pojawia się problem kształtowania dążeń wolnościowych ujarzmionych Słowian południowych, ich walki o niepodległość i demokrację, ale w wyzwoleniu tych krajów, o czym była już mowa, dopatrywał się Jeż drogi do wolności dla własnej ojczyzny.

Podjęcie problematyki południowoślowiańskiej oraz orientalnej przez Jeża było uwarunkowane wieloma względami. J. Bąbała zwracał uwagę na następujące motywy: 1) lektura, 2) osobiste przeżycia, spostrzeżenia z pobytów na Bałkanach, jego osobiste doświadczenia, 3) oparte na obu pierwszych wnioskiowanie przez analogię do rzeczy znanych a podob-

²¹² Zob. np. S.K. Papierkowski, *op. cit.*, s. 8.

²¹³ T.T. Jeż (Zygmunt Miłkowski), *Od kolebki przez życie...*, t. I, s. 370.

nych, 4) zamówienia wydawców i redaktorów różnych pism²¹⁴. W przypadku powieści bałkańskich istotna na pewno była też całkowita nowość tematu na gruncie polskim. Badacze zwracali uwagę, że wprowadzając tematykę południowosłowiańską do literatury polskiej, Jeż przybliżył Polakom mało wówczas znane Bałkany i Bliski Wschód, ich historię, kulturę, mieszkańców, a także stworzył polską powieść egzotyczną²¹⁵.

²¹⁴ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 67.

²¹⁵ Już Julian Bartoszewicz w opublikowanej w 1861 r. *Historii literatury polskiej potocznym sposobem opowiedzianej*, o czym była wcześniej mowa, pisał, że z powieści i korespondencji Jeża możemy lepiej niż z innych opracowań poznać m.in. współczesną Serbię (J. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 593). Warto też zwrócić uwagę na wypowiedź M. Ostrowskiej, która wskazując na nowość podjętego przez Jeża tematu, na gruncie polskim przypisywała mu stworzenie polskiej powieści egzotycznej: „Bez cienia przesady można stwierdzić, że Jeż stworzył polską powieść egzotyczną, obejmującą mało wówczas znany Półwysep Bałkański i bliski Wschód. Wśród morza powieści, obracających się w kręgu zagadnień i tematów jedynie i wyłącznie polskich, wziętych bądź to z przeszłości narodowej, bądź też ze stosunków współczesnych, egzotyczna powieść Jeża wystrzeliła jak piękny kwiat, nęcący bogactwem barw i niezwykłością zapachu, przykuwający urokiem nowości” (M. Ostrowska, *op. cit.*, s. 144).

Część II

Charakterystyka kwantytatywna leksyki powieści bałkańskich T.T. Jeża

Przystępując do badania zagadnienia konwencjonalnego i oryginalnego użycia leksyki w powieściach bałkańskich Jeża, należy najpierw przyjrzeć się parametrom statystycznym dotyczącym poszczególnych tekstów. Punktem wyjścia postanowiono zatem uczynić określone ilościowe ustalenia obejmujące bogactwo słownikowe badanych powieści, koncentrację tekstu, częstości użycia leksemów i słowoform. Taki sposób analizy jest podyktowany tym, że wskaźniki statystyczne stanowią sygnały określonych zjawisk jakościowych, a uzyskane dane liczbowe traktuje się jako czynnik uściślający wnioski interpretacyjne²¹⁶.

Na wstępie należy zwrócić uwagę, że analizowane teksty różnią się między sobą pod względem długości. Te dysproporcje uniemożliwiają zatem wyciąganie wniosków z wykorzystaniem niektórych wskaźników. Autorka, zdając sobie sprawę z ograniczonych możliwości porównywania określonych parametrów, zdecydowała się jednak je zaprezentować, gdyż mogą one posłużyć do zestawień badaczom zajmującym się podobnymi zagadnieniami i stanowić w przyszłości podstawę do dalszych pogłębianych analiz.

²¹⁶ Zob. np. J. Sambor, *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 78.

1. Bogactwo leksykalne badanych tekstów

1.1. Wielkość słownika

Jednym z najbardziej podstawowych, a zarazem uchwytnych wskaźników bogactwa leksykalnego tekstów jest wielkość ich słownika, czyli liczba haseł występujących w danym tekście. W tabeli 2 przedstawiono dane dla wszystkich powieści południowosłowiańskich Jeża, a uszeregowanie tytułów odpowiada kolejności chronologicznej powstawania analizowanych utworów.

Tabela 2. Wielkość słowników powieści bałkańskich T.T. Jeża

Tytuł*	Liczba haseł	Długość tekstu**
<i>Szandor Kowacz</i> (SK)	7 150	58 862
<i>Asan</i> (As.)	5 112	31 265
<i>Uskoki</i> (Usk.)	9 489	112 110
<i>Narieczona harambaszy</i> (NH)	6 276	48 295
<i>Dachijszczyzna</i> (Dach.)	9 380	106 318
<i>Zarnica</i> (Zar.)	6 883	57 855
<i>Słowiański hercog</i> (SH)	12 812	202 523
<i>Rotułowicze</i> (Rot.)	9 324	113 577
<i>Lat temu dwieście</i> (LtD)	5 544	40 222
<i>W zaraniu</i> (WZ)	7 046	73 635
<i>Miłość w opałach</i> (MwO)	7 457	66 084
<i>Rycerz chrześcijański</i> (RCh)	13 268	259 545

* W dalszej części pracy w tabelach będą stosowane skróty tytułów.

** Długość tekstu odpowiada liczbie wyrazów graficznych z pominięciem nazw własnych, wyrazów i fraz obcojęzycznych, a także liczb.

Zestawienie wielkości słowników poszczególnych utworów ukazało pewne różnice w tym względzie. Najbogatszy słownik ma powieść RCh. Długości tekstu mierzonego liczbą 259 545 słowoform odpowiada słownik w postaci 13 268 haseł. Najmniejszy słownik, liczący 5112 haseł,

ma As. Powieść ta charakteryzuje się także najmniejszą liczbą słowoform. Wraz z przyrostem długości tekstu zauważalny jest zatem wzrost liczby haseł. Zasada ta sprawdza się w stosunku do większości analizowanych utworów. Jedynie w wypadku WZ wzrost ten był niższy niż w SK i MwO. Te dwie powieści, mimo że mają mniej słowoform, to charakteryzują się obszerniejszym słownikiem, co świadczy o ich większym bogactwie leksykalnym niż zestawianego z nimi utworu.

Ze względu na zależność przyrostu słownika od zmian w długości tekstu w tabeli 3 tytuły analizowanych powieści zostały uszeregowane nie według kolejności ich powstawania, lecz według zwiększającej się liczby haseł i długości tekstu.

Tabela 3. Wielkość słowników powieści bałkańskich T.T. Jeża
(uszeregowanie według długości tekstu)*

Tytuł	Liczba haseł	Długość tekstu
As.	5 112	31 265
LtD	5 544	40 222
NH	6 276	48 295
Zar.	6 883	57 855
SK	7 150	58 862
MwO	7 457	66 084
WZ	7 046	73 635
Dach.	9 380	106 318
Usk.	9 489	112 110
Rot.	9 324	113 577
SH	12 812	202 523
RCh	13 268	259 545

* Ze względu na podjętą w pracy tematykę, a także zależność wielu wskaźników od długości tekstu podjęto decyzję o prezentacji większości wyników analiz w dwojaki sposób: w pierwszej tabeli uszeregowano powieści według daty publikacji jej ostatniego wydania za życia autora, a w drugiej – według długości tekstu.

Wyniki przedstawione w tabeli 3 potwierdzają intuicyjną i zdroworozsądkową tezę, że w tekstach jednego autora powiększanie się słownika w miarę przyrostu długości tekstu jest naturalną cechą operacji tekstotwórczych. Należy jednak zwrócić uwagę na nieproporcjonalny przyrost wielkości słownika poszczególnych utworów w stosunku do zwiększającej się długości tekstu. RCh, liczący prawie osiem razy więcej słowoform niż As., ma np. tylko niecałe trzy razy więcej haseł w stosunku do tego utworu. Przyrost liczby nowych haseł słownika nie ma zatem przebiegu liniowego i nie daje się go opisać proporcją, nawet przy zastosowaniu prawa Zipfa ($r \times f = \text{const}$). Widać to wyraźnie dzięki uwzględnieniu większej liczby tekstów jednego autora, natomiast nie byłoby to możliwe do wykazania, gdyby liczba przeanalizowanych tekstów była niewielka. Regułę Zipfa udoskonalił wybitny matematyk Mandelbrot, a regułę Zipfa//Mandelbrota – Jerzy Woronczak, publikując pracę *On an attempt to generalize Mandelbrot's distribution* w tomie dedykowanym Romanowi Jacobsonowi²¹⁷. Formuła Zipfa//Mandelbrota//Woronczaka jest objaśnieniem zauważanego przez badaczy związku narastania słownika w miarę wydłużania się tekstu.

Zagadnieniem o dużej doniosłości teoretycznej jest przy tym pytanie, w jakim stopniu oczywista ze względów statystycznych zależność pomiędzy wielkością słownika a długością tekstu jest uwarunkowana właściwościami języka, a w jakim jest uzależniona od kompetencji konkretnego autora tekstu. Choć zagadnienie jest ciekawe, to koniecznością jest tu kierowanie się intuicją. Po prostu statystyka językoznawcza nie osiągnęła jeszcze takiego poziomu precyzji, by można było tę kwestię rozstrzygnąć. Tym niemniej rozwiązanie tego zagadnienia w przyszłości może mocno przewartościować językoznawcze myślenie o udziale czynnika kreatywności w tekstotwórczych działaniach osobniczych.

²¹⁷ J. Woronczak, *On an attempt to generalize Mandelbrot's distribution*, [w:] *To honor Roman Jacobson. Essays on the occasion of his seventieth birthday*, Mouton-The Hague-Paris 1967, s. 2254-2268.

W celu opisanie obrazu bogactwa leksykalnego tekstów charakteryzujących się różną długością można posłużyć się wskaźnikiem relacji słownika do długości tekstu (zob. tabela 4). Wskaźnik ten mówi o tym, że teksty krótsze są bogatsze leksykalnie, a teksty dłuższe – uboższe w słownictwo. Dane zaprezentowane w tabelach 4 i 5 w większości potwierdzają te konstatacje. Najwyższą wartość tego parametru mają zatem powieści najkrótsze, a najmniejszą – najdłuższe. Najbogatszy słownik ma As., którego hasła obejmują 16,35% całego tekstu, a najuboższy – RCh, którego hasła obejmują 5,11% całego tekstu. Należy jednak zauważyć, że nieco wyższą wartością wskaźnika charakteryzuje się SK niż Zar., co świadczyłoby o jego większym bogactwie leksykalnym w stosunku do tego drugiego utworu.

Tabela 4. Wskaźnik relacji słownika do długości tekstu

Tytuł	Wskaźnik relacji słownika do długości tekstu (%)*
SK	12,15
As.	16,35
Usk.	8,46
NH	13,00
Dach.	8,82
Zar.	11,90
SH	6,33
Rot.	8,21
LtD	13,78
WZ	9,57
MwO	11,28
RCh	5,11

* Wartość wskaźnika relacji słownika do długości tekstu pomnożona przez średnią częstość hasła powinna wynieść 100%. Należy zwrócić uwagę, że iloczyn ten nie równa się w tej tabeli 100%. Jest to skutkiem zaokrąglania frekwencji do liczb całkowitych. Stosowanie zaokrąglonych wartości nie narusza jednak pewności sformułowanych konstatacji i jest uzasadnione.

Tabela 5. Wskaźnik relacji słownika do długości tekstu
(uszeregowanie według długości tekstu)

Tytuł	Wskaźnik relacji słownika do długości tekstu (%)
As.	16,35
LtD	13,78
NH	13,00
Zar.	11,90
SK	12,15
MwO	11,28
WZ	9,57
Dach.	8,82
Usk.	8,46
Rot.	8,21
SH	6,33
RCh	5,11

1.2. Wskaźnik ilościowego bogactwa słownictwa

Spostrzeżenia dotyczące bogactwa leksykalnego formułuje się także na podstawie wskaźników ilościowych bogactwa słownictwa. W badaniach nad leksyką są stosowne różne wskaźniki mierzące to bogactwo. W niniejszym opracowaniu posłużono się trzema często stosowanymi w badaniach językoznawczych: Guirauda, Kuraszkiewicza i Mistríka. Według badaczy wartości tych wskaźników są zależne od przyrostu tekstu, przy czym wraz ze zwiększaniem próby tekstowej wskaźniki Kuraszkiewicza i Guirauda rosną, a wskaźnik Mistríka maleje²¹⁸.

W tabelach 6 i 7 przedstawiono dane uzyskane zgodnie z tymi trzema wymienionymi parametrami. Otrzymane wyniki w zasadzie potwierdzają tylko zależność wartości wskaźnika Mistríka od długości tekstu. W przypadku przyrostu tekstu wartość tego wskaźnika maleje. Największą jego wartość ma zatem utwór As., a najmniejszą – RCh. Warto też zwrócić

²¹⁸ Np. E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów...*, s. 26.

Tabela 6. Wskaźniki ilościowego bogactwa słownictwa analizowanych powieści

Tytuł	Liczba hasel (W)	Długość tekstu (N)	Wskaźnik Kuraszkiewicza (K) $\frac{W^*}{\sqrt{N}}$	Wskaźnik Guirauda (G) $\frac{W}{\sqrt{2N}}$	Wskaźnik Mistríka (M) $\frac{20W}{N}$
SK	7 150	58 862	29,47	20,84	2,43
As.	5 112	31 265	28,91	20,44	3,27
Usk.	9 489	112 110	28,34	20,04	1,69
NH	6 276	48 295	28,56	20,19	2,60
Dach.	9 380	106 318	28,77	20,34	1,76
Zar.	6 883	57 855	28,62	20,23	2,38
SH	12 812	202 523	28,47	20,13	1,27
Rot.	9 324	113 577	27,67	19,56	1,64
LtD	5 544	40 222	27,64	19,55	2,76
WZ	7 046	73 635	25,97	18,36	1,91
MwO	7 457	66 084	29,01	20,51	2,26
RCh	13 268	259 545	26,04	18,42	1,02

* W – liczba wyrazów hasłowych, N – długość tekstu mierzona liczbą wyrazów graficznych.

uwagę na powieść SK, która ma wyższy wskaźnik niż krótsza Zar. Wyższa wartość tego parametru świadczy o mniejszym stopniu zagęszczenia wyrazów o najwyższej frekwencji, a większej liczbie słownictwa rzadkiego, a także o oryginalności w sposobie prezentacji świata przedstawionego. SK charakteryzuje się zatem większym bogactwem leksykalnym niż ten drugi utwór.

W świetle natomiast pozostałych dwóch wskaźników trudno raczej wskazać zależność ich wartości od długości tekstu. Najdłuższe powieści oraz charakteryzujące się największą liczbą hasel nie mają najwyższych wartości tych wskaźników, a powieści najkrótsze – najniższych.

Obliczone dla każdej z powieści wskaźniki pokazują, że między analizowanymi utworami istnieją rozbieżności w zakresie stopnia zróżnicowania ilościowego badanego słownictwa i najkorzystniej pod tym względem

Tabela 7. Wskaźniki ilościowego bogactwa słownictwa analizowanych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)

Tytuł	Liczba haseł (W)	Długość tekstu (N)	Wskaźnik Kuraszkiewiczza (K) $\frac{W}{\sqrt{N}}$	Wskaźnik Guirauda (G) $\frac{W}{\sqrt{2N}}$	Wskaźnik Mistríka (M) $\frac{20W}{N}$
As.	5112	31265	28,91	20,44	3,27
LtD	5544	40222	27,64	19,55	2,76
NH	6276	48295	28,56	20,19	2,60
Zar.	6 883	57 855	28,62	20,23	2,38
SK	7 150	58 862	29,47	20,84	2,43
MwO	7 457	66 084	29,01	20,51	2,26
WZ	7 046	73 635	25,97	18,36	1,91
Dach.	9 380	106 318	28,77	20,34	1,76
Usk.	9 489	112 110	28,34	20,04	1,69
Rot.	9 324	113 577	27,67	19,56	1,64
SH	12 812	202 523	28,47	20,13	1,27
RCh	13 268	259 545	26,04	18,42	1,02

* W – liczba wyrazów hasłowych, N – długość tekstu mierzona liczbą wyrazów graficznych.

wypadają: SK, MwO, a także As. Na tej podstawie można wnioskować o ich większym ilościowym bogactwie leksykalnym w stosunku do innych utworów. W pierwszej trójce znalazły się zatem dwie powieści, które rozpoczynają cykl południowosłowiański, a pierwsza z nich osiągnęła najwyższe wartości analizowanych wskaźników. Z przedstawionych danych wynika, że teksty te mogą być traktowane jako punkt odniesienia dla pozostałych utworów.

Najniższymi wartościami wskaźników charakteryzują się z kolei WZ i RCh. Powieści te mają zatem najuboższe ilościowo słownictwo. W przypadku RCh szablonowość leksyki i jej częstsze powtarzanie można tłumaczyć długością tekstu, natomiast brak takiego uzasadnienia w stosunku do WZ. W tym wypadku przyczyn prawdopodobnie należy upatrywać

w tym, że powieść należy do jednej z ostatnich z omawianego cyklu i być może Jeż uznał, że niewiele ma już nowego do powiedzenia.

Na koniec warto zestawzić otrzymane wartości wskaźników ilościowego bogactwa słownictwa z poszczególnych powieści bałkańskich z danymi dla innych utworów różnego autorstwa.

Tabela 8. Wartości wskaźników dla innych utworów*

Tytuł i autor	Wskaźnik Kuraszkiewicza (K)	Wskaźnik Guirauda (G)	Wskaźnik Mistrika (M)
	$\frac{W}{\sqrt{N}}$ **	$\frac{W}{\sqrt{2N}}$	$\frac{20W}{N}$
<i>Lalka</i> B. Prusa	29,62	20,95	1,22
<i>Pan Tadeusz</i> A. Mickiewicza	36,42	25,75	2,87
<i>Popioły</i> S. Żeromskiego (fragment)	41	–	–
Proza epicka naturalistów	45,03	31,84	3,40
Współczesna proza artystyczna	51,79	36,62	3,28

* Dane dotyczące wartości wskaźników dla innych utworów pochodzą z: E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów. Badania statystyczne*, Kraków 1989, s. 27.

** W – liczba wyrazów hasłowych, N – długość tekstu mierzona liczbą wyrazów graficznych.

Na podstawie danych zawartych w powyższej tabeli należy stwierdzić, że proza Jeża nie odbiega zasadniczo pod względem wartości wskaźników ilościowego bogactwa słownictwa od tekstów epickich innych twórców. Zestawiając np. tekst *Lalki* B. Prusa, liczący 235 718 wyrazów, z SH (202 523) można zauważyć, że otrzymane wyniki są zgodne z oczekiwaniami i dość zbieżne. Nieco mniej korzystne wskaźniki bogactwa leksykalnego mają natomiast: RCh w stosunku do *Lalki*, a WZ – w stosunku do 71 178-wyrazowego fragmentu *Popiołów*. Są to ostatnie utwory z cyklu bałkańskiego i zdaniem badaczy (np. Subotina) teksty te nie należą do najlepszych osiągnięć pisarza.

1.3. Średnia częstość hasła

O bogactwie ilościowym słownictwa danego tekstu można także wnioskować na podstawie średniej częstości hasła²¹⁹. W badaniach statystycznych przyjmuje się, że przy dużej przeciętnej frekwencji hasła tekst charakteryzuje się ubogim słownictwem, znaczną liczbą powtórzeń leksykalnych, natomiast mała i średnia częstość (wyrażona w postaci liczb jednocyfrowych lub niewiele przekraczających dziesiątki) wskazują na przewagę w tekście słownictwa rzadszego. Badacze wskazują jednak, że w wypadku tego wskaźnika, podobnie jak i wcześniej prezentowanych, istnieje zależność otrzymanych wartości od długości tekstu, tzn. że dłuższe teksty mają wysoki wskaźnik powtarzalności tego samego wyrazu, przemawiający za ich ubóstwem, a teksty krótsze – małą lub średnią frekwencję hasła, wskazującą na przewagę leksyki rzadkiej²²⁰.

Te spostrzeżenia znajdują w zasadzie odbicie w otrzymanych wynikach. Wraz z przyrostem długości tekstu rośnie zazwyczaj także i średnia frekwencja hasła. Najniższą średnią charakteryzuje się zatem As. (6), a najwyższą – RCh (20). Zwrócić należy jednak uwagę, że SK ma niższą wartość wskaźnika powtarzalności w stosunku do Zar., która jest powieścią krótszą²²¹. To przemawiałoby za większym bogactwem leksykalnym SK w stosunku do tego drugiego tekstu.

²¹⁹ Obliczamy ją, dzieląc liczbę wyrazów graficznych przez liczbę haseł. Badany parametr określany jest również jako miernik zwięzłości stylu (S. Skorupka, *O metodach badań języka autorów*, „Przegląd Humanistyczny” 1973, z. 5, s. 35). Niższa wartość wskaźnika wskazuje na większą spójność tekstu i zwięzłość stylu.

²²⁰ Zob. np. E. Rudnicka-Fira, *Słownictwo „Dziadów” Adama Mickiewicza...*, s. 33; E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów...*, s. 26.

²²¹ W tabelach 9 i 10 widnieje co prawda 8, ale liczba ta jest skutkiem zaokrąglenia. Dla Szandora Kowacza wartość ta wynosi w przybliżeniu 8,23244758, a dla Zarnicy – 8,4054917.

Tabela 9. Średnia częstość hasła

Tytuł	Średnia częstość hasła
SK	8
As.	6
Usk.	12
NH	8
Dach.	11
Zar.	8
SH	16
Rot.	12
LtD	7
WZ	10
MwO	9
RCh	20

Tabela 10. Średnia częstość hasła
(uszeregowanie według długości tekstu)

Tytuł	Średnia częstość hasła
As.	6
LtD	7
NH	8 (7, 69)
Zar.	8 (8,40)
SK	8 (8,23)
MwO	9
WZ	10
Dach.	11
Usk.	12 (11,81)
Rot.	12 (12,18)
SH	16
RCh	20

Na koniec warto zestawić otrzymane wartości średniej częstości hasła z poszczególnych powieści bałkańskich z danymi dla innych utworów różnego autorstwa.

Tabela 11. Średnia częstość hasła dla innych utworów*

Tytuł	<i>Lalka</i> B. Prusa (235 718 wyrazów)	<i>Popioły</i> S. Żeromskiego (fragment liczący 71 178 wyrazów)	Proza epicka naturalistów (70 000 wyrazów)	Współczesna proza artystyczna (100 000 wyrazów)
Średnia częstość hasła	16,39	6,50	5,87	6,11

* Dane dotyczące średniej częstości hasła dla innych utworów pochodzą z: E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów...*, s. 26.

Porównując średnią częstość hasła dla poszczególnych powieści południowosłowiańskich Jeża z danymi uzyskanymi dla innych utworów, okazuje się, że są one nieco korzystniejsze dla tekstów epickich innych twórców. Mimo to należy stwierdzić, że proza Jeża nie odbiega zasadniczo pod tym względem od porównywanych prac.

1.4. Wskaźnik oryginalności słownictwa

O oryginalności słownictwa, a tym samym jego bogactwie w tekstach świadczy także udział w nich wyrazów o niskich frekwencjach, czyli np. hapaks legomenów (wyrazów użytych jeden raz), dislegomenów (wyrazów użytych dwa razy) i trislegomenów (wyrazów użytych trzy razy). Im więcej jest w tekstach wyrazów o niskich frekwencjach, tym ich słownictwo jest oryginalniejsze, a tym samym – bogatsze.

Obserwacja danych zamieszczonych w tabeli 13 nasuwa kilka interesujących wniosków:

1. W przypadku hapaks legomenów wartość wskaźnika w zasadzie maleje wraz ze wzrostem liczby haseł i przyrostem tekstu (od 47,69% do 34,86%). Im tekst jest dłuższy, tym większa jest powtarzalność tego samego wyrazu. Więcej wyrazów użytych jeden raz jest zatem w tekstach krótszych (ta konstatacja jest potwierdzeniem spostrzeżenia

Tabela 12. Zestawienie hapaks legomenów, dislegomenów, trislegomenów z poszczególnych powieści

Tytuł	Liczba hapaks legomenów	%	Liczba dislegomenów	%	Liczba trislegomenów	%	Słownik
SK	3204	44,81	1201	16,80	659	9,22	7 150
As.	2438	47,69	911	17,82	445	8,71	5 112
Usk.	3574	37,66	1443	15,21	891	9,39	9 489
NH	2853	45,46	1039	16,55	524	8,35	6 276
Dach.	3772	40,21	1496	15,95	884	9,43	9 380
Zar.	3081	44,76	1174	17,06	587	8,53	6 883
SH	4790	37,39	1967	15,35	1102	8,60	12 812
Rot.	3732	40,03	1432	15,39	824	8,84	9 324
LtD	2516	45,38	990	17,86	484	8,73	5 544
WZ	3011	42,73	1107	15,71	582	8,26	7 046
MwO	3312	44,41	1120	15,02	675	9,05	7 457
RCh	4625	34,86	1996	15,04	1110	8,37	13 268

Tabela 13. Zestawienie hapaks legomenów, dislegomenów, trislegomenów z poszczególnych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)

Tytuł	Liczba hapaks legomenów	%	Liczba dislegomenów	%	Liczba trislegomenów	%	Słownik
As.	2438	47,69	911	17,82	445	8,71	5 112
LtD	2516	45,38	990	17,86	484	8,73	5 544
NH	2853	45,46	1039	16,55	524	8,35	6 276
Zar.	3081	44,76	1174	17,06	587	8,53	6 883
SK	3204	44,81	1201	16,80	659	9,22	7 150
MwO	3312	44,41	1120	15,02	675	9,05	7 457
WZ	3011	42,73	1107	15,71	582	8,26	7 046
Dach.	3772	40,21	1496	15,95	884	9,43	9 380
Usk.	3574	37,66	1443	15,21	891	9,39	9 489
Rot.	3732	40,03	1432	15,39	824	8,84	9 324
SH	4790	37,39	1967	15,35	1102	8,60	12 812
RCh	4625	34,86	1996	15,04	1110	8,37	13 268

W. Kuraszkiewicza²²²). Najwyższym udziałem procentowym hapaks legomenów odznaczają się As. i NH, a najniższym – RCh i SH. Biorąc pod uwagę wpływ liczby haseł i długości tekstu na wartość udziału jedynek, nieco korzystniej wypadają z kolei NH, SK, Rot.

2. Hierarchię badanych tekstów wyznaczoną przez wielkość słownika i tekstu w zasadzie potwierdzają także użycia dislegomenów, przy czym różnice w otrzymanych wartościach nie są w tym względzie tak duże jak w przypadku hapaks legomenów (od 17,86% do 15,02%). Najwyższym udziałem procentowym wyrazów użytych dwa razy odznaczają się: LtD i As., a najniższym – MwO i RCh. Biorąc pod uwagę wpływ liczby haseł i długości tekstu na wartość udziału dislegomenów, nieco korzystniej wypadają z kolei: Zar. i Dach.
3. W przypadku trislegomenów raczej nie można stwierdzić, że procentowy udział haseł o wartości $f = 3$ zmniejsza się w miarę powiększania słownika i długości tekstu. Najwyższą wartość tego parametru mają bowiem nie teksty najkrótsze (8,71%) i najdłuższe (8,37%), lecz: Dach. (9,43%), Usk. (9,39%), SK (9,22%) i MwO (9,05%).
4. Zasada mówiąca o zmniejszaniu procentowego udziału haseł o niskich frekwencjach wraz ze zwiększeniem liczby haseł i długości tekstu znalazła zatem potwierdzenie tylko w przypadku użycia hapaks legomenów i dislegomenów.
5. W każdej z analizowanych powieści zawartość jedynek, dwójek i trójek przekracza 50% ich zasobu słownikowego, co świadczy o bogactwie i różnorodności leksyki tych tekstów. W świetle wartości wszystkich trzech parametrów najlepiej wypadają jednak As., LtD i SK.

Określenie oryginalności słownictwa jest także możliwe przy użyciu określonych wskaźników. W językoznawstwie statystycznym wyko-

²²² Zdaniem W. Kuraszkiewicza im tekst jest krótszy, tym bardziej zwiększa się nagromadzenie wyrazów rzadko używanych (W. Kuraszkiewicz, *Częstotliwość wyrazów w „Panu Tadeuszu” Adama Mickiewicza i w „Wizerunku” Mikołaja Reja*, s. 699).

rzystywane są przede wszystkim dwa: I_{oryg} Guirauda (mierzący udział słownictwa o częstościach $f = 1$ w całym słowniku tekstu) i Mistríka (określający udział jedynek w tekście). Szczególnie przydatny do porównywania utworów o różnej długości ze względu na wskazywany przez badaczy brak relacji między wartością wskaźnika a długością tekstu jest pierwszy z tych parametrów. Drugi natomiast z uwagi na zależność wskaźnika od długości tekstu nie będzie brany pod uwagę w podjętych rozważaniach.

W przypadku wskaźnika I_{oryg} Guirauda²²³ wyższa jego wartość świadczy o większym stopniu oryginalności tekstu, a niższa – o większej szablonowości użytego słownictwa.

Analizując przedstawione w tabeli 15 wartości tego wskaźnika dla poszczególnych powieści, można zauważyć, że w zasadzie maleją one wraz z przyrostem haseł. Największą wartością odznaczają się zatem powieści mające najmniej haseł, a zarazem i najkrótsze, a najmniejszą wartość wskaźnika zanotowano dla utworów, mających najdłuższy słownik. Okazało się zatem, że również i w tym wypadku wartość wskaźnika jest uzależniona od przyrostu tekstu. Spośród wszystkich powieści korzystniejszą wartością wskaźnika w stosunku do innych tekstów odznaczają się NH, SK oraz Rot. Teksty te okazały się bardziej oryginalne leksykalnie od utworów o podobnych właściwościach.

Porównanie wartości wskaźnika oryginalności słownictwa z poszczególnych powieści bałkańskich z danymi dla utworów epickich innych autorów (zob. tab. 16) wykazało z kolei, że proza Jeża pod tym względem nie odbiega od nich zasadniczo.

²²³ Wartość tego wskaźnika obliczamy według wzoru:

$$I_{\text{oryg}} = \frac{W1}{W}, \text{ gdzie } W1 - \text{liczba hapaks legomena, } W - \text{liczba haseł.}$$

Tabela 14. Wskaźnik I_{oryg} Guirauda dla poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża

Tytuł	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
Liczba haseł	7150	5112	9489	6276	9380	6883	12812	9324	5544	7046	7457	13 268
Wartość wskaźnika	0,4481	0,4769	0,3766	0,4546	0,4021	0,4476	0,3739	0,4003	0,4538	0,4273	0,4441	0,3486

Tabela 15. Wskaźnik I_{oryg} Guirauda dla poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża (uszerzeganie według długości tekstu)

Tytuł	As.	LtD	NH	Zar.	SK	MwO	WZ	Dach.	Usk.	Rot.	SH	RCh
Liczba haseł	5112	5544	6276	6883	7150	7457	7046	9380	9489	9324	12 812	13 268
Wartość wskaźnika	0,4769	0,4538	0,4546	0,4476	0,4481	0,4441	0,4273	0,4021	0,3766	0,4003	0,3739	0,3486

Tabela 16. Wskaźnik I_{oryg} Guirauda dla innych utworów*

Tytuł	<i>Lalka</i> B. Prusa	<i>Pan Tadeusz</i> A. Mickiewicza	Proza epicka naturalistów	Współczesna proza artystyczna
Wskaźnik I_{oryg} Guirauda	0,27	0,47	0,50	0,55

* Dane dotyczące wielkości tego wskaźnika dla innych utworów pochodzą z: E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów...*, s. 29-30.

1.5. Wskaźnik stereotypowości słownictwa

Za pomocą tego wskaźnika określa się wielkość przeciętnego odstepu między dwoma kolejnymi użyciami powtarzających się wyrazów. Im wartość wskaźnika wyższa, tym odstęp między powtarzającymi się wyrazami większy, co świadczy o większym stopniu zróżnicowania ilościowego słownictwa oraz jego oryginalności. W przypadku niskiej (jednocyfrowej) wartości wskaźnika tekst charakteryzuje się słownictwem ubogim, stereotypowym, często powtarzanym. Wielkość przeciętnego odstepu między użyciami wyrazów powtarzających się wylicza się według wzoru²²⁴:

$$I_{\text{stereot}} = \frac{N - W1}{Wf > 1}$$

Analizując wartość tego wskaźnika dla poszczególnych powieści południowosłowiańskich, okazuje się, że właściwie wzrasta on wraz z przyrostem liczby haseł i zwiększającą się liczbą słowoform. Największą wartością odznaczają się zatem powieści mające najwięcej haseł, a zarazem i najdłuższe, a najmniejszą wartość wskaźnika zanotowano dla utworów, mających najkrótszy słownik. Jedynie SK charakteryzuje się niższą wartością tego wskaźnika w stosunku do krótszej Zar., co przemawiałoby za większą powtarzalnością słownictwa w tym pierwszym utworze.

Dwucyfrowe wartości wskaźnika stereotypowości dla poszczególnych powieści południowosłowiańskich Jeża świadczą o niezbyt wysokiej powtarzalności słownictwa w tych utworach, a także o ich znacznym zróżnicowaniu ilościowym. Ponadto wskazują, że proza Jeża nie odbiega pod tym względem od utworów epickich innych autorów (zob. tab. 19).

*

Zaprezentowane powyżej zestawienia miały na celu ukazanie bogactwa leksykalnego poszczególnych powieści. Większość przedstawionych obliczeń na podstawie różnorodnych wskaźników wykazuje zależność od przyrostu długości tekstu. Porównując otrzymane wartości, należało

²²⁴ Podane we wzorze symbole oznaczają: N – długość tekstu mierzona liczbą wyrazów graficznych, $W1$ – liczba hapaks legomena, $Wf > 1$ – liczba haseł o frekwencji wyższej od 1.

Tabela 17. Wskaźnik stereotypowości słownictwa dla poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża

Tytuł	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
Liczba haseł	7150	5112	9489	6276	9380	6883	12 812	9324	5544	7046	7457	13 268
Długość tekstu	58 862	31 265	112 110	48 295	106 318	57 855	202 523	113 577	40 222	73 635	66 084	259 545
Wartość wskaźnika	14,10	10,78	18,35	13,27	18,29	14,41	24,65	19,64	12,45	17,50	15,14	29,49

Tabela 18. Wskaźnik stereotypowości słownictwa dla poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża (uszeregowanie według długości tekstu)

Tytuł	As.	LtD	NH	Zar.	SK	MwO	WZ	Dach.	Usk.	Rot.	SH	RCh
Liczba haseł	5112	5544	6276	6883	7150	7457	7046	9380	9489	9324	12 812	13 268
Długość tekstu	31 265	40 222	48 295	57 855	58 862	66 084	73 635	106 318	112 110	113 577	202 523	259 545
Wartość wskaźnika	10,78	12,45	13,27	14,41	14,10	15,14	17,50	18,29	18,35	19,64	24,65	29,49

Tabela 19. Wskaźnik stereotypowości słownictwa dla innych utworów*

Tytuł	Lalka B. Prusa	Proza epicka naturalistów	Współczesna proza artystyczna
Wskaźnik stereotypowości słownictwa	22,21	10,85	12,25

* Dane dotyczące wielkości tego wskaźnika dla innych utworów pochodzą z: E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów...*, s. 30-31.

przy formułowaniu wniosków o bogactwie leksykalnym poszczególnych powieści, różniących się liczbą wyrazów graficznych, uwzględnić zatem tę zależność. Okazało się, że pod wieloma względami (wielkość słownika, w tym według udziału procentowego; średnia frekwencja hasła; ilościowe bogactwo oraz oryginalność słownictwa) na uwagę zasługuje SK, rozpoczynająca cykl powieści południowosłowiańskich. Ze względu na to, że jest to pierwszy utwór o tematyce bałkańskiej, to praca pisarza nad tym tekstem nie podlegała takim tekstotwórczym operacjom automatyzacyjnym jak w przypadku kolejnych powieści. Co jednak ciekawe, wartość wskaźnika stereotypowości słownictwa obliczona dla tego utworu była nieco niższa niż dla Zar., co przemawiałoby za większą powtarzalnością słownictwa w tej pierwszej powieści i jego mniejszą oryginalnością. Z kolei liczba hapaks legomenów, a także wskaźnik oryginalności Guirauda wskazywałyby na większy stopień oryginalności SK niż Zar. W przypadku jednak utworów różniących się długością tekstu należy być ostrożnym przy snuciu wniosków na podstawie danych uzyskanych za pomocą wskaźników wykazujących zależność od przyrostu liczby słowoform. W moim przekonaniu, mimo ograniczonych możliwości porównywania uzyskanych parametrów liczbowych, możliwe jest jednak formułowanie wniosków, jeśli w analizie uwzględnimy tylko teksty o podobnych długościach (np. w przypadku badanych powieści Zar. i SK) lub będziemy się kierować przewidywanymi wynikami (np. jeśli wraz z przyrostem długości tekstu wartość wskaźnika powinna wzrosnąć, a w rzeczywistości mamy do czynienia z jej obniżeniem, to taka sytuacja może skłaniać do zastanowienia i określenia przyczyn).

Należy także pamiętać, że na podstawie przytoczonych obliczeń nie można formułować sądów o walorach artystycznych badanej leksyki, a bogactwa leksykalnego nie należy utożsamiać z wysoką rangą artystyczną tekstów, świeżością oraz oryginalnością słownictwa²²⁵. Gdybyśmy

²²⁵ Co prawda, Władysław Kuraszkiewicz zwracał uwagę, że wśród badanych przez niego tekstów nie zdarzył się taki utwór o większej wartości literackiej i stylistycznej, który by miał słownictwo ubogie, ale mimo to stwierdzał, że ocena liczby hasel słownikowych w danym tekście nie może być równoznaczna z oceną jego wartości artystycznej (W. Kuraszkiewicz, *Statystyczne badanie słownictwa polskich tekstów XVI wieku*, s. 689).

bogactwo słownictwa uznawali za wykładnik walorów literackich, to trzeba by przyjąć, że najatrakcyjniejsze są teksty krótkie. Takie stwierdzenie nie zawsze jest jednak zasadne.

2. Koncentracja tekstu

O zróżnicowaniu leksyki tekstu świadczy także stopień jego koncentracji, czyli procent pokrycia tekstu przez hasła o najwyższych frekwencjach. Przyjmuje się ogólnie, że im tekst uboższy słownikowo, tym jego koncentracja jest silniejsza. W tekście przeważają wówczas wyrazy ogólne, podstawowe, a słownictwo jest niezbyt zróżnicowane. Gdy natomiast koncentracja tekstu jest niska, to leksyka jest bardziej zróżnicowana i przeważają wyrazy o częstościach niskich²²⁶.

Stopień koncentracji tekstu w analizowanych powieściach na podstawie udziału haseł o najwyższych frekwencjach został przedstawiony w tabelach 20 i 21²²⁷. Z uzyskanych danych wynika, że najwyższą koncentracją tekstu odznacza się WZ. Pokrycie tekstu przez pierwsze 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 80, 100 haseł jest w tej powieści większe niż w pozostałych utworach. Świadczy to o raczej małym bogactwie słownikowym tego tekstu i mniejszym zróżnicowaniu jego leksyki, na co już wcześniej też zwrócono uwagę (zob. wcześniejsze rozważania dotyczące bogactwa leksykalnego – wielkość słownika, ilościowe bogactwo). Najniższe wskaźniki koncentracji mają natomiast: w przypadku pierwszych 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 haseł – Zar., w przypadku 9, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70 haseł – MwO, a w przypadku 80, 90, 100 haseł – Usk. Najwięcej tekstu pokrywa zatem 100 pierwszych haseł w WZ (48,81%), a najmniej – w Usk. (44,64%). Większość z analizowanych powieści (8 z 12) mieści się w granicach koncentracji charakterystycznej

²²⁶ Za: M. Rachwałowa, *Słownictwo tekstów naukowych*, Wrocław 1984, s. 26.

²²⁷ Koncentrację tekstu oblicza się określając na listach rangowych poszczególnych powieści stopień pokrycia tekstu przez hasła o najwyższych frekwencjach.

Tabela 20. Procent pokrycia tekstu przez kolejne hasła

Kolejne hasła	Procent pokrycia tekstu przez kolejne hasła w analizowanych powieściach										
	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	RCh
1	4,82	4,73	3,80	3,82	3,69	3,55	3,45	3,36	3,63	3,71	3,86
2	8,57	8,33	6,96	6,92	6,59	6,24	6,28	6,59	7,25	7,17	7,26
3	11,02	10,74	9,74	9,92	9,45	8,86	9,06	9,51	9,89	10,30	9,81
4	13,36	13,15	12,14	12,74	11,92	11,36	11,42	11,79	12,29	13,08	12,19
5	15,53	15,47	14,11	14,90	14,25	13,52	13,65	14,06	14,50	15,77	14,45
6	17,68	17,52	16,05	16,93	16,19	15,38	15,61	16,16	16,29	18,02	16,48
7	19,45	19,55	17,96	18,83	17,84	17,11	17,33	17,81	17,97	19,93	18,12
8	20,90	21,52	19,81	20,45	19,45	18,76	18,86	19,41	19,49	21,72	19,72
9	22,19	22,79	21,23	21,77	20,99	20,38	20,38	20,85	20,91	23,21	21,07
10	23,47	23,84	22,54	22,90	22,32	21,93	21,87	22,05	22,25	24,33	22,21
20	31,11	30,51	28,93	29,36	29,56	29,53	28,98	29,47	29,28	31,52	29,66
30	35,29	34,41	32,72	33,21	33,62	33,84	32,94	33,78	33,44	35,60	33,79
40	38,14	37,36	35,45	36,00	36,47	36,74	35,52	36,57	36,19	38,32	36,64
50	40,32	39,66	37,63	38,25	38,81	39,10	37,62	38,92	38,46	40,64	39,04
60	42,25	41,60	39,46	40,22	40,70	41,11	39,52	40,89	40,36	42,69	41,00
70	43,89	43,27	40,99	42,00	42,36	42,91	41,23	42,61	42,14	44,46	42,66
80	45,36	44,76	42,32	43,56	43,84	44,51	42,76	44,14	43,68	46,05	44,11
90	46,70	46,11	43,52	44,93	45,20	45,92	44,12	45,55	45,11	47,52	45,42
100	47,98	47,25	44,64	46,17	46,46	47,20	45,37	46,84	46,44	48,81	46,64

Tabela 21. Procent pokrycia tekstu przez kolejne hasła (uszerzeganie według długości tekstu)

Kolejne hasła	As.	Procent pokrycia tekstu przez kolejne hasła w analizowanych powieściach										RCh
		LtD	NH	Zar.	SK	MwO	WZ	Dach.	Usk.	Rot.	SH	
1	4,73	3,63	3,82	3,55	4,82	3,59	3,71	3,69	3,80	3,36	3,45	3,86
2	8,33	7,25	6,92	6,24	8,57	6,38	7,17	6,59	6,96	6,59	6,28	7,26
3	10,74	9,89	9,92	8,86	11,02	9,10	10,30	9,45	9,74	9,51	9,06	9,81
4	13,15	12,29	12,74	11,36	13,36	11,39	13,08	11,92	12,14	11,79	11,42	12,19
5	15,47	14,50	14,90	13,52	15,53	13,63	15,77	14,25	14,11	14,06	13,65	14,45
6	17,52	16,29	16,93	15,38	17,68	15,55	18,02	16,19	16,05	16,16	15,61	16,48
7	19,55	17,97	18,83	17,11	19,45	17,31	19,93	17,84	17,96	17,81	17,33	18,12
8	21,52	19,49	20,45	18,76	20,90	18,92	21,72	19,45	19,81	19,41	18,86	19,72
9	22,79	20,91	21,77	20,38	22,19	20,28	23,21	20,99	21,23	20,85	20,38	21,07
10	23,84	22,25	22,90	21,93	23,47	21,46	24,33	22,32	22,54	22,05	21,87	22,21
20	30,51	29,28	29,36	29,53	31,11	28,05	31,52	29,56	28,93	29,47	28,98	29,66
30	34,41	33,44	33,21	33,84	35,29	32,01	35,60	33,62	32,72	33,78	32,94	33,79
40	37,36	36,19	36,00	36,74	38,14	34,86	38,32	36,47	35,45	36,57	35,52	36,64
50	39,66	38,46	38,25	39,10	40,32	37,19	40,64	38,81	37,63	38,92	37,62	39,04
60	41,60	40,36	40,22	41,11	42,25	39,17	42,69	40,70	39,46	40,89	39,52	41,00
70	43,27	42,14	42,00	42,91	43,89	40,87	44,46	42,36	40,99	42,61	41,23	42,66
80	44,76	43,68	43,56	44,51	45,36	42,36	46,05	43,84	42,32	44,14	42,76	44,11
90	46,11	45,11	44,93	45,92	46,70	43,73	47,52	45,20	43,52	45,55	44,12	45,42
100	47,25	46,44	46,17	47,20	47,98	44,96	48,81	46,46	44,64	46,84	45,37	46,64

dla tekstów pisanych²²⁸. Wysoka wartość tego wskaźnika ukazuje jednak zbliżoną pozycję tych utworów do tekstów języka mówionego, zaświadczać gawędziarskie usposobienie ich autora.

Ponadto można zauważyć, że różnica w koncentracji tekstu poszczególnych powieści bałkańskich zwiększa się właściwie wraz z przyrostem liczby haseł, osiągając poziom 4,17% w przypadku 100 haseł o najwyższych frekwencjach.

O stopniu koncentracji tekstu można także wnioskować na podstawie używanych w badaniach statystycznych wskaźników, np. według Mistríka i Sambor, które obrazują udział słownictwa innego niż bardzo rzadkie w budowie tekstu. Wskaźnik według Mistríka nie uwzględnia w badaniach hapaks legomenów, a wskaźnik według Sambor – nie tylko hapaks legomenów, ale i dis- oraz trislegomenów. Przyjmuje się, że im te wskaźniki są wyższe, tym koncentracja tekstu jest mniejsza i świadczy o większym zróżnicowaniu tematycznym tekstu, bogatszej problematyce. Niższa wartość wskaźnika dowodzi natomiast mniej zróżnicowanej tematyki i większej monotonii w sposobie prezentacji świata przedstawionego.

Wartości wymienionych wskaźników otrzymane dla poszczególnych powieści zostały przedstawione w tabeli 22.

Zestawienie otrzymanych wartości nasuwa kilka interesujących wniosków. Przede wszystkim zwraca uwagę zależność wysokości wskaźników od przyrostu tekstu (w celu zobrazowania tej zależności w tabeli 23 uszeregowano tytuły utworów według długości tekstu), tzn. powieści charakteryzujące się najmniejszą liczbą wyrazów graficznych mają najwyższe wskaźniki, a zatem ich poziom koncentracji jest najmniejszy. Ta prawidłowość jest szczególnie widoczna w przypadku wskaźnika według Mistríka. Tylko jeden utwór – SK stanowi w tym względzie odstępstwo. Mimo że charakteryzuje się większą liczbą wyrazów graficznych niż

²²⁸ Jerzy Bartmiński określił dla tekstów języka pisanego wskaźnik pokrycia tekstu przez 100 najczęstszych haseł na poziomie 34-47% (J. Bartmiński, *Oralność tekstu w pieśni ludowej w świetle statystyki leksykalnej*, [w:] *Semantyka tekstu i języka*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 185).

Tabela 22. Wskaźniki I_{konc} według Mistrika i Sambor dla analizowanych powieści

Nazwa wskaźnika	Tytuły											
	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
według Mistrika $\frac{20W_i > 1}{N}$	1,34	1,71	1,05	1,42	1,05	1,31	0,79	0,98	1,51	1,10	1,25	0,67
według Sambor $\frac{20W_i > 3}{N}$	0,71	0,84	0,64	0,77	0,61	0,71	0,49	0,59	0,77	0,64	0,71	0,43

* W – liczba haseł o określonej wartości, N – długość tekstu mierzona liczbą wyrazów graficznych.

Tabela 23. Wskaźniki I_{konc} według Mistrika i Sambor dla analizowanych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)

Nazwa wskaźnika	Tytuły (uszerzeganie według długości tekstu)											
	As.	LtD	NH	Zar.	SK	MwO	WZ	Dach.	Usk.	Rot.	SH	RCh
według Mistrika $\frac{20W_i > 1}{N}$	1,71	1,51	1,42	1,31	1,34	1,25	1,10	1,05	1,05	0,98	0,79	0,67
według Sambor $\frac{20W_i > 3}{N}$	0,84	0,77	0,77	0,71	0,71	0,71	0,64	0,61	0,64	0,59	0,49	0,43

* W – liczba haseł o określonej wartości, N – długość tekstu mierzona liczbą wyrazów graficznych.

Zar., to ma wyższy niż ta powieść wskaźnik koncentracji. Świadczy to zatem o większym zróżnicowaniu tematycznym tego tekstu, bogatszej problematyce.

W przypadku wskaźnika według Sambor odstępstw jest nieco więcej. Na szczególną uwagę zasługują dwie powieści: Usk. i MwO. Mimo że Usk. charakteryzują się większą liczbą wyrazów graficznych niż Dach., to mają wyższy od niej wskaźnik koncentracji. Również wyższym wskaźnikiem koncentracji charakteryzuje się MwO (0,711) w stosunku do Zar. (0,706) i SK (0,709). Mimo że MwO ma większą liczbę wyrazów graficznych niż dwa pozostałe, to wysokość jego wskaźnika nie jest mniejsza, lecz nieznacznie większa niż tych dwóch utworów. Świadczy to, podobnie jak w przypadku Usk., o większym zróżnicowaniu tematycznym tego tekstu.

3. Klasy częstości badanej leksyki

Dokonanie obiektywnego podziału na słownictwo częste oraz rzadkie nie jest łatwe i przyjmuje się, że ustalenie ściślej granicy między tymi kategoriami dla danego tekstu jest raczej sprawą konwencji. Językoznawcy posługują się różnymi kryteriami pozwalającymi na oddzielenie słownictwa częstego od rzadkiego. Niektórzy (np. Władysław Kuraszkiewicz²²⁹, Jadwiga Sambor²³⁰) przyjmowali jako wyznacznik podziału na te dwie klasy średnią częstość wyrazu, a Maria Zarębina²³¹ – empiryczne prawdopodobieństwo występowania wyrazu w danym tekście.

W niniejszym opracowaniu przyjmuje się jako kryterium podziału – zarówno leksyki, jak i słowoform – średnią częstość wyrazu²³². Na tej podstawie wyróżniono:

²²⁹ W. Kuraszkiewicz, *Rzeczowniki w „Wizerunku” M. Reja*, „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 4, s. 103-136.

²³⁰ J. Sambor, *O słownictwie statystycznie rzadkim*, Warszawa 1975, s. 9-10.

²³¹ M. Zarębina, *Najczęstsze wyrazy polszczyzny mówionej*, „Język Polski” 1971, z. 5, s. 336-347.

²³² Średnią częstość wyrazu oblicza się zgodnie z ustaleniami podanymi w części dotyczącej średniej części hasła, tzn. dzieląc liczbę wyrazów graficznych przez liczbę haseł.

- 1) leksemy częste (o częstościach $f >$ wartość średniej częstości wyrazu) oraz leksemy rzadkie (o częstościach $f \leq$ wartość średniej częstości wyrazu),
- 2) słowoformy częste (o częstościach $f >$ wartość średniej częstości wyrazu) oraz słowoformy rzadkie (o częstościach $f \leq$ wartość średniej częstości wyrazu).

Szczegółowe dane dotyczące udziału poszczególnych kategorii w słownikach oraz w tekstach analizowanych utworów zawarto w tabelach 24-27.

Porównując dane dotyczące haseł i słowoform z analizowanych powieści, można dostrzec zmienność oraz podobieństwo w nasyceniu słownika i tekstu poszczególnymi kategoriami. Przede wszystkim potwierdzenie znalazła zasada, według której największy procent słownika stanowią wyrazy o małych częstościach, a najważniejszą rolę w strukturze utworu odgrywa słownictwo częste.

W przypadku zestawienia haseł rzadkich i częstych z poszczególnych powieści okazało się, że różnice nie są zbyt wysokie i sięgają 2,31% (od 85,64% do 87,95% w przypadku udziału procentowego leksemów rzadkich oraz od 12,05% do 14,36% w przypadku udziału procentowego leksemów częstych). Najbardziej nasycone leksyką rzadką są teksty najdłuższe (RCh, SH, Rot.), a najmniej – teksty najkrótsze (LtD, Zar., As.), natomiast największe nasycenie leksyką częstą występuje w tekstach najkrótszych, a najmniejsze – w tekstach najdłuższych. Na tej podstawie należy stwierdzić, że nasycenie leksyką rzadką i częstą jest zależne od długości tekstu, a większe prawdopodobieństwo wystąpienia nowego wyrazu jest w tekstach dłuższych. Trzeba jednak zauważyć, że różnice w liczbie haseł częstych i rzadkich w poszczególnych utworach nie są zbyt wysokie, natomiast różnice w długości tekstów są znaczne (np. RCh liczy prawie osiem razy więcej wyrazów graficznych niż As. i ma prawie trzy razy więcej haseł w stosunku do tego utworu). Biorąc pod uwagę te spostrzeżenia, należy przy porównywaniu utworów kierować się także przewidywaną wartością wskaźnika. Okazało się zatem, że znaczną liczbę leksemów rzadkich mają SK i NH. Powieści te charakteryzują się bogatszą leksyką niż takie dłuższe

Tabela 24. Udział leksemów (rzadkich i częstych) w słownikach poszczególnych powieści

Tytuł	f	Liczba leksemów rzadkich	Udział procen- towy	f	Liczba leksemów częstych	Udział procen- towy	Słownik
SK	$f \leq 8$	6 240	87,27	$f > 8$	910	12,73	7 150
As.	$f \leq 6$	4 402	86,11	$f > 6$	710	13,89	5 112
Usk.	$f \leq 12$	8 211	86,53	$f > 12$	1278	13,47	9 489
NH	$f \leq 8$	5 460	86,99	$f > 8$	816	13,01	6 276
Dach.	$f \leq 11$	8 153	86,92	$f > 11$	1227	13,08	9 380
Zar.	$f \leq 8$	5 921	86,02	$f > 8$	962	13,98	6 883
SH	$f \leq 16$	11 234	87,68	$f > 16$	1578	12,32	12 812
Rot.	$f \leq 12$	8 117	87,05	$f > 12$	1207	12,95	9 324
LtD	$f \leq 7$	4 748	85,64	$f > 7$	796	14,36	5 544
WZ	$f \leq 10$	6 073	86,19	$f > 10$	973	13,81	7 046
MwO	$f \leq 9$	6 448	86,47	$f > 9$	1009	13,53	7 457
RCh	$f \leq 20$	11 669	87,95	$f > 20$	1599	12,05	13 268

Tabela 25. Udział leksemów (rzadkich i częstych) w słownikach poszczególnych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)

Tytuł	f	Liczba leksemów rzadkich	Udział procen- towy	f	Liczba leksemów częstych	Udział procen- towy	Słownik
As.	$f \leq 6$	4 402	86,11	$f > 6$	710	13,89	5 112
LtD	$f \leq 7$	4 748	85,64	$f > 7$	796	14,36	5 544
NH	$f \leq 8$	5 460	86,99	$f > 8$	816	13,01	6 276
Zar.	$f \leq 8$	5 921	86,02	$f > 8$	962	13,98	6 883
SK	$f \leq 8$	6 240	87,27	$f > 8$	910	12,73	7 150
MwO	$f \leq 9$	6 448	86,47	$f > 9$	1009	13,53	7 457
WZ	$f \leq 10$	6 073	86,19	$f > 10$	973	13,81	7 046
Dach.	$f \leq 11$	8 153	86,92	$f > 11$	1227	13,08	9 380
Usk.	$f \leq 12$	8 211	86,53	$f > 12$	1278	13,47	9 489
Rot.	$f \leq 12$	8 117	87,05	$f > 12$	1207	12,95	9 324
SH	$f \leq 16$	11 234	87,68	$f > 16$	1578	12,32	12 812
RCh	$f \leq 20$	11 669	87,95	$f > 20$	1599	12,05	13 268

Tabela 26. Udział słowoform (rzadkich i częstych) w tekstach poszczególnych powieści

Tytuł	f	Liczba słowoform rzadkich	Udział procen- towy	f	Liczba słowoform częstych	Udział procen- towy	Tekst
SK	$f \leq 8$	13 907	23,63	$f > 8$	44 955	76,37	58 862
As.	$f \leq 6$	8 491	27,16	$f > 6$	22 774	72,84	31 265
Usk.	$f \leq 12$	24 138	21,53	$f > 12$	87 972	78,47	112 110
NH	$f \leq 8$	12 126	25,11	$f > 8$	36 169	74,89	48 295
Dach.	$f \leq 11$	22 075	20,76	$f > 11$	84 243	79,24	106 318
Zar.	$f \leq 8$	13 016	22,50	$f > 8$	44 839	77,50	57 855
SH	$f \leq 16$	3 7518	18,53	$f > 16$	165 005	81,47	202 523
Rot.	$f \leq 12$	22 940	20,20	$f > 12$	90 637	79,80	113 577
LtD	$f \leq 7$	9 850	24,49	$f > 7$	30 372	75,51	40 222
WZ	$f \leq 10$	15 206	20,65	$f > 10$	58 429	79,35	73 635
MwO	$f \leq 9$	15 322	23,19	$f > 9$	50 762	76,81	66 084
RCh	$f \leq 20$	45 293	17,45	$f > 20$	214 252	82,55	259 545

Tabela 27. Udział słowoform (rzadkich i częstych) w tekstach poszczególnych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)

Tytuł	f	Liczba słowoform rzadkich	Udział procen- towy	f	Liczba słowoform częstych	Udział procen- towy	Tekst
As.	$f \leq 6$	8 491	27,16	$f > 6$	22 774	72,84	31 265
LtD	$f \leq 7$	9 850	24,49	$f > 7$	30 372	75,51	40 222
NH	$f \leq 8$	12 126	25,11	$f > 8$	36 169	74,89	48 295
Zar.	$f \leq 8$	13 016	22,50	$f > 8$	44 839	77,50	57 855
SK	$f \leq 8$	13 907	23,63	$f > 8$	44 955	76,37	58 862
MwO	$f \leq 9$	15 322	23,19	$f > 9$	50 762	76,81	66 084
WZ	$f \leq 10$	15 206	20,65	$f > 10$	58 429	79,35	73 635
Dach.	$f \leq 11$	22 075	20,76	$f > 11$	84 243	79,24	106 318
Usk.	$f \leq 12$	24 138	21,53	$f > 12$	87 972	78,47	112 110
Rot.	$f \leq 12$	22 940	20,20	$f > 12$	90 637	79,80	113 577
SH	$f \leq 16$	37 518	18,53	$f > 16$	165 005	81,47	202 523
RCh	$f \leq 20$	45 293	17,45	$f > 20$	214 252	82,55	259 545

utwory, jak Usk., Dach. czy WZ. Również więcej leksemów rzadkich ma As. w stosunku do Zar. i LtD. Różnice te można wiązać z kształtowaniem warsztatu pisarskiego Jeża, a także tematyką utworów. SK, As. oraz NH należą po pierwsze do najwcześniej napisanych przez Jeża powieści. Możemy przypuszczać, że wraz z powstawaniem kolejnych następowało powielanie używanego przez pisarza słownictwa. Następne powieści są zatem w mniejszym stopniu nasycone leksyką rzadką. Po drugie, większy udział leksemów rzadkich zwłaszcza w SK oraz As. wynika także z ich szczególnej tematyki. Zakwalifikowanie SK do powieści bałkańskich, o czym już była mowa, nie jest rzeczą oczywistą i wśród badaczy zaznaczyły się w tym względzie różnice stanowisk. As. powstał z kolei w szczególnym momencie i stanowi swego rodzaju manifest poglądów politycznych Jeża, odnoszących się do mającego wybuchnąć za chwilę powstania. Poza tym akcja tego utworu rozgrywa się w XII w. i dotyczy stosunków bizantyjsko-bułgarskich. Późniejsze powieści Jeża poświęcone były najczęściej walce ujarzmionych ludów słowiańskich z Imperium Otomańskim.

Porównując z kolei udział słowoform rzadkich i częstych w tekstach poszczególnych powieści, należy zwrócić uwagę, że różnice sięgają około 10% (od 17,45% do 27,16% w przypadku udziału procentowego słowoform rzadkich oraz od 72,84% do 82,55% w przypadku udziału procentowego słowoform częstych). Są zatem większe niż w przypadku leksemów rzadkich i częstych. Największym udziałem procentowym słowoform rzadkich charakteryzują się: As., NH, LtD (mają też odpowiednio najmniej słowoform częstych), a najmniejszą – RCh, SH i Rot., mające z kolei najwięcej słowoform częstych. Na tej podstawie znów da się zauważyć, że istnieje zależność pomiędzy wartością tego parametru a długością tekstu. Im zatem tekst krótszy, tym większa liczba słowoform rzadkich, a mniejsza – słowoform częstych. Wraz natomiast z przyrostem tekstu powtarzalność słowoform rośnie. W przypadku tekstów dłuższych, charakteryzujących się dużą liczbą słowoform częstych, można by mówić o większym stopniu skonwencjonalizowania w stosunku do tekstów krótszych. Uwzględniając różnice w długości tekstów, dokonano również porównań utworów, kierując się przewidywaną wartością

wskaźnika, i stwierdzono, że większą liczbę słowoform rzadkich mają: NH w stosunku do LtD, MwO w stosunku do Zar. oraz Usk. w stosunku do WZ. Charakteryzują się one zatem mniejszą powtarzalnością słownictwa w stosunku do zestawianych powieści.

Badacze niejednokrotnie zwracali uwagę, że podział na dwie klasy częstotliwości jest niewystarczający i mimo że jest źródłem informacji o zróżnicowaniu tekstu, to na temat samego słownika przynosi znacznie mniej wiedzy²³³. Z tego też względu postuluje się wyodrębnienie bardziej szczegółowych kategorii. W niniejszej rozprawie odwołano się do ustaleń zaproponowanych przez Iwonę Pałucką-Czerniak w pracy pt. *Stabilność i wariantywność języka protokołów w „Księdze cechu piwowarów krakowskich z lat 1729-1780” w ujęciu genologicznym i pragmalingwistycznym* i przyjęto następującą typologię: bardzo rzadkie, rzadkie, częste i bardzo częste²³⁴.

Szczegółowe wyliczenia dotyczące udziału poszczególnych kategorii w słownikach oraz w tekstach analizowanych utworów zawarto w tabelach 28-31. Analiza danych zawartych w tabelach 28 i 29 potwierdziła, że najwięcej w słownikach poszczególnych powieści jest leksemów bardzo rzadkich, a najmniej – leksemów bardzo częstych. Najczęściej leksykę bardzo rzadką stanowią hapaks legomena i dislegomena (dotyczy to siedmiu powieści), rzadziej – oprócz hapaks legomena i dislegomena także trislegomena (w przypadku czterech utworów) i tylko raz – wyrazy użyte cztery razy. Różnice w nasyceniu słownika leksyką bardzo rzadką

²³³ Zob. np. J. Sambor, *O słownictwie...*

²³⁴ I. Pałucka-Czerniak, *Stabilność i wariantywność języka protokołów w „Księdze cechu piwowarów krakowskich z lat 1729-1780” w ujęciu genologicznym i pragmalingwistycznym*, Zielona Góra 2017, s. 368-375. W niniejszej rozprawie postanowiono wprowadzić jednak nieco inne określenia. Zamiast kategorii średnio częste i średnio rzadkie zaproponowanych przez badaczkę używa się w tej pracy sformułowań częste i rzadkie. Ta zmiana jest związana ze znaczeniem przysłówka *średnio*, wskazującym na coś pośredniego między małym i dużym. W takiej sytuacji w obrębie danej kategorii powinno się w odczuciu autorki wyróżnić nie dwie, ale trzy klasy, np. rzadkie, średnio rzadkie i bardzo rzadkie. Postanowiono zatem wydzielić najpierw kategorie częste i rzadkie. Następnie kierując się średnią frekwencją hasła, ustalono w ich obrębie: hasła rzadkie i bardzo rzadkie oraz częste i bardzo częste.

Tabela 28. Udział leksemów (bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych)
w słownikach poszczególnych powieści

Tytuł	Leksyka bardzo rzadka			Leksyka rzadka			Leksyka częsta			Leksyka bardzo częsta			Słownik
	<i>f</i>	liczba	%	<i>f</i>	liczba	%	<i>f</i>	liczba	%	<i>f</i>	liczba	%	
SK	<i>f</i> ≤ 2	4405	61,61	2 < <i>f</i> ≤ 8	1835	25,66	8 < <i>f</i> ≤ 49	757	10,59	<i>f</i> > 49	153	2,14	7 150
As.	<i>f</i> ≤ 2	3349	65,51	2 < <i>f</i> ≤ 6	1053	20,60	6 < <i>f</i> ≤ 32	605	11,84	<i>f</i> > 32	105	2,05	5 112
Usk.	<i>f</i> ≤ 3	5908	62,26	3 < <i>f</i> ≤ 12	2303	24,27	12 < <i>f</i> ≤ 69	1064	11,21	<i>f</i> > 69	214	2,26	9 489
NH	<i>f</i> ≤ 2	3892	62,01	2 < <i>f</i> ≤ 8	1568	24,98	8 < <i>f</i> ≤ 44	679	10,82	<i>f</i> > 44	137	2,19	6 276
Dach.	<i>f</i> ≤ 3	6152	65,59	3 < <i>f</i> ≤ 11	2001	21,33	11 < <i>f</i> ≤ 69	1032	11,00	<i>f</i> > 69	195	2,08	9 380
Zar.	<i>f</i> ≤ 2	4255	61,82	2 < <i>f</i> ≤ 8	1666	24,20	8 < <i>f</i> ≤ 47	817	11,87	<i>f</i> > 47	145	2,11	6 883
SH	<i>f</i> ≤ 3	7859	61,34	3 < <i>f</i> ≤ 16	3375	26,34	16 < <i>f</i> ≤ 105	1316	10,27	<i>f</i> > 105	262	2,05	12 812
Rot.	<i>f</i> ≤ 3	5991	64,25	3 < <i>f</i> ≤ 12	2126	22,80	12 < <i>f</i> ≤ 75	1008	10,81	<i>f</i> > 75	199	2,14	9 324
LiD	<i>f</i> ≤ 2	3506	63,24	2 < <i>f</i> ≤ 7	1242	22,40	7 < <i>f</i> ≤ 38	658	11,87	<i>f</i> > 38	138	2,49	5 544
WZ	<i>f</i> ≤ 2	4118	58,44	2 < <i>f</i> ≤ 10	1955	27,75	10 < <i>f</i> ≤ 60	816	11,58	<i>f</i> > 60	157	2,23	7 046
MwO	<i>f</i> ≤ 2	4432	59,43	2 < <i>f</i> ≤ 9	2016	27,04	9 < <i>f</i> ≤ 50	831	11,14	<i>f</i> > 50	178	2,39	7 457
RCh	<i>f</i> ≤ 4	8502	64,08	4 < <i>f</i> ≤ 20	3167	23,87	20 < <i>f</i> ≤ 134	1350	10,17	<i>f</i> > 134	249	1,88	13 268

Tabela 29. Udział leksemów (bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych) w słownikach poszczególnych powieści (uszerzeganie według długości tekstu)

Tytuł	Leksyka bardzo rzadka			Leksyka rzadka			Leksyka częsta			Leksyka bardzo częsta			Słownik
	f	liczba	%	f	liczba	%	f	liczba	%	f	liczba	%	
As.	f ≤ 2	3349	65,51	2 < f ≤ 6	1053	20,60	6 < f ≤ 32	605	11,84	f > 32	105	2,05	5 112
LtD	f ≤ 2	3506	63,24	2 < f ≤ 7	1242	22,40	7 < f ≤ 38	658	11,87	f > 38	138	2,49	5 544
NH	f ≤ 2	3892	62,01	2 < f ≤ 8	1568	24,98	8 < f ≤ 44	679	10,82	f > 44	137	2,19	6 276
Zar.	f ≤ 2	4255	61,82	2 < f ≤ 8	1666	24,20	8 < f ≤ 47	817	11,87	f > 47	145	2,11	6 883
SK	f ≤ 2	4405	61,61	2 < f ≤ 8	1835	25,66	8 < f ≤ 49	757	10,59	f > 49	153	2,14	7 150
MwO	f ≤ 2	4432	59,43	2 < f ≤ 9	2016	27,04	9 < f ≤ 50	831	11,14	f > 50	178	2,39	7 457
WZ	f ≤ 2	4118	58,44	2 < f ≤ 10	1955	27,75	10 < f ≤ 60	816	11,58	f > 60	157	2,23	7 046
Dach.	f ≤ 3	6152	65,59	3 < f ≤ 11	2001	21,33	11 < f ≤ 69	1032	11,00	f > 69	195	2,08	9 380
Usk.	f ≤ 3	5908	62,26	3 < f ≤ 12	2303	24,27	12 < f ≤ 69	1064	11,21	f > 69	214	2,26	9 489
Rot.	f ≤ 3	5991	64,25	3 < f ≤ 12	2126	22,80	12 < f ≤ 75	1008	10,81	f > 75	199	2,13	9 324
SH	f ≤ 3	7859	61,34	3 < f ≤ 16	3375	26,34	16 < f ≤ 105	1316	10,27	f > 105	262	2,05	12 812
RCh	f ≤ 4	8502	64,08	4 < f ≤ 20	3167	23,87	20 < f ≤ 134	1350	10,17	f > 134	249	1,88	13 268

Tabela 30. Udział słowoform (bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych) w tekstach poszczególnych powieści

Tytuł	Słowoforma bardzo rzadka			Słowoforma rzadka			Słowoforma częsta			Słowoforma bardzo częsta			Tekst
	<i>f</i>	liczba	%	<i>f</i>	liczba	%	<i>f</i>	liczba	%	<i>f</i>	liczba	%	
SK	$f \leq 2$	5 606	9,53	$2 < f \leq 8$	8 301	14,10	$8 < f \leq 49$	13 491	22,92	$f > 49$	31 464	53,45	58 862
As.	$f \leq 2$	4 260	13,63	$2 < f \leq 6$	4 231	13,53	$6 < f \leq 32$	7 835	25,06	$f > 32$	14 939	47,78	31 265
Usk.	$f \leq 3$	9 133	8,15	$3 < f \leq 12$	15 005	13,38	$12 < f \leq 69$	27 648	24,66	$f > 69$	60 324	53,81	112 110
NH	$f \leq 2$	4 931	10,21	$2 < f \leq 8$	7 195	14,90	$8 < f \leq 44$	11 991	24,83	$f > 44$	24 178	50,06	48 295
Dach.	$f \leq 3$	9 416	8,86	$3 < f \leq 11$	12 659	11,91	$11 < f \leq 69$	25 814	24,28	$f > 69$	58 429	54,96	106 318
Zar.	$f \leq 2$	5 429	9,38	$2 < f \leq 8$	7 587	13,12	$8 < f \leq 47$	14 987	25,90	$f > 47$	29 852	51,60	57 855
SH	$f \leq 3$	12 030	5,94	$3 < f \leq 16$	25 488	12,59	$16 < f \leq 105$	47 820	23,61	$f > 105$	117 185	57,86	202 523
Rot.	$f \leq 3$	9 074	7,99	$3 < f \leq 12$	13 866	12,21	$12 < f \leq 75$	27 404	24,13	$f > 75$	63 233	55,67	113 577
LiD	$f \leq 2$	4 496	11,18	$2 < f \leq 7$	5 354	13,31	$7 < f \leq 38$	9 967	24,78	$f > 38$	20 405	50,73	40 222
WZ	$f \leq 2$	5 225	7,10	$2 < f \leq 10$	9 981	13,55	$10 < f \leq 60$	18 351	24,92	$f > 60$	40 078	54,43	73 635
MwO	$f \leq 2$	5 552	8,40	$2 < f \leq 9$	9 770	14,79	$9 < f \leq 50$	16 189	24,50	$f > 50$	34 573	52,31	66 084
RCh	$f \leq 4$	15 031	5,79	$4 < f \leq 20$	30 262	11,66	$20 < f \leq 134$	63 696	24,54	$f > 134$	150 556	58,01	259 545

Tabela 31. Udział słowoform (bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych) w tekstach poszczególnych powieści (uszerzeganie według długości tekstu)

Tytuł	Słowoforma bardzo rzadka			Słowoforma rzadka			Słowoforma częsta			Słowoforma bardzo częsta			Tekst
	f	liczba	%	f	liczba	%	f	liczba	%	f	liczba	%	
As.	$f \leq 2$	4 260	13,63	$2 < f \leq 6$	4 231	13,53	$6 < f \leq 32$	7 835	25,06	$f > 32$	14 939	47,78	31265
LtD	$f \leq 2$	4 496	11,18	$2 < f \leq 7$	5 354	13,31	$7 < f \leq 38$	9 967	24,78	$f > 38$	20 405	50,73	40 222
NH	$f \leq 2$	4 931	10,21	$2 < f \leq 8$	7 195	14,90	$8 < f \leq 44$	11 991	24,83	$f > 44$	24 178	50,06	48 295
Zar.	$f \leq 2$	5 429	9,38	$2 < f \leq 8$	7 587	13,12	$8 < f \leq 47$	14 987	25,90	$f > 47$	29 852	51,60	57 855
SK	$f \leq 2$	5 606	9,53	$2 < f \leq 8$	8 301	14,10	$8 < f \leq 49$	13 491	22,92	$f > 49$	31 464	53,45	58 862
MwO	$f \leq 2$	5 552	8,40	$2 < f \leq 9$	9 770	14,79	$9 < f \leq 50$	16 189	24,50	$f > 50$	34 573	52,31	66 084
WZ	$f \leq 2$	5 225	7,10	$2 < f \leq 10$	9 981	13,55	$10 < f \leq 60$	18 351	24,92	$f > 60$	40 078	54,43	73 635
Dach.	$f \leq 3$	9 416	8,86	$3 < f \leq 11$	12 659	11,91	$11 < f \leq 69$	25 814	24,28	$f > 69$	58 429	54,96	106 318
Usk.	$f \leq 3$	9 133	8,15	$3 < f \leq 12$	15 005	13,38	$12 < f \leq 69$	27 648	24,66	$f > 69$	60 324	53,81	112 110
Rot.	$f \leq 3$	9 074	7,99	$3 < f \leq 12$	13 866	12,21	$12 < f \leq 75$	27 404	24,13	$f > 75$	63 233	55,67	113 577
SH	$f \leq 3$	12 030	5,94	$3 < f \leq 16$	25 488	12,59	$16 < f \leq 105$	47 820	23,61	$f > 105$	117 185	57,86	202 523
RCh	$f \leq 4$	15 031	5,79	$4 < f \leq 20$	30 262	11,66	$20 < f \leq 134$	63 696	24,54	$f > 134$	150 556	58,01	259 545

poszczególnych powieści sięgają 7,15% (od 58,44% do 65,59%). Najbardziej nasycone leksyką bardzo rzadką są: Dach., As., Rot., a najmniej – WZ, MwO, SH. Uzyskane wyniki są podyktowane różnymi względami. W przypadku jednej z najdłuższych powieści nagromadzenie leksyki bardzo rzadkiej może być związane z długością tekstu, natomiast w pozostałych dwóch przypadkach – szczególną tematyką utworu (As. to utwór stanowiący, o czym już była mowa, swoisty manifest polityczny, w którym najbardziej doszły do głosu przekonania autora związane z mającym wybuchnąć niebawem powstaniem) oraz określonymi wyborami językowostylistycznymi, świadczącymi o inwencji twórczej Jeża (Dach. to utwór uważany za jeden z najlepszych w twórczości pisarza²³⁵). Z kolei powieści charakteryzujące się najmniejszym nasyceniem leksyką bardzo rzadką należy uznać za utwory o ilościowo najuboższym słownictwie.

W przypadku leksyki rzadkiej różnice w nasyceniu nią słownika sięgają również 7,15% (od 20,60% do 27,75%). Najbardziej nasycone leksyką rzadką są WZ, MwO, SH, a najmniej – As., Dach., LtD. Okazuje się zatem, że utwory mające najwięcej leksyki bardzo rzadkiej nasycone są w najmniejszym stopniu słownictwem rzadkim. Z kolei powieści nasycone w najmniejszym stopniu leksyką bardzo rzadką zawierają najwięcej wyrazów rzadkich.

Jeśli chodzi natomiast o leksykę częstą, to różnice w nasyceniu nią słownika sięgają 1,7% (od 10,17% do 11,87%). Najwięcej leksyki częstej odnajdziemy w Zar., LtD, As., a najmniej – w RCh, SH, SK. W przypadku tej kategorii leksyki zauważalna jest przede wszystkim zależność stopnia jej nasycenia od długości tekstu. Utwory dłuższe charakteryzują się mniejszym stopniem nasycenia leksyką częstą, a krótsze – wyższym.

Najmniejsze różnice w nasyceniu słownika poszczególnych powieści odpowiednim typem słownictwa dotyczą leksyki bardzo częstej i sięgają około 0,60% (od 1,88% do 2,49%). Najbardziej nasycone tym typem leksyki są LtD, MwO i Usk., a najmniej – RCh, SH, As. W przypadku zatem

²³⁵ Jak już wcześniej była mowa (zob. przypis 133), np. krytyk, posługujący się pseudonimem Zygzak, nazwał następujące powieści Jeża: *Uskoki*, *Dachijszczyznę* i *Szandora Kowacza brylantami czystej wody* i zaliczył je do najpiękniejszych dzieł literatury polskiej.

powieści najdłuższych można zaobserwować niewielki stopień nasycenia słownika leksyką bardzo częstą. Oprócz nich na uwagę zasługuje As., który mimo że nie jest utworem obszernym, to w jego słowniku odnotowano mało leksemów bardzo częstych (a przy tym dużo bardzo rzadkich), co może być podyktowane szczególnym tematem tej powieści.

Wydzielenie bardziej szczegółowych klas częstości pozwoliło zatem dostrzec dodatkowe różnice w obrębie leksyki bardzo rzadkiej. Poza bowiem utworem, którego duże nasycenie słownictwem bardzo rzadkim można tłumaczyć długością tekstu (RCh), uwagę zwracają także dwie inne powieści (As. i Dach.). Znaczna liczba wyrazów rzadkich w tych utworach może być podyktowana następującymi względami: w przypadku pierwszego – jego szczególną tematyką, a w przypadku drugiego – dostrzeżonym przez krytyków i czytelników jego poziomem artystycznym, ujawniającym niezwyklej kunszt twórcy.

Jeśli przyjrzymy się z kolei danym zawartym w tabelach 30 i 31, które obrazują wypełnienie tekstu poszczególnych powieści słowoformami, to okazuje się, że największym udziałem procentowym w tekstach odznaczają się słowoformy bardzo częste, a najmniejszym – słowoformy bardzo rzadkie. Ponadto najbardziej nasycone słowoformami bardzo rzadkimi i rzadkimi są powieści najkrótsze, a najmniej – najdłuższe. W przypadku tekstów najdłuższych mamy zatem do czynienia z większą powtarzalnością słowoform niż w tekstach najkrótszych. Potwierdza to też analiza kategorii bardzo częste. Najbardziej nasycone słowoformami bardzo częstymi są właśnie teksty najdłuższe. Powieści najkrótsze charakteryzują się natomiast mniejszą powtarzalnością słownictwa. Im zatem dłuższy tekst, tym większe prawdopodobieństwo powtórzenia tego samego wyrazu, ale również i pojawienia się nowej leksyki. Używając jednak ograniczonej liczby wyrazów, odpowiadającej liczbie słownictwa bardzo rzadkiego, autor nie byłby w stanie wypełnić znacznej części utworu.

Warto ponadto zwrócić uwagę na słownictwo odznaczające się najwyższą frekwencją w poszczególnych powieściach Jeża. Poniżej przedstawiono wyrazy zajmujące pierwsze miejsca na listach rangowych analizowanych utworów.

Tabela 32. Wyrazy odznaczające się najwyższą frekwencją w poszczególnych powieściach

Ranga	Tytuł											
	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
1.	i	i	i	i	i	i	i	i	i	i	i	i
2.	on	on	on	on	ten	ten	ten	on	on	on	ten	on
3.	ten	ten/w	ten	ten	on	on	on	w	ten	ten	on	ten
4.	w	być	w	w	w	w	w	na	w	nie	w	w
5.	nie	na	na	na	nie	nie	nie	nie	nie	w	na	na
6.	na	nie	nie	nie	na	na	na	z	na	na	nie	nie
7.	być	z	być	z	z	z	z	do	z	z	z	z
8.	z	do	z	być	być	być	do	ten	do	do	do	do
9.	do	który	do	do	do	do	być	być	być	być	być	być
10.	a	a	który	który	który	który	który	pasza	który	co	który	zastąpić
11.	który	że	że	a	co	co	o	który	że	który	o	który
12.	że	jak	a	co	że	o	co	co	o	że	co	co
13.	o	móc	co	że	o	że	że	o	co	ja	że	o
14.	móc	o	o	jak	a	a	a	że	a	o	księżna	że

Porównując początek list rangowych sporządzonych dla każdej z powieści, można zauważyć, że ich leksykę najczęstszą tworzy określona grupa wyrazów funkcyjnych i pełnoznaczných. Na czele każdej z list znalazł się spójnik *i*, a na drugim miejscu – zaimki *on* oraz *ten*. Pozostałe miejsca (o zbliżonych rangach) zajmują przede wszystkim: przyimki (*w*, *na*, *z*, *do*, *o*), spójniki (*a*, *że*), partykuła (*nie*), zaimki (*który*, *co*, *jak*, *ja*), a także czasowniki (*być*, *móc*), czyli głównie leksyka wymuszona systemem gramatycznym języka polskiego. To, że na leksykę najczęstszą w sporządzonych słownikach składają się określone wyrazy pełnoznaczące oraz funkcyjne, jest jak najbardziej uzasadnione, gdyż dla polszczyzny, podobnie jak i innych języków naturalnych, charakterystyczne jest wypełnianie pierwszych miejsc na listach rangowych przez słownictwo gramatyczne (takie, jak: *w*, *i*, *się*, *być*, *na*, *nie*, *z*, *on*, *do*, *ten*, *że*, *to*, *a*, *o* (przyimek), *ja*, *który*, *mieć*, *jak*, *co*, *ale*)²³⁶. Leksyka gramatyczna jest kategorią słownictwa znajdującego się poza świadomym wyborem autora powieści. Każda zatem osoba pisząca dłuższe wypowiedzi musi uwzględniać uwarunkowania gramatyczne języka, w którym tworzy. W przeciwnym razie mogłoby to mieć negatywny wpływ na recepcję przekazywanych treści.

Dopiero wraz z obniżaniem wskaźnika najwyższych częstości odnotowywane są wyrazy pełnoznaczące o innych funkcjach niż gramatyczna. Pierwszy czasownik (poza *być* i *móc*) pojawił się z rangą 10 (*zastąpić*) na liście powieści RCh, a pierwsze rzeczowniki pojawiły się z rangą 10 na liście Rot. (*pasza*) oraz z rangą 14 w MwO (*księżna*). Należy przy okazji zwrócić uwagę na wysoką pozycję zaimków *on* i *ten* na listach rangowych sporządzonych dla poszczególnych powieści bałkańskich Jeża. Według I. Kamińskiej-Szmaj wyrazy te należą do najczęstszych w prozie artystycznej, ale w przygotowanych przez badaczkę zestawieniach zajmują dalsze miejsca (*on* – 5, *ten* – 10)²³⁷. Tak wysoka frekwencja tych zaimków w prozie Jeża świadczy o jej potocznym, konwersacyjnym charakterze.

²³⁶ Dane za: I. Kamińska-Szmaj, *Różnice leksykalne między stylami funkcjonalnymi polszczyzny pisanej. Analiza statystyczna na materiale słownika frekwencyjnego*, Wrocław 1990, s. 20-21.

²³⁷ *Ibidem*, s. 155.

4. Leksyka pełnoznaczna analizowanych powieści

Ustalenie udziału poszczególnych części mowy w obrębie tekstu przynależnego określonej odmianie języka służy określeniu jej nominalnego lub werbalnego charakteru, który zależy od czynników wewnątrzno-strukturalnych, składniowych tekstu, a także nazywającego i wskazującego, który uwarunkowany jest motywacją pragmatyczną²³⁸.

Podstawowa trudność, jaka wiąże się z tego typu analizą, dotyczy wyboru kryteriów podziału wyrazów na części mowy. W badaniach językoznawczych funkcjonują bowiem różne koncepcje i zasady wyodrębniania poszczególnych klas części mowy. Ze względu na przyjętą w niniejszej pracy perspektywę badawczą postanowiono odwołać się do rozstrzygnięć tradycyjnych, na których oparł się S. Borawski, dzieląc części mowy na pełnoznaczne i funkcyjne. Za wyrazy pełnoznaczne, informujące o treści tekstów poprzez nazywanie osób, przedmiotów, wskazywanie na ich właściwości oraz cechy, a także na intensywność cech, badacz uznał rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki, zaimki, liczebniki i przysłówki. Do grupy wyrazów funkcyjnych zaliczył natomiast spójniki, przymyki, partykuły.

Dla badań nad uchwyceniem przeobrażeń w zasobie leksykalnym Jeża wartość zasadniczą ma przede wszystkim leksyka pełnoznaczna. Słownictwo pełnoznaczne z analizowanych powieści obejmuje średnio około 97% słownika (od 96,52% do 98,14%), a średnie pokrycie przez nie tekstu wynosi 73% (od 72,03% do 74,86%). Odgrywa zatem istotną rolę zarówno w słowniku, jak i w strukturze każdego utworu. Różnica w udziale procentowym leksyki pełnoznacznej w słowniku pomiędzy poszczególnymi powieściami wynosi 1,62%, przy czym można zauważyć,

²³⁸ O charakterze nominalnym tekstów decyduje większy udział rzeczowników i przymiotników, a o charakterze werbalnym – czasowników i przysłówków. W przypadku rozróżnienia stylu nazywającego i wskazującego (nazwowego i zaimkowego) decydujące znaczenie ma udział rzeczownika lub zaimka (za: J. Sambor, *Język polski w świetle statystyki*, s. 510).

że największym udziałem charakteryzują się powieści najdłuższe (RCh, SH, Usk.), a najmniejszym – utwory najkrótsze (LtD, NH, As.). Wśród tych ostatnich powieści najkorzystniej wypada As., który mimo że charakteryzuje się najmniejszą liczbą wyrazów graficznych, to ma wyższy wskaźnik procentowy niż dwa pozostałe zestawiane utwory. Ponadto wyższym udziałem procentowym leksyki pełnoznaczej odznaczają się także SK i MwO w stosunku do powieści WZ, a także Usk. w stosunku do Rot. Takiej prawidłowości nie da się wskazać w przypadku procentowego udziału leksyki pełnoznaczej w tekstach. Najwyższym udziałem procentowym charakteryzują się MwO, Usk., NH, a najniższym – SK, Rot., WZ. Różnica w udziale procentowym leksyki pełnoznaczej w tekście pomiędzy poszczególnymi powieściami wynosi również niewiele (2,83%). Szczegółowe dane są zawarte w tabelach 33 i 34.

Koncentrując się na jednym z głównych celów niniejszej rozprawy, należy ponadto rozpatrzyć udział określonych klas części mowy zarówno w słowniku, jak i w strukturze tekstu poszczególnych powieści. W tabelach 35-38 przedstawiono dane dla wszystkich powieści południowo-słowiańskich.

Z przedstawionych w tabelach 35 i 36 wyliczeń wynika, że hierarchia części mowy w słownikach jest w zasadzie utrzymana we wszystkich porównywanych utworach. Pierwsze miejsce zajmują zatem rzeczowniki, a następne odpowiednio: czasowniki, przymiotniki, przysłówki, zaimki i liczebniki. Różnice dotyczą jedynie miejsca liczebnika i zaimka w pięciu powieściach. W słownikach Dach., SH, Rot., RCh odnotowano więcej liczebników niż zaimków, natomiast w As. udział procentowy tych części mowy jest identyczny.

Również w przypadku udziału części mowy w tekstach poszczególnych powieści da się wskazać odpowiednie uporządkowanie. Pierwsze miejsce zajmują w zasadzie rzeczowniki. Inaczej jest tylko w WZ, w którym czasowniki mają w tekście większy udział procentowy niż rzeczowniki. Świadczy to o większym stopniu dialogowości tego utworu. Na drugim miejscu znalazły się w większości tekstów czasowniki, a na kolejnych odpowiednio: zaimki, przymiotniki, przysłówki i liczebniki.

Tabela 33. Słownictwo pełnoznaczne w tekście i słowniku poszczególnych powieści
(uszeregowanie według kolejności powstania)

Tytuł	Ogólna liczba haseł	Ogólna liczba wystąpień	Liczba haseł leksyki pełnoznacznej	Liczba wystąpień leksyki pełnoznacznej	Udział procentowy leksyki pełnoznacznej w słowniku	Udział procentowy leksyki pełnoznacznej w tekście
SK	7 150	58 862	6 965	42 397	97,41%	72,03%
As.	5 112	31 265	4 958	23 121	96,99%	73,95%
Usk.	9 489	112 110	9 280	83 557	97,80%	74,53%
NH	6 276	48 295	6 072	35 721	96,75%	73,96%
Dach.	9 380	106 318	9 155	77 202	97,60%	72,61%
Zar.	6 883	57 855	6 681	42 435	97,06%	73,35%
SH	12 812	202 523	12 561	147 432	98,04%	72,80%
Rot.	9 324	113 577	9 100	82 392	97,60%	72,54%
LtD	5 544	40 222	5 351	29 609	96,52%	73,61%
WZ	7 046	73 635	6 850	53 458	97,22%	72,60%
MwO	7 457	66 084	7 267	49 474	97,45%	74,86%
RCh	13 268	259 545	13 021	191 105	98,14%	73,63%

Tabela 34. Słownictwo pełnoznaczne w tekście i słowniku poszczególnych powieści
(uszeregowanie według długości tekstu)

Tytuł	Ogólna liczba haseł	Ogólna liczba wystąpień	Liczba haseł leksyki pełnoznacznej	Liczba wystąpień leksyki pełnoznacznej	Udział procentowy leksyki pełnoznacznej w słowniku	Udział procentowy leksyki pełnoznacznej w tekście
As.	5 112	31 265	4 958	23 121	96,99%	73,95%
LtD	5 544	40 222	5 351	29 609	96,52%	73,61%
NH	6 276	48 295	6 072	35 721	96,75%	73,96%
Zar.	6 883	57 855	6 681	42 435	97,06%	73,35%
SK	7 150	58 862	6 965	42 397	97,41%	72,03%
MwO	7 457	66 084	7 267	49 474	97,45%	74,86%
WZ	7 046	73 635	6 850	53 458	97,22%	72,60%
Dach.	9 380	106 318	9 155	77 202	97,60%	72,61%
Usk.	9 489	112 110	9 280	83 557	97,80%	74,53%
Rot.	9 324	113 577	9 100	82 392	97,60%	72,54%
SH	12 812	202 523	12 561	147 432	98,04%	72,80%
RCh	13 268	259 545	13 021	191 105	98,14%	73,63%

Tabela 35. Udział części mowy w słownikach poszczególnych powieści
(uszeregowanie według kolejności powstania)

Część mowy	Udział procentowy w słowniku poszczególnych powieści											
	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
Rzeczownik	42,10	40,71	43,10	41,97	44,00	43,27	45,10	43,29	40,46	42,46	44,55	44,57
Czasownik	34,78	34,74	33,62	34,80	33,08	33,50	33,12	34,52	36,04	36,31	32,69	34,66
Przymiotnik	13,10	13,95	14,54	13,22	14,02	13,14	13,79	12,98	12,73	11,89	13,57	12,73
Liczebnik	0,82	0,98	0,68	0,76	0,79	0,87	0,81	0,75	0,88	0,75	0,70	0,85
Zaimek	0,84	0,98	0,70	0,86	0,68	0,90	0,50	0,71	1,01	0,78	0,75	0,50
Przysłówek	5,75	5,61	5,14	5,13	5,01	5,37	4,71	5,35	5,37	5,02	5,18	4,82

Tabela 36. Udział części mowy w słownikach poszczególnych powieści
(uszeregowanie według długości tekstu)

Część mowy	Udział procentowy w słowniku poszczególnych powieści											
	As.	LtD	NH	Zar.	SK	MwO	WZ	Dach.	Usk.	Rot.	SH	RCh
Rzeczownik	40,71	40,46	41,97	43,27	42,10	44,55	42,46	44,00	43,10	43,29	45,10	44,57
Czasownik	34,74	36,04	34,80	33,50	34,78	32,69	36,31	33,08	33,62	34,52	33,12	34,66
Przymiotnik	13,95	12,73	13,22	13,14	13,10	13,57	11,89	14,02	14,54	12,98	13,79	12,73
Liczebnik	0,98	0,88	0,76	0,87	0,82	0,70	0,75	0,79	0,68	0,75	0,81	0,85
Zaimek	0,98	1,01	0,86	0,90	0,84	0,75	0,78	0,68	0,70	0,71	0,50	0,50
Przysłówek	5,61	5,37	5,13	5,37	5,75	5,18	5,02	5,01	5,14	5,35	4,71	4,82

Tabela 37. Udział części mowy w tekstach poszczególnych powieści
(uszerzeganie według kolejności powstania)

Część mowy	Udział procentowy w tekstach poszczególnych powieści											
	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
Rzeczownik	24,37	25,52	27,47	26,32	26,04	25,49	25,96	26,17	25,00	23,81	28,85	26,03
Czasownik	22,05	21,76	21,57	22,20	21,53	22,34	21,49	22,21	23,21	24,70	21,87	24,07
Przymiotnik	6,65	7,99	7,34	6,43	6,67	6,47	6,58	5,91	6,06	4,43	7,07	5,40
Liczebnik	1,53	1,58	1,46	1,51	1,55	1,52	1,43	1,66	1,57	1,53	1,24	1,64
Zaimek	13,72	13,45	13,49	13,94	13,75	14,14	13,94	12,98	14,05	14,84	12,68	13,40
Przysłówek	3,69	3,64	3,20	3,56	3,07	3,37	3,39	3,62	3,71	3,28	3,14	3,09

Tabela 38. Udział części mowy w tekstach poszczególnych powieści
(uszerzeganie według długości tekstu)

Część mowy	Udział procentowy w tekstach poszczególnych powieści											
	As.	LtD	NH	Zar.	SK	MwO	WZ	Dach.	Usk.	Rot.	SH	RCh
Rzeczownik	25,52	25,00	26,32	25,49	24,37	28,85	23,81	26,04	27,47	26,17	25,96	26,03
Czasownik	21,76	23,21	22,20	22,34	22,05	21,87	24,70	21,53	21,57	22,21	21,49	24,07
Przymiotnik	7,99	6,06	6,43	6,47	6,65	7,07	4,43	6,67	7,34	5,91	6,58	5,40
Liczebnik	1,58	1,57	1,51	1,52	1,53	1,24	1,53	1,55	1,46	1,66	1,43	1,64
Zaimek	13,45	14,05	13,94	14,14	13,72	12,68	14,84	13,75	13,49	12,98	13,94	13,40
Przysłówek	3,64	3,71	3,56	3,37	3,69	3,14	3,28	3,07	3,20	3,62	3,39	3,09

W celu wykazania różnic lub podobieństw w doborze leksyki analizie poddano poszczególne kategorie części mowy, ale ze względu na obfitość materiału nie wzięto pod uwagę całości słownictwa. Nie ograniczono się również do 100 pierwszych leksemów z list rangowych, gdyż takie postępowanie jest uzasadnione, zdaniem autorki, w przypadku tekstów tej samej długości, a badane powieści różnią się pod tym względem. Badanie objęło zatem leksykę bardzo częstą oraz bardzo rzadką z określonych kategorii²³⁹.

Mimo że kategoria bardzo częsta charakteryzuje się największym stopniem powtarzalności leksyki, to autorce niniejszej rozprawy interesujące wydało się dokonanie oglądu tej grupy słownictwa ze względu na możliwość pozyskania informacji nie tylko o leksyce wymuszonej systemem gramatycznym, ale i o predylekcjach twórcy. Analiza form bardzo częstych miała zatem na celu wskazanie, w jakim stopniu wyrazy należące do tej grupy były powielane w kolejnych tekstach pisarza i czym to było podyktowane. Ponadto z uwagi na panujące przekonanie, że nie można się ograniczać w analizie tylko do obserwacji słownictwa o najwyższych częstościach, w badaniach uwzględniono również leksykę bardzo rzadką²⁴⁰. Ogląd tej grupy wyrazów powinien także dostarczyć wiedzy o upodobaniach i preferencjach autorskich i wskazać, w jakim stopniu Jeż wyzyskiwał nowe słownictwo, tworząc kolejne powieści bałkańskie, był oryginalny i odznaczał się inwencją twórczą.

²³⁹ Dokonując podziału na poszczególne kategorie częstości, odwołano się do ustaleń zaproponowanych przez I. Pałucką-Czerniak w pracy pt. *Stabilność i wariantywność języka protokołów...* Procedura badawcza polegała na wydzieleniu w obrębie danej części mowy najpierw kategorii częste i rzadkie. Następnie kierując się średnią frekwencją hasła, ustalono w ich obrębie: hasła rzadkie i bardzo rzadkie oraz częste i bardzo częste. Dokładne dane znajdują się w odpowiednich tabelach, zamieszczonych w podrozdziałach opisujących poszczególne części mowy.

²⁴⁰ Badacze wielokrotnie wskazywali, że wyrazy o najwyższych rangach i najwyższej frekwencji tworzą zazwyczaj znaczny procent tekstu, ale nie przekłada to się na bogactwo otrzymanych informacji. Z tego też względu zwracali uwagę na konieczność obserwacji nie tylko warstwy słownictwa bardzo częstego i częstego, ale też leksyki o mniejszej frekwencji (zob. np. T. Smółkowa, *op. cit.*, s. 87-90; E. Rudnicka-Fira, *Słownictwo „Dziadów” Adama Mickiewicza...*, s. 53).

4.1. Rzeczowniki

Rzeczowniki stanowią najliczniejszą grupę haseł w słownikach leksyki pełnoznaczej, natomiast w tekstach – jest nieco inaczej, gdyż w jednej powieści (WZ) to czasowniki mają w tekście większy udział procentowy niż rzeczowniki. Można jednak stwierdzić, że prawie wszystkie badane teksty charakteryzują się znacznym nasyceniem rzeczownikami. Udział procentowy tej części mowy w słowniku poszczególnych utworów waha się między 40,46% a 45,10%, przy czym najwięcej odnotowano ich w powieściach najdłuższych (SH, RCh), a najmniej – w najkrótszych (LtD, As., NH). Na tle innych utworów (biorąc pod uwagę wartość wskaźnika w stosunku do długości tekstu – zob. tabela 36) większe bogactwo leksykalne pod tym względem prezentują ponadto MwO, Zar., a mniejsze – Usk.

Nieco inaczej przedstawia się udział procentowy rzeczowników w tekście. Największym udziałem charakteryzują się MwO, Usk., a najmniejszym – WZ, SK.

Jeśli chodzi natomiast o miejsce rzeczowników na listach rangowych, to zajmują one miejsca zazwyczaj poza pierwszą dziesiątką: SK (33. ranga), As. (27. ranga), Usk. (24. ranga), NH (24. ranga), Dach. (27. ranga), Zar. (17. ranga), SH (32. ranga), Rot. (10. ranga), LtD (25. ranga), WZ (30. ranga), MwO (14. ranga), RCh (29. ranga).

Zgodnie z przyjętymi na wstępie założeniami, w celu porównania preferencji pisarza w doborze tej części mowy oglądowi poddano kategorię rzeczowników bardzo częstych oraz bardzo rzadkich z poszczególnych utworów. Tabela 39 zawiera dane o wszystkich kategoriach dla poszczególnych powieści bałkańskich.

4.1.1. Rzeczowniki bardzo częste

Kategorię rzeczowników bardzo częstych z dwunastu powieści południowosłowiańskich tworzy 2028 wyrazów, użytych w sumie 141 801. Stanowi to około 4,70% ogólnej liczby rzeczowników i 46,50% ich użycie w tekście. Z 2028 jednostek składających się na tę kategorię zostało

Tabela 39. Liczba rzeczowników bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych w słownikach poszczególnych powieści

Tytuł	Rzeczowniki bardzo rzadkie		Rzeczowniki rzadkie		Rzeczowniki częste		Rzeczowniki bardzo częste		Ogólna liczba rzeczow- ników	Liczba wystąpień rzeczow- nika	Średnia frekwencja rzeczow- nika
	f	liczba	f	liczba	f	liczba	f	liczba			
SK	$f \leq 2$	1 888	$2 < f \leq 5$	570	$5 < f \leq 18$	403	$f > 18$	149	3 010	14 344	5
As.	$f \leq 2$	1 346	$2 < f \leq 4$	309	$4 < f \leq 12$	313	$f > 12$	113	2 081	7 980	4
Usk.	$f \leq 2$	2 159	$2 < f \leq 8$	1 172	$8 < f \leq 30$	563	$f > 30$	196	4 090	30 802	8
NH	$f \leq 2$	1 628	$2 < f \leq 5$	508	$5 < f \leq 18$	364	$f > 18$	134	2 634	12 712	5
Dach.	$f \leq 2$	2 350	$2 < f \leq 7$	1 032	$7 < f \leq 27$	554	$f > 27$	191	4 127	27 686	7
Zar.	$f \leq 2$	1 900	$2 < f \leq 5$	527	$5 < f \leq 19$	415	$f > 19$	136	2 978	14 746	5
SH	$f \leq 3$	3 618	$3 < f \leq 9$	1 123	$9 < f \leq 39$	792	$f > 39$	245	5 778	52 573	9
Rot.	$f \leq 2$	2 291	$2 < f \leq 7$	992	$7 < f \leq 30$	582	$f > 30$	171	4 036	29 719	7
LiD	$f \leq 2$	1 439	$2 < f \leq 4$	321	$4 < f \leq 15$	352	$f > 15$	131	2 243	10 056	4
WZ	$f \leq 2$	1 792	$2 < f \leq 6$	637	$6 < f \leq 22$	407	$f > 22$	156	2 992	17 535	6
MwO	$f \leq 2$	2 028	$2 < f \leq 6$	701	$6 < f \leq 23$	439	$f > 23$	154	3 322	19 064	6
RCh	$f \leq 3$	3 530	$3 < f \leq 11$	1 309	$11 < f \leq 50$	822	$f > 50$	252	5 913	67 572	11
Łącznie		25 969		9 201		6 006		2 028	43 204	304 789	

wyodrębnionych 600 haseł²⁴¹. Spośród nich tylko 18 (tj. 3%) zostało odnotowanych w jednym utworze, przy czym analizie poddane zostały także inne kategorie częstości. Zauważalna jest zatem duża powtarzalność leksyki najczęstszej. Do grupy wyrazów, które pojawiły się tylko w jednej powieści, należą: *major*, *rotmistrz* (SK), *cudotwórca*, *ekskwestor* (As.), *signorita* (Usk.), *dachije*, *kirdżali*, *mułta* (Dach.), *mister* (Zar.), *freiherr*, *hercog*, *patarenin*, *patarenizm*, *województwo* (SH), *czyflik* (Rot.), *czytelnia*, *milazim* (WZ), *far* (RCh):

- *major*, *rotmistrz* – to, że w innych utworach południowosłowiańskich brak stopni wojskowych, które zostały odnotowane tylko w SK, wynika z odmienności tej powieści w stosunku do pozostałych (zob. ustalenia dotyczące podstawy materiałowej tej rozprawy).
- *cudotwórca* – tak nazywa się w As. św. Dymitra z cudownego obrazu; jeden z przedstawionych w powieści epizodów dotyczy kradzieży ikony św. Dymitra.
- *ekskwestor* to użyte w As. określenie wobec przedstawiciela warstwy wpływowych Bułgarów w Konstantynopolu: „Takiem było wybrane grono, w którym ogniskowało się towarzyskie życie zamieszkałych w Konstantynopolu Bułgarów. Składało się ono u swego szczytu z jednego ekskwestora, z dwóch senatorów i z jednego szambelana, ludzi niemłodych, pożenionych i otoczonych rodzinami” (As. 83). Do domów tych dostojników schodziła się wieczorami żadna kariery młodzieży bułgarska. Wśród nich znalazł się także Asan i jego brat Piotr.
- *signorita* – forma grzecznościowa używana we Włoszech wobec pań; wybranką serca Dżordża – głównego bohatera Usk. była wenejczanka Annuncjata.
- *dachije* ‘okręgi administracyjne’²⁴²; „»Dachije« były to okręgi administracyjne, na jakie jańczary dzielili prowincję, w celu ułatwienia sobie pobierania z takowej dochodów, do jakich pretensje rościli” (Dach. I 196); tytuł utworu został zaczerpnięty od tego wyrazu.

²⁴¹ Do wyodrębnienia haseł posłużono się programem Microsoft Excel.

²⁴² S. Stachowski, *op. cit.*, s. 204.

- *kirdżali* ‘zbójnik turecki’²⁴³; w Dach. jest mowa o oddziałach tworzonych przez Turków z tej grupy ludzi: „Niemcy formowali z mieszkańców oddziały ochotnicze, tak zwanych *frajkurów*, wielce im pomocnych. Turcy, w celu zneutralizowania takowych, formowali oddziały *kirdżałich*. Do tamtych szła młodź, poczuwająca w piersiach święty ogień miłości *otaczbiny*, do tych zbieranina najohydniejsza, rabusie z Turcyi całej, muzułmanie różnej porody i chrześcijanie rozmaitych obrządków, nie mający na widoku żadnego celu politycznego, ani religijnego, jeno *placzkę* (rabunek)” (Dach. I 17).
- *mułła* ‘sędzia’²⁴⁴; jedną z postaci Dach. jest mułła Jussuf, który popadł w konflikt z paszą Mustafem.
- *mister* ‘pan; forma grzecznościowa używana w krajach anglosaskich w odniesieniu do mężczyzn, zwykle w połączeniu z nazwiskiem lub tytułem urzędowym’ (SWO 728); jedną z postaci Zar. jest Anglik Wayton.
- *freiherr* ‘1. w średniowieczu w Niemczech: tytuł panów feudalnych podległych bezpośrednio suzerenowi; 2. od XV w.: tytuł szlachty niemieckiej równoznaczny z tytułem barona’ (SWO 364); jedną z postaci SH jest Eberhard von Windeck.
- *hercog* ‘książę’ – w SH przedstawiono walkę o władzę, w tym dążenia Stefana Chranicza do zdobycia hercogskiej korony:

[...] w uroczystym pochodzie udał się Stefan z Heleną do kościoła nowego i w uroczystym pochodzie zeń wyszedł. Wszedł wojewoda w kołpaku, z buzdyganem w rękę, wyszedł monarchą – hercogiem świętego rzymskiego cesarstwa – udzielnym panem hercogstwa świętego Sawy, w koronie, z berłem. Metamorfozy tej dokonał na nim biskup Tomasini w imieniu ojca świętego, z poruczenia cesarza Fryderyka III. Wręczył mu dyplom z cesarskimi podpisami i pieczęciami, włożył mu koronę na głowę i berło w rękę, pomazał olejem z puszki srebrnej i pokropił wodą święconą. Toż samo uczynił na osobie Heleny. Związał ich na nowo niejako węzłem trzykroć świętym. Pobłogosławił na panowanie. Stał się *hercog słowiański* (SH IV 196).

²⁴³ *Ibidem*, s. 210.

²⁴⁴ *Ibidem*, s. 212.

- *patarenizm* – ‘nauka sekciarzy patarenów’, członka sekty religijnej funkcjonującej w Bośni nazywano *patareninem*; „W epoce powieści naszej, na teatrze na którym się dramat powieściowy rozwija, nazywano ich Patarenami. Nazwa ta dostała się im stąd, że odrzucając obrządki religijne i hierarchię kościelną, kult cały ześrodkowywali w modlitwie Pańskiej, domagając się od ludzi cnoty czynnej w życiu” (SH I 102-103).
- *województwo* – jednostka administracyjna funkcjonująca w Bośni; „Kraj, we względzie administracyjnym, dzielił się na prowincje, noszące trojake miana: jedne zwały się baństwami, drugie województwami, trzecie kneźstwami i zostawały pod zarządem banów, wojewodów i kneziów” (SH I 20).
- *czyflik* ‘folwark’; „Wyraz »czyflik« oznacza folwark” (Rot. 68); w Rot. przedstawiono m.in. czyflik Rustema i Mehmeda.
- *czytelnia* – akcja WZ dotyczy działalności konspiracyjnej młodych bułgarskich bojowników Stojana, Nikoły, Stanki i Piotra, a miejscem ogniskującym ich poczynania była m.in. czytelnia:

Poza granicami państwa Otomańskiego, w Bukareszcie, w Belgradzie i gdzie indziej działały komitety, tytułujące się centralnemi. rewolucyjnemi, narodowymi ligi macedońskiej, słowiańskimi itp. Oddziaływały one na umysły, lecz nie bezpośrednio. Pisma ich, odezwy, manifesty czytały się, ale jako wskazówki jeno, przyjmowane w sensie doradczym. Czynność właściwa odbywała się w kraju pod okiem tureckim, ogniskując się po miastach, bądź w szkole, bądź w kościele, bądź też w czytelnii, jeżeli gdzie była (WZ 32).

- *milazim* – nazwa stopnia w wojsku tureckim odpowiadającego najniższemu stopniowi oficerskiemu w armiach europejskich:

Pierwszy, co wszedł, miał na sobie mundur oficerski, na piersiach ryngraf, przy boku szablę krótką, za pasem rewolwer, na głowie fez czerwony z kutasem regulaminowym, na nogach pantofle z zapiętkami. Inni odzieżą wydawali szeregowców, a pomiędzy nimi jeden wedle naszywek zdradzał osobistość, przewodniczącą w dziesiątku i tytułowaną z racji tej onbaszi, tak samo jak wedle oznak w oficerze rozpoznać można było milazima, odpowiadającego stopniem najniższemu stopniowi oficerskiemu w armiach europejskich (WZ 8).

- *far* – rodzaj małego państewka w Albanii: „Naród rozpadał się na drobne, mające na czele swoim jedne wodzów obieralnych, drugie książąt dziedzicznych państewka – farami zwane, które się niekiedy, ku obronie wspólnej, ze sobą łączyły i gdy potrzeba obrony przemięła, powracały do stanu pierwotnego” (RCh I 1-2).

Zaprezentowane wyrazy z uwagi na ich wysoką frekwencję w jednych powieściach, a brak w innych tekstach, należy zaliczyć do słownictwa tematycznego poszczególnych utworów²⁴⁵.

Pozostałe 582 rzeczowniki (tj. 97%) pojawiły się przynajmniej w dwóch utworach, ale należy zaznaczyć, że niektóre z nich z różną częstością. Grupę natomiast rzeczowników, które zostały odnotowane w każdej powieści i we wszystkich przynależą do kategorii bardzo częstych, tworzy 35 leksemów. Stanowią one 16,38% użyc wszystkich rzeczowników w tekstach. Są to: *chwila, cel, czas, człowiek, dom, droga, drzwi, dzień, głos, głowa, góra, koniec, miasto, miejsce, ojciec, oko, pan, postać, powód, prawo, ramię, raz, ręka, rodzaj, rok/lata, rozmowa, rzecz, słowo, sposób, sprawa, strona, ton, ucho, wyraz, wzgląd*. Wśród nich znalazły się rzeczowniki wskazywane przez badaczy jako bardzo częste w prozie artystycznej. Są to wyrazy występujące na ogół niezależnie od tematyki tekstu. Należą do nich: określenia ludzi, w tym wskazujące na relację pokrewieństwa (*człowiek/ludzie, ojciec, pan*), nazwy części ciała (*głowa, oko, ręka, ramię*), określenia zabudowań i elementów mieszkania (*dom, drzwi*), wyrazy oznaczające desygnaty o różnych stopniach konkretności (*góra, miasto*), określenia czasu (*chwila, dzień, rok/lata*) oraz wyrazy abstrakcyjne (*czas, miejsce, sprawa, strona*), wśród których znalazły się hasła właściwe tylko prozie (*głos, koniec, słowo*)²⁴⁶.

²⁴⁵ Słownictwo tematyczne – wyrazy niegramatyczne, odznaczające się największą frekwencją w tekstach danego autora, stylu funkcjonalnym itd. Ustalamy je, szukając wyrazów o najwyższych częstościach w tekstach danego autora (zob. np. J. Sambor, *Językoznawstwo statystyczne dla pracowników informacji naukowej*, Warszawa 1978, s. 83; W. Miodunka, *Swoistość słownictwa tematycznego*, „Język Polski” 1976, z. 3, s. 180-186).

²⁴⁶ Por. J. Sambor, *Słownictwo bardzo częste w pięciu stylach współczesnej polszczyzny pisanej (II)*, „Poradnik Językowy” 1974, nr 10, s. 533-534; I. Kamińska-Szmaj, *op. cit.*, s. 29.

Poza tymi wymienianymi przez badaczy leksemami pojawiły się w omawianej grupie 35 rzeczowników bardzo częstych także inne niż podane powyżej wyrazy abstrakcyjne (*cel, postać, powód, prawo, raz, rodzaj, rozmowa, rzecz, sposób, ton, wyraz, wzgląd*), a także nazwy części ciała (*ucho*) czy określenia elementów z otaczającej rzeczywistości (*droga*). Trzy z nich (*droga, prawo, raz*) zaliczane są do wchodzących w skład słownictwa o powszechnym użyciu. Według Ireny Kamińskiej-Szmaj tego typu leksyka nazywa „podstawowe zjawiska, bardzo ogólne, wspólne wszystkim ludziom i związane przede wszystkim z ich działalnością społeczną”²⁴⁷. Oprócz tych wyrazów badaczka zalicza do tej grupy także: *świat, wojna, czas, rok/lata, miejsce, koniec, strona, życie, miasto, wypadek, ziemia*. Słownictwo to zostało również odnotowane w powieściach Jeża, stanowiąc przede wszystkim kategorię bardzo częste (*czas, rok/lata, miejsce, koniec, strona, miasto*) lub częste (*świat, wojna, życie, ziemia*). Pisarz chętnie zatem korzystał z tych wyrazów, a ich pojawienie się w poszczególnych powieściach stanowi potwierdzenie niezbędności tego typu leksyki w utworach odwzorowujących otaczającą rzeczywistość²⁴⁸.

W tabeli 40 przedstawiono rzeczowniki mające najwyższe rangi w poszczególnych powieściach południowosłowiańskich Jeża²⁴⁹.

Poza wymienionymi wcześniej rzeczownikami, które uznano za słownictwo tematyczne poszczególnych utworów, do grupy tej należy też włączyć inne wyrazy, które osiągnęły wysokie rangi w konkretnych utworach Jeża, a w innych nie były używane zbyt często, np. *huzar, wachmistrz* (SK); *ojczyzna, brat* (As.), *baron, zakonnik, łódź* (Usk.), *kajmakan* (NH), *mułta, janczar, raja* (Dach.), *doktor, mudir* (Zar.), *król, wojewoda* (SH), *pasza, bej* (Rot.), *ban, hrabina* (LtD), *baba, zaptije, aga* (WZ), *księżna, cesarz, hrabia, markiz* (MwO), *pasza, książę, sułtan, padyszach* (RH). W związku z tym, że fabuła większości analizowanych powieści Jeża dotyczy walki krajów południowosłowiańskich o wyzwolenie spod jarz-

²⁴⁷ I. Kamińska-Szmaj, *op. cit.*, s. 47.

²⁴⁸ Leksyka ta zostanie omówiona w dalszej części pracy.

²⁴⁹ Ze względu na obfitość materiału nie prezentuje się wszystkich rzeczowników bardzo częstych z poszczególnych powieści południowosłowiańskich Jeża, lecz wyrazy mające rangi od 1 do 15.

Tabela 40. Rzeczowniki o najwyższej frekwencji w poszczególnych powieściach bałkańskich T.T. Jeża
(do 15. pozycji na liście rangowej)*

Ranga	Tytuł											
	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
1.	huzar	człowiek	oko	oko	człowiek	doktor	człowiek	pasza	człowiek	oko	księżna	pasza
2.	panna	lud	człowiek	głowa	oko	oko	oko	człowiek	oko	człowiek	cesarz	oko
3.	człowiek	ojczyzna	ręka	ręka	ręka	człowiek	głowa	oko	ban	głowa	pan	książę
4.	ręka	brat	chwila	człowiek	głowa	głowa	król	głowa	ręka	ręka	hrabia	głowa
5.	raz	chwila	głowa/ wyraz	kobieta	pasza	pasza	ojciec	bej	góra	baba	oko	człowiek
6.	czas	góra	czas	raz	raz	raz	czas	syn	rzecz	dom	markiz	sultan
7.	oko	ojciec	ojciec	wyraz	góra	ręka	ręka	raz	czas	raz	hrabina	baba
8.	wach- mistrz	czas/oko	góra	czas	czas	mudir	raz	czas	głowa	dziw- czyna	człowiek	ręka
9.	dom	raz	baron	chwila	mułta	wyraz	rzecz	ręka	raz/strona	syn	głowa	padyszach
10.	głowa	cerkiew	raz	droga	słowo	pan	cesarz	chwila	wyraz	wyraz	czas	czas
11.	chwila/ koń	ręka	kobieta	góra	chwila	chwila	słowo	niewiasta	hrabina	pasza/ zapti	rzecz	raz
12.	serce	głowa	strona	głos/ sposób	sposób	czas	wojewoda	dzień	chwila	chwila	chwila	dzień
13.	rok	obraz	zakonnik	kajmakan	janczar	rzecz	syn	rzecz	dzień	rzecz	czas	ojciec
14.	miejsce	strona	miejsce	miejsce	droga/ wyraz	sposób	pan	ojciec	słowo	czas	raz	koń
15.	pan	dzień	łódź	strona	raja	dzień	chwila	sposób	droga	aga	koń	droga

* W niektórych rubrykach znajdują się dwa rzeczowniki. Jest to podyktowane odnotowaniem na listach rangowych poszczególnych powieści dwóch wyrazów o takiej samej randze.

ma tureckiego, znaczną część wymienionego słownictwa tematycznego stanowią wyrazy pochodzenia obcego. W tej grupie warto też zwrócić uwagę na słownictwo tematyczne As. Wysoka częstość użycia wyrazu *ojczyzna* może być podyktowana szczególnym charakterem tej powieści. Przypomnijmy, że badacze zwracali uwagę, iż stanowi ona swoisty manifest polityczny, w którym doszły do głosu poglądy pisarza związane z mającym się rozpocząć wkrótce powstaniem. Twórczość prozatorską traktował zresztą Jeż jako środek, umożliwiający mu poprzez wyrażanie własnych poglądów oddziaływanie na mentalność społeczeństwa, kształtowanie ich przekonań, postaw patriotycznych.

Interesujące jest to, że na początku żadnej z list rangowych nie znalazł się wyraz *pan*, mimo że zdaniem badaczy jest to najczęstszy w prozie artystycznej rzeczownik²⁵⁰. Należy jednak dodać, że w każdej powieści osiągnął na tyle wysoką frekwencję, że zalicza się go do kategorii bardzo częste.

Pośród leksyki bardzo częstej najwyższą frekwencją we wszystkich powieściach bałkańskich odznacza się rzeczownik *oko*²⁵¹, mimo że tylko trzy razy wystąpił na początku list rangowych poszczególnych utworów (Usk., NH, WZ). Bardzo wysoka częstość tego hasła w prozie Jeża wynika przede wszystkim z jego udziału we frazeologii²⁵². Wyraz ten stał się przez wieki podstawą przebogatej frazeologii, przysłów, maksym i sentencji funkcjonujących w polszczyźnie, co znalazło odzwierciedlenie także w prozie Jeża. Należy przy tym dodać, że rzeczownik ten, podobnie jak i inne nazwy części ciała, to wyraz wieloznaczny. Pisarz używał go także w różnych znaczeniach. Jako określenie narządu wzroku u ludzi pojawia się on dość często w opisie postaci, w stworzonych przez Jeża kreacjach bohaterów. Zdaniem D. Ossowskiej w przedstawionych przez pisarza

²⁵⁰ J. Sambor, *Słownictwo bardzo częste...*, s. 533.

²⁵¹ Konstatacja ta została poczyniona na podstawie zbiorczej listy haseł, której część została przedstawiona w tabeli 41.

²⁵² Według np. J. Sambor, wysoka frekwencja takich wyrazów, jak *ręka*, *noga*, *oko*, *głowa*, *góra*, jest podyktowana tym, że są one bardzo często składnikami związków frazeologicznych (J. Sambor, *Słownictwo bardzo częste...*, s. 534).

opisach ludzkich twarzy dominuje motyw oczu charakterystyczny dla tradycji romantycznego traktowania fizjonomiki²⁵³:

Twarz jej zapalała. Oko się zaiskrzyło. Gładkie jej czoło ściągnęło się lekkimi bruzdami zmarszczków, które nieregularnymi złamaniami nasunęły nad oczy śliczne łuki jej brwi (As. 198).

Oko jej połyskiwało jakimś odbłaskiem brylantowym, czoło jaśniało jakąś aureolą, warkocz nad czołem formował koronę, która jej jakąś posągową nadawała powagę (Usk. II 38).

Ta, co jaszmak zrzuciła, była to kobieta – jak się mówi – nie pierwszej młodości, nie nader piękna, niestara jednak, ani brzydka. Lat mogła liczyć trzydzieści mniej więcej, cerę miała zdrową, oczy czarne, usta mięsiste i czerwone, brwi duże, czoło niskie, warkocz gruby, kształty ciała wydatne, dobrze zaokrąglone i jędrne (NH 36).

Jeśli chodzi o inne użycie wyrazu *oko* przez Jeża, to Doroszewski odnotował, że pisarz zastosował go również w odniesieniu do miary płynów i ciał sypkich, a także jako nazwę naczynia: „I ók dziesięć prochu” (Usk. III 172); „Opisywano naprzód dostatki: pola ornego tyle a tyle, pod lewadami tyle, pod winnicami tyle, drzew morwowych zagon cały, ogrodowi miary niema, bydła, koni, owiec, świnek moc ogromna, pasieki pni sto, *swiły* (jedwabiu) na sprzedaż coroczną ók mnóstwo, *raki* i śliwowica w piwnicy beczkami starzeje się i mocy nabiera; a co w domu naczyń miedzianych! a jakie tam porządki!” (Dach. I 61).

Na drugim miejscu listy zbiorczej znalazł się również dość często używany w prozie artystycznej wyraz *człowiek* (został on odnotowany na początku czterech list rangowych – As., Dach., SH, LtD). Jego wysoka frekwencja w analizowanych tekstach stanowi potwierdzenie językowego antropocentryzmu, o którym Ryszard Tokarski wypowiadał się w następujący sposób: „językowy antropocentryzm, uznanie człowieka za najważniejszy i najlepszy składnik tego świata, jest właściwością nie tylko języka polskiego i nie tylko języków europejskich”²⁵⁴.

²⁵³ D. Ossowska, *op. cit.*, s. 215.

²⁵⁴ R. Tokarski, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Współczesny język polski*, s. 367.

Kolejne miejsca na zbiorczej liście haseł przedstawia tabela 41. Z danych w niej zamieszczonych wynika, że w prawie wszystkich powieściach południowosłowiańskich Jeża rzeczowniki odznaczające się najwyższą frekwencją na liście zbiorczej przynależą do kategorii bardzo częste. Wśród zaprezentowanego słownictwa na uwagę zasługuje jednak wyraz *pasza*. Mimo że należy on do rzeczowników odznaczających się najwyższą frekwencją w powieściach bałkańskich, to nie pojawił się w żadnym utworze. Można go zatem uznać za słownictwo tematyczne określonych tekstów, charakteryzuje go bowiem wysoka frekwencja w jednych utworach, a niska czy też jego brak w innych. Wyraz ten, oznaczający wysokiego dostojnika imperium osmańskiego, zajmuje np. pierwsze miejsce na liście rangowej rzeczowników z Rot. Tak wysoką jego pozycję można tłumaczyć tym, że powieść przedstawia dzieje poturczonych rodów serbskich i ich zabiegi o tytuły oraz majątek i uznawana jest za „najpełniejsze zwierniactwo turkoznawczej erudycji”²⁵⁵ Jeża. Ze względu na zasadę prawdopodobieństwa *pasza* nie został jednak użyty w As., którego akcja rozgrywa się w XII w. i dotyczy wyzwolenia Bułgarii spod władzy Konstantynopola.

Reasumując, mimo że poszczególne utwory Jeża odznaczają się dużą powtarzalnością leksyki bardzo częstej, to charakteryzuje je również swoiste zróżnicowanie wynikające głównie ze specyfiki tematycznej. Świadczy to z jednej strony o schematyzmie i bazowaniu przez pisarza na określonej grupie słów. Z drugiej zaś – należy zauważyć, że tylko część słownictwa odznaczającego się najwyższą frekwencją w tekstach Jeża jest wspólna z leksyką bardzo częstą innych autorów. W tym wypadku można zatem mówić również o przejawach oryginalności pisarza, wynikających m.in. z podjęcia tematyki dotąd nieobecnej w takim stopniu na gruncie literatury polskiej.

4.1.2. Rzeczowniki bardzo rzadkie

Odwołując się do poczynionych ustaleń we wstępie rozdz. 3 w części II, oglądowi poddano także rzeczowniki należące do kategorii bardzo

²⁵⁵ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 92.

rzadkie. Kategorię rzeczowników bardzo rzadkich z dwunastu powieści południowosłowiańskich tworzą wyrazy z przedziału frekwencji 1-3, których zanotowano 25 969. Stanowi to 60,11% ogólnej liczby rzeczowników i 11,46% ich użycie w tekście. Z 25 969 jednostek składających się na kategorię bardzo rzadkie zostało wyodrębnionych 11 579 haseł. Spośród nich 5429 wyrazów zostało odnotowanych tylko w jednej powieści (analiza została jednak przeprowadzona tylko w obrębie tej kategorii), a 6150 haseł pojawiło się w słownikach przynajmniej dwóch utworów. Dane te potwierdzają spostrzeżenia innych badaczy co do znacznego udziału wyrazów o niskich częstościach w słownikach powieści²⁵⁶. Wiadomo jednak, że frekwencja tego typu leksyki jest z kolei niższa w tekstach. Pokazała to też analiza rzeczowników, które zostały odnotowane tylko raz i w dodatku w jednej powieści. Ich liczba wyniosła 3558, co stanowi 8,23% ogólnej liczby rzeczowników i tylko około 1,17% ich użycie w tekście. Ogromną większość tekstu pokrywa zatem słownictwo o wyższych częstościach.

Do rzeczowników, które zostały odnotowane tylko raz i w dodatku w jednej powieści, należą: abstrakcja_05; abstynencja_06; adherent_07; admirowanie_07; adopcja_03; adoracja_02; adorator_03; adulacja_05; aerolog_05; aerologia_05; afekt_07; afront_08; aga-delibas_09; agentka_03; aglomeracja_07; akafist_010; akatolik_07; akcesorium_03; aklimatyzowanie_012; akompaniamentka_08; aktualność_012; akuratność_01; akustyka_03; alabaster_05; albanizm_012; alchemik_07; alfa_06; algebra_010; alkierz_07; alternata_011; amalgamat_08; amatorka_07; ambaras_04; ambra_04; ambulans_010; amnestia_05; amorek_07; amortyzacja_02; amputacja_06; ananas_06; anarchia_07; anatom_07; anatomia_06; anielskość_06; anioł-opiekun_01; anioł-stróż_01; anioł-zbawca_01; annały_011; antecesor_011; antropofagia_07; antylopa_012; antynarodowość_02; apatia_08; aplikacja_07; apostołka_010; apostrofa_04; aprobowanie_011; apsownik_04; arabeska_08; archeolog-amator_01; archimandryta_05; arcydiakon_03; arcymistrz_07; argu-

²⁵⁶ Zob. np. J. Sambor, *Językoznawstwo statystyczne...*, s. 71.

mentacja_07; ariergarda_08; arkan_07; arogancja_01; arszenik_08;
 arteria_06; artyzm_01; arytmetyka_010; aspirantka_010; asumpt_07;
 asystent_05; atom_03; atrakcja_05; atrament_04; atrybut_012; auspi-
 cje_03; automat_08; automatyzm_011; autorament_07; autorka_07;
 badawczość_08; bagatelka_06; bagno_05; bajadera_02; bakałarz_06;
 bakarat_07; bakenbard_06; baletnik_05; balkonik_01; balonik_08; ba-
 łaban_012; bałagan_07; bałamutnik_07; bałamutność_08; bałwa-
 nek_012; bałwochwalstwo_07; banknot_01; bant_012; baraban_012;
 barbarzyństwo_03; barkarola_03; baronet_06; baronik_09; barono-
 stwo_011; baryłeczka_02; baryton_07; baszłyk_08; batyst_01; bawial-
 nia_010; bazgranina_012; bąbelek_07; beczenie_07; bednarz_01; be-
 galica_05; beglerbej_05; bejostwo_08; bekanie_07; benedykcja_07;
 benedyktyn_011; berłacz_07; bezbożnik_07; bezbożność_02; bezczel-
 ność_05; bezczeszczenie_012; bezdnia_05; bezecnik_012; bezgranicz-
 ność_012; bezimiennność_06; bezkrólewie_05; bezludzie_08; beznastęp-
 ność_07; bezpartyjność_02; bezpłciowość_012; bezprzytomność_05;
 bezrobocie_010; bezskuteczność_07; bezstronność_05; bezwarunko-
 wość_011; bezwład_08; bezwstydnik_07; bezżeństwo_03; bękart_05;
 biadanie_06; białoskórnik_07; białożór_012; biblioteczka_010; biedac-
 two_09; biedniatko_07; bielak_09; bielmo_012; biernota_07; bilans_01;
 bilistka_06; bisior_02; biskup-poeta_05; bisurmaństwo_07; bitność_02;
 biuralista_01; biurokracja_01; biwakowanie_012; bliźniak_08; bliźnię-
 ta_09; blokada_012; bluźnierca_02; błazeństwo_07; błędzenie_012;
 błyszczenie_02; błysnięcie_03; bogaczka_010; bogini_07; bogoboj-
 ność_011; bogumilizm_012; bokowisko_03; bokser_010; bombardo-
 wanie_010; bostandzi_05; bóżnica_04; brataneczek_011; brelok_01;
 brosza_06; brus_07; brutal_09; brutalstwo_09; bryk_06; brylancik_011;
 bryle_03; bryndza_06; brytan_05; brzękadefko_07; brzękadło_012;
 bufet_011; bukiecik_07; bukolika_011; bula_011; buldog_06; bulgota-
 nie_08; buła_07; bułgarożerca_02; buntowniczość_05; burda_09;
 burg_05; bursa_08; bursz_01; burta_06; burzenie_012; burzyciel_06;
 business_04; butla_01; buzia_08; byczek_08; bydlęcość_012; cało-
 kształt_010; całunek_012; całus_010; capstrzyk_01; carewicz_09;

caryca_03; cech_07; cechowość_01; celowanie_05; cembrzyna_08; cenność_07; cenobita_07; centym_010; cenzura_010; ceremonialność_012; cesarzewicz_012; cesarzówna_07; chałacik_010; chałupka_07; charakternik_010; chemik_07; cherlak_012; chichotanie_012; chlapanica_011; chlapanie_010; chlebek_012; chloroform_06; chlupot_012; chłodek_010; chłodzenie_012; chłopaczek_07; chłopczyca_08; chłopka_07; chłopstwo_05; chłystek_03; chochla_01; cholewka_01; chomąt_08; chów_02; chruściel_05; chryпка_012; chrzczenie_08; chuć_011; chwalba_06; chwytaч_07; chybkość_012; chybnienie_07; chytrzec_06; ciałko_07; ciałochrońca_07; ciągnięcie_012; ciecзka_010; ciekawiec_01; cielaczek_08; cielec_07; cieliczka_012; ciemięstwo_05; cienistość_07; cieplarnia_07; ciepławość_02; ciesiołka_03; cietrzew_012; ciętość_012; ciężarek_07; cięzenie_012; ciora_012; ciotunia_011; ciśnienie_06; ciżemka_010; ckliwość_04; cnotliwość_07; cofanie_07; credo_05; cudzysłów_05; cyferblat_05; cyganiątko_05; cyna_06; cynamon_05; cyngiel_06; cyrkulacja_05; cyrkulowanie_03; cyrograf_06; cyrylica_07; cytra_02; cywilista_01; cywilizator_07; czad_07; czambuł_07; czapa_04; czapka-niewidzianka_04; czara_07; czarapy_05; czarownik_07; cząбер_07; czciciel_07; czereda_01; czereśnia_05; czerwieniec_012; czerwień_012; czerwoność_01; czesanie_08; cześnik_011; człowieczność_011; człowiek-jednostka_01; czmychniecie_03; czobanka_07; czółko_07; czwartek_07; czynsz_07; czyszczenie_06; czytelniczka_05; ćwiartowanie_010; ćwierćgodzina_03; dandys_02; dawczyni_011; dąbczak_07; dąsanie_08; dbanie_07; debuszowanie_01; decepcja_07; defilowanie_07; definicja_06; deka_05; dekastер_01; deklamacja_01; deklarant_06; dekorowanie_07; delegatka_012; delicja_07; demagog_01; demonstrator_05; demoralizacja_02; denar_012; dentysta_012; denunciant_08; dependencja_07; depтак_011; deputat_05; deputowany_03; dera_05; derby_06; derkacz_012; desperacja_07; desperat_012; despocina_012; despotyzm_02; destrukcja_012; deszkiepcja_012; dialektyka_012; dieta_07; diugana_010; dławienie_012; dłużniczka_06; dmuchawica_07; dmuchawka_012; dobijanie_03; dobitka_011; dobosz-błazen_05; dobranie_07;

dobrochętność_02; dobroczynność_02; dobrotliwiec_07; dobycie_01; dochówek_07; dociekanie_03; docisk_012; dogena_03; dogmatyzm_05; dogryzek_06; dogrzewanie_012; dojrzewanie_07; doktrynerstwo_07; dokuczanie_04; dolanie_03; dolewanie_09; dołączenie_012; dołman_05; dołożenie_012; domiar_05; dominikanin_07; donica_07; donosicielstwo_010; donoszenie_012; dopilnowanie_03; dopłata_08; dopuszczanie_05; doradczyni_012; doradzanie_08; dorobkiewicz_012; dorywczość_01; dorzucanie_012; dosadność_011; dosiadanie_05; dostarczanie_01; dostarczycielka_03; dostatniość_08; dostawiciel_04; dostosowywanie_05; dostrzeżenie_011; dośpiew_012; dośrodkowość_011; dotyk_012; dowiezenie_012; doznawanie_012; dożywotność_07; drabka_08; drągalsztwo_01; drewienko_04; drgawka_07; driad_011; drobność_01; drogość_05; drogowskaz_012; drop_010; drucik_012; drukarnia_011; dryganie_05; drymba_03; drzewiec_02; drzewina_04; drzewko_012; dubas_010; dubeltówka_010; dubrowniczanie_07; duby_06; duda_07; duk_05; dula_05; dureń_01; durszlak_01; duszogubstwo_07; dwójca_05; dwuznacznik_08; dwuznaczność_04; dygnitarstwo_02; dygnitarzówna_08; dygotanie_011; dykcjonarz_07; dyktatura_03; dyktowanie_07; dynamit_010; dynasta_07; dyskutowanie_011; dysproporcjonalność_012; dystrybucja_08; dysymulacja_05; dysza_03; dywanik_07; dzbanuszek_012; dziadostwo_012; działobitnia_03; dziecinność_012; dzieciobójca_012; dziedziczenie_08; dziegieć_06; dziejopis_03; dzielność_05; dziennikarstwo_02; dzierlatka_07; dzierzganie_02; dziewa_012; dziewiczność_06; dziewojczyca_06; dzieża_07; dzikus_07; dzionek_09; dzi ryt_012; dziupla_011; dziwienie_010; dziwir_012; dziwoląg_08; dziwota_07; dziwowski_05; dzwonnica_07; dzwonnik_07; dźwirówka_05; dżamia_09; dżdża_01; dżentelmen_01; dżerwa_010; dżezmy_010; egoista_010; egzaltowanie_07; egzorcyzm_03; ekierka_04; eklerer_03; ekmekdži_06; ekscentryczka_01; ekscentryczność_01; ekscytacja_012; ekscytowanie_06; eks-dygnitarz_02; eks-gubernatorowa_012; ekskirdźali_05; ekskuza_03; ekspediowanie_07; ekspens_01; ekspozycja_012; eks-rajca_07; ekstradoradca_04; ekwitacja_01; elastyczność_012; elegia_08;

elektryczność_08; elektryzm_02; elementarz_07; elew_06; elewacja_012; elokwencja_07; emigracja_06; empiryzm_05; encyklopedia_07; epilog_07; epitet_07; epolet_06; era_04; erdredon_07; erudycja_07; estrada_09; etat_07; etnograf_01; etnografia_010; etnologia_06; europeizm_06; ewangelik_011; eks-pacjent_01; fabrykowanie_012; fachowość_012; fagas_06; fajerwerk_04; fakultet_06; falbana_01; falowanie_012; fałszerstwo_02; fałszerz_02; fałszowanie_07; fanaberia_07; fanatyk_07; fantasta_011; fantastyczność_08; farat_012; fartuszek_01; faska_01; fasolka_012; fatalność_07; faworyzowanie_012; febra_02; feniks_04; ferma_08; festyn_06; figurowanie_05; fikcja_04; filantrop_01; filia_011; filistynianin_012; finał_01; finta_01; fizjologia_01; fizjonomista_010; fizyczność_012; fizjologia_06; flacha_06; flanka_01; flankier_04; flądra_01; flegmatyczność_012; flet_01; fletrowers_05; flinta_011; floren_06; foch_07; fontaż_011; foremność_03; formalista_01; formowanie_010; formularność_06; formułka_01; forsa_07; fortepian_05; fortepianista_07; fosforyczność_03; fotografia_010; francuszczyzna_06; frasobliwość_012; frater_07; frędzla_04; fryzowanie_011; fundusik_07; furda_07; furfanteria_01; fus_010; futrowanie_01; gad_03; gadatliwość_012; gadulstwo_012; galarecianność_07; galernik_012; galop_07; galopek_011; galopka_011; galopowanie_011; galwanizm_02; gama_04; gamrat_07; ganienie_010; gap_07; gar_02; garderoba_010; gardlanka_07; garnec_011; gawieź_012; gawron_012; gaz_01; gazdarica_05; gąbka_02; gąsior_012; gbur_02; gdakanie_010; gderanie_01; genealogia_08; generalissimus_05; generalitety_01; geolog_03; germanizm_07; gerundium_07; gęstość_09; gibkość_01; gięcie_07; giętkość_012; gil_07; gilotyna_012; gimnastyczność_07; gips_01; gleba_07; glista_05; globus_06; glosa_03; głągolica_07; głoszenie_07; głuptas_06; głuśza_08; gminność_07; gniadosz_07; gnieceenie_011; gniewliwość_05; gniot_012; gnojowisko_06; godziwość_03; gol_08; goleń_07; gołoledź_07; gondolier_03; gorącość_010; gorczyca_07; gorliwiec_07; gorsecik_012; gorzała_05; gospodar_05; gospodarzenie_03; góralka_012; górka_012; grafiatko_011; grajek-cygan_05; gramatyk_06; grangarda_01; grenadier_012; grodzenie_03; grosik_02;

grożenie_04; groźność_04; gródeczek_03; gródek_07; grubiaństwo_01;
 grundwaga_012; gruntowanie_05; grywanie_010; grzechotnik_03; grze-
 szek_012; grzmocenie_01; grzmotnięcie_07; gubernium_011; gubie-
 nie_03; guwerner_02; guzdranie_012; gwałciciel_09; gwałcicielstwo_08;
 gwara_012; gwintowanie_08; gwintówka_05; gzems_010; gzysik_01;
 gzysowanie_012; haczka_03; haczysz_08; hajduczenie_05; hajduko-
 wanie_05; halerz_07; hałaśliwość_07; hałuszki_011; handgeld_07;
 handlarka_010; handzar_09; hańbiciel_010; harapnik_01; harcowa-
 nie_07; harcownictwo_012; harflarz_011; hartowność_05; hatisze-
 ryf_05; hecarz_03; helenizacja_08; herbowość_07; heretyczka_07;
 heroiczność_06; heroina_011; hiacynt_06; hierarchiczność_03; hipno-
 tyzm_012; hipokryzja_05; hipoteka_07; histeryk_06; holokaust_05;
 holowanie_01; homar_012; homeopatia_06; honoracjor_09; honoro-
 wość_01; horror_011; hosanna_07; gospodarowicz_012; hospodin_06;
 hultaj_02; hurkot_07; husytyzm_07; huzarstwo_01; hydrografia_04;
 idealność_08; igrek_06; igumen_05; ikonoklasta_02; iluminacja_05;
 iluzja_05; imanie_04; imperatorowa_07; impertynent_06; impreza_011;
 indolencja_012; indygnacja_08; indywidualność_01; innowator_03;
 inspekt_05; inspektorka_012; inspirator_011; instynktowość_05; in-
 stytut_02; intelektualność_012; intercyza_07; interesowność_06; inter-
 pelacja_012; intruzka_011; intuicja_012; inwazja_09; inwestytura_07;
 islamita_03; jabłuszko_01; jadalnia_010; jałmużnik_07; jałowiec_03;
 jałowość_03; jaskrawość_07; jasnowidzenie_04; jasnowidztwo_05; ja-
 strzębiec_07; jaszcz_07; jawność_07; jednolatek_05; jednolitość_07;
 jednoznaczek_02; jesiotr_011; jezioro_08; jędza_012; judaizm_02;
 junkier_07; juwenalia_07; kabała_07; kabina_06; kacerka_07; kacere-
 stwo_07; kaczę_08; kadzenie_012; Kaiser-huzar_01; kaktus_01; kale-
 czenie_012; kalendarz_05; kalifat_05; kalina_08; kalosz_02; ka-
 masz_012; kamera_011; kamerdyner_01; kamiławka_02; kamionka_012;
 kamizela_07; kamrat_07; kanarek_07; kanclerstwo_011; kanconeta_07;
 kanonier_012; kantynier_07; kapanina_01; kapelmistrz_07; kapica_07;
 kapiszon_05; kapłanka_010; kapryśność_012; kaptowanie_08; karafin-
 ka_06; karambol_06; karanie_012; karawaniec_012; karbunkuł_011;

karcenie_05; karczemka_05; karebatalion_02; karma_011; karmiciel-
 ka_012; karnacja_03; karniol_07; karosz_01; karp_011; kartaczowni-
 ca_05; kasyda_012; kastet_012; kasza_07; kaszlanie_07; kasztel_05;
 katakumby_010; katapulcista_012; katarakta_01; katecheta_07; katu-
 sza_07; kawalerskość_07; kawiarnio-restauracja_06; kawiarni_05; ka-
 wior_010; kawon_08; kazuistyka_07; kefalin_07; kępka_01; kiadyb-
 dżi_010; kichanie_010; kieliszeczek_010; kiełbasa_01; kier_012;
 kierezja_07; kinkiet_01; kismet_08; kitka_011; klaczka_012; klauzu-
 ra_07; klecenie_012; klejnocik_012; klępa_012; kloc_07; kluczenie_012;
 kluczyk_05; kluska_01; kładka_03; kłam_06; kłamca_012; kłapa-
 nie_011; kłonica_02; kłosek_06; kłótność_012; kłótnik_07; kłusowa-
 nie_012; kneżewina_05; kobiecina_07; kobiecisko_07; kobiecość_07;
 kobza_03; koc_01; kochaneczka_09; kochanica_011; koczokodan_07;
 koja_07; kojarzenie_010; kokieteria_07; kokon_010; kokosz_08; kolej-
 ka_012; kolektorstwo_07; koleżeństwo_012; koleżka-huzar_06; koli-
 ber_03; koligatka_011; kolistość_012; kolon_08; kolorysta_012;
 kolos_012; kołeczek_07; koło-taniec_05; komenderowanie_01; komen-
 tator_05; komeraż_07; komiwojażer_06; komizm_05; komorne_06;
 kompatriotka_02; kompetencja_05; kompetytor_07; kompilacja_02;
 komplancja_012; kompleksja_06; kompozycja_012; kompres_012;
 komunik_07; komunizm_01; koncepcja_07; kondotierizm_012; kondu-
 ita_07; kondukt_07; kondura_010; koneksja_05; konfesata_07; konfesjo-
 nał_011; konfiguracja_07; koniuszy_08; konkurencja_05; konkurent_012;
 konnica_05; konwiwencja_010; konotatnik_011; konowalstwo_012;
 konował_012; konsekwentność_07; konsens_07; konserwator_07; kon-
 serwowanie_07; konskrypcja_01; konsomacja_02; kontorsja_011; kon-
 tramarsz_04; kontrasygnowanie_011; kontrmarsz_012; kontrower-
 sja_03; kontrskarpa_03; kontuar_07; konwalia_012; konwersacja_06;
 konwikt_012; końcówka_010; kopista_01; korab_08; koralina_06; kor-
 delas_09; korespondent_06; koronomania_07; koronowanie_07; kor-
 sarka_012; korytarzyk_08; kosarz_012; kosowica_012; kostium_07;
 kostnica_012; koszałek_010; koszmar_08; kotlarstwo_010; kotlarz_06;
 kotlet_01; kotlinka_01; koturn_012; kozak_011; kozica_07; koźłoci-

na_010; kpiarz_06; kradzenie_012; krajczostwo_02; krajczy_011; kranie_011; kralica_07; krasomówca_04; kraszanka_08; krawat_011; krawiectwo_010; krągłość_012; kreatura_08; kredencarz_011; kredka_01; kreowanie_07; kresa_01; krewieństwo_012; krewniactwo_05; kręgielnia_03; krętowizna_07; krnąbrność_02; kropienie_08; krotochwila_06; królewiczowa_012; królewiczowskość_07; królewiczówna_012; królewieća_08; król-ojciec_05; królowanie_011; krtań_012; krupa_01; kruszec_07; kruszenie_07; krwawnik_01; krwiożerca_05; kryminalistyka_012; krynica_07; krystalizacja_07; krystalizowanie_07; krzątanie_04; krzesółko_010; krzykacz_012; krzyknięcie_09; krzywiżna_03; krzyżactwo_07; krzyżowanie_07; krzyżownik_02; księżnica_011; księgozbiór_011; księstwko_012; księżyna_07; kształtowanie_012; kucki_05; kuczka_04; kudeł_07; kufelek_012; kulbaka_05; kulczyk_07; kulfon_03; kunktator_03; kupczycha_012; kupidynek_02; kupowanie_06; kurczenie_010; kureczka_01; kurek_06; kurtyzana_03; kusiciel_07; kuśnierka_04; kutwienie_06; kwadracik_08; kwakanie_07; kwakier_06; kwarantanna_06; kwarta_012; kwartał_01; kwaterunek_07; kwef_03; kwestorstwo_02; kwękanie_012; kwiateczek_01; kwietnik_03; kwinta_011; kwit_07; kwoka_05; lafirynda_02; lakonizm_01; landsknecht_02; lanie_011; latarenka_08; lawenda_011; lazur_011; legalizowanie_08; legionista_010; legista_08; lejca_01; lektura_06; lemieszka_012; len_07; lennik_03; lep_07; lewada_05; lewica_012; leżysko_07; liberalizm_01; lichwiarz_06; liczko_07; likwor_08; lilia_03; liliput_01; linijka_04; lipina_03; lisiura_07; listeczek_01; litania_07; litościwiec_012; litościwość_012; liturgia_08; lodnik_06; lojalność_01; lok_01; lokalizm_08; lokomotywa_06; lokowanie_012; lotność_012; lubcia_07; lubienie_03; lubieżnik_07; ludożerstwo_012; ludwisarnia_012; luminarz_010; lupa_012; lura_012; lusterko_01; lustrator_012; luśnia_01; lwię_03; łach_012; ładownica_05; łagodnienie_07; łagodzenie_08; łajanie_05; łajanka_07; łakomca_07; łamigłówka_07; łapanie_012; łapczywość_09; łapeć_05; łapikura_012; łapka_01; łateczka_07; łatka_03; ławnik_07; łezka_07; łgarstwo_07; łopot_07; łotrzyk_07; łowczostwo_02; łozienie_07; łoznik_04; łupie-

stwo_08; łupieżnictwo_012; łuszcza_02; łypanie_05; macanie_05; macanina_05; machinka_01; macierz_07; macocha_012; madama_06; madiarstwo_01; magistrat_07; maj_07; majaczenie_011; mająteczek_07; majorat_08; majordomus_011; makaron_05; makutra_012; malatura_011; maligna_05; małmazja_07; małoduszość_03; małostka_03; manatki_07; manewrowanie_03; mangał_08; manicheizm_07; manichejczyk_07; mańka_08; marcepan_012; marchewka_012; margrabicz_07; markgraf_012; marność_012; marnotrawca_05; marnowanie_07; marsowość_03; marszałkowa_011; martwota_012; marznięcie_07; marzyciel_07; mason_05; maszynista_06; maszynka_07; matamor_07; matematyka_011; materializm_07; matka-ojczyzna_05; maża_010; mącenie_05; mechanika_012; medresa_08; meduza_03; medyk_07; medyacja_05; mehendys_08; meldowanie_012; mentyk_01; mesjasz_07; mesmeryzm_02; metafora_011; metempsychoza_08; meteor_05; metryka_07; męczenie_08; męczennica_07; miarkowanie_011; miazga_01; miedziak_01; mieszcza_010; mieszek_010; mieszenie_01; mignięcie_06; mikroskop_011; mikstura_06; milka_07; mimoza_011; mineralog_07; minister-niewiasta_07; menestrel_07; minutka_010; miotanie_03; miotełka_012; misjonarz_03; mistycyzm_06; mistyczność_07; mizeraczek_07; młócek_07; młodnienie_09; młoteczek_03; młynarz_011; młynek_06; mocja_06; moczar_01; modlitewność_012; modniarka_07; modus_05; modyfikowanie_012; mokka_06; moknięcie_07; mokrado_01; mołodyca_010; momencik_01; monarchista_011; monosylaba_06; mops_01; moralizowanie_08; morał_08; morela_05; morwa_05; mosiądz_01; mospan_01; mościwość_07; moteczek_09; motek_07; mozół_05; możnowładztwo_07; mól_05; mówność_07; mrozik_012; mszystość_06; mściwość_01; multan_08; municypał_03; murarz_02; musafir_04; muskanie_03; muszir_06; muszkiet_011; muszkularność_04; muszkuły_04; muśnięcie_07; muzulman_07; muzulmanka_08; myśł_011; myśliciel_06; myśliwiec_05; myśliwstwo_010; nabożność_012; nabrzusznik_012; nachodzenie_05; nachrapnik_07; nachylenie_01; naciskanie_012; naczelnictwo_07; nadawca_04; nadąsanie_08; nadciąganie_012; nadciągnięcie_010; nadkomendny_012;

nadnadprzybocznik_07; nadprzyboczność_07; nadwerężanie_012; nadzielenie_05; nadziewanie_07; nadzorca_07; nadzór_06; nagabywanie_01; nagięcie_02; naginanie_05; nagładcza_012; nagłądanie_012; nagłówek_06; nagota_08; najada_011; najechanie_05; najęcie_010; najm_012; nakazywanie_07; nakiwanie_07; nakładanie_010; nakłuwanie_012; naładowanie_08; nałebek_07; nałożnica_07; nałóg_07; namiestnikostwo_05; namitka_04; namyślenie+ _03; naparzenie_08; napastnictwo_012; napełnienie_09; napływanie_011; napominanie_07; naprawa_08; naprowadzanie_09; narażanie_07; narodowiec_01; narost_07; narracja_06; narractwo_07; naruszanie_07; nasiąknięcie_06; nasiennik_08; nastawienie_03; nastąpienie_02; nastrajanie_05; nastręczanie_07; nasyt_03; naszycie_011; natężanie_07; natrętnik_08; naturalność_05; nauczycielka_06; nausznik_07; nawiązanie_012; nawijanie_012; nawłóczka_05; nawracanie_08; negliż_06; negocjowanie_012; nektar_010; neutralność_05; nędzarz_012; niby-jęk_02; niby-wzbronione_02; nicestwo_04; nicość_07; nicpoń_07; niebianka_03; niebiegłość_012; niebogłot_03; nieboraczka_08; niechrzczeniec_012; niechrześcijańskość_02; nieciekawość_012; niecka_012; nieczekanie_011; nieczłowiek_08; niedbalstwo_010; niedojrzałość_012; niedomówienie_09; niedopuszczenie_07; niedorostek_010; niedoróbka_08; niedostępność_010; niedyspozycja_06; niehartowność_02; nie-iks_06; niejasność_05; niekarność_012; niekochanie_02; niekonsekwentność_07; nieletność_010; nielojalność_010; nielub_05; niemowlęstwo_01; nieobarczanie_010; nieodpowiedzialność_03; nieodrywanie_011; nieodwołalność_03; nieograniczenie_07; niepodobanie+ _02; niepokalanie_012; nieposłuch_08; nieposłuchanie_012; niepowabność_011; niepraktyczność_07; nieprawdopodobieństwo_06; nieprawidłowość_03; nieprzebaczenie_02; nieprzełomność_011; nieprzychylność_012; nierozsądek_01; nierozwiązanie_07; nierównoczesność_05; nierzetelność_07; niesforność_07; niesłowność_07; niesłyszanie_08; niesprzeciwianie+ _08; niesprzyjanie_011; niespuszczanie+ _08; nieszanowanie_011; nieśmiertelność_07; nieubłagalność_07; nieubłaganie_07; nieudolność_08; nieuk_06; nieustraszonność_03; nieuszanowanie_08;

niewątpliwość_07; niewdzięcznik_012; niewidymka_012; niewidzianka_012; niewieściuch_05; niewyspanie_012; niezaczepianie_04; niezaprzeczenie_012; niezliczoność_012; nieznajoma_04; nieznuzenie_012; niezrażenie_010; niezrozumienie_06; niezważanie_04; niezyczliwość_01; niszczyciel_03; nit_012; nizanka_07; nocka_012; nocležanin_010; nogawica_05; nostalgia_05; nosza_03; notable_05; notatnik_011; notowanie_04; nowalia_08; nożyk_011; numizmat_08; nuncjusz_011; nurzanie_012; nużenie_09; obalanie_08; obcas_06; obdarzenie_012; obeznanie_07; obgadanie_012; obgryzanie_05; obiadek_011; obiektywizm_012; objechanie_07; oblanie_07; obligowanie_011; obłuz_07; obłudnik_07; obmurowywanie_012; obniżanie_012; obnoszenie_011; obostrzenie_01; obowiązywanie_07; obrażenie_010; obrewidowanie_010; obrobienie_01; obronicielka_012; obronienie_012; obrzezanie_012; obrzęknięcie_08; obsada_012; obsadzanie_012; obserwator_08; obskoczenie_05; obstawanie_012; obszycie_01; obudowa_07; obwiązanie_010; obwijanie_04; obwinięcie_012; obwoływanie_012; obycie_010; obyczajność_08; obywatelskość_08; obżartuch_011; ochłoda_012; ochoczość_012; ochranianie_010; ocknienie_05; ocucenie_03; oczadzenie_07; oczodół_012; odarcie_08; odbijanie_09; odbitka_08; odbyt_012; odchodzenie_010; odcisk_05; odczarowanie_07; odczucie_03; odczyn_09; odejmowanie_01; odflegmienie_08; odjęcie_012; odkadzenie_08; odkarmienie_05; odkosz_01; odkupicielstwo_012; odlot_09; odludność_09; odłamywanie_012; odmieniec_012; odmuchiwanie_07; odmykanie_010; odnoga_07; odostrzanie_012; odpędzanie_02; odpieranie_09; odpis_03; odpłacenie_08; odpłynięcie_03; odporność_011; odpowiedniość_011; odprowadzanie_07; odprzedaż_010; odraza_012; odrośl_01; odróżnianie_012; odrywanie_012; odrzucanie_011; odsada_012; odsetek_06; odskoczenie_010; odślonięcie_03; odstępowanie_012; odsuwanie_03; odsyłanie_09; odszczepieństwo_07; odszeptanie_08; odszkodowanie_010; odśrodkowość_011; odświeżenie_011; odtrącanie_05; odtylcówka_012; odwar_08; odwdzięczenie_01; odwiązywanie_04; odwilżenie_012; odwołanie_05; odwyknięcie_012; odwzajemnienie_012;

odyмка_07; odziedziczenie_07; odziewanie_09; odznaka_08; odżywianie+_012; odżycie_04; oferta_012; oficjalizm_04; ofuknięcie_07; oga-
 rek_010; ogarnienie_01; ogertasz_04; ogieniek_03; oględność_07;
 ogniomistrz_03; ognistość_05; ogniszcze_07; ogolenie_012; ogórek_09;
 ogrójec_04; ogrzanie_08; ojczym_03; ojczyznomania_02; okaziciel_01;
 okiełznywanie_06; okólnik_03; okratowanie_010; okrągłość_07; okrą-
 żanie_05; okropienie_012; okrzykiwanie_012; okucie_07; okulistka_03;
 olbrzym-oprawca_05; ołtarzyk_012; omglenie_012; omówienie_08;
 onbaszi_03; oniemienie_011; opadanie_08; opadnięcie_08; opal_06;
 opałek_010; opatrnościowość_08; opieczętowanie_06; opiekuń-
 stwo_012; opieranie_01; opięcie_07; opilec_011; opiniowanie_011;
 opisowość_06; opłacenie_06; opłukanie_012; opończa_04; oporzą-
 dzenie_02; opowiadaczka_09; oprowadzanie_010; opróżnienie_011;
 optymista_09; opukiwanie_07; opylenie_04; orator_03; orda_012; orę-
 downictwo_08; ortopeda_07; orzeknięcie_03; oskarżyciel_03; osłabi-
 nienie_05; osłonka_01; osmaganie_012; osobowość_05; ospa_012;
 ostrosłup_03; ostrość_07; ostrzyga_012; ostudzenie_012; ostygnię-
 cie_05; oswajanie_012; oszcerca_03; oszukanie_07; oszukiwanie_012;
 oścień_011; oślica_07; oświadczyzny_012; otchłanność_07; otrąbie-
 nie_03; otręby_05; owal_011; owczarczyk_010; owczarstwo_010; owdo-
 wienie_012; owinięcie_010; ozdobienie_07; oznaczanie_08; oznajmia-
 nie_010; ożenek_07; pacholę_07; pacholik_012; pagoda_01; pajac_07;
 pakowność_01; paladynizm_03; paleta_03; paliusz_011; pałacyk_011;
 pamiętność_07; pandekty_02; paniczyk_01; panteon_03; pantofe-
 lek_011; państwowość_05; papilot_06; papirus_07; papuczi_06; parad-
 ność_01; parafianin_02; parafraza_012; paralela_011; parantela_07;
 parastas_08; parkan_011; parlament_06; parlamentaryzm_04; par-
 ter_010; partner_012; pascha_07; paskudnica_010; pasternak_01; pa-
 synek_05; paszanica_08; paszenie_07; pasztet_011; paszyna_08;
 pat_04; patasze_06; patera_07; patka_07; patriarchalizm_08; patrioto-
 mania_02; patriotyczność_05; patrolowanie_02; pawica_07; pawik_08;
 październik_012; pąs_03; pątnik_012; pedagogia_012; pedał_012; pedan-
 tyzm_01; pehliwanik_012; pełć_09; pendent_01; penitencjarz_07;

perełeczka_09; personał_08; personat_07; pesymizm_09; petarda_03;
 petycjonariusz_012; pewniak_07; pezewenkostwo_010; pęcina_012;
 pętla_011; pianino_03; piaseczniczka_011; piastowanie_010; piastr_08;
 pieczętarstwo_012; piekarzowa_012; pielgrzymstwo_05; pieprznicz-
 ka_010; pierniczek_012; pierwotność_04; pieszczoch_07; pietrusz-
 ka_03; pięciozłotówka_08; piętobicie_012; pijaństwo_08; pikieta_06;
 pilnik_012; pilnowanie_08; pilśń_012; piołun_06; pionier_07; pisan-
 ka_08; piskorz_012; piszczenie_03; piśmienność_04; piśnięcie_010;
 piuska_03; piwko_011; płatanie_07; płataninia_012; plectenie_06; ple-
 czystość_07; plemictwo_09; pluchota_01; plunięcie_012; pluskot_01;
 pluśnięcie_01; płaksa_07; płaskonos_05; płaskowzgórze_03; płat_010;
 płatnik_04; płodzenie_011; płomiennność_05; płytkość_012; pniak_09;
 pobocznica_011; pobranie_07; pobrzeże_012; pobrzęk_07; pochew-
 ka_07; pochopność_05; pochrząkiwanie_01; pochrzest_012; pochwa-
 lenie_01; pochwycenie_010; pochwyt_012; początkowanie_010; pocz-
 tarz_01; pocztylion_06; poczynienie_08; podagra_07; podarcie_01;
 podatkovanie_02; podchlebiecie_07; podchodzenie_012; podchwyt-
 ywanie_012; poddanie_07; poddział_01; podejrzewanie_05; podejrzy-
 wanie_06; podgardziel_07; podjedzenie_012; podjezdek_06; pod-
 kanclerz_012; podkomorzy_07; podkopywanie_03; podlew_03;
 podmówienie_012; podmuchywanie_012; podniebie_07; podogo-
 nie_012; podorędzie_010; podój_07; podpalacz_05; podparcie_07; pod-
 patrzenie_01; podpinka_01; podporządkowywanie_011; podpowiada-
 nie_012; podpowiedzenie_012; podrastanie_07; podrażnienie_07;
 podręczce_06; podrostek_07; podryg_03; podsienie_03; podskakiwa-
 nie_01; podskoczenie_010; podstąpienie_012; podstępność_03; pod-
 strzesze_012; podsuniecie_012; podsuwanie_011; podsyłanie_012;
 podsypywanie_012; podsypywanie_012; podszeptywanie_010; podszew-
 ka_07; podścielisko_012; podwojenie_010; podwód_04; podzielenie_03;
 podzięką_03; podzwanianie_010; podzwonne_07; podżegacz_01; po-
 etyka_07; poganka_08; pogaństwo_07; pogawędka_07; pogawę-
 dzenie_011; pogłądanie_012; pogłębianie_012; pogłębianie_012; po-
 gnębienie_08; pogorszenie_010; pogorzelec_05; pogrzebac_07;

pogrzebanie_012; pogwar_07; pogwizdywanie_07; pohańbienie_010;
 pohulanka_012; poinformowanie_08; pojechanie_07; pojednanie_02;
 pojedyńka_011; pojenie_08; poklepanie_07; pokoik_011; pokos_09;
 pokosztowanie_06; pokrycie_012; pokrywanie_07; pokrzepiciel_012;
 pokwakiwanie_07; polecenie_012; polemika_011; polerowanie_07; po-
 ligłotyizm_06; politura_01; polonizm_02; polotność_09; południo-za-
 chód_05; połykanie_06; pomada_01; pomarańcza_011; pomawia-
 nie_07; pomiar_010; pominięcie_05; pomknięcie_04; pomocnica_012;
 pomorek_05; pomór_07; pomroka_07; pomysłowość_09; pomywa-
 nie_01; ponaglanie_07; ponaglenie_04; poniewieranie_01; ponosze-
 nie_08; ponurość_03; pończoszka_01; popełnianie_010; popędza-
 nie_08; popędzenie_07; popicie_010; popielisko_02; popiersie_011;
 popołudnie_07; poprowadzenie_07; populacja_012; popularyzator-
 ka_07; popychanie_012; por_012; poradnik_04; poręcza_011; poręczy-
 cielstwo_012; porękawiczne_07; porodica_08; porównywanie_05;
 poruszanie_05; porywczość_05; posadzenie_08; posągowość_07; po-
 siadacz_07; posiedzieli_05; posiwienie_012; poskromiciel_012; po-
 smarowanie_012; posoka_03; postaciowanie_012; postąpienie_02;
 postponowanie_05; postrzeganie_03; posucha_02; posuwistość_012;
 posypanie_08; poszczekiwanie_03; poszycie_07; pościelniczowie_012;
 pościółka_012; pośpieszenie_08; poświadczenie_05; poświęceniec_02;
 potęgowanie_011; potoczystość_01; potrójność_03; potrzebowa-
 nie_012; potrzymanie_01; poustawianie_011; powalenie_07; pował_03;
 powiadanie_08; powiatka_07; powierzanie_010; powierzch_07; po-
 wierczność_07; powiew_02; powiększanie_012; powłoczystość_07;
 powożenie_02; powroźnik_03; powstawanie_010; powszedniość_01;
 powściągnięcie_012; powybijanie_012; pozamykanie_06; pozapala-
 nie_06; pozawieszanie_011; pozazdroszczenie_03; pozabawianie_08;
 poziewanie_03; poznawanie_08; pozostawianie_012; pozytyw_07; po-
 żywanie_012; półarkusz_010; półbakałarz_03; półbohaterka_07; pół-
 czeta_03; półdzidka_07; półdzikość_07; półdźwięk_01; półtecho_03;
 półgłówek_012; półhołd_07; półkolczuga_07; półkoszulek_01; półmą-
 drość_07; półmędrzek_07; półnieukontentowanie_08; północek_07;

północo-zachód_03; półokrąg_07; półpancerz_09; półpięta_012; pół-pokój_05; pół-profil_04; półprzekonanie_06; półrozkaz_03; półsekcja_010; półsłoweczko_07; półsłówko_012; półszwadron_01; półśmiech_09; półśmierć_03; półświat_011; półuzbrojenie_07; półuznanie_03; pół-wojna_05; półwykrztuszenie_011; półwynurzenie_04; półzadziwienie_07; pół-zapytanie_05; półzarzut_011; półzdziwienie_08; półzegar_011; półzmrok_011; półzwierzanie_012; pół-żart_04; półżołnierz_03; praca_07; prapradziad_04; prarodzik_08; praszczur_07; prawdomówca_07; prawowanie_08; prawowierca_06; prażenie_012; preopinant_05; preparat_01; prezencik_01; prezencja_012; prezentacja_02; prezentowanie_05; prezydent_07; prezydowanie_05; probostwo_02; producent_02; produkowanie_02; profanacja_07; profesorowa_06; prokurator_07; promocja_011; prostactwo_02; prostoduszność_03; protestantka_010; protestantyzm_011; protoplasta_05; prototyp_012; prowiant_012; prowincjonalizm_08; prowokator_03; prozaiczność_01; prozelityzm_07; próchnienie_07; prychnanie_012; prychnięcie_01; prynuka_07; pryskanie_012; pryzma_07; przebaczenie_08; przebąkiwanie_07; przebieranie_08; przeblask_012; przeciągnięcie_07; przecinka_012; przeciwstawienie_02; przeczekanie_04; przeczyszczanie_08; przeddech_07; przedednie_04; przeddeptanie_05; przedłożenie_07; przedmieszczanie_01; przedmowa_04; przedmurze_07; przednówek_05; przedostanie+_09; przedpołudnie_07; przedrzeźnianie_012; przedsięwzięcie_011; przedsięwzięstwo_08; przedsięwzięcie_05; przedświt_04; przedykanie_01; przegadanie_06; przegłądanie_010; przegrodzenie_05; przegrywka_06; przegub_010; przeinaczenie_08; przeistaczanie_02; przejechanie_012; przejęcie_07; przejrzenie_06; przekleństwo_012; przeklinanie_03; przekonywanie_010; przekradzenie_07; przekręcanie_05; przekrzyżnienie_012; przekrzywienie_012; przekupienie_012; przekupstwo_07; przelanie_01; przeliczenie_01; przełamywanie_07; przełożenie_012; przełomowość_07; przełożenie_012; przełożenie_03; przemienienie_03; przemieszkowanie_012; przemknienie_03; przemoknięcie_011; przemożenie_01; przemycanie_05; przemysliwanie_08; przemysłowość_03; przeniewierstwo_09; przenika-

nie_09; przenocowanie_07; przeobrażenie_08; przeoczenie_012; przedziwiew_010; przepatrzenie_07; przepełnienie_010; przepędzenie_05; przepiłowanie_012; przepiór_011; przepłoszenie_09; przepłynięcie_03; przepowiadanie_012; przepowiedzenie_04; przepraszenie_08; przepręg_07; przerób_07; przerywanie_07; przerzucenie_012; przesadzenie_012; przeskok_07; przesłanie_04; przestępca_06; przestron_012; przestrzegaczka_012; przestudiowanie_012; przesunięcie_03; przesypanie_012; przeszkodzenie_02; przespiesi_012; przeszukiwanie_08; przetrzebieżenie_03; przetrzymanie_07; przeważność_01; przewiązka_01; przewiercanie_08; przewiew_012; przewinienie_012; przewleczanie_04; przewłoka_011; przewożenie_03; przewożenie_012; przewództwo_011; przewracanie_09; przewrócenie_03; przeziębienie_07; przeżuwanie_012; przeżycie_08; przędza_04; przędzywo_04; przodkar_09; przodownik_05; prztyczka_08; przybieranie_010; przybijanie_07; przybocznikostwo_07; przybranie_012; przybyszka_012; przychodzień_09; przychód_01; przycinka_07; przyczepka_07; przyczynka_02; przyćmienie_03; przygana_07; przygarnięcie_012; przyjemnostka_012; przykłąkanie_07; przykładność_07; przykucie_02; przylepka_07; przymglanie_03; przymilanie_08; przymykanie_012; przyodzianie_012; przyozdabianie_09; przypasowanie_07; przypatrywanie_012; przypieczętowanie_012; przypiekanie_011; przypodobanie_07; przypowiadanie_08; przyrost_012; przysadkowatość_08; przysiółek_07; przysłona_01; przysparzanie_011; przyspieszanie_02; przystawienie_011; przystępność_03; przystojność_01; przystosowanie_06; przystrajanie_08; przysyłka_012; przyspiew_012; przyspiewka_07; przyswiadczenie_011; przytarcie_07; przytknięcie_05; przytlumienie_010; przytroczenie_012; przytrzymywanie_01; przytulenie_012; przytupywanie_05; przytwierdzenie_012; przytyk_02; przywalanie_012; przywara_03; przywdzianie_02; przywyknięcie_02; przyznawanie_06; psalterz_05; pseudonim_06; psisko_03; psotliwość_05; psotnik_012; psucie_02; psychiatria_07; psykanie_03; ptakołówstwo_07; ptaszyna_09; pugała_07; pukawka_012; pula_02; pułap_011; pułkownik_07; punktualność_011; pusta_01; pustelnia_012; pustelnica_07;

pustkowie_04; pustoszenie_09; pustota_09; puszek_012; pytlowa-
 nie_07; rabin_010; radczyni_011; rajczyni_07; rajfur_012; ranga_012;
 raportowanie_06; raubritterstwo_07; rąbek_03; rdzenność_03; reali-
 sta_01; realizm_010; recepta_05; refektarz_07; refleks_09; regent_02;
 registr_012; reinstalacja_01; rejs_012; rejwach_012; rekolekcje_06;
 rekomendowanie_08; rekwizycja_07; relatorka_05; reprezentantka_012;
 republikanizm_03; republikanka_011; restaurowanie_07; restytucja_05;
 resursa_07; rewerenda_07; rezerwuar_07; rezolucja_012; rezon_07;
 reżyser_010; rękodzielnik_012; rękopis_010; riturnel_07; robron_03;
 rocze_07; rocznik_012; rodowitość_012; rodowód_08; rodziciel-
 stwo_02; rogacz_07; rogówka_012; rondel_01; rondel_01; ronie-
 nie_05; rotmistrz_01; rozbrojenie_05; rozchód_07; rozciąganie_07;
 rozcień_01; rozczarowanie_08; rozdrabnianie_012; rozdzielanie_07;
 rozejście_010; rozerwanie_07; rozgardiasz_012; rozgarnienie_05; roz-
 garnięcie_010; rozgłoszenie_05; rozgmatywanie_012; rozgromienie_02;
 rozgryzienie_09; rozgrzanie_07; rozjaśnienie_012; rozjuszenie_05; roz-
 kazodawca_07; rozkołysanie_03; rozkwaterowywanie_07; rozlicza-
 nie_08; rozłam_02; rozłączenie_07; rozłoż_07; rozmieszczenie_07;
 rozmowność_010; rozmówienie_012; rozognienie_012; rozpaczli-
 wość_012; rozpadłość_02; rozpalenie_012; rozpamiętywanie_05; roz-
 panoszenie_07; rozpatrywanie_012; rozpęd_012; rozplatanie_07;
 rozplódek_07; rozplómiennienie_05; rozpoczynanie_012;
 rozporządzałość_010; rozporządzielnictwo_03; rozpowiedzenie_08;
 rozpromienienie_06; rozprostowanie_05; rozprowadzanie_011; roz-
 prężenie_02; rozrodzenie_07; rozrośnięcie_011; rozrzucenie_012;
 rozrzynanie_03; rozsądzenie_03; rozsianie_05; rozsiewanie_01; roz-
 strzelanie_010; rozszechcenie_07; roztoczenie_05; roztop_02; roztrza-
 skiwanie_012; roztrząsanie_04; roztrzęsanie_03; rozweselenie_03;
 rozwieszenie_02; rozwikłanie_06; rozwikływanie_08; rozwinięcie_03;
 rozwódka_07; rozwścieczenie_012; równoległobok_011; równoważe-
 nie_04; różnobarwność_09; różnorodność_01; różnonarodowość_01;
 różyczka_02; rubel_08; rubież_012; rudogłówek_07; rudymen_012;
 ryczałt_02; rygiel_03; rygorysta_011; ryhot_012; ryj_010; ryjek_012;

rylec_03; rytuał_03; rywalizacja_01; rywalka_01; ryza_012; ryzykow-
 ność_012; ryżowisko_012; rządzący_07; rzecznik_07; rzeknięcie_012;
 rzemyk_010; rzepa_08; rzeźbiarstwo_03; rzeźnia_06; rzeźwość_06;
 rznięcie_012; rzucik_01; sadownictwo_07; salambik_06; salaterka_01;
 salonowiec_06; salsa_012; samica_05; samiec_05; samobyt_012; samo-
 istnienie_03; samotnik_08; samotrzask_04; samouznanie_05; samo-
 wiedza_03; samowolność_010; samowtórność_03; sandzakbej_012;
 sanica_07; sanna_07; sanskryt_01; sardana_012; sarmale_04; sateli-
 ta_01; satrapa_08; sąg_011; schizmatyk_07; schludność_03; schowa-
 nie_010; schówka_010; sejmikowanie_09; sekcja_06; sekretarstwo_011;
 seler_03; sentencjonalność_04; sentymentalizm_01; sentymentalno-
 -romansowość_01; sentymentalność_01; sepet_01; seplenienie_05;
 seraf_06; seraskierstwo_012; serbskość_01; serdarstwo_012; serek_012;
 serf_012; serwilizm_06; serwis_06; setno_08; sępić_012; sfałszowa-
 nie_011; sfolgowanie_07; sformowanie_05; sianożęć_07; siarka_07;
 sieciarz_011; siedzisko_012; siekanie_012; siekaniec_09; siekanina_03;
 siekiernica_03; sielactwo_09; sierp_03; siewacz_06; siewaczka_06; się-
 ganie_07; sinica_012; siność_012; siodlarz_03; siostrzenica_07; sio-
 strzyca_08; sitko_07; siwosz_07; skarbeczek_07; skarbona_02;
 skarpa_03; skazanie_08; skąpstwo_07; skiba_03; skiela_010; skierowa-
 nie_08; składnia_07; skłonienie_06; skołatanie_011; skombinowa-
 nie_08; skompletowanie_07; skonfiskowanie_011; skończoność_07;
 skorpion_05; skoszenie_07; skrajnia_01; skromniś_02; skruszenie_07;
 skrzekot_012; skrzydlacz_05; skrzyżowanie_03; skubanie_01; skuban-
 ka_07; skumbria_012; skwar_012; skwierk_06; słabizna_01; słab-
 nięcie_02; słabostka_07; sławetność_07; słomianość_02; słomka_07;
 słonecznik_08; słoneczność_011; słowianizm_02; służalec_012; słu-
 żebność_08; służka_05; smakowitość_012; smalenie_01; smarowi-
 dło_08; smażenie_012; smętność_011; smółka_012; smużka_01;
 smyk_07; snycerz_02; softa_012; sokołęcie_012; sokolica_07; sokol-
 nik_012; solidarność_01; solniczka_010; sonata_03; sondowanie_011;
 sopel_07; sośnina_012; sójka_08; spadanie_03; spaj_012; spalenizna_05;
 spazmatyczność_03; specjalistka_010; spencerek_07; spięcie_01;

spijanie_05; spis_06; spisanie_01; splądrowanie_012; splątanie_011;
 splunięcie_03; spluwanie_06; spłacenie_012; spłata_08; spław_07;
 spocznienie_03; spoina_012; spolowanie_011; spopielenie_01; sporzą-
 dzenie_09; sposobik_03; spotężnienie_07; spotnienie_012; spotyka-
 nie_07; spowiadanie_012; spowiednica_011; spożytkowanie_07; spój-
 nik_02; sprezentowanie_012; sprośność_08; sprowadzanie_012;
 sprzeciwienie_07; sprzedawanie_012; sprzęgło_07; sprzężaj_04; sprzy-
 mierzenie_09; sprzysiężenie_011; srom_02; stacatto_07; stadko_010;
 stalaktyt_02; stałość_05; stanowienie_07; starganie_08; starocze-
 sność_05; starowierca_06; starzyzna_010; statua_04; status_05; stel-
 machówna_01; sterowanie_03; sterownik_03; stępak_07; stępienie_05;
 stoczystość_07; stolarstwo_012; stopniowość_03; stosowność_07; stóp-
 ka_07; stówka_012; straszak_07; straszenie_07; straszydło_03; stra-
 teg_012; strategik_05; strąk_04; strofowanie_04; stromizna_012; stro-
 mość_02; struganie_01; strumyk_04; strychulec_08; stryjec_07;
 stryjostwo_011; strzép_05; studzienka_02; stygnięcie_04; stypula-
 cja_012; subaltern_011; submisja_03; subordynacja_03; suchość_06;
 suchota_012; sułtaństwo_08; sum_011; sumiennność_07; suseł_07;
 suszenie_06; swojaczek_07; sygnet_01; syk_04; sylabizowanie_010;
 sylfida_012; sylogizm_03; symbolika_03; symptom_010; synagoga_08;
 synogarliczka_09; synonim_07; sypianie_08; systemat_012; szablokra-
 cja_01; szachrajstwo_07; szafarka_012; szajgec_07; szalet_08; szambe-
 laństwo_02; szamotanie_07; szaraban_01; szarak_04; szarawary_08;
 szarlataneria_06; szarmanteria_01; szarpie_01; szaszka_010; szatani-
 ca_08; szatanizm_012; szczapa_06; szczecina_07; szczeknięcie_010;
 szczepienie_07; szczydzenie_03; szczytność_07; szefostwo_012; szer-
 szeń_07; szewstwo_012; szkaplerz_03; szkatułeczka_04; szklanecz-
 ka_06; szkodliwość_09; szkodnik_05; szkodzenie_010; szlaczek_01;
 szlafmyca_011; szlif_05; szlifierz_01; szloch_07; szmatka_06; szmu-
 klerstwo_03; sznurowanie_08; szor_05; szorowanie_08; szpagat_06;
 szpalta_01; szpargał_07; szpetność_011; szpica_03; szpikowanie_012;
 szpikulec_012; szprycha_08; szpunt_07; sztukowanie_03; szubienicz-
 nik_07; szufrygiel_07; szuwaks_01; szwabstwo_07; szwacz_07; szwa-

gierka_011; szwalnia_011; szych_05; szyna_06; szynka_010; szynkarz_07; szynkwasy_010; szyzma_012; ścianka_010; ściek_011; ścienienie_010; ścieranie_012; ścierwo_01; ścieśnienie_06; ścisk_03; śledź_08; ślep_02; śliwa_05; ślizganie_02; ślizgawica_012; ślubowanie_05; ślubowiny_012; śmieszenie_011; śniadawość_06; śnieżytość_03; śpiączka_012; śpichlerz_012; śpichrz_010; śpiewaczka_012; średnica_012; śruba_012; śrut_08; świecenie_05; świecidełko_05; świekra_07; świerk_07; świętokradca_02; świętopietrze_07; świniopas_05; świr_05; świszczypał_07; świśnięcie_03; tabela_07; tabliczka_010; taczka_07; talarek_04; talerzyk_010; talia_010; tan_07; tanecznictwo_012; tantiema_07; tanzimat_010; tańczenie_01; tapissjerka_06; tarabanienie_07; tarcica_012; targanie_07; targnięcie_07; tartak_01; taszka_01; tato_03; teatrzyk_08; teka_011; tektura_011; tendencja_07; tendentyzm_03; tentacja_01; tercja_05; terlica_01; terminator_010; testator_09; teściostwo_012; teściowa_012; teza_05; tępicieństwo_05; tkacz_010; tkaczycha_04; tkanie_04; tłumik_04; tłuszcza_012; tokarnia_09; tokarstwo_08; tolerowanie_02; tołumbasista_011; topienie_01; toplica_05; topnienie_05; toporzysko_03; torbiarz_012; toreбка_05; torpila_010; torturowanie_012; tortury_06; tost_08; trafunek_05; tran_012; trasa_07; tratowanie_05; trend_05; trenowanie_07; trenzel_04; triumfator_09; trociny_012; troczenie_012; troglodyta_06; trozyneczka_012; trumpet_05; trupiarnia_012; trupowisko_010; truteń_08; trybularz_07; tryskanie_011; trzaskot_012; trzcinnik_012; trzępięcie_010; trzępień_07; tułaczka_06; tumbka_05; tumult_07; tunel_06; tupogławica_05; turbacja_08; turbanik_03; turma_012; tusz_05; twór_07; tycie_07; tykanie_08; tylec_01; tyłek_010; tymianek_012; typowość_01; tyran_07; tyranka_06; tysiącniczka_012; uciebie_011; ubieźnienie_08; ubłogosławienie_05; ubolewanie_012; ubóstwianie_07; ubycie_04; ubywanie_012; uchodzenie_08; uchwała_06; uchwyccenie_05; uchylenie_012; uciemężenie_010; ucieszenie_07; ucięcie_012; uczenie_010; uczesanie_012; uczesywanie_07; uczęszczanie_011; uczuciowość_06; udatność_07; udekorowanie_07; udeptanie_07; uderzanie_08; udoitnienie_09; udrapowanie_011; udręczyciel_012;

uduchownienie_07; udzierek_02; udźwignięcie_011; ugięcie_05; ugła-
 skanie_08; ugór_012; ugruntowanie_012; ugrupowanie_08; uhistorycz-
 nianie_06; ujarzmienie_07; ujeżdżalnia_012; ujeżdżanie_012; ujmowa-
 nie_012; ujrzenie_07; ukamienowanie_012; ukąszenie_08; ukłucie_03;
 ukochanie_08; ukołysanie_01; ukoronowanie_07; ukrzyżowanie_04;
 ulatanie_012; uleczenie_07; ulepek_02; ulepszenie_03; ulicznica_012;
 ulicznik_06; ułatwianie_05; ułowanie_03; umarcie_012; umęcze-
 nie_03; umknienie_04; umundurowanie_01; umysłowość_05; umyśl-
 ność_05; unabożnienie_011; uniewinnienie_01; uniknienie_05;
 uniżenie_02; uorganizowanie_05; upadanie_07; upadłość_07; upamięt-
 nienie_07; upatrywanie_012; upieczenie_09; uplanowanie_010; upo-
 etyzowanie_04; upokarzanie_07; upominanie_012; uporność_010;
 upośledzenie_05; upozorowanie_012; uprzątnięcie_010; uprzytomnie-
 nie_05; urastanie_07; uraz_08; urgens_07; urobienie_012; urodzaj-
 ność_08; urojenie_07; uronienie_05; urozmaicanie_08; urwanie_03;
 urywek_06; urzędniczek_04; urzędnikrządca_02; urzędowość_01; usa-
 dowanie_012; usidlenie_07; uskarżanie_010; uskuf_012; uspa-
 kajanie_012; uspokajacz_012; usprawiedliwianie_07; ustanie_011;
 usatkwowanie+ _05; ustąpienie_08; ustka_01; ustrzelenie_07; usymboli-
 zowanie_02; usypanie_010; uszczęśliwianie_011; uszko_06; uszykowa-
 nie_03; uśmiercenie_02; uśnięcie_011; uświetnienie_07; utracenie_04;
 utrudnianie_05; utrudnienie_07; utrząśnięcie_07; utwierdzenie_011;
 utylitarysta_09; uwierzenie_01; uwyłączenie_02; uwożenie_011; uwy-
 datnianie_06; uzależnienie_08; uzasadnienie_010; uzbek_012; uzdra-
 wianie_07; uzupełnianie_012; użyczenie_07; użyteczność_010; użyt-
 kowanie_012; wab_012; wachmajster_01; wachmistrzowstwo_01;
 wahadło_06; waleta_011; waltornia_010; wałek_011; warcabnica_07;
 warknięcie_03; wartowanie_07; wartownica_08; warunkowość_07; wa-
 tażka_012; watra_04; wazka_01; ważenie_010; wąchanie_011; wąsa-
 tość_07; wąsik_01; wątość_05; wątróbka_08; wciąż_011; wciągnię-
 cie_012; wczasy_08; wdarcie+ _012; wdowiec_012; wdziwanie_010;
 wegetowanie_07; welb-cwelbik_02; weranda_012; werbowanie_01;
 wersja_03; wezykatoria_05; węch_012; wędrowanie_05; węglarz_011;

węgorz_07; węzliszcze_07; węzowisko_09; wężyzna_03; wgarnięcie_03; wicegeszpan_01; wicestolica_010; wicherzenie_012; widelec_01; widła_011; widoczność_012; wieczieranie_012; wieczorek_08; wiedzenie_05; wiedźma_05; wieko_06; wielkopańskość_03; wielkorządztwo_02; wielomówstwo_03; wieprzak_012; wierzycielka_06; wieszczanie_05; wiezienie_04; więcierz_07; wilczątka_08; wilczur_07; wilgotność_010; winogrodnik_04; winszowanie_01; wiosłowanie_08; wiotkość_011; wiór_01; wisior_012; witanie_012; witeź_09; wityryna_04; wizja_08; wkradanie+_012; władczyni_09; włodarz_07; włosienica_03; włoszczyzna_012; włosci_03; włóczka_010; włóczniarz_07; włókienko_012; wmówienie_02; wniebogłosy_04; wnioskowanie_06; woal_011; woalka_011; woj_012; wojażer_06; wojenność_02; wojnictwo_010; wojownicza_012; wojowniczość_07; wolnica_09; wołowna_06; wotum_07; wotywa_07; wpatrywanie_05; wpółniedowierzanie_06; wprawienie_07; wprowadzanie_07; wpuszczanie_01; wrażanie_07; wręczenie_01; wróżbienie_012; wróżbita_03; wrzesień_012; wrzeszczenie_08; wrzos_05; wrzucanie_05; wsadzenie_012; wschodek_04; wskazaniec_05; wskaziciel_012; wskrzeszenie_07; wstuchanie_09; wsparcie_07; wspominek_02; współnictwo_05; współczesność_07; współgrodzianin_07; współistnienie_04; współmieszkaniec_01; współpracownik_03; współrodaczka_03; współsielanin_08; współubieganie_03; współwinowajca_04; współziemiańska_06; wstrętność_05; wstrząsanie_06; wszczepianie_02; wszechbarwność_07; wszechkraj_03; wszechmądrość_06; wszechnatura_03; wszechniszczyciel_012; wszechobecność_03; wszechrozkazodawca_012; wszechwidzenie_07; wszechwiedność_012; wszechwładza_012; wszechwładztwo_03; wszechwódz_03; wszechwróg_07; wścieklizna_01; wtajemniczenie_012; wtórowanie_05; wtrącenie_03; wujaszek_011; wybadanie_02; wybieganie_05; wyborca_05; wybrakowywanie_08; wybredność_03; wybujałość_07; wybudowanie_05; wychuchanie_03; wychuchaność_03; wychwalanie_08; wycieranie_06; wycinka_011; wycisk_011; wyczytanie_05; wydarzenie_07; wydatkowanie_012; wydatność_01; wydech_07; wydłubanie_012; wydój_012; wydra_07;

wydychanie_07; wydychiwanie_07; wydziedziczenie_06; wydzieracz_012; wydźwignięcie_05; wyegzekwowanie_08; wygięcie_01; wygnięcie_05; wygładzenie_08; wygłoszenie_011; wygnaniec_03; wygodnia_04; wygranie_04; wygrywanie_011; wygrzebanie_03; wyjawienie_012; wykąs_03; wykluczenie_07; wykładanie_07; wykonalność_03; wykopanie_06; wykradanie_011; wykradzenie_02; wykretaniec_04; wykrywanie_05; wykrzykiwanie_012; wykrzywienie_012; wykształcenie_012; wykurzenie_09; wykwit_07; wyleczenie_01; wylewanie_08; wylęganie+_012; wyludnienie_08; wyłamanie_06; wyławianie_012; wyłupywanie_012; wymacanie_05; wymachiwanie_012; wymarcie_010; wymiarkowanie_05; wymiatacz_02; wymierzenie_06; wymijanie_011; wyminięcie_012; wymowność_07; wymycie_012; wynajęcie_012; wynajmowanie_012; wynalazca_08; wynalazczyni_07; wynędznienie_012; wyniszczenie_012; wynurzanie_06; wyostrzenie_012; wypadek_011; wypalenie_06; wyparcie_012; wypatrywanie_07; wyperswadowanie_05; wypłacanie_05; wypłacenie_07; wypocznienie_03; wypośredkowanie_07; wypowiedzianie_011; wypożyczanie_05; wyprężenie_07; wyprodukowanie_08; wyprost_07; wyprostowanie_07; wyproszenie_07; wypróżnianie_011; wyprzedanie_07; wypuklizna_012; wypuklorzeźba_08; wypustka_07; wypuszczanie_04; wypychanie_07; wyrabianie_03; wyrachowanie_010; wyratowanie_011; wyrazowość_02; wyrąbywanie_09; wyrobnik_06; wyrozumiewanie_08; wyrój_05; wyrównanie_012; wyróżnianie_08; wyrzucanie_05; wysilenie_03; wysłannik_03; wysłownienie_03; wysłużenie_01; wysmarowanie_012; wysmoktanie_010; wysmukłość_07; wysmyk_07; wysnuwanie_011; wysokowielmożność_07; wystawka_07; wystraszenie_07; wyswatanie_07; wysyłka_011; wyszykowanie_012; wyszynk_011; wyśnienie_09; wyśpiewywanie_012; wyśrubowanie_011; wyświadczenie_012; wyświecanie_04; wytarcie_01; wytężanie_02; wytoczystość_07; wytrawność_02; wytwarzanie_07; wytyczenie_010; wyuzdanie_01; wywabienie_07; wywarcie_04; wywarzanie_06; wyważenie_012; wywiadowca_010; wywikłanie_07; wywikływanie_07; wywłok_012; wywracanie_07; wywrot_04; wywrotnik_07; wyzdrowienie_012; wyziew_07; wyzwalenie_06; wyzysk_012; wyzy-

wacz_09; wzmacnianie_08; wznawianie_07; zaakcentowanie_011; za-
 aplikowanie_08; zaatakowanie_09; zaawansowanie_08; zabawianie_012;
 zabawienie_07; zabawność_07; zabiegliwość_010; zaborczość_012;
 zachęcenie_03; zaciągnięcie_011; zaciekłość_07; zacieranie_08; zacię-
 tość_010; zacność_04; zaczep_06; zaczepianie_07; zaczepnik_07; za-
 czepność_08; zaczęcie_04; zaćmienie_05; zadarcie_012; zadrganie_011;
 zadrzemanie_07; zaduszenie_010; zadzierzgnięcie_03; zagabnięcie_07;
 zagajanie_06; zagartywanie_012; zagmatwanie_07; zagniewanie_07;
 zagoszczenie_07; zagórze_07; zagranie_011; zagrodzenie_011; zahar-
 towanie_02; zajeżdżaczka_011; zakazanie_012; zakłócićielka_010;
 zakneblowanie_012; zakochanie_010; zakołatanie_09; zakomunikowa-
 nie_012; zakopanie_012; zakreślenie_011; zakręcenie_07; zakroje-
 nie_012; zakrycie_012; zakrystianin_02; zakup_010; zakupienie_03;
 zakwaterowanie_06; zalecanie_03; zaległość_07; zaliczenie_01; zalicz-
 ka_06; załamanie_07; załatwianie_05; załebek_07; zamanifestowanie_08;
 zamaszystość_01; zamażpójście_011; zamęczenie_07; zamiężcie_08; za-
 miatanie_01; zamoczenie_012; zamoknięcie_04; zamordowanie_010;
 zamowa_08; zamrok_012; zamurowywanie_08; zanegocjowanie_011;
 zanominowanie_011; zanoszenie_011; zanurzenie_012; zaostrza-
 nie_03; zaostrzenie_08; zapamiętanie_012; zapaska_04; zapastnik_02;
 zapatrywanie_08; zapełnianie_011; zapewnianie_012; zapiętka_010;
 zapijanie_012; zaplatanie_08; zapłacenie_07; zapłodnienie_012; zapo-
 minanie_07; zapotrzebowanie_012; zapoznanie_07; zaprawa_012; za-
 próślenie_012; zaprzątanie_07; zaprzękanie_03; zaprzestanie_012;
 zaprzęż_06; zaprzysięganie_04; zaradność_05; zaradzenie_08; zara-
 nek_012; zaręcznica_04; zarumienienie_011; zarzynanie_08; zarznię-
 cie_012; zasępienie_02; zasiadanie_07; zasłanianie_07; zashuchanie_03;
 zasobność_08; zastawianie_07; zastawienie_010; zastawnik_04; zastęp-
 czyni_04; zastraszenie_010; zasypanie_012; zasypywanie_012; zaszczep-
 pienie_012; zaszczucie_01; zaszczypka_08; zaśpiewanie_01; zataje-
 nie_012; zatonięcie_012; zatop_03; zatriumfowanie_012;
 zatroskanie_010; zatrzask_05; zatyczka_06; zatyłek_05; zauważanie_07;
 zauważenie_011; zawadiaka_07; zaważenie_03; zawdzięczenie_09;

zawiadownictwo_012; zawianie_010; zawiedzenie_05; zawieranie_08;
 zawieszoność_01; zawieszanie_06; zawiałość_05; zawinięcie_07; zawojo-
 wanie_08; zawyrokovanie_08; zbawienność_05; zbiorowisko_012;
 zbliżanie_04; zbogacenie_01; zbójca_03; zbraknięcie_09; zbujectwo_08;
 zbuntowanie_010; zbytecznik_012; zbyteczność_05; zbytkowanie_07;
 zdechłak_07; zdefiniowanie_06; zdobywczność_08; zdradliwość_07; zdra-
 dzenie_07; zdrowienie_012; zdrożność_06; zdzieranie_012; zdzier-
 stwo_08; zefir_01; zefirek_07; zelaźnica_010; zespolenie_07; zestawia-
 nie_010; zestosunkowanie_05; zetknięcie_07; zewłok_05; zez_09;
 zgaszenie_05; zgięcie_01; zgłębianie_012; zgnilizna_03; zgodliwość_012;
 zgorzenie_07; zgrabność_01; zgromienie_07; zgrzebło_01; zgub-
 ność_07; ziemianka_010; ziębnięcie_07; zjadanie_05; zjedzenie_06;
 zlepek_02; zlew_011; zlewianie_05; złodziejstwo_06; złotnictwo_03;
 złotogłów_07; złotówka_01; złowienie_03; złuda_012; zmartwychpow-
 stanie_08; zmiarkowanie_012; zmiatanie_04; zmierzenie_09; zmięk-
 czenie_012; zmitręczenie_010; zmobilizowanie_05; zmoczenie_012;
 zmodyfikowanie_08; zmoknięcie_07; zmówiny_08; zmuszanie_07;
 znaczek_06; znamionowanie_012; znawstwo_012; znędnienie_012;
 znękanie_07; zniemuchomienie_012; zniewaga_07; zniewolenie_08;
 znikanie_010; znikomość_04; zniweczenie_07; zniwelowanie_03; zni-
 żenie_07; znoszenie_07; zobrazowanie_010; zoczenie_05; zogniskowa-
 nie_08; zorientowanie_03; zraz_012; zrażanie_07; zreperowanie_07;
 zrezygnowanie_06; zrozpaczenie_012; zrymowanie_01; zrywanie_04;
 zrzęda_03; zsiadanie_012; zszywanie_04; zuchowatość_01; zupka_06;
 zwalanie_011; zwalczanie_08; zwalczenie_010; zwalnianie_07; zważe-
 nie_02; zwiastun_08; zwierzęcość_012; zwiększenie_012; zwilżanie_09;
 zwinność_012; zwolnienie_07; zwożenie_08; zwrotność_012; zwycięże-
 nie_05; zyskanie_08; zyskiwanie_09; zyz_08; zziębnięcie_011; żab-
 ka_012; żarcik_09; żartowanie_02; żartowniś_012; żbik_07; żeberko_012;
 żebranina_03; żebyry_012; żelaziwo_06; żenada_05; żeniec_012; żenie-
 nie_07; żołądeczek_02; żołądz_05; żonka_012; żółtaczka_011; żółtko_07;
 żuraw_03; żubrożerca_07; żucie_012; żupa_07; żupan_07; żupanik_03;
 żużel_03; żydostwo_07; żyjątko_04; żywica_06.

Zaprezentowane powyżej słownictwo charakteryzuje się dużym wewnętrznym zróżnicowaniem. Pod względem semantycznym należy ono do różnych grup znaczeniowych, np. nazw broni (*działobitnia, handżar*), określeń budynków i ich części (*alkierz, dżamia*), określeń członków zakonu (*benedyktyn, dominikanin*), określeń duchownych/dostojników kościelnych (*archimandryta, arcydiakon*), nazw instrumentów muzycznych (*drymba, fletrowers*), nazw naczyń (*dzieża, faska*), określeń osób (*bałamutnik, fantasta*), określeń pokrewieństwa (*prapradziad, praszczur*), nazw potraw (*hałuszki*), nazw roślin (*cząber, hiacynt*), nazw ubrań (*mentyk, żupan*), określeń wojów, żołnierzy (*flankier, witeż*), nazw zwierząt (*antylopa, żbik*), terminów literackich (*bukolika, elegia*), medycznych (*amputacja, podagra*), muzycznych (*baryton, stacatto*) czy prawniczych (*cywilista, testator*). Wielość dających się wyodrębnić kategorii znaczeniowych wskazuje na szeroki zakres ujęcia tematycznego przez pisarza i jego wiedzę.

W tak zróżnicowanym materiale obok wyrazów nienacechowanych pojawiło się słownictwo nacechowane chronologicznie (np. *komunik* – z kwalifikatorem przestarzały w SWil.), ograniczone terytorialnie, z kwalifikatorami gwarowy, prowincjonalny (np. *mołodyca, namitka* – z kwalifikatorem prowincjonalny w SWil.; *urgens* – z parakwalifikatorem [] w SW ‘gwarowy’), a także nacechowane odmianowo-stylistycznie, z kwalifikatorami rzadki (np. *adulacja* – z parakwalifikatorem x ‘rzadko używany’ w SW, *decepcja* – w SW z uwagą, że należy go unikać), pospolity w SW (np. *desperacja, dureń*) i SWil. (np. *nizanka*) oraz żartobliwy w SW (np. *fagas*).

Należy zwrócić ponadto uwagę, że wiele form spośród zaprezentowanego słownictwa stanowią neologizmy²⁵⁷, wśród których można wyróżnić: derywaty z różnymi formantami (np. -*éc*: *karawaniec, litościwiec*; -*ość*: *otchłanność, śniadawość*; -*stwo*: *huzarstwo, madiarstwo*;

²⁵⁷ Jako neologizmy traktuję formy utworzone doraźnie przez Jeża na potrzeby fabuły powieści, niemające poświadczenia w słownikach lub poświadczone tylko w jednym źródle, ale z cytatem zaczerpniętym z utworów Jeża, np. *wszechwódz* ‘wódz naczelny, wódz nad wszystkimi’: *Za chwilę W. tu będzie* (SW).

-izm: *kondotierizm*, *paladynizm*; w tym z obszerną grupą form rzeczownikowych utworzonych od czasowników – np. *napływanie*, *oczadzenie*, *posiwienie*), złożenia (np. *bułgarożerca*, *duszogubstwo*, *ojczyznomania*, *patriotomania*; w tym złożenia z prefiksami, np. *pół-*: *półbohaterka*, *półmądrość*; *współ-*: *współgrodzianin*, *współsielanin*; *wszech-*: *wszechkraj*, *wszechwróg*), zestawienia apozycyjne (np. *anioł-opiekun*, *archeolog-ama-tor*, *kawiarnio-restauracja*)²⁵⁸.

Odnotowano również indywidualizmy Jeża (*opatrznościowość*, *przeodziewek*), a także przypisywane innym autorom (wg SJPDor *poświęce-niec* – Mier. Pam.).

O specyfice analizowanego słownictwa świadczy ponadto znaczny udział wyrazów obcych. Ze względu na fabułę poszczególnych powieści i prezentowane w nich realia wiele zapożyczeń pochodzi z języków orientalnych – arabskiego, perskiego, tatarskiego, tureckiego (np. *bostandzi*, *czambuł*, *czobanka*, *dzirył*, *dżamia*, *hatiszeryf*, *uskuf*). Wykorzystanie przez pisarza orientalizmów można traktować jako świadomy zabieg stylizacyjny, służący oddaniu kolorytu opisywanych miejsc, wprowadzeniu czytelnika w klimat odmiennej, egzotycznej rzeczywistości. Należy przy tym zauważyć, że wiele wyrazów obcych Jeż polszczył, chcąc w ten sposób zmniejszyć barierę komunikacyjną.

Poza orientalizmami w powieściach pojawiły się także wyrazy wywodzące się z innych języków: angielskiego (np. *bokser*, *business*), francuskiego (np. *ariergarda*, *batyst*), greckiego (*arytmetyk*, *atom*), hebrajskiego (np. *kabała*), niemieckiego (*berlach*, *capstrzyk*), rosyjskiego (np. *niewidyłka*), włoskiego (*barkarola*, *kanconeta*). W analizowanych tekstach nie zabrakło również latynizmów (np. *abstrakcja*, *adherent*, *afekt*), gdyż – jak pisał B. Walczak: „Ten pochodzący z Podola konserwatysta językowy uważał jeszcze, pod ciśnieniem tradycji, za swój obowiązek wtrącanie wyrazów, wyrażen i zwrotów łacińskich”²⁵⁹.

²⁵⁸ Wyczerpujący ogłód formacji słowotwórczych w twórczości T.T. Jeża przedstawił W. Doroszewski w pracy *Język Teodora Tomasza Jeża...* (s. 148-319).

²⁵⁹ B. Walczak, *Powieść XIX i XX wieku – obraz języka doby nowopolskiej*, „Polonistyka” 1989, R. 42, nr 9, s. 667.

Należy ponadto zauważyć, że najwięcej rzeczowników, które zostały odnotowane jeden raz we wszystkich powieściach południowośląskich, pojawiło się w SH (07) (726 – 20,40%²⁶⁰), a najmniej w LtD (09) (93 – 2,61%). Jeź, tworząc zatem kolejne powieści, nie bazował tylko na określonym słownictwie, ale wprowadzał też nowe wyrazy, które wskazują na sposób ujęcia przez niego tematu, jego inwencję twórczą.

4.2. Czasowniki

Czasowniki stanowią drugą pod względem liczebności grupę haseł w słownikach leksyki pełnoznacznej, a także tekstach wszystkich analizowanych powieści. Ich udział procentowy w słowniku poszczególnych utworów waha się między 32,69% a 36,31%. Największym udziałem czasowników charakteryzują się: WZ, LtD, a najmniejszym – MwO, Dach.

Różnica w udziale procentowym czasowników w tekstach poszczególnych powieści wynosi 3,21% (od 21,49% do 24,70%), przy czym największym udziałem charakteryzują się WZ, RCh, a najmniejszym – SH, Dach.

Jeśli chodzi natomiast o miejsce czasowników na listach rangowych, to zajmują one miejsca już od pierwszej dziesiątki: SK (7. ranga), As. (4. ranga), Usk. (7. ranga), NH (8. ranga), Dach. (8. ranga), Zar. (8. ranga), SH (9. ranga), Rot. (9. ranga), LtD (9. ranga), WZ (9. ranga), MwO (9. ranga), RCh (9. ranga). Należy jednak dodać, że te wysokie rangi dotyczą czasownika *być*, a więc wyrazu charakteryzującego się wysoką frekwencją w tekstach (o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części pracy).

W celu porównania preferencji pisarza w doborze tej części mowy ogładowi poddano kategorię czasowników bardzo częstych oraz bardzo rzadkich z poszczególnych utworów. Tabela 42 zawiera dane o tych kategoriach dla wszystkich powieści bałkańskich.

²⁶⁰ Dane procentowe dotyczą wyrazów użytych jednokrotnie we wszystkich powieściach południowośląskich Jeża.

Tabela 42. Liczba czasowników bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych w słownikach poszczególnych powieści

Tytuł	Czasowniki bardzo rzadkie		Czasowniki rzadkie		Czasowniki częste		Czasowniki bardzo częste		Ogólna liczba czasow- ników	Liczba wystąpień	Średnia frekwencja czasow- nika
	f	liczba	f	liczba	f	liczba	f	liczba			
SK	$f \leq 2$	1 554	$2 < f \leq 5$	483	$5 < f \leq 20$	356	$f > 20$	94	2 487	12 981	5
As.	$f \leq 2$	1 227	$2 < f \leq 4$	260	$4 < f \leq 15$	234	$f > 15$	55	1 776	6 803	4
Usk.	$f \leq 2$	1 713	$2 < f \leq 8$	942	$8 < f \leq 33$	413	$f > 33$	122	3 190	24 177	8
NH	$f \leq 2$	1 391	$2 < f \leq 5$	405	$5 < f \leq 19$	297	$f > 19$	91	2 184	10 724	5
Dach.	$f \leq 2$	1 738	$2 < f \leq 7$	812	$7 < f \leq 31$	438	$f > 31$	115	3 103	22 893	7
Zar.	$f \leq 2$	1 424	$2 < f \leq 6$	491	$6 < f \leq 23$	295	$f > 23$	96	2 306	12 928	6
SH	$f \leq 3$	2 596	$3 < f \leq 10$	922	$10 < f \leq 47$	570	$f > 47$	155	4 243	43 516	10
Rot.	$f \leq 2$	1 768	$2 < f \leq 8$	901	$8 < f \leq 34$	422	$f > 34$	128	3 219	25 221	8
LiD	$f \leq 2$	1 294	$2 < f \leq 5$	355	$5 < f \leq 18$	271	$f > 18$	78	1 998	9 334	5
WZ	$f \leq 2$	1 495	$2 < f \leq 7$	610	$7 < f \leq 30$	351	$f > 30$	102	2 558	18 188	7
MwO	$f \leq 2$	1 430	$2 < f \leq 6$	551	$6 < f \leq 23$	354	$f > 23$	103	2 438	14 456	6
RCh	$f \leq 3$	2 619	$3 < f \leq 14$	1 284	$14 < f \leq 70$	550	$f > 70$	146	4 599	62 459	14
Razem		20 249		8 016		4 551		1 285	34 101	263 680	

4.2.1. Czasowniki bardzo częste

Kategorię czasowników bardzo częstych z wszystkich analizowanych powieści tworzy 1285 wyrazów, użytych w sumie 125 719. Stanowi to około 3,77% ogólnej liczby czasowników i 47,68% ich użyc w tekście. Z 1285 jednostek składających się na tę kategorię zostało wyodrębnionych 238 haseł. Spośród nich 30 wyrazów zostało odnotowanych w każdym utworze i we wszystkich przynależą do kategorii bardzo częste. Są to: *brać, być, chcieć, chodzić, dać, iść, mieć, móc, mówić, musieć, myśleć, należeć, odeprzeć, odpowiadać, począć, podnieść, powiedzieć, pozostawać, pójść, przyjść, rzec, stać, stać się, stanąć, widzieć, wiedzieć, wydać się, zapytać, zdać się, znać*. Wśród nich znalazły się wyrazy wskazywane przez badaczy jako bardzo częste w prozie artystycznej: poza najczęstszymi *być* i *mieć* (także i w innych stylach), czasowniki ruchu (*chodzić, iść, pójść, przyjść*), czasowniki oznaczające podstawowe stany fizyczne (*stać*), mentalne (*myśleć, wiedzieć, znać*), hasła oznaczające czynności dokonywane za pomocą wzroku (*widzieć*), czasowniki modalne (*chcieć, móc, musieć*), *verba dicendi* (*mówić, odpowiadać, powiedzieć, rzec, zapytać*) oraz pary zróżnicowane „kierunkiem” czynności: *dać – brać*²⁶¹. Co ciekawe, nie został natomiast odnotowany w tej grupie żaden czasownik, oznaczający czynność dokonywaną za pomocą słuchu (np. *słyszeć*).

Pozostałe 208 czasowników zostało użytych z różną częstością we wszystkich powieściach. Oznacza to, że pisarz chętnie korzystał z czasowników należących w poszczególnych utworach do kategorii bardzo częste. Bazował zatem na określonym zasobie leksykalnym, niezbędnym do informowania o wypowiedziach bohaterów, ich postrzeganiu otaczającej rzeczywistości, przemieszczaniu się.

W tabeli 43 przedstawiono czasowniki mające najwyższe rangi w poszczególnych powieściach południowośłowiańskich Jeża²⁶².

²⁶¹ J. Sambor, *Słownictwo bardzo częste...*, s. 534; I. Kamińska-Szmaj, *op. cit.*, s. 88-93.

²⁶² Tak jak w przypadku rzeczowników ze względu na obfitość materiału nie prezentuje się wszystkich czasowników bardzo częstych z poszczególnych powieści południowośłowiańskich Jeża, lecz wyrazy mające rangi od 1 do 15.

Tabela 43. Czasowniki o najwyższej frekwencji w powieściach bałkańskich T.T. Jeża (do 15. pozycji na liście rangowej)*

Ranga	Tytuł											
	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
1.	być	być	być	być	być	być	być	być	być	być	być	być
2.	móc	móc	mieć	mieć	mieć	mieć	mieć	mieć	móc	mieć	móc	mieć
3.	mieć	mieć	móc	móc	móc	móc	móc	móc	mieć	móc	mieć	móc
4.	wiedzieć	wiedzieć	dać	wiedzieć	wiedzieć	dać	wiedzieć	wiedzieć	odezwać+	zapytać	zapytać	wiedzieć
5.	powiedzieć	mówić	wiedzieć	dać	dać	dać	wiedzieć	zapytać	zapytać	wiedzieć	dać	dać
6.	mówić	chcieć	mówić	isć	widzieć	zapytać	zapytać	dać	dać	dać	wiedzieć	zapytać
7.	widzieć	dać	widzieć	mówić	przyjść/ zapytać	odpo- wiadać	widzieć	przyjść	widzieć	chcieć	odpo- wiadać	odezwać+
8.	chcieć	odpowiadać/ rzec/widzieć	chcieć	widzieć	mówić	mówić	chcieć	widzieć	odrzec	odpo- wiadać	odezwać+	odpo- wiadać
9.	rzec	musieć	isć	zapytać	pójść	chcieć/ znajdować+	mówić	powiedzieć	chcieć	rzec	odrzec	isć
10.	odpo- wiadać	trzeba	rzec	rzec	chcieć	rzec	powiedzieć	isć	isć	odezwać+	zająć	rzec
11.	stać	isć	zapytać	chcieć	powiedzieć	przyjść	znajdować+	pozostać	mówić	odrzec	odeprzeć/ rzec	chcieć
12.	pójść	powiedzieć	odpo- wiadać	powiedzieć	brać	musieć	pójść	stanąć	wychodzić	powiedzieć	widzieć	widzieć
13.	robić	myśleć	pozostawać	brać	isć	widzieć	pozostawać	chcieć	czekać/ znajdować+	przyjść	dać	powiedzieć
14.	przyjść	zapytać	stanąć	stać	powiadać	brać/odeprzeć/ powiedzieć	myśleć	znajdować+	odpo- wiadać	widzieć	myśleć	myśleć
15.	myśleć	stać+	znajdować+	chodzić/ przyjść	rzec/ znajdować+	odezwać+	odpo- wiadać	począć	zająć	isć	mówić	pozostawać

* W niektórych rubrykach znajduje się więcej czasowników. Jest to podyktowane, tak jak w przypadku rzeczowników, odnotowaniem na listach rangowych poszczególnych powieści większej liczby wyrazów o tej samej randze.

Poza wspomnianymi wcześniej czasownikami wysokie rangi w analizowanych utworach osiągnęły także inne *verba dicendi* (*odezwać się, odrzec*) oraz predykatyw *trzeba*. Znaczny udział czasowników wyrażających czynność mówienia w słownikach poszczególnych powieści wskazuje na duży w nich udział warstwy dialogowej.

Spośród analizowanej leksyki bardzo częstej najwyższą frekwencję, znacznie wykraczającą ponad przeciętną, osiągnął czasownik *być*. Jest to jak najbardziej uzasadnione, gdyż pełni on w polszczyźnie przede wszystkim funkcję gramatyczną, występując w roli łącznika w orzeczeniu imiennym czy stanowiąc składnik form czasów złożonych. Funkcjonuje on ponadto jako samodzielny znaczeniowo wyraz. Wysoką częstość użycia miał również czasownik *mieć*, odgrywający znaczną, ale w mniejszym stopniu niż *być*, rolę gramatyczną.

Pozostałe miejsca na zbiorczej liście haseł przedstawia tabela 44.

Wśród zaprezentowanego słownictwa, odznaczającego się wysoką częstością użycia we wszystkich tekstach, znalazł się, poza omówionymi już wcześniej formami, także czasownik *znajdować się*, który informuje o lokalizacji osób, przedmiotów, o uzyskiwaniu czegoś dzięki staraniom, o byciu w jakiejś sytuacji lub w jakimś stanie. Jest on pożądany w prozie głównie ze względu na znaczenie lokatywne.

Jak zatem można zauważyć na podstawie zaprezentowanych danych, poszczególne powieści Jeża odznaczają się znacznym stopniem powtarzalności czasowników z kategorii bardzo częste.

4.2.2. Czasowniki bardzo rzadkie

Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami, oglądowi poddano nie tylko słownictwo bardzo częste, ale także kategorię czasowników bardzo rzadkich. Kategorię czasowników bardzo rzadkich z dwunastu powieści południowo-słowiańskich tworzą wyrazy z przedziału frekwencji 1-3, których zanotowano 20 249. Stanowi to 59,38% ogólnej liczby czasowników i 10,39% ich użyc w tekście. Z 20 249 jednostek składających się na tę kategorię zostało wyodrębnionych 8185 haseł. Spośród nich 3474 wyrazy zostały odnotowane tylko w jednej powieści (analiza została jednak

przeprowadzona tylko w obrębie tej kategorii), a 4711 haseł pojawiło się w słownikach przynajmniej dwóch utworów. Dane te, tak jak w przypadku rzeczowników, potwierdzają spostrzeżenia badaczy co do znacznego udziału wyrazów o niskich częstościach w słownikach powieści. Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę frekwencję tego typu leksyki w tekstach, to znów okazuje się, że jest ona niezbyt wysoka. Mimo że czasowniki o małych częstościach stanowią więc znaczny procent słownika, to pokrywają tylko niewielką część tekstu. Pokazała to też analiza czasowników, które zostały odnotowane tylko raz i w dodatku w jednej powieści. Ich liczba wyniosła 2055, co stanowi około 6,03% ogólnej liczby czasowników i tylko 0,78% ich użycie w tekście. Do czasowników, które zostały użyte tylko raz i pojawiły się w dodatku w jednym utworze, należą: adiutantować_012; adwokatować_07; ambarkować+_03; amnestionować_05; amortyzować_07; argumentować_03; aspirować_02; asymilować_02; badać+_012; balustrować_03; bałamucić+_05; baraszковать_011; bejcować_01; biedzić+_012; bierznować_07; biesiadować_02; bluzgać_05; bogacić_05; borykać+_07; bósć_08; bramować_011; bratać_02; bratać+_01; brylować_07; brzdąkać_012; brzęknąć_08; bulgotać_04; bulkotać_012; celebrować_011; cenzurować_09; cerberować_07; cerować_01; cętkować_012; charakteryzować+_012; chełznać_012; chełznać+_09; cherlać_08; chichotać_03; chlapać_04; chlapać+_01; chlipać_012; chlupotać_012; chłostać_03; chmurzyć_08; chromieć_02; chybotać+_012; ciągać+_09; ciceronować_07; ciężać_07; ciułać_010; cmokać+_04; cmoktać_04; cucić_03; cytować_012; czernić+_03; częstować+_012; człapać_06; czołgać_06; czorbadżyzować_010; czwanic+_07; datować_08; decentralizować_05; defiguirować_08; deklamować_012; deklarować+_012; dekorować_07; delikacić+_08; demaskować_06; demonstrować_012; demoralizować_02; deptać+_06; determinować_012; dobać+_03; dobrzeć_01; dobudować_012; dochwycić+_011; dochylić+_08; dodrzemać_06; dogasać_07; dogrzebać+_07; doić_07; doić+_012; dokupić_08; dokwitać_011; doleżeć_012; domęczyć_07; domiarkować+_05; domierzać_05; doniszcząć_05; dopalić_010; dopatrywać+_07; dopiąć+_03; dopieć+_04; doprosić_06;

doprowadzać+_011; doprząc_07; dopustkować+_05; dosłuchać_012; dosnuć_04; dospać_07; dospiać_012; dostawiać+_010; dostrajać_08; dostrajać+_011; dośrodkować_012; doświdrować+_07; dotwarzać_05; douczać+_01; dowlec_04; dramatyzować_01; drapować_07; dręczyć+_04; drobić_012; dufać_07; durzyć_07; dworaczyć_07; dymić_04; dymisjonować_07; dyrdać_07; dysgracjonować_02; dzierżawić_08; dzierżyć+_03; dziewać+_012; dziewosłębnić_06; dziurawić_012; edukować_06; egzaminować_08; ekscytować_06; ekspediować_06; eksplikować_011; eliminować_07; emaliować_07; entuzjasmować+_08; europeizować_010; ewaporować_06; fałszować_07; farbować+_05; faszerować_03; fatygować_01; fiksaturować_01; filtrować+_05; forsonować_01; fortyfikować_012; fruwać_012; fryzować_08; furażować_04; gabnąć_012; gardłować_012; garniować_012; gazdować_05; giąć+_011; giermkować_07; gimnastykować+_07; głosować_09; głowić_010; gnębić_07; gnieździć_012; gnoić_05; gnoić+_012; gnuśnić_03; golnąć_05; gorszyć_03; grabić_07; grodzić_03; gruntować+_04; gwoździć_07; gzymsonować_012; hazardować+_07; heblować_012; hydzić_02; identyfikować_011; iluminować_03; inaugurować_03; informować+_012; inspirować_09; instalować_07; internować_012; jąttrzyć+_03; jeżyć_011; junaczyć+_01; kalać_02; kaligrafować_08; kałauzować_012; kanonizować_07; karakolować_07; karesować_07; kiełznać+_08; kisać_010; kłonić_08; kłonić+_01; kłuć+_08; knuć_012; koić_010; koić+_012; kokosić+_08; kolegować_02; kolportować_07; kołatać+_011; komenderować_01; komplikować_07; komponować_01; konspirować_02; kontrolować_07; kopać+_07; kopcić_07; koziołkować_05; krasić_03; krępować+_011; kroić_07; kroplic+_08; kruszyć+_011; krwawić+_03; krygować_05; krystalizować_07; krytykować_09; krzątać_05; krzepnąć_012; krzesać_012; krzewić+_03; kształtować_05; kuksać_01; kulać_011; kulić+_012; kursować_06; kwakać_012; kwalifikować_03; kwasić_09; kwasić+_09; kwaterować+_06; kwękać_09; lenieć_012; lubić+_05; lulać_07; łątać+_05; łobdzierać_010; łomotać_05; łykać_012; macerować_012; madziaryzować_011; magnetyzować_05; majaczyć_07; małpować_010; marnieć_012; marynować_05; matkować_05; meblo-

wać+_06; mężnieć_02; mglić_07; miazdżyć_012; milić+_08; mistrzo-
 wać_01; mitygować_01; młodnieć_09; modelować+_07; moderować_012;
 modulować_012; montować+_04; mordować+_012; mroczyć_03;
 mrzeć_012; mudirować_08; mundurować_05; munsztuczyć_07; muro-
 wać+_08; musnąć_04; mustrować_012; musztrować+_01; myć+_012;
 naadmirować+_08; nabiczować_07; nabiegać+_07; naburmuszyć+_07;
 nabyć+_08; nacałować+_05; naciąć_012; nacierpieć+_010; nadbie-
 rać_07; nadeptać+_05; nadesłać_07; nadgradzać_07; nadłamać_012;
 nadłożyć_02; nadpsuć_08; nadszarpnąć_01; nadybać_05; nawdy-
 chać+_012; nadziękować+_07; nadziwić_012; nadziwować+_012; nad-
 zorować_03; naganiać_07; nagotować_05; nagrażać_01; nagroma-
 dzić+_010; najść+_01; nakiwać_012; nakoczkodanić+_07; nakrajać_04;
 nakraść_012; nalać+_04; nalubować+_02; należeć_012; nałowić_07;
 nałykać+_01; namalować_07; namarszczyć+_01; namaszczać_03; na-
 miestnikować_012; namnożyć+_012; namulać_04; namysleć+_03; na-
 ostrzyć_07; napajać_08; napalić_07; napatrzeć_05; napawać+_08; na-
 pierać_08; napięścić_05; napięścić+_08; napisać+_07; naplwać_012;
 napotkać+_07; naprosić+_08; naprzykrzać+_012; napsocić_012; napu-
 chać_03; napuczać+_05; napuszyć_012; napuszczając_010; narabo-
 wać_08; narachować_012; naraić_08; narodzić_07; narwać_04; nary-
 sować+_07; nasępić+_010; nasiewać_06; nasrożyć_04; nasrożyć+_010;
 nastąpić+_012; nastraszyć_08; naszkicować_02; naściagać_010; naści-
 nać_012; natargać_012; natłoczyć+_03; natłuc_010; natoczyć_05; na-
 tracić_07; natrudzić_012; natrząść+_07; natupać+_05; naturalizo-
 wać_03; natworzyć_03; nawarzyć_012; nawąchać+_07; nawijać_02;
 nawlec_03; nawojować+_012; nazbierać+_06; nazębić_07; nazębić+_07;
 naznosić_05; nażać_012; nażreć+_06; nażyć+_012; negocjować_012;
 neutralizować+_012; nienawidzić+_07; noclegować_011; nomino-
 wać_07; nurzać+_012; nużyć+_08; obalić+_012; obandażować_06; ob-
 ciągnąć+_011; obciążyć+_04; obciosać_08; obcisnąć_03; obeschnąć_012;
 obetkać+_01; obezczulać_08; obiadować_011; obiecywać+_01; ob-
 iskrzyć_04; objaśniać+_06; oblatać_012; oblecieć_04; obligować_08;
 obłamać_08; obłocić_07; obmotać_011; obmurować_07; obniżyć_012;

obniżyć+_05; obnosić_02; obnosić+_02; obojętnieć_01; obrabiać+_08; obramiać_02; obrazić+_09; obrąbać_05; obrukać_01; obruszać+_03; obsaczać+_07; obserwować+_012; obsiać_012; obsiekać_07; obstać_011; obszarpać_03; obszerniać_08; obszyć+_05; obumierać_05; obwarować+_03; obwijać+_012; obywać_07; obezreć+_012; ocembrować_08; ochętnaść_012; ochrzcić+_07; ochuchać_012; ocknąć_07; ocucić+_05; oczadzić_07; oczerniać_03; oczerwienić_09; odbudować_07; odbudować+_012; odczepić_012; oddarować+_05; oddmuchiwać_012; oddumać_01; oddzwieźć_012; odemknąć+_03; odmścić_012; odepchnąć+_010; odetkać_012; odgadać_07; odgrodzić_02; odgryzać+_012; odgrzebać_01; odhuknąć_012; odjeść+_012; odkarać+_011; odkochać_07; odkomenderować_01; odkonwojować_012; odkrząknąć_012; odkukać_03; odłogować_06; odłupać_08; odmłodzić_05; odmrozić_07; odmruknąć_012; odmyć_012; odpasać+_012; odpełznąć_08; odpiłować_04; odpłakać_03; odpocząć+_08; odprawować_012; odpuścić+_012; odrapać_05; odrąbać_05; odrysować_01; odrysować+_01; odrzec+_012; odrzeźbić_01; odsapywać_04; odstąpić+_07; odstąpić+_08; odstępnąć_05; odstrzelić+_09; odszczególnić_06; odszczególnić+_03; odśrubować_07; odsztychować_03; odśmiechać+_01; odświeżać+_012; odtrącać+_01; odtroczyć_012; odturczyć+_012; odtwarzać+_012; oduczać_07; odwilgocić_03; odwilżyć_05; odwojować_012; odwzorować_09; odzwonić_03; odżałować_06; odżałować+_07; odżywiać_012; odżywiać+_012; ogłodzić_05; ograbić_04; ograć_012; okadzać+_09; okleić_05; okraścić+_011; okratkować_09; okrzesać_07; okrzyknąć_07; omalować_011; omijać+_03; onieśmielać_05; opalać+_01; opamiętać_07; opancerzyć_06; oparzać_012; oparzyć+_06; opieprzać_011; opieprzyć_010; oplatać+_01; opluć_09; oplwać_05; opłomieniać_011; opłukać_012; opłukać+_012; oponować_05; oporządzać_07; oprogramować_011; opromieniać+_01; opustoszyć_03; organizować+_01; orientować_09; rysować_01; osaczać_01; osamotnić+_08; osamotnić_06; oschnąć_012; oskomić_07; osłabiać+_07; osławiać_05; osłuchać_06; osłuchać+_010; ostudzić+_02; osunąć_03; osuszać+_011; oszacować_03; oszańcować+_05; osle-

pisać+_07; oślepnąć+_05; ośliniać+_04; ośmieszać+_011; oświęcać+_012;
 otapetować+_06; otulać+_07; otynkować+_07; owinąć+_02; owładnąć+_08;
 ozdobić+_08; ozłocić+_010; ozuchwalać+_07; ozuchwalać+_03; pacyfikować+_07;
 padać+_01; pakować+_012; palnąć+_04; paniczyć+_07; panoszyć+_01;
 paplać+_012; paradować+_07; parafrazować+_01; paraliżować+_08;
 parować+_02; pasać+_03; pastwić+_012; patrolować+_03; pawić+_05; pękać+_07;
 pętać+_08; pieścić+_05; pisywać+_05; plamić+_05; pleć+_01; pluskać+_012;
 płaszczyć+_02; płatać+_03; pławić+_03; płoszyć+_09; poawansować+_08;
 pobarykadować+_03; pobawić+_07; pobołować+_012; pobrać+_010; pobratymić+_012;
 pobudzić+_06; poburzyć+_012; pocesarzować+_07; pochorować+_012; pochrypnąć+_05; pochrzcić+_012;
 pochwiać+_010; pociąć+_07; pocić+_012; pociemnić+_04; pociemnieć+_012;
 pocierać+_08; pocmokać+_010; pocwałować+_03; początkować+_02; poczerpnąć+_07;
 poczerwienić+_06; poczesać+_05; poczołgać+_07; poczuć+_07; poczuwać+_05;
 poczytywać+_08; podać+_01; podburzać+_08; podchlebiać+_012; podchmielić+_01;
 podchwycić+_04; podciąć+_07; podciągać+_08; podgartywać+_012; podgatunkować+_01;
 podgryzać+_03; podkasać+_04; podkaszać+_012; podkleić+_04; podkręcać+_02; podkuć+_07;
 podleżać+_04; podmakać+_011; podmawiać+_012; podpaść+_011; podpełzać+_012;
 podperfumować+_09; podpiąć+_01; podreptać+_010; podrobić+_01; podróżować+_07;
 podrwać+_08; podskrobać+_07; podstrzelić+_012; podszarzać+_01; podsztukować+_05;
 podszyć+_06; podśmiewać+_05; podtrzymywać+_07; podumać+_05; podusić+_012; podwiewać+_07;
 podwijać+_011; podwozić+_012; podwyższać+_012; podymać+_012; podziurawić+_02;
 podżartować+_011; poetyzować+_07; pofałdować+_01; pofarbować+_01; pofrisztykować+_07;
 pogarszać+_01; pogiąć+_012; pogłębiać+_010; pogłębiać+_012; pognieść+_05;
 pogorszać+_010; pogospodarować+_012; pogryźć+_07; pogryźć+_09; pogryźć+_03;
 pogurbić+_05; pogwałcić+_06; pogwarzyć+_07; poinformować+_07; pojaśnić+_07;
 pojaśnić+_01; pojątrzyć+_02; pojąć+_09; pokalać+_012; pokarmić+_011; pokąsać+_012;
 poklaskiwać+_011; poklasyfikować+_01; pokłekać+_012; pokłonić+_05;
 pokłócić+_01; pokotysać+_07; pokoszlawić+_011; pokrwawić+_010;
 pokrzepiać+_03; pokrzyczeć+_07; pokrzywić+_03; pokrzy-

wić+_012; pokurczyć_07; pokusić_012; pokusić+_06; pokwapić+_012;
 poleźć_06; policzkować_010; policzyć+_012; politować+_02; polityko-
 wać_01; polokować+_012; połapać_01; poławiać+_011; połudzić_05;
 połyskiwać+_01; pomadować_01; pomaskować_03; pomęczyć+_012;
 pomianować_08; pomiarkować+_07; pomiać_03; pomienić_08; pomno-
 żyć_07; pomordować+_012; pompować+_05; pomunштuczyć_01; po-
 naciągać_012; ponadowiadywać+_07; ponadymać+_012; ponakła-
 dać_010; ponaoblizować+_01; ponapinać_012; ponapisywać_011;
 ponaprawiać_04; ponaprężyć+_07; ponapychać_08; ponawiać+_07;
 ponawiazywać_07; poniewierać+_01; poniterować_06; ponotować_012;
 poobcierać_012; poobgryzać_012; poobjadać_012; pooblekać+_03; po-
 obrzynać_012; poobwiązywać_010; pooczyszczać_03; poodbierać_07;
 poodbijać_010; poodciskać_010; pooddalać_010; poodkopywać_010;
 poodlatywać_012; poodpadać_01; poodparzać_012; poodpinać_08;
 poodrastać_05; poodwiązywać_012; poodwracać+_012; poogradzać_05;
 poopierać+_04; poorać_07; poosadzać_06; poosłaniać_07; poostrzyć_012;
 poparzyć+_01; popatrywać_012; popić+_07; popieczętować_011; popie-
 ścić_06; poplądrować_012; poplątać+_010; popłukać_06; popodno-
 sić+_09; popodpierać_07; popodusuwać_08; poprowadzić+_012; popry-
 chać_01; poprzebierać_03; poprzebierać+_05; poprzedzielać_012;
 poprzekręcać_06; poprzelażyć_012; poprzemieniać+_012; poprzeno-
 sić_011; poprzepadać_010; poprzepijać_01; poprzeplatać_06; poprze-
 rastać_012; poprzerybywać_01; poprzerywać_03; poprzestraszać+_03;
 poprzewiercać_06; poprzeczywać_012; poprzeżynać_06; poprzybie-
 rać_07; poprzyciosywać_01; poprzydzielać_07; poprzyjaźnić+_012;
 poprzykładać_010; poprzykrywać_05; poprzymrużać_07; poprzypie-
 kać_012; popuchnąć_05; popularyzować_01; porabować_08; poracho-
 wać+_04; poranić_010; porąbać_07; pordzewieć_012; poreperować_07;
 poronić_07; porosnąć_04; porozbierać_012; porozcinać_012; porozda-
 wać_010; porozjeżdżać+_012; porozkładać+_09; porozmawiać_06; po-
 rozmieszczać_07; porozpoczynać_07; porozsadzać_06; porozsy-
 pywać_012; poroztrącać_07; poroztrzaskiwać_012; porozwalać_012;
 porozwalać+_012; porykiwać_012; porysować_07; poschnąć_01; po-

sięść_012; poskrzeczć_012; poskutkować_012; posłować_012; po-
 snąć_012; posoczyć_012; posprowadzać_03; posprzeczać+_01; po-
 spychać_07; postaciować_012; postarzyć+_08; postawać_012;
 postawiać_09; postrącać_012; postroić+_05; postrzepywać_011; po-
 strzyc_07; postrzyc+_012; postukać_012; postulować_03; poszaleć_012;
 poszczekać_01; poszczepić_08; poszczęścić_012; poszramić_02; po-
 szturchiwać+_012; poszwankować_012; pościągać+_012; poślepnąć_06;
 poślinić_010; poświadaczać_09; poświadaczać+_07; potańczyć_03;
 potargować_012; potargować+_06; potkać+_01; potoczyć_05; po-
 truć_012; poturbować_012; potkać_010; poubierać_05; poubierać+_05;
 poucinać_05; poufalić+_08; pousiadać_012; pouszkadzać+_06; powar-
 kiwać_011; powarzyć_08; poważać+_08; poważyc_07; powędro-
 wać_012; powiędnąć_012; powięzić_07; powitać+_07; powpadać_08;
 powpijać+_06; powracać+_03; powrastać_012; powrzeszczyć_08; po-
 wrzucać_08; powybierać_010; powyciągać+_03; powycmoktywać_012;
 powy dobywać_08; powydrapywać_012; powykaląć_010; powykrzy-
 wiać_012; powyławiać_07; powymordowywać+_012; powynajdywać_02;
 powynosić_010; powynosić+_012; powysadzać_07; powysiadać_06;
 powysiadywać_012; powyskakiwać_04; powystępować_03; powystrze-
 lać_05; powyszarpywać_03; powyżęzać_09; powyżukiwać_05; powytwar-
 zać+_012; powytykać_012; powywabiać_03; powywieszać_07; powywo-
 zić_06; pozachodzić_08; pozaciągać_03; pozacierać_06; pozaginać_011;
 pozagwałdzać_03; pozakręcać_08; pozakurzać_06; pozalegać_06; poza-
 lewać_03; pozamiatać_08; pozamieniać_01; pozamieszkiwać_05; poza-
 nosić_010; pozaokrąglać_02; pozapominać_012; pozapuszczać_06;
 pozarzynać_012; pozastępować_07; pozaściełać_03; pozataczać_03;
 pozatykać_06; pozawiazywać+_011; pozawierać_07; pozaznaczać_011;
 pozbierać_011; pozdechąć_07; pozginać_04; pozielenieć_08; pozie-
 wać_012; pozłatywać_08; pozłacać_01; pozłazić_012; pozmienić_06;
 poznosić_012; pozrzec+_07; pozwiązywać_012; pozwijać_010; pozwra-
 cać_012; pozwać_08; pożartować_07; pożeglować_03; pożywić+_010;
 pół-mówić_08; półprzekonać_07; pół-spiewać_08; prasować_06; pra-
 wić+_011; premedytować_06; pretendować_012; prężyć_012; procen-

tować+_05; profanować_07; prognostykować_012; próchnieć_01; pruć_03; przebąkiwać_06; przebłągać+_05; przeboleć_010; przebrodzić_012; przechorować_012; przechwalać+_07; przecierpieć_010; przeciwważyć_03; przecwałować+_07; przeczyszczyć_05; przeciwiczyć_011; przeciwiczyć+_011; przedeliberować_07; przedrzeźniać+_011; przedymać_05; przedzierać_03; przedziurawić_012; przefabrykować_07; przefarbować_04; przefiltrować_05; przeforsować_012; przegalopować_02; przegibać_07; przegłodzić+_07; przegniewać+_07; przegryzać_07; przehuczyć_012; przeinaczać_06; przeinaczać+_08; przejadać_05; przejadać+_06; przekić_08; przekłuć_02; przekomarzać+_08; przekopać_05; przeładować_012; przełamać+_06; przemaszerować_06; przemijać+_07; przemóc+_012; przemycić_011; przeniżyć_012; przenudzić_07; przeobrazić+_010; przeoczyć_07; przedziać_012; przerać_01; przepalać+_01; przepchać_05; przepętnić+_01; przepłacać_02; przepomnieć_07; przeprząć_07; przeprzeć_07; przerachować_05; przerzecz_07; przerzedzić+_01; przesadzać+_03; przesadzić+_08; przesądzać_05; przesiedlać+_05; przesiać+_07; przesnuć_09; przesolić_05; przesortować_01; przestawiać+_07; przestrzelić_04; przestudiować_06; przesysać+_07; przesywać+_03; przeszać_05; prześwistać_010; przetrącić_04; przetrząsać+_07; przewalać+_012; przewąchać_06; przewędrować_012; przewiać_07; przewiązać_07; przewietrzać_010; przewietrzać+_07; przewinić_011; przewionąć_012; przewisać_07; przezierać_01; przeziębienie+_07; przeznaczyć+_07; przezwać+_012; przezwyć_01; przodować_06; przyblednąć_07; przybrać+_05; przychwycić_012; przycichnąć_04; przycierać_07; przyćmić+_011; przydygnąć_011; przydzwigać_012; przyeskortować_06; przygadywać_012; przyganiać_03; przygarbić+_07; przygasić_09; przygłaskać_08; przygnębiać_010; przygorzeć_07; przyhołubić_08; przykipieć_09; przykleić_09; przykleić+_01; przykomenderować_03; przykuć_012; przyleżeć_07; przyłatać_08; przymieszać_01; przymieszać+_06; przymilać_07; przymizernieć_012; przymościć_03; przymulać+_05; przynająć_07; przyoblec_07; przyoblec+_012; przyozdobić+_012; przypalić_012; przypiąć+_012; przypisać+_012; przypodnieć_05; przypodnieć+_05; przy-

podobać+_07; przypodźwignąć+_05; przyrumienić+_03; przyrzec+_012;
 przysądzać+_08; przyschnąć+_09; przysłaniać+_012; przysłyszeć+_07;
 przysmalić_012; przyswajać+_08; przyszyć_07; przytaczać+_07; przy-
 takiwać_08; przywabiać_07; przywędrować_02; przywierać_012; przy-
 wlec_01; przyzostawać_012; psioczyć_012; pstrzyć_010; psuć+_010;
 publikować_08; pulsować_010; puszyć+_012; rąbać+_07; reasumo-
 wać_02; referować_06; rekrutować_011; rentować+_06; reperować_07;
 reprezentować+_011; restaurować_05; rewizytować_011; rewolto-
 wać_06; rezygnować_02; romansować_07; ropić+_06; rozbałamucić_01;
 rozbawić_03; rozboleć_01; rozbrzęczeć+_04; rozchmurzyć_011; roz-
 ciekawiać_04; rozciekawiać+_06; rozczarować_04; rozczesać_012;
 rozczulać+_01; rozczytać_012; rozćwiartować_05; rozdeptać_07; roz-
 drabniać_08; rozdrapać_07; rozdziać+_012; rozdzwonić+_04;
 rozednić+_012; rozełgać_07; rozentuzjasmować_07; rozespać_01; ro-
 zeżreć_07; rozfalować_01; rozfanatyzować+_07; rozgatunkować_02;
 rozgmatwać_03; rozgniatać_012; rozgospodarować_012; rozgrabić_012;
 rozgrzmocić_07; rozhukać+_03; roziskrzyć+_010; rozjątrzyć+_01; roz-
 juczyć_012; rozjuszyć+_011; rozkapryś_04; rozkuć_08; rozleżać+_012;
 rozlubować+_04; rozłakomić_012; rozłupać_09; rozmachać_012; roz-
 machać+_05; rozmarszczyć_07; rozmarszczyć+_01; rozmiażdżyć_01;
 rozmierzać_06; rozmieść_07; rozmięknąć_011; rozmnażać_08; rozmna-
 żać+_08; rozmoczyć_01; roznamiętniać+_07; rozoskomić_07; rozpa-
 sać_07; rozpałtać_01; rozpiąć+_05; rozpieszczać_03; rozpiłować_012;
 rozpłacać+_06; rozpłynąć_03; rozpotrzeć+_06; rozpraszać+_05; rozpra-
 wić_08; rozprószać_03; rozpruć_01; rozpryskiwać_09; rozprzedać+_07;
 rozprzestrzeniać_07; rozramieniać+_07; rozróżniać+_09; rozru-
 szać_010; rozsadzać+_01; rozserdeczniać+_07; rozsierdzić_03; rozsio-
 dłać_05; rozsłuchać+_012; rozsnuć+_05; rozsrożyć+_07; rozstękać_012;
 rozstroić+_04; rozstrzelić_010; rozszczeakać_07; rozszczepiać_03; roz-
 szlochać+_012; roztluc+_010; roztopiać+_08; roztrzaskać+_01; rozwał-
 kować_07; rozwieszać+_02; rozwrzeszczeć+_012; rozzuchwalać_012;
 rozżalać+_05; różowieć_010; rujnować+_012; rumienić_03; ryc+_04;
 rządzić+_011; rzeczniczyć_07; rzecznikować_07; rzeźwić_03; rzy-

gać_012; sadowić_05; scalać+_01; scentralizować_01; scharakteryzować_07; schimerować_08; schudzać_01; segregować_07; sejmować_012; sekundować_07; serbić+_08; sfalować_02; siać+_06; siłować_012; siłować+_012; skapcanieć_010; skaptować_011; skarbić_011; skarleć_05; skarykaturować_07; skatoliczyć_07; skąpać_01; skędzierzawić_07; skomentować_012; skonfundować_06; skonsumować_01; skopać_012; skoszlawić_07; skraplać+_06; skraść_04; skrobać_01; skroić_07; skrupiać+_012; skruszyć+_05; skryształizować_07; skryształizować+_09; skryształić_012; skrzepić_03; skuć_08; skusić+_07; skwarzyć+_011; skwierczeć_03; ślaniać_04; słodzić_012; służyć_012; smagać+_07; smalić_06; smoktać_07; smyrgać_07; solicytować_011; solwować_07; spajać+_03; spałować_012; sparzyć_08; spauzować_06; spiąć+_01; spić_05; spieniężać_012; spiętrzać_05; splamić+_03; splążyć_07; spląkać_05; spląkać+_012; spłaszczyc_05; spławiać_05; spłonić_011; spłoszyć+_08; spłowieć_01; spłukać_09; spobratymić+_012; spochmurnieć_012; spocić+_012; spokornieć_010; spolitykować_02; spoliować_07; spomarańczowieć_01; sponiewierać+_010; sponurzyć_01; spopielać_05; spopularyzować_09; spotnieć_012; spozierać_03; sprogramować_05; sprokurować_03; spruć_08; sprząć_012; sprząć+_06; sprząść_08; sprzezczać+_01; sprzezroczyć_04; sprzykrzyć_012; spudłować_05; srebrzyć+_08; sromocić_05; stańczyć+_01; starzeć_011; stchórzyć_09; stebnować_011; sterować_011; stępieć+_07; stępować_07; stęsknić_05; stęsknić+_07; stopniować_012; stowarzyć_01; straszyć+_01; stratoować_03; streszczać+_03; stróżować_012; struć+_04; strychować_07; strzaskać+_05; strzępić+_011; strzygnąć_01; strzykać_02; stulać_07; sturczyć_09; surowieć_02; suszyć+_07; sycić_02; sygnałować_06; symetryzować_01; symulować_011; systematyzować_01; szacować_08; szacować+_08; szczerbić+_012; szczęścić+_010; szcuć_07; szkaloować_07; szklić_010; szklić+_07; szlachetnieć_03; szpakowacieć_011; szpilkować_03; sztychować_07; sztykutać_05; szukać+_012; szurgać_08; szynkować_07; ślęczeć_01; środkować_03; świerzbic_08; świerzbic_012; świetnić_012; tarabanić+_012; tchórzyć_09; tępić+_07; tężeć_01; tłumić+_03; tokować_04; towarzyć_03; tracić+_010; trans-

portować_05; trawić+_08; troić_012; truchleć_06; trwonić_03; tu-
 łać+_03; tupać_07; turbować_05; turczyć_010; tuzować_07; ubezpie-
 czać+_07; ubić+_07; ubielić+_01; ubłogosławić_08; ubukiecić_08;
 ucharakteryzować+_012; uchronić+_012; uciemieżyć_03; uciulać_05;
 uczepić_010; uczęszczać_01; udarować_03; udekorować_06; udobit-
 niać_06; udostojnić_05; udźwignąć+_05; uekwipować+_01; ufawory-
 zować_07; ufryzować_06; ufundować_07; ugadać_08; ugaszczać+_012;
 ugłaskać+_012; ugotować+_08; uiluminować_03; uilustrować_08; uką-
 sić_04; ukleić+_07; ukłuć_09; ukłuć+_09; ukolorować_01; ukoloryzo-
 wać_07; ukonstytuować_07; ukończyć+_010; ukroślestwić_07; uksiążę-
 cić_07; ukształtować+_012; ukwalifikować_07; ulazurować_03;
 uleczyć_03; uleżeć_09; ulżywać_012; ułamać_03; ułapić_010; uma-
 rzać_03; umiatać_010; umiesić_012; umilać_09; umitygować+_05;
 umocować_011; umoralniać_07; umościć_08; umotać_07; umotywo-
 wać_03; umozaikować_012; umożliwiać_05; umundurować_01; umusz-
 trować_01; umuzułmanić_012; unicastwiać_012; unieprzystępnić_012;
 uniewinnić+_012; uniezależnić+_07; upamiętać_010; upersonifiko-
 wać_012; upiękniać_012; upiększać_012; uplastyczniać+_05; uplą-
 tać_011; upoddanić_07; upoetyzować_05; upokostować_012; upo-
 nętniać_04; upostaciować_05; upośledzać_06; upowszechniać_08;
 uprzyjemniać_03; uprzykrzać_07; uprzymiotnikować_012; uprzytom-
 niać_08; upudrować_07; uracjonalnić_07; urągać+_012; urągnąć+_012;
 urękojmić_03; uroić+_07; urzec_07; urzeczywistniać+_012; usadzać_07;
 usidlić_07; uskubać_08; usmażyć_07; ustać+_05; ustateczniać_08;
 ustatkować_010; ustronić_04; ustrzelić_011; uszczknąć_08; uszczu-
 plać_05; uszeregować+_012; uśpieć_05; utajemniczyć_08; utargo-
 wać_010; utemperować_03; utłukać_03; utoczyć_012; utraktować_011;
 utrać_07; utrefić_03; utrudniać+_011; utrudzić_02; uwiązać+_04;
 uwidoczniać_012; uwidoczniać+_07; uwiecznić_01; uwieńczyć+_02;
 uwłaczać_05; uwziąć+_05; uzdolnić_03; wachlować_012; walać_012;
 walcować_01; watować_04; wciąć_07; wcierać_012; wczytać_011;
 wdeptać_07; wdrażać_08; wdrażać+_03; webrnąć_04; wepchnąć+_07;
 werwać+_012; węszyć_012; wichrzyć+_05; wierzać_011; wietrzyć+_01;

więznąć_011; wkłęśnąć_01; wkorzeniać+_010; wkręcać+_06; wku-
pić+_012; wlatywać_011; wliczać+_02; wmiesić_01; wolnieć_07; wo-
rożyć_05; wozić+_012; wpersadowywać_07; wpić+_012; współprzym-
ruzać_05; współschować_07; współskurczyć_01; współwygiąć_01;
współwypowiedzieć_05; wryć+_03; wsączać_012; wsączać+_02;
wsiać_02; wspomagać_03; wtaczać_08; wtajemniczać+_07; wyauskul-
tować_01; wybębniać_09; wybrakować_08; wybrzęczeć_012; wy-
być_010; wycedzić_010; wychładzać_02; wychodować_07; wychud-
nąć_09; wyciąć+_09; wycierać+_012; wycierpieć_07; wycnotliwieć_05;
wycofać_011; wycyfrować_01; wycywilizować+_06; wyczernić_01;
wyczyścić_07; wydać_07; wydekłamać_01; wydłużać+_012; wydo-
skonać+_01; wydrapać+_07; wydreptać_010; wydrukować_011; wy-
dzierżawiać_02; wydzwaniać_03; wyegzaltować_07; wyegzamino-
wać_01; wyegzekwować_012; wyemancypować_07; wyemigrować_01;
wygalać_01; wygarnąć_07; wygłaszać+_011; wygłodnieć_012; wy-
goić_012; wygórować_05; wygrażać_012; wygrzebać+_07; wygrzać+_08;
wympro wizować_012; wyjadać_012; wyjęczeć+_05; wyjmować+_04;
wykadzać_012; wykalfigrafować_08; wykańczać+_010; wykapać_012;
wykluczać+_012; wykładać+_07; wykłuć_01; wykłuć+_05; wykoleić_04;
wykołatać_010; wykołatać+_011; wykoszlawiać_05; wykpać_01; wy-
kpić_012; wykryć+_08; wykrzyczeć+_07; wylatać_012; wylegi-
wać+_011; wyleżeć_012; wylizać_010; wyludniać_08; wyłaniać+_012;
wyłechtąć_012; wymacać_06; wymalować_01; wymanierować_012;
wymarzyć_04; wymateracować_07; wymęczyć_07; wymierać_04; wy-
moknąć_01; wymordować+_03; wymościć_012; wymurować_012;
wymyć_07; wymyślać+_012; wynarodowić_02; wynaradawiać+_02;
wynegocjować_012; wyniańczyć_010; wykraglić_07; wyorać_05; wy-
pakować_011; wypalać+_07; wypaplać_07; wyparzać_012; wypa-
sać+_012; wypchać+_07; wypełniać+_02; wypełzać_07; wypiętno-
wać+_03; wypisać+_01; wypłatać_010; wypłatać_07; wypoczywać_02;
wypogodnieć_011; wypogodzić_05; wypracować_010; wyproceso-
wać_011; wyprodukować_012; wypruć_05; wyprychać_012; wyprze-
dzać+_03; wyradować+_08; wyraportować_01; wyratować_04; wyrepe-

rować_07; wyroić+_05; wyryczeć_07; wyrzezać_08; wyrzeźbić_03; wysączać_012; wysmarować+_012; wysmażać_012; wysmoktać_06; wysofizmować_05; wysondować_05; wypowiedać_012; wystękać_012; wystudiować_011; wyszczerbić_011; wyszczerbić+_07; wyszturmować_010; wyszykować+_011; wyścinać_012; wyśmiać_03; wyśrubować+_07; wyświecać_05; wyświęcać_012; wyświstać+_07; wytargać_07; wytargować_012; wytępić+_05; wytkać_01; wytłaczać_03; wytrąbić_012; wytryskać_06; wytrzeźwić+_010; wytuzować_07; wyuzdać_07; wywalać+_07; wywalczać_08; wywazać_08; wywdzięczać_02; wywiązać_011; wywichnąć_012; wywierać+_010; wywikłać_010; wywindować_012; wywłaszczać_012; wywnętrzać+_07; wywojować_07; wyrzaskiwać_010; wywzdychać+_07; wyzierać_03; wyzuć_07; wyżerać_01; wyżyłować_011; wzdać_05; wzniecać_011; wzwyczaić+_05; wżyć+_03; zaabsorbować_06; zaaklimatyzować+_012; zaaplikować_06; zaaprobować_08; zaaresztować_06; zaasekurować_07; zaawansować_012; zabełkotać_01; zabębnić_01; zabielać_010; zabielać+_012; zablizniać+_06; zabrylantowieć_03; zabrzączić_01; zabułgotać_012; zaburczyć_08; zacacać_01; zacałować_08; zachęcać+_07; zachlipać_07; zachloroformować_06; zachmurzyć_02; zachrypnać_05; zaciekawiać+_011; zacieniać_08; zacieniować+_03; zacieśniać_06; zacierzewić+_010; zacofać+_01; zaczekać_05; zaczernić_012; zaczerwienić+_06; zaczyniać_07; zaćwiczyć_012; zadać+_06; zadawalniać+_03; zadąsać_01; zadenuncjować_08; zadławić_012; zadmuchnąć_01; zdominować_05; zadrasnąć_04; zadrwić_03; zadurzyć+_010; zadygotać_02; zadysonować_09; zadyszeć_010; zafarbować_08; zafrymurzyć_07; zaganiać_07; zagartywać_012; zagłodzić+_07; zagmatwać_06; zagniewać+_08; zagnieździć+_01; zagodzić_04; zagoić_06; zagoić+_01; zagościć_02; zagotować_010; zagrabić_05; zagruchotać_012; zagrzać_011; zagrzebać_07; zahartować_012; zahartować+_012; zahazardować_012; zahipotekować_03; zahuzarzyć_012; zaigrać_05; zainsynuować_08; zajaukać_09; zakąsać_08; zakąsić_05; zakisnąć_04; zakleić_04; zaklekotać_03; zakłębić+_04; zakłuć_012; zakłuć+_05; zakochać+_07; zakolonizować_02; zakołysać_03; zakonstatować_08; zakontraktować_07;

zakorcić_05; zakorkować_07; zakradać+_07; zakrakać_07; zakrapiać+_07; zakrółować_01; zakrwawić_03; zakrzepnąć_03; zakrztusić+_05; zakrzywiać+_010; zakwaterować_07; zakwestionować_09; zalęknąć_012; zalizać_07; załatać_012; zamagnetyzować_08; zamarantowieć_01; zamarznąć_012; zamaskować+_012; zamglić+_012; zamiauczyć_03; zamierzać+_01; zamoczyć_04; zamawiać+_011; zamroczyć+_05; zamrowić+_07; zamszyć_01; zamurować_07; zanalizować_011; zanie mówić_03; zaniewieruszyć+_06; zanikać_010; zanucić_010; zaoblatować_09; zaodłogować_04; zaognić+_012; zaordynować_07; zaoszczędzić_010; zapachnieć_05; zapasać+_08; zapaskudzić_01; zapchać+_06; zaperzać+_08; zapędząć_08; zapić+_07; zapięścić_08; zapłatać_09; zapłatać_010; zapozorować_07; zapóźnić_011; zaprezentować_07; zaprodukować_010; zapuszcząć+_07; zapuszyć_05; zapylać_03; zaraportować_010; zarąbać_02; zarekwirować_06; zarezerwować_012; zaroić+_011; zaronić_01; zarybiać_012; zaryć_012; zarządzać+_07; zarzec+_05; zaseplenić_05; zasępieć+_08; zasiać+_02; zaskoczyć+_07; zaskomleć_03; zaskorupieć_05; zaskrzypieć_04; zastać+_012; zasmarować_04; zasnąć+_012; zastać+_07; zastękać_05; zastraszyć+_011; zastrzyc_01; zasyłać_06; zasymilować+_012; zaszachować_07; zaszanować_012; zaszczebiotać_08; zaszczuć_01; zaszczycić+_01; zaszemrać_07; zaszeptać_012; zaszyć_05; zaślubiać+_010; zaśnieżyć+_07; zatańczyć_010; zatarasować+_03; zatchnąć+_06; zatęchnąć_04; zatętnić_03; zatlić_08; zatłuc+_012; zatonać_03; zatracić+_08; zatroszczyć+_04; zatrudniać+_06; zatruć+_07; zatrwodzić+_011; zatrzasnąć+_012; zatrząsać_03; zatuszować_011; zatwierdzać_012; zawalić+_010; zawarować_07; zawęzować_012; zawichrzyć_012; zawieruszyć+_05; zawikłać_04; zawrzeszczeć_08; zazębiać_012; zaznamionować_07; zażec_03; zbałamucić+_07; zbawić+_07; zbezużytecznić_01; zblaknąć_07; zbluzgać_012; zbombardować_01; zbratać+_01; zbrązować_01; zbroczyć+_01; zbryzgać_02; zbryzdnąć_012; zbudować+_012; zdegradować_012; zdemaskować_03; zdemoralizować_08; zdeponować_012; zdeterminować_01; zdetronizować_03; zdrewnieć_012; zdrobnieć_05; zdrowieć_012; zdrożeć_01; zdybać_06; zdy-

bać+ _012; zdyskredytować _03; zdziwiać _01; zegnać _011; zemleć _012;
 zemścić _01; zeszkromnić _05; zespokojnić _07; zespołecznić _07; zesro-
 mocić+ _07; zestopniować _07; zestosunkować _07; zestrugać _07; ze-
 strzelić _05; zestrzelić+ _05; zeszkielecić _07; zeszpakowacieć _07;
 zeuropeizować _010; zewspółobywatelnąć+ _02; zgadać+ _07; zgangre-
 nować _05; zganić _012; zgłaskować _06; zgłębić _08; zgórować _01; zgra-
 molić+ _012; zgreczyć _010; zgrubieć _02; zgruchotać _012; zharmoni-
 zować _02; zhartować _03; zhussycić _07; zidentyfikować _03;
 zidiotyżować _03; zielenić _09; zielenić+ _09; zielenieć _01; zimnieć _07;
 zipać _012; zjeżyć+ _04; złatać+ _08; zlec+ _02; zlegnąć _08; zlitować _012;
 zlokalizować _03; zlokalizować+ _03; zlustrować _03; zlutrzać+ _011;
 złąkomić _01; złościć _012; złowić _05; zmachać+ _012; zmagnetyzo-
 wać _08; zmącić+ _02; zmierać _012; zmiłknąć _08; zmiłować+ _07; zmi-
 trężyć _08; zmizernieć _012; zmizierować _07; zmoknąć _012; zmu-
 sić+ _012; znabożnieć _02; znagłać _01; znałogować+ _06; znarować _08;
 znicestwić _012; znieczulać _010; znieużytecznić _01; znieważać _07;
 zniwelować _08; znotowywać _07; zogólnikować _04; zohydzać _05; zol-
 brzymiać _010; zorganizować+ _010; zranić+ _07; zrdzewieć _05; zredu-
 kować+ _09; zrehabilitować _08; zrezygnować+ _08; zrozpaczyć _03;
 zrównać _08; zrównoważyć+ _07; zrudzić _05; zrumunić _010; zrzede-
 nąć _07; zrzucić+ _07; zsadzać _03; zsieć _012; zszeregować _07; zszere-
 gować+ _01; zszorstknieć _05; zszyć _08; zuchwalić+ _07; zwarzyć _011;
 zwąchać+ _010; zwerbować _01; zwierzać _09; zwieść+ _07; zwołać+ _04;
 zwyciężać+ _012; zwymyślać _07; zzuć _08; zżeleźnieć _03; żółk-
 nąć _011; żżymać+ _07; żarzyć _04; żeglować _03; żenować _012; żeno-
 wać+ _012; żółknąć _08.

Zaprezentowane powyżej słownictwo, tak jak w przypadku rzeczow-
 ników, jest wewnętrznie niejednorodne pod wieloma względami. Można
 je przyporządkować do wielu różnorodnych grup semantycznych, np.
 czasowników ruchu (*odpełznąć, poleżeć, przyleżeć, przemaszerować, prze-
 wałęsać*), nazywających zaspokajanie podstawowych potrzeb życiowych
 (*odżywiać, posnać, pożywić, rozmnażać*), oznaczających stany mentalne
 (*głowieć, namyśleć, pamiętać, wymarzyć*), czynności dokonywane za

pomocą słuchu (*dosłuchać*, *osłuchać*+, *rozszłuchać*+), informujących o poddawaniu wpływom jakiegoś narodu lub wyzwalaniu spod czyjejś władzy (*madziaryzować*, *odturczyć*+, *serbić*+, *sturczyć*), nazywających sprawowanie jakiegoś urzędu/dowodzenie (*czorbadżyzować*, *mudirować*, *namiestnikować*, *pocesarzować*, *poślować*) czy *verba dicendi* (*odgadywać*, *pół-mówić*, *wpółwypowiedzieć*, *wywrzaskiwać*). Grupę wyrazów charakteryzujących się niską częstością użycia stanowi zarówno słownictwo nienacechowane, jak i leksyka nacechowana. Wśród tej ostatniej da się wyodrębnić: słownictwo nacechowane ekspresywnie (np. z kwalifikatorami posp. w SWil.: *rozszczekać*; fig. w SWil.: *zgangrenować*; rub. w SW: *golnąć*; żart. w SJPDor: *cerberować*), chronologicznie (np. z kwalifikatorem staropol. w SW: *dochylić się*; parakwalifikatorem x 'rzadko używany' w SW: *czwanić*+, *urągnąć*, *zaznamionować*; daw. w SJPDor: *splażyć*²⁶³), ograniczone terytorialnie (np. z kwalifikatorem gwarowy w SW: *gazdować*, *psioczyć*, *skapcanieć*), nacechowane odmianowo-stylistycznie (np. z kwalifikatorami rzadki w SJPDor: *kroplic*+, środowiskowy w SJPDor: *zaporowować*).

Wiele form spośród zaprezentowanego słownictwa stanowią neologizmy, wśród których można wyróżnić formy syntetyczne (np. *czorbadżyzować*, *mudirować*, *munsztuczyć*; w tym wiele derywatów z różnymi formantami, np. *do-*: *dodrzemać*, *od-*: *oddmuchiwać*, *po-*: *poawansować*, *przy-*: *przyskortować*, *u-*: *ukrólestwić*, *wpół-*: *wpółschować*), a także formy analityczne w postaci czasowników w stronie zwrotnej (np. *paniczyć się*, *serbić się*, *spobratymić się*).

Odnutowano również indywidualizmy Jeża (*sprzezroczyścieć*, *zabrylantowieć*), a także przypisywane innym autorom (*ustronić* – Tysz. Amer. w SJPDor).

Ponadto należy zauważyć, że najmniej czasowników, które zostały odnotowane jeden raz we wszystkich powieściach południowośłowiańskich, pojawiło się w LtD (57, czyli 2,77%), a najwięcej – w RCh (433, czyli 21,07%), a więc powieści ostatniej i najdłuższej z całego cyklu. Oznacza

²⁶³ W. Doroszewski odnotowuje ten wyraz jako archaizm także w pracy *Język Teodora Tomasza Jeża...* (s. 113).

to, że Jeż, pisząc kolejne powieści, nie tylko bazował na określonych czasownikach, ale wprowadzał też nowe wyrazy, chcąc w ten sposób m.in. przybliżyć opisywaną rzeczywistość czy uatrakcyjnić wypowiedź.

4.3. Przymiotniki

Przymiotniki stanowią trzecią pod względem liczebności grupę haseł w słownikach leksyki pełnoznacznej wszystkich analizowanych powieści. Różnica w udziale przymiotników w słownikach poszczególnych utworów wynosi 2,65% (od 11,89% do 14,54%), przy czym największym charakteryzują się Usk., Dach. (dwie pierwsze z dłuższych powieści z analizowanej grupy), a najmniejszym – WZ, RCh (dwie z ostatnich powieści z tego cyklu).

Inaczej przedstawia się udział procentowy przymiotników w tekście. Zajmują one czwarte, a nie trzecie miejsce, co oznacza, że są rzadziej powtarzane niż zaimki, które znalazły się przed nimi. Udział procentowy przymiotników w tekstach poszczególnych powieści waha się od 4,43% do 7,99%, przy czym największym charakteryzują się As., Usk. (dwie z pierwszych powieści z analizowanej grupy), a najmniejszym – WZ, RCh (dwie z ostatnich powieści z tego cyklu).

Jeśli chodzi natomiast o miejsce przymiotników na listach rangowych, to zajmują one odpowiednio: SK (31. ranga), As. (26. ranga), Usk. (25. ranga), NH (45. ranga), Dach. (36. ranga), Zar. (36. ranga), SH (48. ranga), Rot. (53. ranga), LtD (34. ranga), WZ (49. ranga), MwO (34. ranga), RCh (51. ranga).

W celu porównania preferencji pisarza w doborze tej części mowy oglądowi poddano kategorię przymiotników bardzo częstych oraz bardzo rzadkich z poszczególnych utworów. Tabela 45 zawiera dane o tych kategoriach dla wszystkich powieści bałkańskich.

4.3.1. Przymiotniki bardzo częste

Kategorię przymiotników bardzo częstych z dwunastu powieści południowośłowiańskich tworzy 508 wyrazów, użytych w sumie 32 115. Stanowi to około 3,82% ogólnej liczby przymiotników i 43,99% ich

Tabela 45. Liczba przymiotników bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych w słownikach poszczególnych powieści

Tytuł	Przymiotniki bardzo rzadkie		Przymiotniki rzadkie		Przymiotniki częste		Przymiotniki bardzo częste		Ogólna liczba przymiot- ników	Liczba wystąpień	Średnia frekwencja przymiot- nika
	f	liczba	f	liczba	f	liczba	f	liczba			
SK	$f \leq 2$	637	$2 < f \leq 4$	120	$4 < f \leq 15$	137	$f > 15$	43	937	3 916	4
As.	$f \leq 1$	371	$1 < f \leq 3$	188	$3 < f \leq 11$	120	$f > 11$	34	713	2 498	3
Usk.	$f \leq 2$	822	$2 < f \leq 6$	300	$6 < f \leq 23$	203	$f > 23$	55	1 380	8 227	6
NH	$f \leq 2$	599	$2 < f \leq 4$	97	$4 < f \leq 15$	101	$f > 15$	33	830	3 105	4
Dach.	$f \leq 2$	832	$2 < f \leq 5$	230	$5 < f \leq 20$	203	$f > 20$	51	1 316	7 089	5
Zar.	$f \leq 2$	634	$2 < f \leq 4$	120	$4 < f \leq 17$	120	$f > 17$	30	904	3 742	4
SH	$f \leq 2$	1039	$2 < f \leq 8$	443	$8 < f \leq 35$	221	$f > 35$	64	1 767	13 336	8
Rot.	$f \leq 2$	764	$2 < f \leq 6$	246	$6 < f \leq 24$	157	$f > 24$	43	1 210	6 717	6
LtD	$f \leq 1$	381	$1 < f \leq 3$	182	$3 < f \leq 11$	113	$f > 11$	30	706	2 438	3
WZ	$f \leq 2$	575	$2 < f \leq 4$	109	$4 < f \leq 14$	129	$f > 14$	25	838	3 265	4
MwO	$f \leq 2$	670	$2 < f \leq 5$	188	$5 < f \leq 20$	116	$f > 20$	38	1 012	4 670	5
RCh	$f \leq 2$	954	$3 < f \leq 8$	446	$8 < f \leq 37$	227	$f > 37$	62	1 689	14 004	8
Razem		8278		2669		1847		508	13 302	73 007	

użyć w tekście. Z 508 jednostek składających się na tę kategorię zostały wydrebnione 153 hasła. Spośród tych haseł tylko siedem (tj. 5%) zostało odnotowanych w jednej powieści, przy czym w analizie uwzględniono w tym wypadku także inne kategorie częstości. Do grupy wyrazów, które pojawiły się w jednym utworze, należą przymiotniki utworzone od nazw geograficznych, w tym głównie od nazw miejscowości: *chumski* (SH) (< *Hum*/ również *Zahumle Zahumlje* ‘nazwa terytorium, zamieszkałego przez Serbów, którego większą część utraciła Serbia na początku XIV w. na rzecz Bośni, a od połowy XV w. określanego jako Hercegowina’ W), *dubrownicki* (SH) (< *Dubrownik* ‘m. w Chorwacji, w południowej Dalmacji, nad M. Adriatyckim’ E), *klimowacki* (LtD) (< *Klimowac* ‘wieś w Chorwacji’: „Wieś, zwana Klimowac, podobna była do Dubrawaca tak, jak w rodzinie podobne bywają jednego ojca i jednej matki dzieci” – LtD I 22), *krupacki* (SH) (< *Krupac* ‘miejscowość w Bośni’ Bąb 116), *zarnicki* (Zar.) (< *Zarnica* ‘miejscowość w Bułgarii’: „Było to miasteczko, leżące w dolinie nad jednym z prawobrzeżnych przytoków rzeczki Jantra, wpadającej do Dunaju pod Sistowem” – Zar. I 101), a także uformowane od rzeczowników odnoszących się do członków określonych formacji zbrojnych: *huzarski* (SK) < *huzar* ‘żołnierz dawnej lekkiej jazdy, początkowo na Węgrzech, potem i w innych krajach, ubrany i uzbrojony na sposób węgierski’ (SJPDor); huzarem był Sawa, stary Kowacz i jego syn Szandor; *uskoczy* (Usk.) < *uskok* ‘uchodźca z Serbii i Bośni zbiegły przed prześladowaniem tureckim, walczący z Turkami (w. XVI, XVII); partyzant’ (SJPDor); akcja utworu dotyczy działalności uskoków, a jednym z nich jest główny bohater – *Dżordż*. Wymienione przymiotniki zostały użyte w przywołanych utworach ze względu na poruszaną w nich problematykę, określone miejsce akcji. Można je uznać zatem za słownictwo tematyczne analizowanych powieści.

Pozostałe 146 przymiotników (tj. 95%) zostało użytych przynajmniej w dwóch utworach, przy czym 12 zostało odnotowanych w każdej powieści i we wszystkich przynależą do kategorii bardzo częstych. Są to: *cały*, *długi*, *dobry*, *duży*, *inny*, *mały*, *młody*, *ostatni*, *stary*, *wielki*, *własny*, *wszystek*. Wśród nich znalazły się przymiotniki określane przez badaczy

jako charakteryzujące się dużą frekwencją w tekstach prozy artystycznej. Według J. Sambor do przymiotników bardzo częstych w prozie artystycznej należą: wspólne ze słownictwem podstawowym stylów nieartystycznych: *cały, inny, wielki*, a także właściwe prozie: antonimiczne *stary – młody*, wartościujący *dobry*, posesywny *własny*²⁶⁴. Z kolei w zestawieniu autorstwa I. Kamińskiej-Szmaj znalazły się ponadto z omawianej grupy: *wszystek i mały*²⁶⁵. Poza wymienionymi przez badaczy wyrazami Jeż używał bardzo często także antonimicznego dla *mały* – *duży* oraz przymiotników *długi* i *ostatni*.

W tabeli 46 przedstawiono przymiotniki mające najwyższe rangi w poszczególnych powieściach południowosłowiańskich Jeża²⁶⁶.

Poza wspomnianymi wcześniej wyrazami wysokie rangi w poszczególnych utworach osiągnęły też przymiotniki utworzone od nazw krajów i miast (*albański, angielski, austriacki, bułgarski, francuski, grecki, kroacki, niemiecki, serbski, turecki, wenecki, węgierski*), które są ściśle związane z podejmowaną przez Jeża problematyką. W analizowanej grupie znalazły się ponadto przymiotniki utworzone od tytułów i godności (*cesarski, królewski, książęcy, sułtański* – w odniesieniu do nich można również mówić o słownictwie tematycznym), synonimiczne *różny* i *rozmaity*, a także *boży, daleki, dawny, dostojny, jasny* (używany głównie w odniesieniu do osób usytuowanych wyżej w hierarchii społecznej, np. *najjaśniejszy pan/najjaśniejsza pani*), *lekki, ludzki, narodowy, nowy, obecny, piękny, podobny, poważny, spokojny, święty, ważny, wszelki, wysoki*.

Spośród wymienionych bardzo częstych przymiotników największą frekwencją we wszystkich powieściach południowosłowiańskich odznacza się *wszystek* (w prozie występuje często w postaci *wszyscy*). Kolejne miejsca na zbiorczej liście haseł przedstawia tabela 47.

²⁶⁴ J. Sambor, *Słownictwo bardzo częste...*, s. 534.

²⁶⁵ I. Kamińska-Szmaj, *op. cit.*, s. 61.

²⁶⁶ Ze względu na obfitość materiału nie prezentuje się, tak jak w przypadku rzeczowników i czasowników, wszystkich przymiotników bardzo częstych z poszczególnych powieści południowosłowiańskich Jeża, lecz wyrazy mające rangi od 1 do 15.

Tabela 46. Przymiotniki o najwyższej frekwencji w poszczególnych powieściach bałkańskich T.T. Jeża
(do 15. pozycji na liście rangowej)*

Ranga	Tytuł											
	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
1.	wszystek	wszystek	wszystek	wszystek	wszystek	stary	inny	inny	inny	inny	jasny	wielki
2.	cały	święty	cały	inny	inny	inny	wszystek	wielki	młody	wszystek	młody	wszystek
3.	stary	cały/grecki	inny	turecki	cały	cały/wszystek	wielki	cały	stary	ostatni	wielki	inny
4.	inny	inny	wielki	stary	ostatni/wielki	turecki	cały	młody	cały	cały	wszystek	stary
5.	węgierski	wielki	ostatni	ostatni	turecki	ostatni	młody	stary	ostatni/wszystek	młody	cesarski	młody
6.	ostatni	ostatni	dobry/ turecki	podobny	stary	wielki	jasny	wszystek	wielki	stary	inny	cały
7.	wielki	dobry	różny	cały	dobry	bułgarski	ostatni	ostatni	turecki	turecki	ostatni	turecki
8.	młody	młody	wysoki	duży	serbski	angielski	cesarski	dobry	dobry	bułgarski	cały/wysoki	ostatni
9.	dobry	wszelki	własny	młody	młody	własny	własny	mały	daleki/własny	wielki	piękny	sułański
10.	austriacki	bułgarski	niemiecki	dobry	własny	mały	dobry	podobny/ własny	duży/niemiecki/ piękny	duży	własny	albański
11.	duży	duży	cesarski/ duży	wielki	podobny	podobny	stary	wysoki	kroacki/nowy	dobry	podobny	boży/ duży
12.	rozmaity	własny	wenecki	własny	królewski	duży	królewski	piękny	obecny	mały	dobry/ dostojny	mały
13.	nowy	wysoki	mały	serbski/ wysoki	mały/ nieznajomy	dobry	mały	daleki	święty	francuski/ piękny	boży/stary	dobry
14.	mały/ piękny	narodowy	podobny	spokojny	wysoki	młody	święty	święty	ludzki/mały/podobny/ poważny/wysoki	daleki/ własny	ważny	wysoki
15.	długi	dawny	święty	mały	duży	różny	wysoki	duży	długi	podobny	książęcy/ lekki/święty	własny

* W niektórych rubrykach znajduje się więcej przymiotników. Jest to podyktowane, tak jak w przypadku poprzednich części mowy, odnotowaniem na listach rangowych poszczególnych powieści kilku wyrazów o tej samej randze.

Tabela 47. Dwadzieścia przymiotników odznaczających się najwyższą frekwencją we wszystkich powieściach bałkańskich T.T. Jeża

Lp.	Przymiotnik	Grupa częstotliwości w poszczególnych powieściach											
		SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
1	wszystek	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	inny	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
3	wielki	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
4	cały	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
5	ostatni	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
6	stary	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
7	młody	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
8	dobry	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
9	turecki	3	3	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1
10	własny	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
11	mały	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
12	duży	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
13	wysoki	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1
14	podobny	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
15	jasny	2	3	2	3	2	2	1	2	2	2	1	1
16	daleki	1	2	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1
17	święty	3	1	1	2	1	2	1	1	1	2	1	1
18	piękny	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
19	długi	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
20	cesarski	3	2	1	2	-	4	-	4	2	-	1	3

Na podstawie zaprezentowanych w tabeli danych, a także wcześniejszych rozważań, dotyczących kategorii przymiotników bardzo częstych, należy stwierdzić, że poszczególne powieści Jeża odznaczają się dużą powtarzalnością leksyki z tej grupy. Zwrócić jednak należy także uwagę na pojawiające się różnice, wynikające głównie ze specyfiki tematycznej (zob. wcześniejsze ustalenia).

4.3.2. Przymiotniki bardzo rzadkie

Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami, ogładowi poddano również kategorię przymiotników bardzo rzadkich. Kategorię tę z dwunastu powieści południowosłowiańskich Jeża tworzą wyrazy z przedziału frekwencji 1-2, których zanotowano 8278. Stanowi to 62,23% ogólnej liczby przymiotników i 14,01% ich użycie w tekście. Z 8278 jednostek składających się na tę grupę zostało wyodrębnionych 4728 haseł. Spośród nich 2806 zostało odnotowanych tylko w jednej powieści (analiza została jednak przeprowadzona tylko w obrębie tej kategorii), a 1922 pojawiło się w słownikach przynajmniej dwóch utworów. Większość zatem przymiotników z tej kategorii została użyta w sposób nieszablony. Warto też zwrócić uwagę na przymiotniki z wszystkich kategorii, które zostały odnotowane tylko raz i w dodatku w jednej powieści. Ich liczba wyniosła 1283, co stanowi około 9,65% ogólnej liczby przymiotników i tylko 1,76% ich użycie w tekście. Do przymiotników, które zostały użyte tylko raz i pojawiły się w dodatku w jednym utworze, należą: administracyjno-polityczny_08; adwokacki_03; aerologiczny_05; agamemnoński_03; agariański_012; akustyczny_04; aleksandrowy_06; alfabetyczny_010; amerykański_06; amfiteatralny_012; ananasowy_03; anarchiczny_08; anatomiczny_012; antropofagiczny_07; antyromansowy_01; apetyczny_03; aprobaacyjny_07; archidiakański_03; archiwowy_04; arcybiskupi_03; arcydoskonały_06; arkuszkowy_07; armatni_07; artretyczny_012; astrologiczny_011; astromiczny_011; atoński_04; audytoryjny_01; augustiański_011; austriacko-wojskowy_01; automatyczny_03; autonomiczny_06; awloński_03; babiloński_07; banacki_01; batystowy_01; bawarski_07; bawełniany_010; bawoli_011; bazylejski_07; betlejemski_08; bezbrzeżny_012;

bezcelowy_05; bezcielesny_05; bezduszny_05; bezgrzeszny_012; bez-
 księżycowy_010; bezleśny_05; bezlitosny_012; bezmowny_05; bezposaż-
 ny_07; bezsądny_08; bezsumienny_04; bezterminowy_08; bezuchy_012;
 bezustanny_08; bezwstydný_012; bezwyjściowy_03; bezzmienny_08;
 białobrzeski_03; białolicy_07; białościenny_05; biesiadowy_09; bilar-
 dowy_06; bisurmański_012; biuletynowy_04; biurowy_011; biwako-
 wy_01; bizantyński_07; bładowy_01; bladożółty_06; bluszczowy_02;
 błazeński_011; błyskawicowy_05; błyskotliwy_06; bojowniczy_07;
 boleściwy_012; boskopatriarszy_02; bosonogi_07; brabancki_011;
 brodzki_06; brudnoamarantowy_01; brudnoczerwony_01; brudnokasz-
 tanowaty_05; brukowy_02; bruski_012; bryłowaty_04; brzegowy_09;
 brzuchowy_03; budowlany_05; bukietowy_012; bułany_012; bułgarsko-
 -francuski_010; bursowy_012; bydłęcy_012; bystronogi_08; całotygo-
 dniowy_07; cechowy_08; celujący_03; cerberowy_01; cerkiewno-łaciń-
 ski_07; cesarowy_02; chananejski_08; charakterowy_02; chiński_07;
 chłopięcy_012; chmurny_08; choinowy_012; chorągwianny_03; chropa-
 wy_09; chuderlawy_08; chwalebny_03; chybki_07; cichutki_09; cieli-
 sty_07; ciemnoamarantowy_06; ciemnobrunatny_05; ciemnoczerwo-
 ny_02; ciemnofioletowy_01; ciemnotabaczkowy_07; ciesielski_012;
 cioteczny_01; cłowy_012; cudaczny_04; cudzołożny_05; cukrzany_05;
 cyfrowany_011; cylindrowy_010; cyniczny_03; cyprysowy_08; cyrko-
 wy_02; cyzellerski_012; czabański_03; czeladny_07; czerwono-biało-zie-
 lony_01; czestny_01; częstochowski_011; częściowy_010; czterdziesto-
 kilkuletni_01; czternastoletni_01; czteroimienny_08; czteroramienny_09;
 czubiasty_09; czworoboczny_03; czworograniasty_04; czysto-narodo-
 wy_07; czytelnianny_010; dantejski_011; deklamacyjny_011; delfijski_08;
 demokratyczny_012; depozytowy_07; destrukcyjny_08; deszczowy_012;
 dęty_01; diagnostyczny_06; diarbekirski_08; diecezjalny_03; dłużny_012;
 dochodny_012; dochodowy_09; domierny_01; domorośli_07; domyśl-
 nikowy_012; doręczny_012; doroczny_07; dorodny_08; dośmiertny_07;
 dracki_012; drakański_05; dranicowy_05; drążkowy_07; drogowy_07;
 drugostopniowy_02; drzewny_012; duklański_07; dworcowy_06; dwój-
 znaczny_02; dwudniowy_07; dwudziestoletni_010; dwukolorowy_06;

dwukrotny_010; dwuletni_01; dwulicowy_012; dwunastoletni_06; dwuramienny_06; dwurożny_012; dwusylabowy_04; dwuszeregowy_03; dwutulny_09; dygnitarski_012; dymowy_03; dyskrecjonalny_06; dyszkantowy_012; dywizjonowy_01; dziadkowy_06; dziejowo-polityczny_012; dziejowo-społeczny_02; dziesięcioletni_06; dziesięciotysięczny_010; dziesiętny_010; dietny_07; dziewięcioletni_03; dziurdzewsko-bukareszteński_06; dzuneidzki_012; edredonowy_01; edredoński_011; efemeryczny_08; egotyczny_07; ekonomowy_07; ekscentryczny_03; eksterminacyjny_01; ekstraoficjalny_07; elektorski_07; epidemiczny_03; episjerski_08; esnafski_010; etnologiczny_07; fabryczny_07; fajny_06; falisty_011; faworytalny_01; felibski_012; figlarny_07; figowy_012; fikcyjny_04; filantropijny_010; filologiczny_01; fizjognomologiczny_06; fizjologiczny_08; flankierski_04; flankowy_012; fletni_012; fortyfikacyjny_012; frajkurski_05; franciszkański_09; francusko-serbski_010; frasośliwy_03; frędzlisty_03; fruktowy_01; furmański_08; futerkowy_06; galareciany_01; gallipolski_012; gałęzisty_04; gałgański_012; garkuchniany_011; gąsieniczy_06; genewski_01; geologiczny_012; geometryczny_04; gibki_01; gladiatorski_012; gładziutki_05; głodowy_04; głogowy_03; głowiasty_06; głównodowodzący_01; głuchoniemy_08; gocki_07; godowy_03; godzinny_011; goluteńki_07; gołębi_07; gołowasy_012; gołubacki_06; gontowy_01; gorszący_02; gorzkawy_012; gospodarny_01; gracki_03; graficzny_012; gramatyczny_012; graniasty_012; grecko-zaborczy_02; greko-cesarsko-społeczny_02; gromadzki_08; gromowy_01; grunwaldzki_07; grzebieniasty_07; grzmotliwy_07; grzybkowaty_01; gurgusowacki_05; gustowny_01; gwarliwy_08; habsburski_011; halicki_07; handlarski_012; hanzeatycki_07; harfiany_03; hercegowiński_012; hetmański_05; higieniczny_012; historyczny_012; homerowski_05; hrabiowski_011; humanitarny_012; hurtowny_08; hutniczy_09; hypsalski_012; iglasty_012; iluminacyjny_05; improwizacyjny_012; indagacyjny_03; indemnizacyjny_08; indyjski_05; inkwizycyjny_07; intencjonalny_07; interesowny_06; intuicyjny_08; inżynierski_012; irlandzki_010; jaicki_07; jałowiczy_01; janiński_08; jarmarkowy_010; jary_011; jaski_09; jaskrawobarwny_010;

jasnoblękitny_07; jasnokościsty_09; jasnozielony_03; jaśminowy_03;
 jednodniowy_012; jednolity_07; jednomasztowy_012; jednozgłosko-
 wy_04; jednoznaczny_06; jeneralski_05; jesusowy_011; jowiszowy_07;
 junacko-rycerski_07; justynianowy_02; kadzidlany_011; kalkulator-
 ski_03; kalwiński_011; kamieniarski_012; kanarkowy_011; kaparo-
 wy_06; kapitołiński_012; kaprawy_05; karamuński_012; karanowiec-
 ki_04; kararyjski_02; karczmarzski_09; karkołomny_07; karnijski_03;
 karny_05; karygodny_010; karykaturalny_03; kastalski_012; kastamuń-
 ski_012; kastowy_05; kaszmirowy_05; kawiarnio-restauracyjny_06;
 kazamatowy_03; każdochwilowy_01; kędzierzawy_03; kierowniczy_07;
 kilkuramienny_08; kilkuwiekowy_010; kilkudziesięciosążniowy_04; kil-
 kudziesięcioletni_03; kilkugodzinny_012; klanowy_012; klaso-
 wy_05; łączysty_012; łapouchy_05; kochankowy_01; kochliwy_07;
 kogucisty_07; kolczasty_06; kolejowy_06; koligacyjny_02; kominowy_07;
 komitatowy_01; komnatowy_01; komparsowy_03; koncertowy_09; kon-
 fidencjonalny_011; koniczny_01; konsekracyjny_07; konserwatywny_08;
 konskrypcyjny_01; konspiracyjny_010; konstantynopolitański_07; kon-
 stantynopolsko-bułgarski_02; konstrukcyjny_05; kordialny_012; kor-
 nalinowy_06; korpuśny_012; kossowski_08; koszycki_07; koślawy_06;
 koźlęcy_010; kraciasty_010; kragujewacki_05; krajczany_06; krańco-
 wy_03; krawiecki_010; kreci_04; krenelowany_011; kreteński_07; kru-
 szewacki_04; kryjomy_08; krzaczysty_05; krzewisty_07; krzykliwy_012;
 krzyżowany_04; księży_09; kulisty_03; kurdystański_012; labirynto-
 wy_04; lacki_06; laskowy_07; latyński_03; lawendowy_011; lektycz-
 ny_012; lepancki_03; lepki_012; lesisty_03; leszczynowy_04; lipco-
 wy_07; lipowy_06; litośny_07; lity_07; lubieżny_012; łatwowierny_012;
 łkaniowy_010; łokciowy_04; łoskotliwy_03; łóżniczy_03; łubiany_01;
 łubiasty_07; łukowy_012; łutowy_012; łyskliwy_03; łzawy_07; magne-
 zyjski_012; majstrowy_01; makowy_03; malarski_011; małoliczny_07;
 małomiasteczkowy_06; małpi_08; manichejski_07; manifestacyjny_05;
 marcowy_012; marszowy_012; materacowany_03; materialistyczny_07;
 matowy_012; maurytański_012; mazowiecki_07; mdławawy_011; mdły_08;
 meblowy_01; meklemburski_07; melodyjny_05; mentalny_07; meteoro-

logiczny_07; mężobójczy_07; mglisto-siny_02; mgławcy_012; miastowy_07; mieczowy_01; mierniczy_04; miesięczny_010; międzynarodowościowy_01; mięsisty_04; mięsożerny_03; miłowy_012; miłośny_012; miniasty_07; miniony_012; miodopłynny_012; misjonarski_07; młodziuchny_07; młodziuteńki_012; mnisi_07; modelowy_01; moderowany_07; modlitwowy_02; moguncki_07; mołdawski_05; morwowy_05; moskiewski_07; mozaikowy_012; mozolny_08; mózgowy_010; mroczny_010; mszalny_03; mularski_08; mundurowy_05; mussakhiński_012; muślinowy_09; muzykalny_01; myślący_03; nadliczbowy_01; nadmorawski_05; nadnotecki_07; najemny_012; nakładowy_010; namacalny_06; namiestniczy_05; napastniczy_04; napływowy_04; naprzykrzony_03; narkotyczny_08; narracyjny_07; naturalistyczny_012; naziemny_06; niebabiloński_010; niebezpośredni_07; niebiański_03; niebogaty_02; niebrukowany_011; niebrzydki_07; niechrzczony_011; niechrzestny_011; niecnotliwy_07; niecny_03; nieczuły_01; nieczytelny_05; niedbały_06; niedocieczony_03; niedogryziony_010; niedojedzony_010; niedokończony_011; niedopity_010; niedosięgnięty_012; niedościągły_07; niedowcipny_06; niedwuznaczny_03; niedyskretny_011; niedzisiejszy_07; niegłębokimi_03; nieharmonijny_03; niehistoryczny_07; nieklamany_07; niekolorowany_010; niekompetentny_011; nielogiczny_07; nieładny_08; niemaloważny_010; niemiecko-słowiański_07; niemiłosierny_07; niemocny_08; niemoralny_02; niemożliwy_05; niemuzyczny_01; niemyślny_07; nienadwyreżony_010; nienawykły_012; nienormalny_03; nieobdarzony_011; nieobejrzany_04; nieobrotny_09; nieodmienny_08; nieoglądany_011; nieoprzytomniały_04; nieorzęzny_010; nieoschły_011; nieoswojony_08; nieparlamentarny_07; niepiękny_012; nieplatoniczny_07; niepochopny_01; niepociągający_07; niepocieszający_010; niepoczciwy_05; niepodejrzany_05; niepodręczny_06; niepohamowany_010; niepolerowany_07; nieporośnięty_010; nieporządny_03; niepostrzeżony_012; nieposzlakowany_011; niepoznany_010; niepożyteczny_07; niepożyty_08; nieprawowierny_010; nieproporcjonalny_02; nieprosty_012; nieprowadzony_04; nieprzebyty_04; nieprzeczekany_04; nieprzeczuwany_010; nieprzegadany_01; nieprzetłumaczony_012; nieprze-

łomny_011; nieprzemożony_01; nieprzenikniony_07; nieprzesłany_011; nieprzesnuty_04; nieprzytomny_03; nieprzyzwyczajony_04; niepubliczny_012; nierozkochany_04; nieroztropny_08; nierozumny_07; nierozwikłany_07; niesiecki_07; niesłowaniański_07; niespostrzeżony_010; nieszczególny_01; nieszeroki_04; nieszlachetny_06; nieszpetyny_07; nieświecki_03; nieuchronny_05; nieucywiliżowany_010; nieuczciwy_05; nieudolny_010; nieugaszony_012; nieujeżdżony_011; nieukrywany_05; nieumiarkowany_04; nieumyty_010; nieuprawny_06; nieuprzedzony_011; nieurodzajny_012; nieuwłączający_011; nieużyty_01; nieważny_011; niewidny_08; niewidoczny_011; niewidzący_012; niewiedzący_04; niewolny_07; niewtajemniczony_012; niewybredny_012; niewygaśły_07; niewykonany_08; niewymowny_07; niewymysłny_05; niewyprawny_010; niewysoki_09; niewyspany_010; niewystarczający_06; niewytworny_012; niezabawny_07; niezaczepiony_010; niezajęty_011; niezakochany_010; niezaprzeczalny_03; niezaradny_07; niezaspokojony_011; niezdarly_07; niezgorszy_07; niemordowany_05; nieorganizowany_04; nieżyczliwy_07; niszawski_012; niwelacyjny_03; niziuteńki_07; norymberski_07; nosaty_01; noskowy_012; nowiny_06; nowobazarski_08; nowokreowany_012; nowomiejski_011; nowomodny_02; nowoprzysięgły_010; noworoczny_05; nowouorganizowany_01; nowozaciężny_01; nowozwerbowany_01; obelżywy_07; obiegowy_012; obieralny_011; obleśny_08; obławny_05; obłąkany_012; obopólny_03; obosieczny_03; obrączkowy_05; obronno-zaczepny_02; obrządkowy_07; obrzękły_07; obtoczysty_04; obwodowy_012; ochrypli_03; odczytany_09; odoczny_012; odogrodowy_03; odosobniony_011; odporno-zaczepny_07; odpółpiersiowy_03; odrażający_012; ogniowy_07; ogólnieludzkościowy_08; ogrodniczy_012; ojcobójczy_07; ojczyznowy_01; okiełznany_04; okienny_09; okolny_012; okolumnadowany_011; okągławny_01; olański_01; olejny_03; omolijski_04; omylny_07; opatrny_08; oproszkowany_08; ordynaryjny_02; organizacyjny_02; ornamentacyjny_012; orny_05; ortodoksyjny_02; osiemnastoletni_07; osiowy_011; osowiasty_012; ospowaty_09; ostentacyjny_07; ostrzeszkowaty_012; oszczerczy_011; oślizgły_012; ośmio-

letni_07; ośmiopromienny_011; oświecony_02; padaliczny_02; pagórkowaty_03; pajęczy_011; paliowy_05; palmowy_08; palowy_012; pancerny_011; papierowy_03; paraboliczny_05; parokonny_06; paroletni_07; parzysty_05; pasterski_012; pastuszy_012; paszportowy_06; paszyński_08; patentowany_07; patriotyczno-węgierski_01; październikowy_012; paśowy_012; pensowy_09; perspektywiczny_011; petrelski_012; pęcherzowy_01; pędowy_07; pfalzauski_011; piaskowy_07; piątkowy_012; piechotowy_01; pielgrzymi_05; pieniaczy_08; pienisty_03; pierwiastkowy_07; pierwocinny_06; pierzchliwy_07; pieszacki_09; pieściwy_012; pięcioletni_07; pięciowiekowy_010; pięćsetletni_010; pięściowy_05; piętnastoletni_01; pijacki_010; pijalny_07; pilźnieński_07; piorunny_03; piorunowy_01; piorunujący_05; pisarski_01; pisemny_04; piwniczny_03; plamisty_07; planetarny_03; plemicki_09; plemienny_06; płatnerski_03; płatnerzowy_012; płochliwy_09; płowowłosy_010; płucowy_06; płynny_04; poborczy_05; pobratymczy_07; pociągły_03; poczekalny_011; podaniowy_08; podobójczy_09; poddańczy_05; podmiotowy_03; podmokły_012; podmundurowy_010; podstarzały_07; podwodny_03; poetycki_02; pofałdowany_012; pogardliwie-ironiczny_05; pokątny_07; pokłonny_011; pokrętny_012; pokusny_07; polerowniczy_07; poleski_01; policyjnomilitarny_01; policzkowy_012; polityczno-dyplomatyczny_07; polityczno-dziejowy_05; polityczno-familijny_07; polityczno-religijny_011; polityko-mistyczny_012; polowy_05; polsko-litewski_07; polsko-węgierski_07; południowowschodni_04; południowozachodni_011; pomiarowy_04; pomorski_07; poniewolny_07; pontyfikalny_03; popędliwy_01; popędowy_07; popisowy_07; popłatny_05; poprawny_07; popryszczony_01; popytny_012; porcelanowy_06; poręczowy_011; portugalski_011; porywczy_05; posagowy_07; posilny_05; posiostrzymy_05; poskoczny_05; postępowy_010; poszczególowy_011; pościelniczny_05; potrójny_011; powątpiewająco-drwiący_07; powiatowy_03; powieściarski_07; powieściopisarski_01; powłóczysty_011; powodowy_03; powojowy_05; powroźniczy_07; pozaprzeszły_012; pozaurzędowy_07; poznański_07; pozytywistyczny_07; pozytywny_011;

pożarewacki_04; poźółkły_011; półbłękitny_05; półcichy_01; półczerwony_05; półdojrzały_05; półdrwiący_012; półgłośny_012; półironiczny_06; półmęski_07; półniepodległy_012; półodziany_012; półoficjalny_08; półokrągły_08; półowalny_07; półpijany_08; półpogardliwy_03; półprzepowiadni_04; półsłówkowy_012; półszydlerczy_03; półśpiewny_010; półtoramilowy_04; półtorapiędziowy_07; półurzędowy_06; półziemski_08; pracowniczy_06; praktykowany_011; praski_03; prawo-polityczny_09; prawodawczy_03; preliminarzy_012; presburski_011; pretoriański_02; prystyński_08; produkcyjny_08; profesorski_03; prorocki_05; protegowany_012; protekcyjny_01; protestacyjny_012; prowansalski_07; prowiantowy_012; prowincjonalny_09; przyzmatyczny_011; praśny_012; przeczący_012; przecuciowy_04; przeczysty_05; przededniowy_04; przedmiejski_01; przedpokojowy_012; przedseny_04; przedwieczny_04; przedwojskowy_01; przedzamkowy_03; przeglądowy_05; przejściowy_03; przemysłny_07; przepłowiasty_05; przesądny_04; przestarzały_011; przestronny_07; przeszłościowy_08; przewielebny_07; przewlekły_04; przepieczny_07; przodowy_011; przychylny_011; przyciasny_08; przyczepkowy_05; przykominkowy_011; przymiotowy_012; przypadzisty_07; przystrojony_04; przywiedły_07; przywozowy_05; pseudopolityczno-narodowo-literacki_02; puklasty_011; pułkownikowski_05; pułkowy_01; pytająco-badawczy_03; pytająco-zdumiony_05; pytyjski_03; quasi-bawialny_01; rachatłukomowy_05; rajeczki_07; rajowski_05; realistyczny_010; rejestrowy_01; rekomendacyjny_01; rekonwalescencyjny_06; rekrutacyjny_01; rekwizycyjny_012; religijno-patriotyczny_05; rewolwerowy_010; rezygnacyjny_03; rękodzielniczy_07; rolniczo-wojskowy_08; ropusi_011; rosaty_01; rozbijały_04; rozjemczy_03; rozkazodawczy_01; rozkładowy_012; rozmodlony_07; rozpierzchły_05; rozpłakany_06; rozporządzalny_04; rozradowany_05; rozrosły_012; rozstajny_07; rozwiązyły_07; rozwlekły_07; rozwodowy_08; rówieśny_012; różnolistny_01; różowo-przeźroczysty_05; rubaszny_06; rudny_07; rudobrody_07; ruszczucko-warneński_06; rusznicy_09; rusznikarski_03; rymarski_03; rysunkowy_06; rzeszowski_07; rzeński_09; rzeźbiarski_012; rzymskokatolicki_07;

safianowy_01; sahajdaczny_04; salonowy_01; samiutki_012; samodia-
 łowy_04; samodzielny_07; samostrzelny_03; samozgłoskowy_06; san-
 domirski_07; saski_07; sceniczny_09; scholastyczny_07; schorzały_012;
 sejmikowy_012; sejmowy_02; sekciarski_07; semicki_06; sensacyj-
 ny_011; sensowny_03; sewrski_06; siatkowo-cementowy_01; siatko-
 wy_011; sieczny_08; siedmioletni_07; sielaczy_05; sisowacki_09; siwiu-
 teńki_07; siwołyśliwy_02; sklepowy_02; składny_07; skorpionowy_011;
 skrupulatny_01; skryty_011; skrzętny_01; skwapliwy_08; skwarny_06;
 słufski_011; sławeński_05; sławowity_05; słodziutki_07; słowacki_01;
 słowiano-serbski_05; służbisty_03; smoczy_07; smolany_01; soboli_07;
 sobolowy_03; socjalistyczny_012; socjalny_07; sofijski_012; sokol-
 niczy_05; sokratesowy_012; solny_04; solowy_06; spahijski_03; spe-
 cyficzny_07; spekulacyjny_010; spiskowy_01; spletański_03; spo-
 czynkowy_012; społeczno-polityczny_05; spostrzegawczy_05;
 sprawozdawczy_012; stanowy_05; starczy_06; stareńki_09; starochrze-
 ścijański_05; starodawny_07; starogrecki_012; staroświecki_05; staro-
 żytniczy_01; stemplowy_05; stereotypowy_06; stokrotny_07; stryjecz-
 no-rodzony_07; strzelnicowy_03; strzępiasty_07; studzienny_05;
 stujęczny_09; substancjalny_011; sucherlawy_08; sudecki_07; swoj-
 ski_010; symboliczno-filozoficzny_05; symetryczny_01; sympatycz-
 ny_05; symptomatyczny_011; synobójczy_07; syreni_011; syzyfo-
 wy_07; szakali_012; szaraczkowy_01; szarawy_012; szczeciniasty_012;
 szczurzy_012; szekspirowski_07; szerokolistny_06; szerokoplecy_07;
 szerokoskrzydły_03; sześćioletni_07; szkieletowy_012; szpaczy_011;
 szpakowaty_05; szpilkowy_03; sztyletowy_012; szubieniczny_012;
 szwajcarski_08; szwedzki_011; szwedzko-kozacki_011; szyldkreto-
 wy_05; ściągły_07; ścierwożerczy_02; ściągły_04; średniosłuszny_01;
 światowładny_07; świętojański_03; świński_05; tabaczkowy_01; tabo-
 rycki_07; tajemniczo-romansowy_01; tajemniczo-zagadkowy_011;
 taktyczny_02; takusieńki_07; tapicerski_05; techniczno-obronny_03;
 tendencyjny_010; testamentowy_07; teściowski_012; toaletowy_010;
 toledański_03; topowy_05; towarzysko-polityczny_07; tożsamy_010;
 tracki_02; tragarski_012; treściwy_010; trędowaty_07; triesteński_03;

trogirski_03; tropikalny_08; trywialny_01; trzcinowy_04; trzechmasztowy_012; trzechtulny_09; trzymiesięczny_01; trzymilowy_05; tubalny_012; tumanowy_012; turystowski_06; tyci_07; tyćki_07; tyftykowy_04; tyloletni_012; tyralierski_05; tyrański_04; uczęszczany_010; udatny_09; ugodowy_012; ukradkowy_03; umiarkowany_01; uniwersalny_03; uniżony_07; uporny_012; urodziwy_010; urokowy_07; uszczęśliwiony_02; uśmiechowo-miłosny_01; utylitarny_05; wachmistrzowski_01; wachmistrzowy_01; wadliwy_07; wargowy_03; wariacki_02; warneński_07; warszawski_01; wartowniczy_012; ważki_011; wdowi_06; wejściowy_09; wertebralny_06; wesolutki_03; westchnieniowy_03; węchowy_012; węgiersko-polski_07; węzowaty_08; wężykowaty_01; wichrowy_012; widowiskowy_010; wielkoduszny_08; wielkoświatowy_02; wielkousty_05; wielogłowy_04; wieloletni_07; wielomowny_03; wieloraki_010; wierzbowy_01; wierzchniczy_08; wieszczbiarski_012; wieściowy_012; wietrzny_012; wieżowy_012; wigilijny_08; wilczaty_012; winogronowy_02; wirowy_012; wiszniowy_07; własnoręczny_011; wojniczy_05; wokalnie-instrumentalny_011; wołoch-banacki_01; workowy_02; wpółotwarty_05; wpółtajemniczy_02; wrzaskliwy_01; wstydlivy_04; wszechłaskawy_012; wszechmądry_03; wszechmocny_07; wszechogarniający_07; wszechsprawiedliwy_012; wszechwładny_012; wszystkowiedzący_012; wybitny_010; wybrzeżny_03; wybująy_01; wychodowy_06; wychowawczy_07; wygórowany_06; wykształcony_04; wyłomowy_01; wypoczęty_09; wypoczynkowy_09; wyrachowany_01; wyroczny_07; wyrodney_010; wystrzałowy_09; wyuzdany_012; wyznaniowy_08; zabłąkany_08; zabójczy_012; zachodniopółnocny_012; zachowawczy_01; zaciszny_03; zaczarowany_08; zadni_07; zadrużny_09; zadżumiony_05; zagniewany_02; zago-rzały_07; zagrobowy_08; zalotny_07; zamaszysty_07; zapatrzony_05; zapiekły_01; zapłakany_09; zapobiegliwy_01; zapowietrzony_011; zarobkowy_02; zarzeczny_01; zasadzisty_07; zasłuchany_04; zawistny_07; zażarty_011; zażywny_010; zbrązowiały_04; zbrojowniczy_03; zbytorny_05; zdesperowany_01; zdobywczy_012; zdradliwy_010; zegarkowy_08; zegarowy_03; zesłoroczny_012; zgodliwy_05; zgor szo-

ny_010; zgryźliwy_09; zieloniuteńki_07; zielonowłosa_03; złowieszczy_08; złowróbny_03; zmienny_03; zniczowy_05; zreumatyzowany_05; zwiadowy_03; zwięzły_07; zwodniczy_03; zwrotny_03; zwrotowy_09; zyzooki_08; żabi_010; żaglowy_010; żakowski_05; żądny_07; żeglar-ski_03; żłobowy_012; żoniny_07; żonobójczy_07; żółtogorący_07; życiodajny_07; żyłasty_012.

Zaprezentowane powyżej wyrazy, tak jak w przypadku innych części mowy, są dość zróżnicowane m.in. pod względem strukturalnym czy semantycznym. Jeśli chodzi o strukturę, to wśród wymienionych przymiotników niektóre mają postać złożenia, przy czym część jest złożona z członów nierównorzędnych (np. *bladożółty*, *brudnoamarantowy*, *ciemnobrunatny*, *jasnobłękitny*), a część z członów równorzędnych (np. *bułgarsko-francuski*, *czerwono-biało-zielony*, *prawno-polityczny*, *wokalno-instrumentalny*). Niektóre z kolei zostały utworzone przy pomocy różnych formantów, np. *nie-* (np. *niebogaty*, *niepiękny*, *nieżyczliwy*) czy *bez-* (np. *bezleśny*, *bezmowny*, *bezuchy*), wskazującymi na brak jakości, *pół-*, określającym częściowe, połowiczne posiadanie cechy, właściwości wyrażonej w drugim składniku (np. *półbłękitny*, *półironiczny*, *półpogardliwy*), czy *wszech-*, wskazującym na największe nasilenie tego, co wyraża człon drugi (np. *wszechmądry*, *wszechmocny*, *wszechsprawiedliwy*).

Wymienione powyżej przymiotniki, które zostały odnotowane tylko raz i w dodatku w jednej powieści, pochodzą zarówno od wyrazów pospolitych, jak i nazw własnych. Spośród tych ostatnich znaczną grupę stanowi słownictwo utworzone od nazw geograficznych (np. *babiloński*, *grunwaldzki*, *meklemburski*, *warszawski*), ale odnotowano również i wyrazy pochodzące od nazw osobowych (np. *agamemnoński*, *homerowski*, *kalwiński*, *szeksirowski*).

Część z analizowanych przymiotników to neologizmy, utworzone doraźnie na potrzeby fabuły powieści (np. *frajkurski* ← ap. *frajkur* (niem. *Freikorps*) ‘ochotnicze oddziały tworzone przez Niemców’ SNH; *pobratymczy* ← ap. *pobratymiec* ‘człowiek związany pobratymstwem z innym, przyjacielem, wierny druh’ SJPdOr; *rachatłukomowy* ← ap. *rachatłukum*

‘wschodni wyrób cukierniczy, w postaci słodkiej masy z cukru, soków owocowych, orzechów, migdałów, krochmalu, krajanej w kostki’ SJPDor). Niektóre wyrazy zostały natomiast poświadczane w słowniku, ale z cytatem zaczerpniętym z twórczości Jeża (np. *nowozwerbowany*, *odogrodowy* w SW).

Rodzajów jakości, które przymiotnik może określać, jest bardzo wiele, co znalazło też potwierdzenie w zgromadzonej leksyce. Wśród przymiotników, które zostały użyte tylko raz i w dodatku w jednej powieści, znalazły się zatem m.in. wyrazy nazywające barwy (np. *brudnoczerwony*, *ciemnoamarantowy*, *jasnobłękitny*, *półbłękitny*, *tabaczkowy*), kształt (np. *bryłowaty*, *czworoboczny*, *czworograniasty*, *kulisty*, *półowalny*), materiał (np. *batystowy*, *bawełniany*, *kaszmirowy*), pochodzenie (np. *amerykański*, *babiloński*, *betlejemski*, *chiński*, *moskiewski*), dźwięk (np. *cichutki*, *półcichy*, *półgłośny*), smak (np. *gorzkawy*, *słodziutki*, *mdły*, *mdławy*); własności uczucia (np. *kochliwy*, *miłośny*, *uszcześliwiony*, *zagniewany*) czy umysłu (np. *błyskotliwy*, *nierozumny*, *spozstrzegawczy*, *wszechmądry*).

Przedstawiona powyżej leksyka jest także zróżnicowana pod względem nacechowania. Wśród wymienionych wyrazów pojawiły się przymiotniki nacechowane ekspresywnie (np. z kwalifikatorem przen. w SJPDor: *piorunny*), chronologicznie (np. z kwalifikatorami: hist. w SJPDor – *zadrużny*, daw. w SJPDor – *flankierski*, przestarz. w SJPDor – *materacowany*, staropol. w SW – *czestny*, parakwalifikatorem x ‘rzadko używany’ w SW – *podbójczy*), ograniczone terytorialnie (np. z kwalifikatorem gwarowy w SW – *wiszniowy*), nacechowane odmianowo-stylistycznie (np. z kwalifikatorem rzadki w SJPDor – *białościenny*, *komparasowy*, *pędowy*).

Użyte powyżej słownictwo świadczy nie tylko o sposobie ujęcia przedstawianej rzeczywistości, ale i o inwencji twórczej Jeża. Należy przy tym dodać, że najwięcej przymiotników, które zostały odnotowane jeden raz we wszystkich powieściach południowosłowiańskich, pojawiło się w SH (234 – 18,24%), a najmniej w LtD (44 – 3,43%).

4.4. Przysłówki²⁶⁷

Przysłówki stanowią czwartą pod względem liczebności grupę haseł w słownikach leksyki pełnoznacznej wszystkich analizowanych powieści, a piątą – pod względem ich udziału procentowego w tekstach. Udział procentowy tej części mowy w słownikach poszczególnych utworów waha się od 4,71% do 5,75%, przy czym największym udziałem charakteryzuje się SK, a najmniejszym – SH. Różnica w udziale procentowym przysłówków w tekstach wynosi natomiast 0,64% (od 3,07% do 3,71%). Największą część tekstu pokrywają przysłówki w LtD, a najmniejszą – w Dach.

Jeśli chodzi o pozycję najwyżej notowanych przysłówków na listach rangowych poszczególnych powieści, to zajmują one następujące miejsca: SK – 45. ranga, As. – 35. ranga, Usk. – 63. ranga, NH – 44. ranga, Dach. – 70. ranga, Zar. – 62. ranga, SH – 43. ranga, Rot. – 78. ranga, LtD – 42. ranga, WZ – 65. ranga, MwO – 80. ranga, RCh – 74. ranga.

W celu porównania preferencji pisarza w doborze tej części mowy oglądowi poddano kategorię przysłówków bardzo częstych oraz bardzo rzadkich z poszczególnych utworów. Tabela 48 zawiera dane o tych kategoriach dla wszystkich powieści południowosłowiańskich.

4.4.1. Przysłówki bardzo częste

Kategorię przysłówków bardzo częstych z dwunastu powieści południowosłowiańskich tworzą 333 wyrazy, użyte w sumie 18 211. Stanowi to około 6,49% ogólnej liczby przysłówków i 47,54% ich użyc w tekście. Z 333 jednostek składających się na tę kategorię zostało wyodrębnionych

²⁶⁷ Istnieje wiele definicji przysłówka i w związku z tą różnorodnością stanowisk przyjmuje się, odwołując do ustaleń R. Grzegorzycykowej, szerokie rozumienie tego pojęcia: „nierekcyjny określnik czasownika, przymiotnika (przysłówka), przekazujący różnego typu informacje o czynnościach bądź jakościach” (R. Grzegorzycykowa, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 10). Należy dodać, że badaczka do kategorii przysłówków zalicza m.in. zaimkowe określniki czasu, miejsca, wyrazy modalne.

Tabela 48. Liczba przysłówków bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych w słownikach poszczególnych powieści

Tytuł	Przysłówki bardzo rzadkie		Przysłówki rzadkie		Przysłówki częste		Przysłówki bardzo częste		Ogólna liczba przy- słówków	Liczba wystąpień	Średnia frekwencja przy- słówka
	f	liczba	f	liczba	f	liczba	f	liczba			
SK	$f \leq 2$	240	$2 < f \leq 5$	90	$5 < f \leq 19$	56	$f > 19$	25	411	2175	5
As.	$f \leq 2$	193	$2 < f \leq 4$	33	$4 < f \leq 13$	44	$f > 13$	17	287	1137	4
Usk.	$f \leq 2$	258	$2 < f \leq 7$	127	$7 < f \leq 26$	72	$f > 26$	31	488	3583	7
NH	$f \leq 2$	188	$2 < f \leq 5$	59	$5 < f \leq 17$	53	$f > 17$	22	322	1720	5
Dach.	$f \leq 2$	259	$2 < f \leq 7$	110	$7 < f \leq 24$	71	$f > 24$	30	470	3263	7
Zar.	$f \leq 2$	217	$2 < f \leq 5$	68	$5 < f \leq 17$	60	$f > 17$	25	370	1948	5
SH	$f \leq 3$	338	$3 < f \leq 11$	141	$11 < f \leq 43$	87	$f > 43$	38	604	6861	11
Rot.	$f \leq 2$	260	$2 < f \leq 8$	130	$8 < f \leq 29$	75	$f > 29$	34	499	4107	8
LiD	$f \leq 2$	175	$2 < f \leq 5$	49	$5 < f \leq 15$	49	$f > 15$	25	298	1492	5
WZ	$f \leq 2$	185	$2 < f \leq 7$	86	$7 < f \leq 22$	57	$f > 22$	26	354	2414	7
MwO	$f \leq 2$	219	$2 < f \leq 5$	76	$5 < f \leq 17$	62	$f > 17$	29	386	2078	5
RCh	$f \leq 3$	363	$3 < f \leq 13$	162	$13 < f \leq 55$	84	$f > 55$	31	640	8026	13
Razem		2895		1131		770		333	5129	38804	

65 haseł. Wszystkie pojawiły się w słownikach poszczególnych powieści południowosłowiańskich (w analizie uwzględniono jednak również inne klasy częstości), przy czym pięć zostało odnotowanych w każdym utworze i we wszystkich przynależą do kategorii bardzo częste. Są to *bardzo*, *dobrze*, *dużo*, *już*, *zapewne*. Dwa z nich są wskazywane jako bardzo częste w prozie artystycznej: *bardzo*, *dobrze*²⁶⁸. Służą one do oznaczania stopnia cechy (*bardzo* informuje o wysokiej intensywności cechy nazywanej przez czasownik), informowania o właściwościach zdarzeń, ocenianych często subiektywnie przez nadawcę (za pomocą *dobrze* są wyrażane pozytywne oceny moralne, a także oceny relatywizujące do stanu optymalnego). W grupie przysłówków bardzo częstych znalazły się także wyrazy *już* oraz *zapewne*, które zdaniem niektórych badaczy należą do partykuł²⁶⁹. Według np. I. Kamińskiej-Szmaj *już* zajmuje jedno z pierwszych miejsc na liście partykuł²⁷⁰. Nie powinna zatem dziwić jego wysoka frekwencja w prozie Jeża. W znaczeniu tego wyrazu zawarty jest element subiektywnej niecierpliwości nadawcy wraz z informacją o czasie, odnoszonym do momentu przez niego oczekiwanego. Z kolei *zapewne* służy do określenia stopnia pewności nadawcy co do realności komunikatu, a leksem *dużo* jest wykładnikiem miary.

W tabeli 49 przedstawiono wszystkie przysłówki bardzo częste ze wszystkich powieści południowosłowiańskich Jeża.

Z przedstawionych w tabeli danych wynika, że grupa przysłówków mających najwyższe rangi w poszczególnych utworach Jeża jest dość zróżnicowana. Poza wcześniej wymienionymi zostały w niej odnotowane także: adwerbia kwalifikujące (*cicho*, *lekko*, *mocno*, *wysoko*), kwantyfikujące (określenia frekwentatywne: *często*, *wciąż*, *znowu*, *zwykle*; określenie duratywne *długo*; określenia gradualne: *dosyć*, *mało*, *niedużo*, *parę*, *prawie*, *trochę*, *wiele*, *wielce*), lokatywne (*daleko*, *stąd*), oceniające (*źle*), tempa (*nagle*, *powoli*, *prędko*), temporalne (*dziś*, *jutro*, *najprzód*,

²⁶⁸ J. Sambor, *Słownictwo bardzo częste...*, s. 534; I. Kamińska-Szmaj, *op. cit.*, s. 115.

²⁶⁹ Np. I. Kamińska-Szmaj, *op. cit.*, s. 125.

²⁷⁰ *Ibidem*.

Tabela 49. Przysłówki bardzo częste z poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża

Lp.	Tytuł											
	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
1	już	już	już	już	już	już	już	już	już	już	bardzo	już
2	bardzo	bardzo	daleko	daleko	dobrze	dużo	bardzo	dobrze	znowu	dobrze	już	dobrze
3	dobrze	dobrze	bardzo	znowu	daleko	znowu	dobrze	dużo	bardzo	daleko	znowu	daleko
4	zawsze	dużo	nagle	bardzo	bardzo	bardzo	daleko	bardzo	dużo	bardzo	daleko	dużo
5	dużo	dziś	znowu	nagle	znowu	dobrze	znowu	wnet	dobrze	znowu	zapewne	bardzo
6	razem	naprzód	dużo	dobrze	dużo	daleko	dużo	daleko	daleko	wnet	dużo	długo
7	nigdy	długo	dobrze	razem	naprzód	zapewne	wnet	znowu	zapewne	teraz	długo	późno
8	potem	potem	długo	dużo	następnie	mało	długo	następnie	wreszcie	dużo	późno	następnie
9	daleko	daleko	natychmiast	powoli	zapewne	parę	niedużo	niekiedy	wnet	późno	następnie	wreszcie
10	naprzód	wiele	zapewne	zapewne	inaczej	nagle	inaczej	długo	długo	trochę	wnet	wnet
11	powoli	mało	powoli	natychmiast	wnet	niedużo	mało	inaczej	następnie	długo	dobrze	parę
12	znowu	natychmiast	następnie	niekiedy	niekiedy	długo	zapewne	nagle	inaczej	wreszcie	niedużo	nagle
13	natychmiast	szczególnie	naprzód	teraz	teraz	naprzód	nagle	naprzód/stąd	późno	parę	inaczej	razem
14	teraz	zapewne	zawsze	trochę	długo	inaczej	dziś	niedużo/parę	razem	razem	wreszcie	teraz
15	zwykle	zawsze	parę	naprzód	nagle	następnie	teraz	razem	trochę	dziś	stąd	dziś
16	prawie	często	wciąż	następnie	natychmiast	nigdy	następnie	zawsze	mało	zapewne	dziś	mało
17	długo	jutro	mało	często	dziś	niekiedy	często	mało/nigdy	nagle	inaczej	nagle	inaczej
18	wówczas		naprzód	długo	prawie	teraz	zawsze	dziś	naprzód	następnie	zawsze	niebawem
19	niekiedy		potem	głośno	nigdy	trochę	razem	niebawem/teraz/	niekiedy	ciężko	razem	niedużo
								zapewne				

Lp.	Tytuł											
	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
20	nieto		razem	potem	wprost	źle	najprzód	wprost	teraz	zawsze	szczególnie	jutro
21	szczególnie		wnet	wnet	mało	dopiero	późno	wreszcie	zawsze	nagle	niekiedy	zapewne
22	zapewne		prędko	zupełnie	nieto	prawie	niekiedy	dosyć	stąd	wprost	mało	trochę
23	często		lekko		prędko	trudno	trochę	późno	wiele	mocno	trochę	niekiedy
24	nieraz		wysoko		wciąż	wnet	natychmiast	powoli	dziś	mało	mocno	powoli
25	raptem		cicho		źle	zawsze	wysoko	często	wówczas	dopiero	najprzód	najprzód
26			spokojnie		często		jutro	wówczas		nieto	blisko	zawsze
27			szybko		wielce		nigdy	prędko			obecnie	nazajutrz
28			często		spokojnie		wówczas	trochę/ wysoko			powoli	stąd
29			nieto		późno		mocno					mocno
30			niekiedy		powoli		stąd					zrazu
31			owdzie				wprost					wówczas
32							wielce					
33							naprzód					
34							wiele					
35							niebawem					
36							nazajutrz					
37							dopiero					
38							prędko					

następnie, natychmiast, nazajutrz, niebawem, niekiedy, nigdy, potem, późno, teraz, wnet, wówczas, zawsze), wyrażenia modalne (*wreszcie*), informujące o relacjach między składnikami treści zdania oraz relacjach międzyzdaniowych (*inaczej, szczególnie*), a także wskazujące na sposób wykonywania czynności (*razem*) oraz mające wiele znaczeń *naprzód* ('do przodu', 'na pierwsze miejsce', 'z góry', 'najpierw') i *wprost* ('bez ogródek', 'bezpośrednio', 'prosto'). Wśród zaprezentowanych typów liczną grupę stanowią przysłówki temporalne, które odgrywają ważną rolę w oznaczaniu czasu akcji nazwanej predykatem. Należy jednak zwrócić uwagę, że informowanie o czasie akcji może mieć różny wymiar. Wymienione powyżej wyrazy z grupy adwerbiów temporalnych sytuują wydarzenie głównie wobec momentu aktu mowy (seria deiktyczna/nynocentryczna), innego momentu ściśle wyznaczonego, znanego rozmówcom (seria anaforyczna/allocentryczna) lub jeszcze innego momentu, pewnej przeciętnej normy, czasu oczekiwanego. Do serii deiktycznej należą przysłówki precyzujące ściśle czas akcji (*dziś* 'dzień, w którym dzieje się akt mowy', *jutro* 'dzień następny po akcie mowy'), a także informujące o nim w sposób ogólnikowy (*teraz* – wyraża współczesność wobec aktu mowy, *najprzód* – wyraża uprzedniość wobec aktu mowy, *następnie, niebawem, potem, wnet* – wyrażają następczość wobec aktu mowy). Pięć ostatnich adwerbiów, spełniających funkcję informowania o czasie w stosunku do określonego, wskazanego momentu, występuje także w serii allocentrycznej. Do innego wyznaczonego momentu czasowego, znanego rozmówcom, ale nie będącego momentem mówienia odsyłają ponadto: *nazajutrz, niekiedy, nigdy, zawsze*, a także *wówczas*. Z kolei *późno* informuje o czasie odniesionym do pewnej przeciętnej normy, momentu oczekiwanego lub pożądanego. Jeszcze inny rodzaj odniesienia do czasu akcji predykatu wyraża leksem *natychmiast*, w którym zawarta jest informacja nie tylko o czasie, ale i tempie akcji.

Spośród wszystkich przysłówków najwyższą frekwencją we wszystkich powieściach bałkańskich odznacza się wyraz *już*. Kolejne miejsca na zbiorczej liście haseł przedstawia tabela 50.

Tabela 50. Dwadzieścia przysłówków odznaczających się najwyższą frekwencją we wszystkich powieściach bałkańskich T.T. Jeża

Lp.	Przysłówek	Grupa częstości w poszczególnych powieściach											
		SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
1	już	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	bardzo	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
3	dobrze	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
4	daleko	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1
5	dużo	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
6	długo	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1
7	wnet	-	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
8	zapewne	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
9	nagle	4	4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
10	następnie	3	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
11	razem	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
12	znowu	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
13	niewiele	1	2	2	1	1	1	1	1	2	1	1	1
14	inaczej	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1
15	mało	2	1	1	2	1	1	1	1	1	2	1	1
16	teraz	1	2	2	1	1	1	1	1	1	1	2	1
17	niekiedy	1	2	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1
18	zawsze	1	1	1	2	2	1	1	1	1	1	1	1
19	późno	2	2	2	2	1	2	1	1	1	1	1	1
20	dziś	2	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1

Na podstawie zaprezentowanych w tabeli danych można zauważyć, że mimo dużej powtarzalności przysłówków w poszczególnych utworach nie wszystkie są używane w nich w podobnym stopniu. Wykazała to też analiza kategorii bardzo częste. Taki sposób wykorzystania przysłówków ma charakter indywidualnego wyboru pisarza.

4.4.2. Przysłówki bardzo rzadkie

Odwołując się do wcześniejszych ustaleń, oglądowi poddano również kategorię przysłówków bardzo rzadkich. Kategorię tę tworzą wyrazy z przedziału frekwencji 1-3, których zanotowano 2895. Stanowi to 56,44% ogólnej liczby przysłówków i 9,94% ich użycie w tekście. Z 2895 jednostek składających się na tę kategorię zostało wyodrębnionych 1128 haseł. Spośród nich 479 zostało odnotowanych tylko jednokrotnie (przy czym analiza dotyczyła tylko tej kategorii częstości), a 649 pojawiło się w słownikach przynajmniej dwóch tekstów. Warto też zwrócić uwagę na liczbę przysłówków użytych jeden raz i w dodatku w jednej powieści. Odnotowano ich 295, co stanowi około 5,75% ogólnej liczby przysłówków i tylko 0,76% ich użycie w tekście. Do przysłówków, które zostały użyte tylko raz i pojawiły się w dodatku w jednym utworze, należą: analogicznie_011; arcykłopotliwie_07; arcykomicznie_011; arcypomysłnie_05; bezgranicznie_012; bezmyślnie_012; beznadziejnie_03; bezowocnie_05; bezpotomnie_07; bezpożytecznie_03; bezprzytomnie_01; bezstronnie_07; bezużytecznie_04; bliźniutko_07; błękitno_08; błyszcząco_03; bogobojnie_011; bojaźliwie_02; bosko_02; brudno_05; brunatno_012; burzliwie_07; butnie_01; celnie_05; ceremonjalnie_09; chaotycznie_02; chrapliwie_01; chyżo_010; cichutko_012; cieleśnie_04; ciemnawo_08; czarodziejsko_03; czarująco_011; czasowo_04; czuło_011; demonstracyjnie_07; despotycznie_07; dobroczynnie_08; dodatkowo_05; dokądkolwiek_05; doraźnie_03; dorzecznie_012; drażliwie_012; drobiazgowo_011; drwiąco_03; drżąco_04; dworno_08; dwukrotnie_010; dwustronnie_05; dyskretnie_03; dziękczynnie_03; dziwno_012; ekscypjonalnie_03; fałszywie_011; febrycznie_03; filozoficznie_08; finalnie_07; fioletowo_01; gniewliwie_04; godziwie_05;

gorączkowo_02; gustownie_06; haniebnie_07; harmonijnie_04; hen_07; hożo_07; hucznie_012; hurtownie_05; istnie_012; jaskrawo_09; jednakowiuteńko_08; jęklwie_012; kardynalnie_03; kędyś_010; klasycznie_03; kolisto_012; kolosalnie_012; komicznie_07; lekceważąco_03; lęklwie_01; lojalnie_05; luźno_012; łzawo_01; maniacznie_08; marcowo_01; marsowato_07; martwo_010; mdławo_07; mdło_010; metalicznie_011; męsko_02; mglisto_08; mimicznie_05; mimojazdem_011; mistycznie_04; mizernie_06; mokro_01; naczelnie_06; nadspodziewanie_01; nagłąco_08; naokół_08; nasamprzód_08; natrętnie_08; nędznie_010; niecałkowicie_08; niedaleczko_07; niedyskretnie_01; niegładko_07; niegłęboko_03; nieludzko_03; niemiło_04; nieodłącznie_012; nieodwołałnie_011; nieosobiście_08; niepomieranie_07; niepospolicie_04; nieprawnie_012; nieprzytomnie_03; nierozważnie_07; nierównie_04; nieskutecznie_01; niesprawiedliwie_01; niestarannie_01; niestrudzenie_07; nieswojsko_09; nieszczególnie_01; nieszczęśliwie_010; nietrafnie_08; nietykalnie_03; nieujętnie_08; nieumyślnie_012; nieużytecznie_012; niewidocznie_08; niewolnie_012; niezbędnie_07; niezgorzej_012; niezłomnie_012; niezrozumiale_012; niezwykle_011; obiektywnie_011; obrazowo_08; obrzydliwie_05; ochotnie_011; ociężałe_012; odpornie_08; oględnie_02; ogniście_012; okazałe_012; ongi_05; opatrnie_07; opiekuńczo_08; optycznie_07; ostatnio_011; paradnie_05; patetycznie_07; pieszczotliwie_05; płomiennie_05; płytko_08; pobocznie_07; pociągająco_05; pocieszenie_05; pocziwie_05; podejrzenie_010; podejrzliwie_03; podłużnie_06; podonczas_05; pomiennie_07; pojętnie_012; pomalutku_05; pomocniczo_03; pompatycznie_012; ponieważ_010; popojutrze_012; poprzecznie_012; posuwisto_012; poszczególnie_010; pośpieszenie_07; potajemnie_05; potocznie_09; potoczysto_07; potrójnie_01; powabnie_07; powierzchownie_010; powieściowo_07; powłóczyście_07; powolutku_07; pozajutrze_011; półzartobliwie_06; pracowicie_012; prawowicie_07; proporcjonalnie_01; prywatnie_01; przebiegle_06; przecząco_05; przedmiotowo_03; przedwstępnie_02; przekąśnie_03; przepięknie_011; przerażająco_010; przestronnie_06; przewrotnie_02; przezornie_07;

przychylnie_011; przylegle_012; przystojnie_011; przytomnie_010; pstrokato_012; psychicznie_08; puszysto_08; radykalnie_07; rażąco_05; realnie_06; retorycznie_07; ręcznie_012; rozgłosnie_07; rozkładowo_05; rozlicznie_011; roztropnie_010; rozważnie_010; różnie_07; samodzielnie_05; samoistnie_05; sennie_05; sensownie_05; sentymentalnie_01; siwo_07; skądkolwiek_03; skądś_05; składnie_011; sławnie_08; słodziutko_07; smętnie_03; spadzisto_04; spiralnie_03; spokojniuteńko_07; sprawiedliwie_012; sprawnie_012; sprytnie_07; sromotnie_012; stokrotnie_07; stożkowo_03; sumiasto_07; szarmancko_03; śnieżnie_06; śpiąco_09; śpieszno_011; tajno_05; tematycznie_03; tendencyjnie_07; teologicznie_011; tępo_012; tkliwie_012; topograficznie_05; treściwie_011; tysiącnie_012; ujemnie_012; ultraprozaicznie_06; uparcie_012; upornie_012; urągliwie_012; ustronnie_012; wątko_08; węzłowato_07; wężykowato_01; wilgotno_01; wonnie_08; wpierw_012; wpołnago_01; wrogo_012; wrzaskliwie_03; wstydlivie_04; wykrzyknikowo_08; wykwinie_07; wymijająco_010; wypadkowo_06; wypukło_011; wyśmienie_04; wyzywająco_07; wzniósł_07; wzorowo_010; zaocznie_010; zapobiegliwie_01; zarażliwie_03; zasobnie_05; zawczoraj_07; zawiędniale_08; zdradziecko_05; zewnętrznie_05; zgrabnie_07; zielonawo_012; zielono_07; znośnie_012; żałośliwie_08; żarliwie_07; żółtawo_012.

Wymienione powyżej przysłówki są niejednorodne przede wszystkim semantycznie, gdyż pod względem strukturalnym są to formy syntetyczne, choć utworzone w różnorodny sposób, np. niektóre za pomocą przedrostków (*arcy-*: *arcykłopotliwie*, *nie-*: *niegłęboko*, *po-*: *poimiennie*, *ultra-*: *ultraprozaicznie*), a niektóre za pomocą przyrostków (dotyczy to zwłaszcza formacji zdrobniałych, o odcieniu intensywniejszym od odpowiadających im przysłówków, np. *bliziutko*, *cichutko*, *spokojniuteńko*).

Ze względu na zróżnicowanie semantyczne wśród zebranych przysłówków można wyróżnić m.in. takie, które dotyczą barwy (np. *błękitno*, *fioletowo*, *żółtawo*), dźwięku (np. *cichutko*, *rozgłosnie*), kształtu (np. *podłużnie*, *poprzecznie*), smaku (np. *słodziutko*), zapachu (np. *wonnie*), sposobu (np. *ociężale*, *zgrabnie*), tempa (np. *powolutku*, *spokojniuteńko*).

Znaczną grupę stanowią także przysłówki czasu (np. *podonczas*, *popoju-trze*, *zawczoraj*), które odgrywają ważną rolę w oznaczaniu czasu akcji.

Większość z analizowanych wyrazów to formy notowane przez słowniki. Niektóre z nich zostały opatrzone kwalifikatorami, wskazującymi na ich dawność (np. staropolski w SW: *dziwno*, *istnie*, *pojętnie*) bądź na to, że były używane rzadko (np. w SW: *czuło*, *mimojazdem*, *nieujętnie*). Tylko część z nich to neologizmy (np. *arcykłopotliwie*, *arcykomicznie*, *arcypomyślnie*, *maniacznie*, *poimiennie*).

Najwięcej przysłówek, które zostały odnotowane jednokrotnie we wszystkich powieściach południowosłowiańskich, pojawiło się w SH (52 – 17,63%), a najmniej w LtD (5 – 1,69%). Należy przy tym zwrócić uwagę, że również w przypadku przysłówek, tak jak i innych części mowy, zauważalne jest posługiwanie się przez pisarza dubletami. Oprócz np. odnotowanego jednokrotnie zaimka przysłownego *skądś* (Dach.) w trzech innych powieściach pojawia się *skądciś* (NH, Zar., SH). W SJPDor zapisano, że *skądciś* a. *skądsiś* z kwalifikatorem potoczny ‘z jakiegoś, z któregoś miejsca, źródła itp.; nie wiadomo skąd’. Pojawienie się jednorazowo *skądsiś* należy potraktować zatem jako użycie niestandardowe.

4.5. Zaimki

Zaimki należą do tej kategorii części mowy, której udział w słowniku jest niewielki, natomiast liczba wystąpień jest znaczna. Ich udział procentowy w słowniku poszczególnych utworów waha się między 0,49% a 1,01%, przy czym największym udziałem charakteryzuje się LtD, a najmniejszym – SH. Nasycenie tekstu zaimkami wynosi natomiast od 12,68% do 14,84%. Największym udziałem zaimków w tekście charakteryzuje się WZ, a najmniejszym – MwO, co świadczy o większej dialogowości tego pierwszego utworu.

Potwierdzeniem znacznego nasycenia analizowanych tekstów zaimkami są ich miejsca na listach rangowych poszczególnych utworów. Drugie oraz trzecie miejsce na listach większości powieści południowosłowiańskich zajmują zaimki *on* i *ten* (w siedmiu w tej kolejności,

a w czterech – w odwrotnej). Należy przy tym zwrócić uwagę, że do hasła *on* nie włączono pozostałych zaimków osobowych, jak to uczynili inni badacze²⁷¹. Przyjęcie takiego założenia było podyktowane szczególną rolą niektórych zaimków osobowych w prozie i w związku z tym możliwością łatwiejszego oglądu interesujących nas danych.

W celu porównania preferencji pisarza w doborze tej części mowy analizie poddano kategorię zaimków bardzo częstych oraz bardzo rzadkich z poszczególnych utworów. Tabela 51 zawiera dane o wszystkich kategoriach dla poszczególnych powieści południowoślowiańskich.

4.5.1. Zaimki bardzo częste

Kategorię zaimków bardzo częstych z dwunastu powieści południowoślowiańskich Jeża tworzy 38 wyrazów, użytych w sumie 85 139. Stanowi to około 5,28% ogólnej liczby zaimków i 53,33% ich użyc w tekście. Z 38 jednostek składających się na tę kategorię zostały wyodrębnione cztery hasła: *co*, *który*, *on*, *ten*. Wszystkie są traktowane przez badaczy jako najczęstsze w prozie artystycznej²⁷². Nie znalazł się jednak wśród nich mający najwyższą frekwencję we wszystkich stylach zaimek zwrotny *się*, gdyż zgodnie z przedstawionymi w rozdziale pierwszym zasadami (część I, rozdz. 6. Zasady opracowania materiału) nie wyodrębniano go jako osobnego hasła, jeśli występował nierozdzielnie z czasownikiem.

W tabeli 52 zaprezentowano zaimki bardzo częste z poszczególnych powieści południowoślowiańskich Jeża. Na podstawie danych zawartych w zestawieniu można zauważyć, że kategorię zaimków bardzo częstych charakteryzuje duża powtarzalność, a zaimkiem używanym najczęściej we wszystkich powieściach południowoślowiańskich jest *on*. Podobnie jak i *ten* został odnotowany w każdej powieści i we wszystkich przynależy do kategorii bardzo częste. Wysoka frekwencja wyrazu *on* wynika z tego, że może być używany zarówno w odniesieniu do obiektu, o którym się

²⁷¹ Zob. np. ustalenia S. Borawskiego (S. Borawski, *Słownictwo potoczne listów Zygmunta Miłkowskiego...*) czy M. Uździckiej (M. Uździcka, *op. cit.*).

²⁷² I. Kamińska-Szmaj, *op. cit.*, s. 82.

Tabela 51. Liczba zaimków bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych w słownikach poszczególnych powieści

Tytuł	Zaimki bardzo rzadkie		Zaimki rzadkie		Zaimki częste		Zaimki bardzo częste		Ogólna liczba zaimków	Liczba wystąpień zaimków	Średnia frekwencja zaimków
	f	liczba	f	liczba	f	liczba	f	liczba			
SK	$f \leq 31$	32	$31 < f \leq 135$	16	$135 < f \leq 550$	9	$f > 550$	3	60	8076	135
As.	$f \leq 20$	23	$20 < f \leq 84$	15	$84 < f \leq 287$	9	$f > 287$	3	50	4205	84
Usk.	$f \leq 52$	35	$52 < f \leq 229$	19	$229 < f \leq 1026$	9	$f > 1026$	3	66	15121	229
NH	$f \leq 35$	26	$35 < f \leq 125$	18	$125 < f \leq 517$	7	$f > 517$	3	54	6731	125
Dach.	$f \leq 51$	33	$51 < f \leq 228$	19	$228 < f \leq 996$	8	$f > 996$	4	64	14619	228
Zar.	$f \leq 32$	30	$32 < f \leq 132$	20	$132 < f \leq 550$	9	$f > 550$	3	62	8183	132
SH	$f \leq 107$	31	$107 < f \leq 441$	20	$441 < f \leq 1753$	10	$f > 1753$	3	64	28239	441
Rot.	$f \leq 51$	35	$51 < f \leq 223$	18	$223 < f \leq 927$	9	$f > 927$	4	66	14741	223
LtD	$f \leq 24$	30	$24 < f \leq 101$	15	$101 < f \leq 417$	8	$f > 417$	3	56	5653	101
WZ	$f \leq 46$	27	$46 < f \leq 199$	17	$199 < f \leq 810$	8	$f > 810$	3	55	10927	199
MwO	$f \leq 35$	27	$35 < f \leq 150$	17	$150 < f \leq 569$	9	$f > 569$	3	56	8380	150
RCh	$f \leq 104$	35	$104 < f \leq 519$	20	$519 < f \leq 2419$	9	$f > 2419$	3	67	34777	519
Razem	364		214		104		38		720	159652	

Tabela 52. Zaimki bardzo częste z poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża

Ranga	Tytuł (uszeregowanie według kolejności powstania)											
	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
1.	on	on	on	on	ten	ten	ten	on	on	on	ten	on
2.	ten	ten	ten	ten	on	on	on	ten	ten	ten	on	ten
3.	który	który	który	który	który	który	który	który	który	co	który	który
4.					co				co			

mówi, ale który nie uczestniczy w rozmowie, jak i w odniesieniu do kogoś lub czegoś nazwanego lub wskazanego wcześniej, w tym samym zdaniu lub w tej samej wypowiedzi. Stosuje się go zatem często w celu uniknięcia powtarzania wyrazów w toku wypowiedzi. Na kolejnym miejscu znalazł się zaimek przymiotny *ten*. Tak wysoką pozycję zawdzięcza temu, że odznacza się szerokim zakresem łączliwości kontekstowej i pełni wiele różnorodnych funkcji semantycznych, na co zwracała uwagę m.in. K. Pisarkowa²⁷³. W grupie najczęściej używanych zaimków w prozie Jeża znalazły się także zaimki pytajno-względne *który* i *co*. Używane są jako wyrazy tworzące pytania oraz zastępujące słowa nazywające przedmioty lub właściwość przedmiotu, o których już była mowa.

4.5.2. Zaimki bardzo rzadkie

Odnosząc się do wcześniejszych ustaleń, oglądowi poddano także kategorię zaimków bardzo rzadkich z dwunastu powieści południowośląskich. Kategorię tę tworzą 364 wyrazy. Stanowi to 50,55% ogólnej liczby zaimków i 2,75% ich użyc w tekście. Z 364 jednostek składających się na tę kategorię wyodrębniono 60 haseł. Aż 57 haseł jest wspólnych przynajmniej dla dwóch tekstów, przy czym 10 zostało odnotowanych w każdym utworze: *dlaczego*, *ile*, *jakież*, *kiedyż*, *ktoś*, *któż*, *niejaki*, *niektórzy*, *skąd*, *tamten*. Tylko jeden zaimek z kategorii bardzo rzadkie pojawił się natomiast w jednej powieści i w dodatku jednorazowo: *czyjkolwiek* (WZ). Świadczy to o dużej powtarzalności w obrębie tej kategorii. Użycie zaimków w prozie Jeża cechuje zatem szablonowość, choć trzeba też dodać, że niektóre wyrazy były użyte z różną częstotliwością.

Powtarzalność tej części mowy w kolejnych utworach ma przede wszystkim uzasadnienie gramatyczne. Z tego też pewnie względu niektórzy badacze nie traktują zaimków jako słownictwa autosemantycznego (Z. Saloni, R. Laskowski czy H. Wróbel w ogóle rezygnują z uznawania zaimków za części mowy).

²⁷³ K. Pisarkowa, *Funkcje składniowe polskich zaimków odmiennych*, Wrocław 1969, s. 51-58.

4.6. Liczebniki

Liczebniki pod względem udziału procentowego w słownikach poszczególnych powieści południowoślowiańskich Jeża zajmują przedostanie miejsce (różnica dotyczy jedynie ich udziału w słownikach pięciu utworów, o czym już była mowa we wprowadzeniu do leksyki pełnoznaczej), a pod względem nasycenia tekstu – ostatnie.

Udział procentowy liczebników w słowniku analizowanych powieści waha się od 0,68% do 0,98%, przy czym najwięcej tej części mowy odnotowano w As., a najmniej – Usk. Różnica w ich udziale procentowym w tekstach wynosi natomiast 0,42%. Największą część tekstu pokrywają liczebniki w Rot., a najmniejszą – w MwO.

Jeśli chodzi o miejsca tej części mowy na listach rangowych poszczególnych utworów, to zajmują one dość wysokie pozycje: SK – 23. ranga, As. – 20. ranga, Usk. – 19. ranga, NH – 20. ranga, Dach. – 22. ranga, Zar. – 25. ranga, SH – 23. ranga, Rot. – 22. ranga, LtD – 15. ranga, WZ – 23. ranga, MwO – 24. ranga, RCh – 19. ranga.

W celu porównania preferencji pisarza w doborze liczebników oglądowi poddano kategorię liczebników bardzo częstych oraz bardzo rzadkich z poszczególnych powieści. Tabela 53 zawiera dane o wszystkich kategoriach dla powieści południowoślowiańskich Jeża.

4.6.1. Liczebniki bardzo częste

Kategorię liczebników bardzo częstych z dwunastu powieści południowoślowiańskich Jeża tworzy 31 wyrazów, użytych w sumie 9926. Stanowi to około 3,89% ogólnej liczby liczebników i 55,39% ich użycie w tekście. Z 31 jednostek składających się na tę kategorię zostały wyodrębnione cztery hasła: *drugi*, *dwa*, *jeden*, *pierwszy*. Wszystkie są traktowane przez badaczy jako najczęstsze w prozie artystycznej²⁷⁴.

W tabeli 54 zaprezentowano liczebniki bardzo częste z poszczególnych powieści południowoślowiańskich Jeża. Na podstawie danych

²⁷⁴ I. Kamińska-Szmaj, *op. cit.*, s. 60, 72-73. Należy jednak zwrócić uwagę, że badaczka zalicza *jeden* do zaimków przymiotnych. Do przymiotników włączyła także liczebniki porządkowe: *pierwszy* i *drugi*.

Tabela 53. Liczba liczebników bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych w słownikach poszczególnych powieści

Tytuł	Liczebniki bardzo rzadkie		Liczebniki rzadkie		Liczebniki częste		Liczebniki bardzo częste		Ogólna liczba liczebników	Liczba wystąpień	Średnia frekwencja liczeb- nika
	f	liczba	f	liczba	f	liczba	f	liczba			
SK	$f \leq 3$	36	$3 < f \leq 15$	15	$15 < f \leq 91$	6	$f > 91$	2	59	899	15
As.	$f \leq 2$	32	$2 < f \leq 10$	13	$10 < f \leq 77$	3	$f > 77$	2	50	493	10
Usk.	$f \leq 5$	42	$5 < f \leq 25$	14	$25 < f \leq 152$	6	$f > 152$	3	65	1 633	25
NH	$f \leq 3$	29	$3 < f \leq 15$	12	$15 < f \leq 87$	5	$f > 87$	2	48	730	15
Dach.	$f \leq 5$	48	$5 < f \leq 22$	16	$22 < f \leq 136$	6	$f > 136$	4	74	1 649	22
Zar.	$f \leq 3$	34	$3 < f \leq 15$	16	$15 < f \leq 80$	8	$f > 80$	2	60	880	15
SH	$f \leq 5$	66	$5 < f \leq 28$	27	$28 < f \leq 220$	7	$f > 220$	4	104	2 897	28
Rot.	$f \leq 5$	42	$5 < f \leq 27$	19	$27 < f \leq 176$	6	$f > 176$	3	70	18 87	27
LiD	$f \leq 3$	28	$3 < f \leq 13$	14	$13 < f \leq 72$	5	$f > 72$	2	49	632	13
WZ	$f \leq 5$	30	$5 < f \leq 21$	15	$21 < f \leq 110$	6	$f > 110$	2	53	1 129	21
MwO	$f \leq 4$	31	$4 < f \leq 16$	15	$16 < f \leq 108$	4	$f > 108$	2	52	823	16
RCh	$f \leq 7$	78	$7 < f \leq 38$	23	$38 < f \leq 299$	9	$f > 299$	3	113	4 267	38
Razem		496		199		71		31	797	17 919	

Tabela 54. Liczebniki bardzo częste z poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża

Ranga	Tytuł (uszerzeganie według kolejności powstania)											
	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
1.	jeden	jeden	jeden	jeden	jeden	jeden	jeden	jeden	jeden	jeden	jeden	jeden
2.	drugi	drugi	drugi	drugi	drugi	drugi	drugi	drugi	drugi	drugi	drugi	drugi
3.			dwa		pierwszy		dwa	pierwszy				dwa
4.					dwa		pierwszy					

zawartych w zestawieniu można stwierdzić, że kategorię liczebników bardzo częstych charakteryzuje bardzo duża powtarzalność, a wyrazem używanym najczęściej we wszystkich powieściach południowoślawiańskich jest *jeden*. Wysoka frekwencja tego wyrazu wynika z tego, że leksem ten często występuje także w znaczeniu ‘pewien’. Według językoznawców takie użycie tego wyrazu jest raczej typowe dla tekstów mówionych. Możemy zatem stwierdzić, że w analizowanej leksyce znalazł odbicie gawędziarski charakter pisarza. Następnym liczebnikiem z kategorii bardzo częste, który pojawił się we wszystkich powieściach, jest *drugi*. Wysoka częstość jego użycia jest podyktowana występowaniem tego wyrazu także w znaczeniu ‘inny’. Poza tym dla czterech tekstów wspólny okazał się liczebnik główny *dwa*, a dla trzech – liczebnik porządkowy *pierwszy*.

4.6.2. Liczebniki bardzo rzadkie

Mając na uwadze wcześniejsze ustalenia, oglądowi poddano także kategorię liczebników bardzo rzadkich z dwunastu powieści południowoślawiańskich. Kategorię tę tworzą wyrazy z przedziału frekwencji 1-7, których zanotowano 496. Stanowi to 62,23% ogólnej liczby liczebników i 5,48% ich użycie w tekście. Z 496 jednostek składających się na tę kategorię wyodrębniono 167 haseł. Spośród nich 133 pojawiły się przynajmniej w dwóch tekstach, a 32 – tylko w jednym.

Po uwzględnieniu w porównaniu także innych kategorii częstości okazało się, że spośród 32 liczebników bardzo rzadkich 29 zostało użytych jeden raz i w dodatku w jednej powieści. Stanowi to około 3,64% ogólnej liczby liczebników i tylko 0,16% ich użycie w tekście. Do liczebników, które zostały użyte tylko raz i pojawiły się w dodatku w jednym utworze, należą: czterokrotnie_012; dwadzieścioro_012; dwukrotny_02; dwunastotysięczny_01; dwusetny_010; dziesięcioronasób_07; dziewięćkrotnie_012; jedenaścioro_05; kilkanaścioro_04; kilkudziesięciomilionowy_01; milionkrotny_011; ośmdziesiąt_012; ośmioro_012; pięciokrotnie_010; pięciokrotny_012; pięćkroć_05; piętnaścioro_012; poczwórny_012; primo(1-mo)_02; samoczwart_07; secundo(2-do)_02; sześcioro_011; sześciotysięczny_012; trojako_07; trzechsetkrotny_01; trzykroć_07; tysiąckroć_07; tysiąckrotnie_02; wielokrotny_01.

Reprezentują one różne typy: główne (*ośmdziesiąt*), mnożne (*po-czwórny*), porządkowe [*dwunastotysięczny*, *dwusetny*, *kilkudziesięcio-milionowy*, *sześciotysięczny*; *primo*(1-mo), *secundo*(2-do)], wielokrotne (*dwukrotny*, *pięciokrotny*, *milionkrotny*, *trzechsetkrotny*, *wielokrotny*; *czterokrotnie*, *dziewięćkrotnie*, *pięciokrotnie*, *tysiąckrotnie*; *pięćkroć*, *trzykroć*, *tysiąckroć*; *dziesięcioronasób*), wielorakie (*trojako*), zbiorowe (*dwadzieścioro*, *jedenascioro*, *kilkanaścioro*, *ośmioro*, *piętnaścioro*, *sze-ścioro*), zespołowe (*samoczwart*). Na podstawie użytych w słownikach kwalifikatorów zamieszczonych przy analizowanych wyrazach można stwierdzić, że niektóre z nich należały nie tylko do rzadko używanych w prozie Jeża, ale i w ogólnej polszczyźnie, np. *dziesięcioronasób*, *dziewięćkrotnie* (z parakwalifikatorem x 'rzadko używany' w SW).

*

Na podstawie zaprezentowanych wyników należy stwierdzić, że największe podobieństwo w użyciu leksyki pełnoznaczej zanotowano w obrębie zaimków. Może to świadczyć o ich standardowym, charakterystycznym dla prozy artystycznej wyzyskaniu. Ta konstatacja stanowi potwierdzenie spostrzeżeń innych badaczy. Największe różnice w zakresie użycia leksyki pełnoznaczej zauważono natomiast w obrębie przymiotników i rzeczowników, czyli kategoriach najbardziej nośnych semantycznie, służących m.in. opisaniu przedstawianej rzeczywistości, określeniu cech postaci i rzeczy.

5. Leksyka niepełnoznaczną analizowanych powieści

Zgodnie z przyjętymi rozwiązaniami w tej części pracy zostanie omówiona leksyka funkcjonalna, do której zaliczono przymyki, spójniki i partykuły.

5.1. Przymyki

Zestaw przymyków, którym posługiwał się pisarz w poszczególnych powieściach, jest bardzo zbliżony. Ilustruje to tabela 55.

Tabela 55. Zestawienie przyimków z poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża

SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
w//we 1474	w//we 767	w//we 3198	w//we 1391	w//we 3119	w//we 1547	w//we 5796	w//we 3317	w//we 1096	w//we 2022	w//we 1834	w//we 6837
na 1274	z//ze 682	na 2697	na 1046	na 2476	na 1247	na 4505	na 2592	na 891	na 1662	na 1519	na 6168
z//ze 1133	na 643	z//ze 2358	z//ze 998	z//ze 2310	z//ze 1187	z//ze 4397	z//ze 2390	z//ze 824	z//ze 1583	z//ze 1396	z//ze 5923
do 854	do 397	do 1596	do 637	do 1642	do 895	do 3103	do 1871	do 676	do 1315	do 1066	do 4161
o 377	o 195	o 719	o 309	o 855	o 498	o 1723	o 1029	o 343	o 639	o 573	o 2225
po 322	po 173	za 643	za 305	za 580	za 320	za 1189	za 678	po 224	po 426	po 313	po 1342
za 312	za 151	po 472	po 254	po 488	po 317	po 994	po 611	za 192	za 391	od 303	za 1230
od 237	od 131	od 446	od 184	od 437	od 262	od 913	od 487	od 182	od 297	za 287	od 1074
przez 216	dla 124	przez 386	przez 171	przez 323	dla 178	dla 842	dla 342	przez 109	przez 195	przez 191	dla 823
dla 169	przez 85	dla 381	pod 165	pod 305	pod 173	przez 643	przez 330	dla 94	dla 153	dla 186	przez 655
pod 163	pod 72	przez 304	dla 149	dla 267	przez 168	pod 487	pod 317	pod 77	pod 141	pod 145	pod 637
przed 128	nad 53	pod 289	przed 97	przed 196	przez 91	przed 324	przed 253	przez 75	przed 128	przed 140	przez 538
przy 104	pośród 45	nad 178	przy 90	bez 172	przed 72	przy 337	nad 166	przed 59	u 115	przy 132	przed 415

SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
u 79	przed 37	pośród 160	nad 84	nad 137	pośród 55	nad 262	bez 162	pośród 47	przy 113	u 86	nad 281
bez 78	przy 35	ku 144	pośród 66	przy 146	bez 50	bez 245	przy 134	nad 42	nad 74	pośród 67	ku 263
pośród 76	bez 29	bez 139	bez 54	u 120	u 49	u 221	u 105	ku 36	pośród 67	nad 63	bez 243
ku 69	ku 22	przy 141	u 41	pośród 110	nad 48	pośród 177	pośród 97	u 36	bez 56	ku 62	u 228
nad 69	u 22	u 71	ku 26	przeciwko 60	pośród 36	ku 135	ku 69	śródo 35	ku 47	bez 58	pośród 200
pośród 30	pośród 17	pośród 57	pośród 22	ku 54	pośród 28	przeciwko 111	pośród 62	bez 30	pośród 40	pośród 46	wobec 117
wobec 19	wobec 12	wobec 45	śródo 14	pośród 47	ku 19	wobec 100	poza 47	poza 22	wobec 33	śródo 29	pośród 110
śródo 12	przeciwko 10	przeciwko 39	pośród 13	pośród 46	wobec 13	poza 97	śródo 47	przeciwko 13	wobec 28	śródo 27	śródo 102
przeciwko 10	śródo 10	śródo 39	poza 9	śródo 38	przeciwko 12	poza 99	poza 36	wobec 13	śródo 27	wobec 27	wobec 92
poza 9	wobec 9	śródo 37	poza 5	wobec 38	śródo 11	śródo 98	wobec 36	wobec 13	poza 17	wobec 25	przeciwko 70
oprócz 8	wobec 4	wobec 30	wobec 5	wobec 31	śródo 9	wobec 38	przeciwko 29	śródo 9	przeciwko 16	poza 19	poza 59
wobec 7	poza 3	poza 28	wobec 4	poza 22	wobec 8	śródo 34	wobec 21	poza 7	śródo 8	przeciwko 15	śródo 52
oprócz 6	poza 3	poza 27	śródo 3	śródo 22	śródo 5	śródo 23	śródo 11	śródo 6	śródo 8	śródo 14	śródo 41
śródo 4	oprócz 2	poza 16	wobec 3	śródo 14	poza 5	śródo 17	śródo 10	śródo 5	śródo 8	śródo 8	śródo 36

SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
według 4	wbrew 2	spoza 16	spomiędzy 2	poza 13	wskutek 5	oprócz 15	według 8	spoza 4	spoza 5	wskutek 4	poza 36
między 3	między 1	wedle 14	spoza 2	między 10	według 4	spomiędzy 11	okrom 4	wedle 4	oprócz 4	wśród 3	spomiędzy 19
pośród 3	pośród 1	przeciw 7	wśród 2	według 10	oprócz 3	wśród 11	wbrew 4	wskutek 4	podczas 4	spomiędzy 3	wśród 13
przeciw 2	spoza 1	według 7	oprócz 1	wskutek 10	wedle 3	według 10	wśród 4	spółród 2	okrom 3	oprócz 1	wskutek 11
wbrew 2	wskutek 1	spomiędzy 6	podług 1	oprócz 4	pośród 1	wbrew 5	spomiędzy 3	między 2	wskutek 2	poza 1	według 10
wedle 2	oprócz 5	popod 1	popod 1	wbrew 2	poza 1	poza 4	oprócz 2	okrom 1	podług 1	spółród 1	przeciw 7
wskutek 2	między 4	przeciw 1	przeciw 1	wśród 2	przeciwko 1	okrom 3	pośród 2	spółród 1	przeciwko 1	według 1	spółród 5
podług 1	popod 4	popod 1	przeciwko 1	popod 1	spoza 1	pośród 3	spod 2	wbrew 1	poza 1	między 4	
popod 1	wskutek 4	spod 1	przeciw 1	przeciw 1	spomiędzy 1	spoza 3	prócz 1	wśród 1	według 1	oprócz 4	
poza 1	spółród 3	spółród 1	spółród 1	spomiędzy 1	spółród 1	wskutek 3	spółród 1			popod 2	
prócz 1	wbrew 3	wbrew 1	wbrew 1	spółród 1		podług 2	wskutek 1			pośród 2	
spomiędzy 1	podług 1	wskutek 1	wskutek 1			spółród 2				wbrew 2	
	pośród 1		popod 1			popod 1				okrom 1	
	prze 1		przeciw 1			przeciw 1					

Z zestawienia wynika, że użyte przez Jeża w poszczególnych powieściach przyimki wykazują duże podobieństwo. Większość z nich pojawiła się w każdym z analizowanych tekstów (29 z 42, czyli 69,05%). Jeż, pisząc zatem kolejne utwory, korzystał z podobnej leksyki funkcjonalnej. Należy jednak zaznaczyć, że nie wszystkie odnotowane przyimki były użyte w takim samym stopniu. Niektóre różnią się nie tylko udziałem w tekście, ale także i rangą. O standaryzacji w użyciu tej części mowy można mówić zwłaszcza w przypadku pierwszych pięciu rang, gdyż najwyższe miejsca na listach rangowych wszystkich powieści zajęły takie same przyimki: *w//we, na, z//ze, do, o*. Są to formy, które w połączeniu z różnorodnymi wyrazami stanowią wykładniki głównie lokalizacji czasowej i przestrzennej, a także i innych relacji.

Wśród wyzyskanych przez pisarza przyimków pojawiły się zarówno te o strukturze prostej (np. *bez, do, na*), jak i złożonej (np. *popod, pomiędzy, według*), ale również takie, które W. Doroszewski zaliczył do archaizmów. Zdaniem tego językoznawcy do grupy tej należy *okrom*, przynależny do „rekwizytów poetyckiego stylu, w mowie potocznej nieużywany”²⁷⁵.

5.2. Spójniki

W tabeli 56 zaprezentowano spójniki, którymi posługiwał się pisarz w poszczególnych powieściach. Jak wynika z przedstawionych w niej danych, większość spójników (20 z 31, czyli 64,52%) pojawiła się w każdym z analizowanych tekstów. Jeż posługiwał się zatem, tak jak w przypadku przyimków, podobną leksyką. Należy jednak zwrócić uwagę, że tylko w odniesieniu do czterech pierwszych (*i, że, a, ale*) można mówić o analogicznym sposobie użycia, gdyż w każdej powieści należą one do najczęstszych, zajmując bardzo zbliżone rangi. Pozostałe odnotowane spójniki były użyte w różnym stopniu.

²⁷⁵ W. Doroszewski, *op. cit.*, s. 111.

Tabela 56. Zestawienie spójników z poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża

SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
i	i	i	i	i	i	i	i	i	i	i	i
2837	1478	4261	1847	3926	2057	6993	3821	1462	2731	2376	10 021
a	a	ze	a	ze	ze	ze	ze	ze	ze	ze	ze
740	310	839	388	973	495	1619	992	355	704	506	2032
ze	ze	a	ze	a	a	a	a	a	a	a	a
599	294	791	351	762	474	1570	693	250	476	346	1653
ale	ale	ale	ale	ale	ale	ale	ale	ale	ale	ale	ale
356	160	278	130	333	151	670	287	164	340	240	1108
ani	więc	więc	lecz	więc	więc	więc	gdy	gdy	gdy	gdy	gdy
180	103	247	111	275	120	369	279	117	153	131	619
bo	bo	lecz	więc	gdy	ani	ani	ani	więc	ani	ani	ani
173	94	231	92	214	107	360	236	73	147	100	430
gdy	ani	ani	gdy	ani	gdy	gdy	więc	ani	więc	więc	więc
98	64	144	65	198	90	325	229	67	109	94	329
lub	lecz	gdy	ani	bowiem	bowiem	jeżeli	atoli	bowiem	jeżeli	bowiem	bowiem
94	53	135	61	121	79	234	162	62	106	80	286
lecz	aby	jeżeli	iż	lecz	lub	atoli	jeżeli	jeżeli	dlatego	atoli	dlatego
92	51	125	59	108	55	190	104	47	87	74	238
dlatego	albo	dlatego	bowiem	dlatego	jeżeli	albo	albo	atoli	bowiem	dlatego	jeżeli
81	45	112	50	105	48	166	97	41	77	62	216
więc	bowiem	bowiem	bo	zeby	bo	bowiem	dlatego	dlatego	atoli	jeżeli	atoli
76	39	99	36	87	47	153	96	41	62	54	211
aby	jeżeli	aby	lub	lub	zeby	iż	lecz	albo	zeby	lub	albo
74	37	87	34	86	46	149	82	26	47	33	205
jeżeli	gdy	atoli	atoli	bo	iż	bo	bowiem	lecz	albo	albo	bo
72	30	81	32	83	45	142	80	24	45	25	146
albo	lub	lub	dlatego	jeżeli	lecz	lecz	lub	lub	lecz	lecz	zeby
69	28	78	32	83	39	116	77	18	44	22	98
bowiem	dlatego	iż	jeżeli	albo	dlatego	lub	iż	bo	bo	iż	lecz
60	21	76	32	78	38	102	63	15	39	16	90

SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
iż 47	żeby 9	bo 67	żeby 23	iż 57	atoli 34	żeby 98	bo 55	sforo 13	iż 37	sforo 16	sforo 84
żeby 45	ponieważ 7	albo 66	albo 20	atoli 41	albo 24	albowiem 28	żeby 42	zanim 9	sforo 21	zanim 14	lub 77
gdyż 19	zanim 7	żeby 34	aby 6	jeśli 25	albowiem 14	ponieważ 28	zanim 24	żeby 6	lub 14	ponieważ 13	albowiem 65
zanim 6	iż 5	albowiem 14	albowiem 6	iżby 19	jeśli 9	zanim 28	acz 13	albowiem 5	ponieważ 12	albowiem 11	ponieważ 46
zarówno 5	jeżeli 4	ponieważ 14	jeśli 6	oraz 15	iżby 8	oraz 26	oraz 12	iżby 5	iżby 11	iżby 8	iżby 42
ponieważ 4	zarówno 2	jeżeli 10	jeżeli 4	zanim 15	jeżeli 7	sforo 21	sforo 12	iż 4	albowiem 7	bo 7	iż 39
aczkołwiek 3	gdyż 1	sforo 6	zanim 4	albowiem 13	oraz 5	acz 16	albowiem 9	jeśli 4	zanim 6	żeby 6	zanim 33
jeśli 2	sforo 1	zanim 5	iżby 3	ponieważ 10	zanim 5	iżby 15	ponieważ 9	acz 3	aby 3	oraz 5	oraz 19
jeżeli 2	aczkołwiek 4	jeżeli 3	jeżeli 3	jeżeli 8	ponieważ 4	jeżeli 14	aby 7	oraz 3	zarówno 3	jeżeli 54	acz 12
acz 1	iżby 4	ponieważ 4	ponieważ 3	aby 6	aby 3	zarówno 11	iżby 7	ponieważ 3	acz 1	acz 5	jeśli 11
iżby 1	oraz 4	sforo 4	sforo 3	acz 2	zarówno 2	aby 5	zarówno 6	zarówno 3	jeśli 1	zarówno 4	aby 9
jeśli 1	zarówno 3	acz 2	acz 2	aczkołwiek 2	acz 1	dlatego 4	jeśli 4	aby 1	aby 2	aby 2	zarówno 9
	jeżeli 2	oraz 2	oraz 2	aczkołwiek 2	aczkołwiek 1	aczkołwiek 2	jeżeli 4	aczkołwiek 1	aczkołwiek 1	aczkołwiek 7	aczkołwiek 7
	acz 1	acz 1	zarówno 1	zarówno 2	gdyż 1	jeśli 2	aczkołwiek 3	aczkołwiek 1	jeżeli 2	jeżeli 2	jeżeli 2
	gdyż 1	jeżeli 1	jeżeli 1	jeżeli 1	sforo 1	jeżeli 1					
	jeśli 1	jeśli 1	jeśli 1	jeśli 1	jeśli 1	jeśli 1					

5.3. Partykuły

W tabeli 57 zaprezentowano partykuły, którymi posługiwał się pisarz w poszczególnych powieściach. Z zestawienia wynika, że najmniejsze podobieństwo w zakresie leksyki funkcjonalnej wykazują badane teksty właśnie w obrębie tej części mowy. Niewiele ponad połowę partykuł odnotowano w każdym tekście (31 z 60, tj. 51,67%). Najczęściej Jeż korzystał z tych, które są wielofunkcyjne semantycznie, przykładowo *nie* (np. wykładnik zaprzeczenia, wahania, ale także podkreślenia czy potwierdzenia prawdziwości sądu), *tak* (np. wykładnik potwierdzenia prawdziwości sądu, ale także gradacji, nawiązania). Najrzadziej używał natomiast takich partykuł, które są we współczesnych słownikach języka polskiego opatrywane kwalifikatorami: *gw.*, *przestarz.* *dziś gw.* lub *książk.*, *reg. daw.* (*ino*, *pono/ponoć/poność*, *tać*). Ich niewielka liczba mogła być zatem podyktowana wąskim zakresem użycia.

*

Z przedstawionych powyżej rozważań wynika, że stosowana przez Jeża leksyka funkcjonalna wykazuje bardzo duże podobieństwo. Pisarz, tworząc kolejne powieści, korzystał zatem z podobnego repertuaru środków językowych.

6. Analiza porównawcza leksyki powieści bałkańskich T.T. Jeża ze słownictwem listów prywatnych pisarza

W tej części pracy postanowiono zestawić leksykę Jeża, wyzyskaną dla celów artystycznych, ze słownictwem wyodrębnionym z prywatnych listów pisarza. Zostało ono zebrane przez S. Borawskiego w pracy *Słownictwo potoczne listów Zygmunta Miłkowskiego do Juliana Łukaszeńskiego (1867-1895)*. Przedstawione przez tego językoznawcę zestawienia, o czym już była mowa wcześniej, zostały przygotowane m.in. z myślą o wyzyskaniu ich do dalszych badań i porównań.

Tabela 57. Zestawienie partykuł z poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża

SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
nie	nie	nie	nie	nie	nie	nie	nie	nie	nie	nie	nie
1377	632	2206	981	2626	1447	4779	2575	962	2045	1479	5869
tak	tylko	tylko	tak	tak	jednak	tak	tak	tak	tak	jednak	tak
233	125	341	154	399	222	821	445	153	290	205	980
tylko	tak	tak	tylko	jednak	tak	jednak	jednak	jednak	czy	tak	jednak
219	80	322	145	357	207	596	423	94	196	197	591
jeszcze	jednakże	jeszcze	czy	tylko	tylko	zaś	tylko	czy	jednak	czy	czy
110	66	196	132	292	141	406	300	72	191	115	462
jednakże	jeszcze	jednakże	jednak	czy	czy	tylko	też	jeszcze	jeszcze	zaś	jeszcze
100	55	140	121	219	121	400	245	60	124	102	397
czy	czy	czy	ot	jeszcze	jeszcze	jeszcze	zaś	tylko	jeno	jeno	jeno
75	35	136	114	191	109	364	217	47	107	98	340
nawet	nawet	niby	jeszcze	zaś	zaś	czy	jeszcze	zaś	zaś	jeszcze	zaś
70	34	128	81	169	83	347	206	47	106	95	283
niby	też	też	niby	niby	też	też	czy	jeno	tylko	przeto	też
59	16	96	59	99	65	346	204	46	101	66	280
także	niby	nawet	zaś	też	przeto	jeno	przeto	niby	nawet	też	przeto
47	15	86	57	98	45	300	141	41	65	65	278
też	także	zaś	przeto	nawet	by	niby	niby	przeto	przeto	niby	tylko
33	15	79	38	96	40	215	97	38	65	55	260
przeto	by	przeto	też	jeno	niby	przeto	jeno	nawet	chyba	tylko	nawet
32	14	74	36	64	39	165	90	36	57	53	178
zaś	zaś	by	snadź	przeto	nawet	by	nawet	chyba	niby	chyba	chyba
31	14	53	25	52	35	160	89	33	56	42	129
raczej	przeto	jednak	także	ot	chyba	nawet	chyba	też	też	nawet	niby
19	11	47	25	44	34	134	47	31	51	42	117
bynajmniej	raczej	snadź	nawet	chyba	jeno	chyba	zwłaszcza	nieważko	czyż	czyż	czyż
15	9	36	23	42	32	92	47	18	29	26	94

SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
zresztą 14	również 7	właśnie 36	właśnie 16	snadź 39	przecie 31	właśnie 84	przecie 36	ot 15	przecie 29	właśnie 25	przecie 79
wprawdzie 13	ależ 6	czyż 35	mianowicie 14	złwłaszcza 32	otóż 24	złwłaszcza 70	mianowicie 34	przecie 15	właśnie 21	by 23	ano 73
ależ 12	czyż 6	wprawdzie 32	jedynie 13	przecie 30	otóż 21	niejako 65	niejako 33	czyż 10	przecież 19	zresztą 21	także 56
snadź 11	snadź 6	złwłaszcza 31	przecie 13	raczej 30	ot 20	mianowicie 58	czyż 32	ależ 9	złwłaszcza 19	złwłaszcza 19	raczej 54
alboż 10	wszak 6	zresztą 30	raczej 13	zresztą 27	także 20	zresztą 56	właśnie 32	ano 9	także 18	przecie 15	zresztą 54
chyba 10	zarazem 6	chyba 29	złwłaszcza 13	niejako 26	czyż 19	ot 52	zresztą 31	snadź 9	ot 17	również 14	mianowicie 53
przecież 9	bynajmniej 5	wszakże 29	chyba 12	zatem 25	właśnie 19	czyż 51	bynajmniej 25	także 9	niejako 14	mianowicie 13	oby 53
właśnie 9	chyba 5	jeno 25	czyż 12	złwłaszcza 25	bynajmniej 16	przecie 51	raczej 25	właśnie 9	raczej 14	także 13	ot 52
ot 8	wprawdzie 5	raczej 24	bodaj 11	jedynie 24	snadź 16	także 51	wprawdzie 25	bodaj 8	toć 14	niejako 12	złwłaszcza 52
otóż 7	jedynie 4	także 24	bynajmniej 11	mianowicie 21	zresztą 16	toć 48	ot 24	wprawdzie 8	zresztą 14	raczej 12	właśnie 50
bodaj 6	niejako 4	mianowicie 22	zatem 11	także 21	mianowicie 14	raczej 47	wszakże 23	zarazem 7	mianowicie 11	ano 11	niejako 49
czyż 6	właśnie 4	bynajmniej 20	zresztą 11	bodaj 18	raczej 14	wszakże 45	także 23	raczej 6	otóż 10	niestety 11	otóż 44
przecie 6	wszakże 4	przecie 20	by 8	wszakże 18	przecież 13	bynajmniej 35	toć 21	toć 6	tać 10	toć 9	toć 35
niejako 5	zatem 3	toć 20	jeno 8	wprawdzie 17	wszakże 12	przecież 35	bodaj 20	zresztą 6	ależ 9	wprawdzie 9	również 32
czyli 4	zresztą 3	wszak 20	przecież 8	bynajmniej 15	jednakże 11	bodaj 34	snadź 18	przecież 5	bodaj 9	czyli 8	wprawdzie 31

SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
jednak 4	czyli 2	niejako 18	toć 8	czyż 15	jedynie 11	otóż 34	oby 15	wszakże 5	również 8	zarazem 8	ależ 27
jeno 4	mianowicie 2	jedynie 16	wprawdzie 8	zarazem 15	wprawdzie 11	ano 33	zarazem 15	zwłaszcza 5	zarazem 8	śnaź 7	bodaj 27
również 4	oczywiście 2	niestety 14	zarazem 8	by 14	zatem 11	zatem 32	wszak 13	mianowicie 4	wprawdzie 7	wszak 7	wszakże 26
zarazem 4	otóż 2	zatem 14	wszakże 7	toć 13	ależ 9	zarazem 31	otóż 12	również 4	zatem 6	bodaj 6	zarazem 25
doprawdy 3	podobno 2	przecież 12	otóż 5	otóż 10	niejako 9	śnaź 30	jedynie 11	zatem 4	by 5	wszakże 6	by 24
jedynie 3	przecie 2	ależ 10	czyli 4	oby 9	toć 8	czyli 27	ano 10	czyli 3	czyli 5	przecież 5	wszak 23
wszakże 3	jednak 1	czyli 10	jednakże 4	ależ 8	wszak 8	jedynie 25	ależ 9	doprawdy 3	alboż 4	zatem 5	zatem 21
zatem 3	oby 1	zarazem 8	natomiast 4	czyli 8	bodaj 7	wprawdzie 24	czyli 9	tać 3	wszakże 4	ależ 4	niestety 16
oby 2	ot 1	również 7	niejako 4	jednakże 7	zaprawdę 6	ależ 21	zaiste 7	by 2	niestety 3	bynajmniej 4	przecież 16
wszak 2	przecież 1	doprawdy 6	pono 4	wszak 7	owak 4	jednakże 21	zatem 7	bynajmniej 2	wszak 3	oby 4	czyli 12
mianowicie 1	zaiste 1	ot 5	również 4	przecież 6	zarazem 4	niestety 20	przecież 6	naprawdę 2	ano 2	ot 3	bynajmniej 11
naprawdę 1	alboż 4	niestety 4	niestety 3	również 6	czyli 3	również 13	niestety 6	oby 2	bynajmniej 2	otóż 3	tać 11
nieprawdaz 1	bodaj 4	podobno 4	podobno 3	niestety 4	również 3	wszak 13	również 6	otóż 2	jedynie 2	zaprawdę 2	zaiste 10
podobno 1	oby 4	wszak 4	wszak 3	oczywiście 4	natomiast 2	zaprawdę 10	jednakże 4	wszak 2	oby 2	doprawdy 1	zaprawdę 7
toć 1	otóż 4	oby 2	oby 2	alboż 3	niestety 2	zaiste 9	nieprawdaz 4	zaiste 2	owak 2	naprawdę 1	jedynie 6

SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
		podobno 4	zaprawdę 2	ano 3	podobno 2	alboż 7	zaprawdę 4	ino 1	podobno 2	nieprawdaz 1	podobno 5
		oczywiście 2	doprawdy 1	naprawdę 3	poność 2	jużci 6	alboż 2	jednakże 1	zaprawdę 2	owak 1	alboż 3
		zaiste 2	ino 1	nieprawdaz 3	alboż 1	natomiast 5	by 2	jedynie 1	juści 1	podobno 1	doprawdy 3
		ino 1	nieprawdaz 1	podobno 3	doprawdy 1	oczywiście 5	natomiast 2	nieprawdaz 1	natomiast 1	poność 1	jednakże 3
		naprawdę 1	oczywiście 1	zaiste 3	jużci 1	podobno 5	owak 2	niestety 1	oczywiście 1	tać 1	jużci 2
		natomiast 1	zaiste 1	zaprawdę 3	nieprawdaz 1	pono 5	poniekąd 2	oczywiście 1	tylkoż 1	zaiste 1	naprawdę 2
		owak 2	natomiast 1	oczywiście 2	oby 1	doprawdy 4	doprawdy 1	owak 1	zaiste 1	nieprawdaz 1	nieprawdaz 2
		zaprawdę 1	owak 2	owak 2	poność 1	doprawdy 3	juści 1	poniekąd 1		poniekąd 2	
			poność 2	poniekąd 1	owak 3	poność 3	naprawdę 1			owak 1	
			ino 1	ino 1	poność 3	poność 3	pono 1			snadź 1	
			juści 1	juści 1	tać 3	tać 3				tylkoż 1	
			poniekąd 1	poniekąd 1	nieprawdaz 2	nieprawdaz 2					
			tać 1	tać 1	poniekąd 1	poniekąd 1					
					poność 1	poność 1					
					tylkoż 1	tylkoż 1					

Celem analizy konfrontatywnej leksyki powieści bałkańskich ze słownictwem pochodzącym z listów prywatnych Jeża jest odpowiedź na następujące pytania:

1. Czy leksyka Jeża wyzyskana dla celów artystycznych jest taka sama jak słownictwo użyte w korespondencji pomiędzy pisarzem a Julianem Łukaszewskim, czy może od niego odbiega?²⁷⁶
2. Czym są podyktowane ewentualne różnice między słownictwem analizowanych tekstów?

Przeprowadzone analizy oparte na podziałach na części mowy, co zostało podyktowane przyjętymi wcześniej rozwiązaniami w opisie leksyki powieści bałkańskich Jeża, skupią się na wskazaniu podobieństw i różnic w obrębie leksyki najczęstszej²⁷⁷ ze zbiorczej listy haseł powieści bałkańskich²⁷⁸ oraz słownictwa *Listów Z. Miłkowskiego* (przy czym uwzględniono całą leksykę *Listów*, zwracając szczególną uwagę na rangę, a nie frekwencję poszczególnych wyrazów, gdyż ze względu na różnice w długości analizowanych tekstów parametr ten nie mógł stać się podstawą porównania), a także określeniu udziału haseł wspólnych porównywanych tekstów. W interpretacji uzyskanych wyników uwzględnione zostaną niekiedy także kwestie związane ze znaczeniem i funkcją określonych leksemów.

²⁷⁶ Ze względu na obfitość materiału analiza nie objęła całości słownictwa powieści bałkańskich i ograniczono ją tylko do leksyki najczęstszej. Kategorię tę charakteryzuje największa powtarzalność słownictwa, która powinna ujawnić się także w przypadku zestawianych tekstów. Podstawę do rozważań będą stanowiły zarówno dostrzeżone podobieństwa, jak i różnice leksykalne.

²⁷⁷ Miernik graniczny pomiędzy kategorią wyrazów częstych i rzadkich stanowi średnia frekwencja hasła. Ze względu na liczebność zbioru w przypadku rzeczowników, czasowników, przymiotników i przysłówków w zestawieniu uwzględniono jednak 100 pierwszych wyrazów zajmujących najwyższe rangi na poszczególnych zbiorczych listach haseł powieści bałkańskich. W przypadku natomiast leksyki funkcjonalnej za słownictwo częste uznano wyrazy stanowiące w słowniku ponad połowę z badanej kategorii.

²⁷⁸ Zbiorcza lista haseł powieści bałkańskich została utworzona na podstawie list cząstkowych poszczególnych utworów. W odniesieniu do zbiorczej listy haseł używa się także określenia tekst scalony powieści bałkańskich.

Zestawienia porównawcze oparto, o czym już była mowa, na podziałach na części mowy i przedstawiono w postaci tabelarycznej. Każda z tabel składa się z trzech kolumn. W pierwszej zamieszczono hasła najczęstsze ze zbiorczej listy haseł powieści bałkańskich Jeża reprezentujące określoną kategorię wyrazów. W drugiej i trzeciej kolumnie pojawiły się cyfry, oznaczające rangi wyrazów w obrębie macierzystych zestawień. W przypadku braku danego hasła na liście tekstu scalonego *Listów* użyto półpauzy.

W tabeli 58 przedstawiono hasła rzeczownikowe leksyki najczęstszej ze zbiorczej listy haseł powieści bałkańskich Jeża, a także ich udział w *Listach* Z. Miłkowskiego.

Z przedstawionego zestawienia wynika, że liczba haseł wspólnych wyniosła 79. Wiele zatem rzeczowników spośród najczęstszych z powieści bałkańskich było używanych przez Jeża także w korespondencji prywatnej. Należy jednak zauważyć, że osiągnęte przez nie rangi w tym drugim typie tekstu są niskie (lista rangowa rzeczowników w *Listach* obejmuje rangi od 1. do 29.), a 18 z wyrazów wspólnych pojawiło się w *Listach* tylko raz. Do grupy wyrazów najczęściej używanych w obu typach wypowiedzi należy zaliczyć słownictwo o powszechnym użyciu, charakteryzujące się wieloznacznością: *człowiek, ręka, czas, raz, chwila, rzecz, sposób, słowo, pan*.

Spośród rzeczowników najczęstszych w prozie Jeża nie odnotowano w korespondencji prywatnej 21 wyrazów. Na liście rangowej rzeczowników w *Listach* nie znalazły się m.in. leksemy określające wysokiej rangi urzędników czy tytuły władców, przedstawicieli arystokracji (*cesarz, książę, księżna, padyszach, pasza, sułtan, wezyr, wojewoda*). Słownictwo to ma charakter indywidualnego wyboru pisarza do realizacji treściowych. Należy je uznać za tematyczne dla powieści bałkańskich, przedstawiających walkę ujarzmionych krajów o wyzwolenie spod panowania tureckiego.

W materiale zgromadzonym przez S. Borawskiego nie znalazły się ponadto dwa wyrazy odnoszące się do części ciała (*usta i oblicze*). Obecność ich w prozie Jeża wynika z tego, że należą one do słownictwa

Tabela 58. Zestawienie rzeczowników

Rzeczowniki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
1. oko	1.	24.
2. człowiek	2.	2.
3. głowa	3.	29.
4. pasza	4.	–
5. ręka	5.	11.
6. czas	6.	3.
7. raz	7.	7.
8. chwila	8.	17.
9. ojciec	9.	28.
10. wyraz	10.	24.
11. rzecz	11.	8.
12. dzień	12.	22.
13. góra	13.	27.
14. syn	14.	24.
15. sposób	15.	19.
16. strona	16.	22.
17. droga	17.	19.
18. słowo	18.	17.
19. miejsce	19.	25.
20. pan	20.	18.
21. koń	21.	28.
22. wzgląd	22.	13.
23. książkę	23.	–
24. zapytanie	24.	20.
25. dom	25.	25.
26. głos	26.	29.
27. rok	27.	6.
28. cel	28.	23.
29. matka	29.	27.
30. usta	30.	–
31. koniec	31.	20.
32. postać	32.	29.

Rzeczowniki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
33. ton	33.	29.
34. dziecko	34.	14.
35. kobieta	35.	26.
36. miasto	36.	28.
37. powód	37.	17.
38. baba	38.	–
39. rodzaj	39.	19.
40. sprawa	40.	29.
41. życie	41.	20.
42. sułtan	42.	–
43. świat	43.	22.
44. rozmowa	44.	–
45. ramię	45.	29.
46. prawo	46.	21.
47. mąż	47.	27.
48. niewiasta	48.	–
49. dłoń	49.	22.
50. król	50.	28.
51. serce	51.	15.
52. cesarz	52.	–
53. padyszach	53.	–
54. księżna	54.	–
55. uwaga	55.	23.
56. siła	56.	26.
57. oblicze	57.	–
58. odpowiedź	58.	11.
59. woda	59.	26.
60. noga	60.	26.
61. drzwi	61.	28.
62. ziemia	61.	–
63. palec	62.	29.
64. czoło	63.	28.
65. dziewczyna	63.	29.
66. izba	64.	29.

Rzeczowniki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
67. część	65.	27.
68. myśl	66.	25.
69. brat	67.	27.
70. starzec	68.	29.
71. wojsko	69.	29.
72. pierś	70.	29.
73. pomoc	71.	23.
74. rozkaz	72.	–
75. ucho	72.	26.
76. wiadomość	73.	20.
77. dusza	74.	26.
78. widok	75.	29.
79. gość	76.	29.
80. wojna	77.	23.
81. rycerz	78.	–
82. punkt	79.	27.
83. chłopiec	80.	29.
84. noc	81.	–
85. śmierć	82.	20.
86. wiek	83.	28.
87. milczenie	84.	29.
88. mur	85.	–
89. wojewoda	86.	–
90. naród	87.	28.
91. słońce	88.	–
92. żona	89.	13.
93. imię	90.	19.
94. wzrok	91.	29.
95. wezyr	92.	–
96. bok	93.	29.
97. córka	94.	21.
98. osoba	95.	24.
99. brama	96.	–
100. godzina	97.	–

nacechowanego prozy artystycznej²⁷⁹. Pojawiają się zatem częściej w tym typie wypowiedzi niż w innych. Należy także zwrócić uwagę na inne określenia części ciała (*oko, głowa*). Mimo że zostały odnotowane na obu listach, to osiągnęły dość odmienne rangi. Na tej podstawie można wnioskować, że i te rzeczowniki należą do wyrazów charakterystycznych przede wszystkim dla prozy artystycznej²⁸⁰. Do grupy słownictwa właściwego prozie artystycznej należy zaliczyć ponadto dwa inne wyrazy, które nie znalazły się na liście haseł rzeczowników w *Listach: noc, słońce*²⁸¹.

Z przedstawionych rozważań wynika, że najczęstsze rzeczowniki wyzyskane przez Jeża dla celów artystycznych nie odbiegają zasadniczo od słownictwa użytego w korespondencji pomiędzy pisarzem a Julianem Łukaszewskim, a zauważone różnice wynikają głównie z charakteru wypowiedzi, wpływającego na kształt realizacji intencjonalno-treściowych.

Podobne relacje dostrzeżono także w przypadku analizy czasowników najczęstszych ze zbiorczej listy haseł powieści bałkańskich Jeża i ich udziału w *Listach* Z. Miłkowskiego. Ilustruje to tabela 59.

Spośród 100 najczęstszych czasowników ze zbiorczej listy haseł powieści bałkańskich Jeża aż 85 odnotowano także w tekście scalonym *Listów* Z. Miłkowskiego. Liczba haseł wspólnych w przypadku tej części mowy jest nieco większa niż w przypadku rzeczowników, a trzy pierwsze czasowniki (*być, mieć, móc*) zajęły ponadto identyczne, najwyższe rangi na obu listach. Należy jednak dodać, że tak wysokie pozycje osiągają one we wszystkich analizowanych przez badaczy stylach, co wynika głównie z ich zgramatyzalizowanej funkcji²⁸².

Wśród wspólnych haseł czasownikowych znalazło się poza leksyką standardową charakterystyczne dla prozy słownictwo: czasowniki oznaczające czynności wykonywane za pomocą wzroku (*patrzeć, spojrzeć*,

²⁷⁹ I. Kamińska-Szmaj zaliczyła *usta* do wyrazów nacechowanych stylistycznie dodatnio w prozie artystycznej (I. Kamińska-Szmaj, *op. cit.*, s. 51). Hasło *oblicze* jest z kolei opatrywane w słownikach kwalifikatorem książkowy (np. w SJPDor).

²⁸⁰ To spostrzeżenie jest potwierdzeniem wyników osiągniętych przez innych badaczy (np. I. Kamińska-Szmaj, *op. cit.*, s. 29).

²⁸¹ *Ibidem*, s. 51.

²⁸² Zob. np. *ibidem*, s. 89.

Tabela 59. Zestawienie czasowników

Czasowniki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
1. być	1.	1.
2. mieć	2.	2.
3. móc	3.	3.
4. wiedzieć	4.	5.
5. zastąpić	5.	30.
6. dać	6.	9.
7. zapytać	7.	24.
8. znajdować	8.	6.
9. zwracać	9.	25.
10. widzieć	10.	15.
11. chcieć	11.	12.
12. odpowiadać	12.	20.
13. mówić	13.	27.
14. rzec	14.	–
15. iść	15.	24.
16. powiedzieć	16.	22.
17. odezwać+	17.	29.
18. przyjść	18.	18.
19. pójść	19.	24.
20. myśleć	20.	28.
21. odrzec	21.	–
22. musieć	22.	11.
23. pozostawać	23.	17.
24. wydać	24.	25.
25. chodzić	25.	22.
26. stać	26.	16.
27. stanąć	27.	26.
28. zająć	28.	20.
29. czekać	29.	17.
30. zostać	30.	11.
31. należeć	31.	19.
32. wychodzić	32.	10.

Czasowniki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
33. powtarzać	33.	29.
34. począć	34.	23.
35. dodać	35.	22.
36. nastąpić	36.	16.
37. stać+	37.	10.
38. patrzeć	38.	29.
39. podnieść	39.	30.
40. odeprzeć	40.	–
41. znać	41.	19.
42. zawołać	42.	30.
43. brać	43.	25.
44. powiadać	44.	–
45. zdać	45.	13.
46. siedzieć	46.	–
47. potrzeba	47.	23.
48. umieć	48.	27.
49. kazać	49.	30.
50. rzucać	50.	30.
51. powracać	51.	29.
52. zrobić	52.	15.
53. słyszeć	53.	27.
54. podchwycić	54.	–
55. prowadzić	55.	26.
56. jeść	56.	–
57. zatrzymać	57.	–
58. posiadać	58.	20.
59. spojrzeć	59.	30.
60. czynić	60.	26.
61. westchnąć	61.	–
62. sprawiać	62.	26.
63. przyjąć	63.	16.
64. służyć	64.	25.
65. dowiedzieć+	65.	22.
66. stanowić	66.	28.

Czasowniki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
67. trzeba	67.	27.
68. zabierać	67.	26.
69. składać	68.	26.
70. przybyć	69.	25.
71. wziąć	70.	19.
72. znaczyć	71.	30.
73. zachodzić	72.	28.
74. wyglądać	73.	30.
75. krzyczeć	74.	–
76. przedstawiać	75.	25.
77. słuchać	76.	–
78. otwierać	77.	28.
79. podać	77.	30.
80. trzymać	77.	24.
81. robić	78.	24.
82. wchodzić	79.	25.
83. opowiadać	80.	30.
84. otaczać	81.	27.
85. wyciągać	82.	–
86. przerwać	83.	–
87. udać+	83.	29.
88. rozumieć	84.	27.
89. jechać	85.	26.
90. przejść	85.	29.
91. poznać	86.	29.
92. domyślać+	87.	26.
93. ciągnąć	88.	29.
94. wracać	89.	–
95. szukać	90.	30.
96. pokazać	91.	26.
97. zaczynać	92.	28.
98. przypatrywać+	93.	–
99. oddać	94.	23.
100. pytać	95.	29.

widzieć), *verba dicendi* (*mówić, odezwać+, opowiadać, powiedzieć, zapytać*), a także określenia ruchu, wskazujące na lokalizację w przestrzeni (*jechać, powracać, przybyć, przyjąć, wychodzić*). Wyrazy te nie są jednak w zestawianych tekstach wykorzystywane w podobnym stopniu. Należy jeszcze wspomnieć, że więcej leksemów reprezentujących wskazane grupy znalazło się na liście powieści bałkańskich. W zestawieniu czasowników z *Listów* nie pojawiły się zatem m.in.: *przypatrywać; rzec, odrzec, powiadać; wracać*. Nie odnotowano także niektórych wyrazów określających podstawowe czynności i stany fizyczne (*jeść, siedzieć, słuchać*).

Na podstawie poczynionych spostrzeżeń należy stwierdzić, że wiele czasowników spośród najczęstszych z powieści bałkańskich było używanych przez Jeża także w korespondencji prywatnej.

Nieco inaczej wygląda realizacja haseł przymiotnikowych, co potwierdzają dane zaprezentowane w tabeli 60.

Liczba haseł wspólnych w stosunku do najczęstszych przymiotników jest znacznie mniejsza niż w przypadku rzeczowników oraz czasowników i wynosi 62. Wśród nich tylko kilka jest wykorzystywanych w porównywanych tekstach w podobnym stopniu: *wszystek, ostatni, dobry, piękny, długi, cesarski, boży, ludzki*, przy czym trzy pierwsze należą do wyrazów odznaczających się najwyższą frekwencją w odmianie pisanej. Hasła wspólne przymiotnikowe to także w znacznym stopniu słownictwo neutralne, obecne w tekstach reprezentujących różne odmiany stylowe. Prozę artystyczną, jak wynika z badań, charakteryzuje bowiem to, że w warstwie słownictwa najczęstszego ma niewiele leksemów typowych, wyróżniających ją spośród innych stylów. Do znamiennych dla niej przymiotników należą tylko: *stary, mały i czarny*²⁸³. Wyrazy te poza ostatnim zostały odnotowane na obu porównywanych listach. Oprócz leksemu *czarny* zabrakło w zestawieniu przymiotników z *Listów* również innych określeń kolorów: *biały, zielony*. Może to być podyktowane charakterem wypowiedzi. Proza odznacza się bowiem tym, że w tej odmianie nazwy kolorów są nacechowane stylistycznie dodatkowo, tzn. że są używane częściej

²⁸³ Zob. np. *ibidem*, s. 29.

Tabela 60. Zestawienie przymiotników

Przymiotniki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
1. wszystkich	1.	2.
2. inny	2.	–
3. wielki	3.	15.
4. cały	4.	10.
5. ostatni	5.	7.
6. stary	6.	12.
7. młody	7.	19.
8. dobry	8.	9.
9. turecki	9.	20.
10. własny	10.	20.
11. mały	11.	22.
12. duży	12.	–
13. wysoki	13.	22.
14. podobny	14.	18.
15. jasny	15.	22.
16. daleki	16.	20.
17. święty	17.	22.
18. piękny	18.	20.
19. długi	19.	19.
20. cesarski	20.	22.
21. boży	21.	21.
22. nowy	22.	13.
23. ludzki	23.	22.
24. zły	24.	16.
25. różny	25.	–
26. ważny	26.	22.
27. sułtański	27.	–
28. dostojny	28.	–
29. biały	29.	–
30. prosty	30.	22.
31. czarny	31.	–
32. królewski	32.	–

Przymiotniki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
33. ogromny	33.	19.
34. dziwny	34.	–
35. wszelki	34.	19.
36. dawny	35.	16.
37. lekki	36.	–
38. węgierski	37.	22.
39. serbski	38.	–
40. ciekawy	39.	–
41. głęboki	40.	20.
42. główny	41.	21.
43. poważny	42.	21.
44. wojenny	43.	–
45. silny	44.	–
46. gotowy	45.	21.
47. krótki	46.	22.
48. ogólny	46.	20.
49. żywy	47.	21.
50. niemiecki	48.	22.
51. obecny	49.	18.
52. pełen	49.	–
53. niewieści	50.	22.
54. czerwony	51.	22.
55. jedyny	52.	21.
56. cesarki	53.	–
57. bliski	54.	20.
58. spokojny	55.	22.
59. obcy	56.	–
60. rozmaity	57.	21.
61. chrześcijański	58.	–
62. osobny	59.	22.
63. złoty	60.	22.
64. rycerski	61.	–
65. odpowiedni	62.	20.
66. szeroki	63.	21.

Przymiotniki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
67. drogi	64.	21.
68. prawy	64.	–
69. potrzebny	65.	–
70. zdrowy	66.	22.
71. szczególny	67.	–
72. naturalny	68.	22.
73. grecki	69.	–
74. lewy	69.	22.
75. zwyczajny	70.	22.
76. gruby	71.	–
77. albański	72.	–
78. polski	72.	3.
79. dziki	73.	–
80. polityczny	73.	13.
81. publiczny	73.	13.
82. bułgarski	74.	–
83. biedny	75.	–
84. nadzwyczajny	75.	–
85. zupełny	76.	21.
86. równy	77.	–
87. trudny	77.	20.
88. rad	78.	21.
89. wierny	78.	–
90. słaby	79.	–
91. cichy	80.	–
92. obszerny	81.	–
93. miły	82.	21.
94. niemały	82.	22.
95. wewnętrzny	83.	22.
96. bogaty	84.	–
97. zielony	85.	–
98. przeciwny	86.	–
99. czysty	87.	21.
100. niemy	87.	–

niż w innych odmianach. Poza tymi wyrazami na liście przymiotników z *Listów* nie odnotowano też niektórych form utworzonych od nazw państw. Dotyczy to zwłaszcza tych określeń miejsc, których historia stała się podstawą opisywanych w poszczególnych powieściach wydarzeń, np. *albański, bułgarski, serbski*. Nieobecność tych przymiotników na porównywanej liście wynika zatem z odmienności podejmowanej problematyki. Podobnej motywacji należy także upatrywać w odniesieniu do innych nieodnotowanych w zestawieniu z *Listów* przymiotników, zwłaszcza form utworzonych od nazw tytułów, godności (np. *królewski, sułtański*).

Niewiele wspólnych haseł zanotowano również przy porównaniu najczęstszych przysłówków ze zbiorczej listy haseł powieści bałkańskich Jeża z hasłami z *Listów*. Szczegółowo przedstawiono to w tabeli 61.

Spośród najczęstszych przysłówków ze zbiorczej listy haseł powieści bałkańskich Jeża 67 odnotowano także w tekście scalonym *Listów* Z. Miłkowskiego. Należy jednak dodać, że brak określonych haseł na liście przysłówków z *Listów* wynika również z ich odmiennego przyporządkowania do kategorii części mowy. W *Listach* nie odnotowano np. niektórych adwerbiów temporalnych (*nazajutrz, nigdy, potem, zrazu*) czy lokatywnych (*stąd*)²⁸⁴. Ich większa zatem liczba w prozie artystycznej może wynikać z funkcji, jaką pełnią w utworach prozatorskich, a mianowicie konieczności uściślenia m.in. czasu i miejsca akcji powieściowej.

Odnotowane wspólne hasła przysłówkowe to w większości słownictwo uniwersalne, mogące pojawić się w każdym tekście. Zwraca jednak uwagę znaczna liczba adwerbiów, które są określnikami temporalnymi, lokatywnymi, a także ilościowymi. Warto ponadto zauważyć, że w pierwszej dziesiątce znalazło się aż pięć wspólnych przysłówków, niewiele różniących się zajmowanymi rangami na odpowiadających im listach: *bardzo, dobrze, dużo, długo* i *znowu*. Są to też w większości adwerbia należące do najczęstszych w prozie artystycznej²⁸⁵.

²⁸⁴ Wśród podanych przysłówków nie pojawiły się te, które zostały w porównywanej pracy zakwalifikowane do innych kategorii części mowy.

²⁸⁵ Zob. np. I. Kamińska-Szmał, *op. cit.*, s. 115.

Tabela 61. Zestawienie przysłówków

Przysłówki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
1. już*	1.	–
2. bardzo	2.	3.
3. dobrze	3.	2.
4. daleko	4.	12.
5. dużo	5.	8.
6. długo	6.	5.
7. znowu	7.	11.
8. wnet	8.	–
9. nagle	9.	13.
10. zapewne	10.	10.
11. następnie	11.	15.
12. inaczej	12.	14.
13. nieco	13.	13.
14. teraz	14.	11.
15. późno	15.	12.
16. mało	16.	11.
17. razem	17.	13.
18. dziś*	18.	–
19. zawsze	19.	14.
20. niekiedy	20.	12.
21. trochę*	21.	–
22. naprzód	22.	–
23. powoli	22.	–
24. wreszcie*	23.	–
25. najprzód	24.	15.
26. często	25.	14.
27. parę*	26.	–
28. jutro*	27.	–
29. natychmiast	28.	10.
30. stąd	29.	–
31. wówczas	30.	12.
32. wprost	31.	13.
33. prędko	32.	15.

Przysłówki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
34. niebawem	33.	15.
35. nigdy	34.	–
36. mocno	35.	14.
37. potem	35.	–
38. wysoko	36.	10.
39. wiele	37.	8.
40. dopiero	38.	–
41. szczególnie	39.	13.
42. prawie	40.	15.
43. cicho	41.	–
44. dawno	42.	12.
45. źle	42.	15.
46. nazajutrz	43.	–
47. spokojnie	44.	15.
48. wielce	45.	10.
49. dosyć	46.	15.
50. zrazu	46.	–
51. głośno	47.	–
52. tymczasem	47.	7.
53. wciąż	48.	14.
54. blisko	49.	14.
55. trudno	50.	6.
56. wyraźnie	51.	15.
57. szybko	52.	15.
58. szeroko	53.	15.
59. zupełnie	54.	11.
60. pierwiej	55.	15.
61. całkowicie	56.	13.
62. wszędzie	57.	14.
63. głęboko	58.	15.
64. lekko	59.	–
65. obecnie	60.	6.
66. łatwo	61.	15.
67. wzdłuż	62.	–
68. wolno	63.	–

Przysłówki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
69. wkrótce	64.	15.
70. owdzie/ówdzie	65.	–
71. kiedyś*	66.	–
72. zwykle	66.	–
73. pilnie	67.	15.
74. nieraz	68.	15.
75. żywo	69.	15.
76. jedynie	70.	15.
77. zazwyczaj	70.	15.
78. nareszcie	71.	15.
79. niegdyś	71.	15.
80. rychło	72.	–
81. próżno	73.	–
82. przeciwnie	74.	14.
83. rano	74.	–
84. nieopodal	75.	–
85. ustawicznie	76.	14.
86. niespodzianie	77.	15.
87. krótko	78.	12.
88. naraz	78.	14.
89. niekoniecznie	78.	15.
90. umyślnie	79.	14.
91. niedługo	80.	–
92. dotychczas	81.	8.
93. gdzieś	81.	–
94. nadaremnie	82.	15.
95. dokoła	83.	–
96. poprzednio	84.	–
97. poważnie	85.	–
98. dokładnie	86.	14
99. silnie	86.	15
100. wpół	86.	–

* Gwiazdką oznaczono te wyrazy, które w porównywanej pracy zaliczono do innych kategorii części mowy.

Największe podobieństwo wykazują zestawiane teksty pod względem użycia zaimków, co w szczegółach przedstawiono w tabeli 62.

Tabela 62. Zestawienie zaimków

Zaimki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
1. on*	1.	1.
2. ten	2.	2.
3. który	3.	4.
4. co	4.	5.
5. ja	5.	1.
6. jak	6.	7.
7. siebie	7.	8.
8. ty	8.	1.
9. sam	9.	9.
10. jaki	10.	6.
11. swój	11.	17.
12. taki	12.	10.
13. nic	13.	11.
14. mój	14.	3.

* Zaimki *on*, *ja* i *ty* włączono do jednej grupy w porównywanym tekście i zostały one odnotowane na czele listy rangowej.

Z zestawienia wynika, że wszystkie zaimki najczęstsze z powieści bałkańskich odnotowano również w *Listach Z. Miłkowskiego*. Należy też zwrócić uwagę, że większość wyrazów ma takie same lub zbliżone rangi. Dość odmienne wartości zanotowano tylko w odniesieniu do zaimka *swój*, *mój* oraz tych zaimków, które włączono do jednej grupy w porównywanym tekście: *ja*, *ty*, *on*. Przyjęcie innego rozwiązania w tym opracowaniu, tj. wydzielenia poszczególnych zaimków, o czym już była mowa wcześniej, było podyktowane odmiennymi funkcjami, jakie pełnią w badanych tekstach. Wyższa frekwencja zaimka dzierżawczego *mój* w *Listach* wynika z faktu, że był on często używany jako jeden ze składników w etykietalnej formule adresowej, np. *Mój Szanowny*

*Doktorze/Mój Doktorze Najszanowniejszy; Mój Szanowny i Zacny Doktorze/Mój Doktorze Szanowny i Zacny; Mój Kochany, Szanowny Doktorze/Szanowny, Kochany mój Doktorze*²⁸⁶. Z kolei częstsze używanie zaimków *ja* i *ty* w *Listach*, jak stwierdzał S. Borawski, jest wyrazem dialogowości tekstu i wiąże się z jego konwersacyjnym charakterem. Wyrazy te określają przede wszystkim uczestników komunikacji. Zaimkiem nazywającym uczestników komunikacji jest również *on*. Jego wyższa frekwencja w powieściach bałkańskich wynika jednak nie tylko z tego faktu. Wyraz ten określa również substytucyjnie osoby, rzeczy, procesy, stany. Aby jednak móc formułować sądy o standardowości zaimków wspólnych, trzeba by podjąć dalsze pogłębione badania. Zdaniem S. Borawskiego zaimki wymagają dodatkowych analiz, a rzeczywista funkcja konkretnego użycia tej części mowy ujawnia się dopiero na płaszczyźnie składniowej²⁸⁷.

Duże podobieństwo wykazuje w obu porównywanych tekstach także kategoria liczebników. Szczegółowo obrazuje to tabela 63.

Z zestawienia wynika, że trzech liczebników należących do najczęstszych w powieściach bałkańskich (*siedem, kilkanaście, oba*) zabrakło na liście rangowej listów Z. Miłkowskiego. Pozostałe użycia wyrazów charakteryzują się natomiast dużym podobieństwem, choć niektóre liczebniki zajmują odmienne rangi na odpowiadających im listach. Największa zgodność dotyczy trzech pierwszych wyrazów, przy czym wysoka frekwencja liczebników *jeden* i *drugi* wynika z tego, że w obu tekstach została uwzględniona ich wieloznaczność, w tym także typowe dla tekstów mówionych użycie: *jeden* 'pewien' i *drugi* 'inny'. W przypadku pozostałych liczebników niełatwo określić powody ich wysokiej frekwencji i zajmowania zbliżonych rang. Stanowią one indywidualne wybory autora do realizacji treściowych. Trudno zatem mówić o standardowości liczebników częstych, chyba że w wymiarze analizy leksykalnej ilościowej.

²⁸⁶ S. Borawski, *Słownictwo potoczne listów Zygmunta Miłkowskiego...*, s. 314.

²⁸⁷ *Ibidem*, s. 434.

Tabela 63. Zestawienie liczebników

Liczebniki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
1. jeden	1.	1.
2. drugi	2.	2.
3. dwa	3.	3.
4. pierwszy	4.	5.
5. kilka	5.	6.
6. trzy*	6.	2.
7. trzeci	7.	2.
8. cztery	8.	8.
9. tysiąc	9.	4.
10. pięć	10.	12.
11. pół	11.	14.
12. dziesięć	12.	10.
13. czwarty	13.	7.
14. dwadzieścia	14.	14.
15. sześć	15.	13.
16. sto	16.	13.
17. siedem	17.	–
18. kilkanaście	18.	–
19. oba	19.	–

* Liczebniki *trzy* i *trzeci* zostały zakwalifikowane w porównywanej pracy do hasła *trzej*.

Zbliżone relacje wykazują porównywane teksty również w obrębie przyimków, co przedstawiono w tabeli 64. Z uzyskanych danych wynika, że największe podobieństwo wykazują zestawiane teksty w obrębie pierwszych piętnastu przyimków. Zajmują one zbliżone rangi na porównywanych listach. Oznacza to, że w dwóch różnych gatunkach wyzyskiwane są te same wyrazy. Wraz z innymi formami przyimki używane przez pisarza służą określeniu głównie lokalizacji czasowej i przestrzennej.

Tabela 64. Zestawienie przyimków

Przyimki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
1. w//we	1.	1.
2. na	2.	2.
3. z//ze	3.	4.
4. do	4.	3.
5. o	5.	5.
6. za	6.	6.
7. po	7.	8.
8. od	8.	9.
9. dla	9.	7.
10. przez	10.	11.
11. pod	11.	10.
12. przed	12.	13.
13. przy	13.	12.
14. nad	14.	16.
15. bez	15.	15.
16. pomiędzy	16.	21.
17. u	17.	14.
18. ku	18.	24.
19. aniżeli*	19.	–
20. wśród	20.	18.
21. pomimo*	21.	–
22. wobec	22.	17.

* Gwiazdką oznaczono wyrazy, które w porównywanej pracy zakwalifikowano do innej kategorii części mowy.

Dużą zgodnością charakteryzują się porównywane teksty również w obrębie spójników. Szczegółowo przedstawia to tabela 65. Z zaprezentowanych w niej danych wynika, że wszystkie spójniki najczęstsze z powieści bałkańskich odnotowano również w *Listach* Z. Miłkowskiego. W odniesieniu do trzech pierwszych (*i*, *że*, *a*) można nawet mówić o analogicznym sposobie użycia, gdyż na porównywanych listach zajmują takie same rangi. Zapewne jest to podyktowane tym, że należą one do

Tabela 65. Zestawienie spójników

Spójniki	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
1. i	1.	1.
2. że	2.	2.
3. a	3.	3.
4. ale	4.	6.
5. gdy	5.	4.
6. więc	6.	7.
7. ani	7.	15.
8. bowiem	8.	12.
9. jeżeli	9.	9.
10. lecz	10.	14.
11. atoli	11.	17.
12. dlatego	12.	8.
13. bo	13.	16.
14. albo	14.	16.
15. lub	15.	17.
16. iż	16.	11.

najczęstszych wyrazów tej kategorii w tekstach pisanych²⁸⁸. Warto jednak zauważyć, że pozostałe spójniki osiągnęły również dość zbliżone rangi. Podobne użycie zatem tej części mowy świadczy nie tylko o standardowości wykorzystanych przez twórcę spójników dla odmiany pisanej, ale ze względu na nieco inny układ haseł oraz osiągnięte rangi także o określonych sposobach kształtowania wypowiedzi.

Mniej wspólnych haseł zanotowano przy porównaniu najczęstszych partykuł ze zbiorczej listy haseł powieści bałkańskich Jeża z hasłami z *Listów*. Wzajemne relacje zestawianych partykuł przedstawia tabela 66. Na podstawie danych w niej zawartych można wnioskować, że najmniejsze podobieństwo w zakresie leksyki funkcjonalnej wykazują zestawiane teksty w obrębie partykuł, gdyż wspólnych haseł zanotowano tylko 19.

²⁸⁸ Zob. np. I. Kamińska-Szmaj, *op. cit.*, s. 107.

Tabela 66. Zestawienie partykuł

Partykuły	Określenie rangi w tekście scalonym powieści bałkańskich	Określenie rangi w tekście scalonym <i>Listów Z. Miłkowskiego</i>
1. nie	1.	1.
2. tak	2.	2.
3. jednak*	3.	–
4. czy	4.	5.
5. tylko*	5.	–
6. jeszcze	6.	3.
7. zaś*	7.	–
8. też	8.	10.
9. jeno*	9.	–
10. przeto	10.	–
11. niby	11.	18.
12. nawet	12.	11.
13. chyba	13.	17.
14. ot*	14.	–
15. jednakże*	15.	–
16. by	16.	4.
17. właśnie	17.	20.
18. czyż	18.	5.
19. przecie	19.	15.
20. tyko*	20.	–
21. także	21.	16.
22. zwłaszcza	22.	14.
23. zresztą*	23.	–
24. raczej*	24.	–
25. niejako*	25.	–
26. mianowicie*	26.	–
27. snadź	27.	–
28. wprawdzie	28.	20.
29. wszakże	29.	10.
30. toć	30.	20.
31. bynajmniej	31.	19.
32. bodaj	32.	18.

* Gwiazdką oznaczono wyrazy, które w porównywanej pracy zakwalifikowano do innej kategorii części mowy.

Gdyby jednak przy porównaniu uwzględnić fakt odmiennej klasyfikacji niektórych części mowy w zestawianej pracy, to okazuje się, że liczba haseł wspólnych jest znacznie wyższa i wynosi 30. Tylko zatem dwie partykuły należące do kategorii częstych w powieściach bałkańskich nie zostały odnotowane w *Listach*. To wskazuje na dużą powtarzalność również w obrębie tej kategorii części mowy.

*

Reasumując, z przedstawionych zestawień wynika, że największe podobieństwo wykazują porównywane teksty w obrębie leksyki funkcjonalnej. Może to zatem świadczyć o standardowości tego słownictwa na tle leksyki ogólnej XIX w. Największe różnice dotyczą natomiast słownictwa pełnoznacznego, zwłaszcza przymiotnika, przysłówka, rzeczownika i czasownika. Zauważone rozbieżności wynikają głównie z charakteru wypowiedzi. W związku z tym nie pojawiły się w *Listach* lub były użyte w znacznie mniejszym stopniu te wyrazy, które są charakterystyczne przede wszystkim dla prozy artystycznej, a także – stanowiące indywidualne wybory autora i służące mu do realizacji intencjonalno-treściowych.

Mimo jednak dostrzeżonych różnic należy stwierdzić, że leksyka wyzyskana przez Jeża dla celów artystycznych nie różni się znacznie od słownictwa użytego w korespondencji pomiędzy pisarzem a Julianem Łukaszewskim. Wynika to zapewne z tego, że oba gatunki dotyczą odmiany pisanej. Ponadto w przypadku powieści bałkańskich oglądowi poddano leksykę najczęstszą, a zatem taką kategorię, która charakteryzuje się dużą powtarzalnością słownictwa.

Część III

Charakterystyka semantyczna wybranych grup słownictwa

W celu zaobserwowania ewentualnych przeobrażeń w zasobie leksykalnym powieści bałkańskich T.T. Jeża dokładniejszemu oglądowi poddano następujące grupy słownictwa: leksykę egzystencjalną oraz turcyzmy. Porównania słownictwa, wchodzącego w skład poszczególnych grup, dokonano, uwzględniając m.in. przynależność wybranych wyrazów do odpowiedniej klasy częstości²⁸⁹. Wybór nie był przypadkowy, lecz podyktowany następującymi względami. W przypadku słownictwa egzystencjalnego, niezbędnego w każdym dłuższym tekście narracyjnym, wychodzi się z założenia, że jego użycie powinno być bardzo zbliżone w analizowanych tekstach. Podobieństwa należy się też doszukiwać w zastosowaniu turcyzmów – specjalnej grupy leksyki opisującej bałkańską rzeczywistość. Oprócz zbieżności w użyciu wymienionych grup słownictwa, powinny się także uwidocznić różnice w ich zastosowaniu, wynikające z kształtowania warsztatu pisarskiego twórcy w ciągu pewnego czasu i modyfikowania wypracowanego zasobu leksykalnego.

²⁸⁹ Podziału słownictwa na odpowiednie klasy częstości dokonano, odwołując się, tak jak w przypadku części mowy, do ustaleń zaproponowanych przez I. Pałucką-Czerniak. Wyodrębniono zatem leksykę rzadką i bardzo rzadką, a także częstą i bardzo częstą. Dane dotyczące przedziałów frekwencyjnych w analizowanych utworach przedstawiono w rozdz. 3 i 4.

1. Leksyka egzystencjalna

Leksyką egzystencjalną nazywa się słownictwo o znaczeniach ogólnych, które musi się pojawić w długim tekście narracyjnym, świadomie upodobiannym zgodnie z zasadą mimesis do rzeczywistości pozaliterackiej. Leksyka ta mieści się w obrębie kategorii wyrazów bardzo częstych lub częstych i zaliczono do niej takie wyrazy, jak: *czas, człowiek, osoba, jeden, życie, żyć*. Zostały one poddane analizie w dalszej części pracy.

1.1. Czas

Leksem *czas* we wszystkich powieściach bałkańskich należy do kategorii słownictwa bardzo częstego. Należy też zwrócić uwagę, że jego udział procentowy w analizowanych tekstach jest odpowiednio zbliżony (nieco mniejszy odnotowano jedynie w WZ, a wyższy – w Usk., SH i Rot.). Był zatem wykorzystywany nie tylko często, ale i w podobnym stopniu. Wyraz ten należy do jednostek polisemicznych. Jak podaje WSJP, jest on używany w specyficznych znaczeniach i odcieniach znaczeniowych w terminologii różnych nauk, np. w filozofii, w fizyce. Jeź wyzyskiwał go m.in. w celu przedstawienia różnorodnych relacji czasowych, np. wskazania wyodrębnionego okresu („Przez cały czas terminowania u kowala Szandor oderwanym był od familijnego pożycia u Simiczów” – SK I 83-84) czy też określenia nieprzerwanego ciągu chwil, trwania („Znów upłynęło czasu dużo” – NH 56). W jednej z powieści bałkańskich jest też mowa o użyciu *czasu* jako terminu gramatycznego:

Słowo „widzę”, w osobie pierwszej czasu teraźniejszego przez starca i w osobie drugiej tegoż czasu, tylko tonem zapytania, przez Radiwoja wymówione, wymówionem było przez jednego i drugiego z przyciskiem wyrazistym (Dach. II 22).

Najczęściej pojawiającą się formą wyrazu *czas* jest w powieściach bałkańskich postać dopełniacza liczby pojedynczej (*czasu*), co wynika m.in. z jej zastosowania w często używanym przez Jeża frazeologizmie *od czasu do czasu* (potwierdzonym w każdym tekście). Poza wspomnianym związkiem frazeologicznym pisarz wykorzystywał również inne,

Tabela 67. Leksem *czas*

Tytuł	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
Kategoria częstości	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Słowoformy odpowiadające konkretnym przypadkom												
M. i B. lp czas	28	8	63	17	59	25	90	68	31	29	23	100
D. lp czasu	39	15	111	45	62	53	191	81	29	54	61	259
C. lp czasowi	–	–	–	–	1	–	1	–	1	–	–	–
N. lp czasem	16	2	5	2	6	7	6	8	1	1	3	16
Ms. i W. lp czasie	11	6	32	12	27	7	44	29	7	15	11	36
M., B. i W. lm czas	3	3	2	4	14	3	25	8	4	6	3	15
D. lm czasów	6	5	8	8	14	9	21	14	–	5	4	12
C. lm czasom	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
N. lm czasami	3	–	–	–	–	–	2	3	–	–	–	1
Ms. lm czasach	9	15	15	6	13	1	47	26	4	2	10	36
Liczba słowoform	115	54	236	94	196	105	427	237	77	112	115	475
Udział procentowy w tekście	0,19	0,17	0,21	0,19	0,18	0,18	0,21	0,21	0,19	0,15	0,17	0,18

w których występuje forma dopełniacza analizowanej jednostki (np. *kawał czasu, przeciąg czasu/w przeciągu czasu, strata czasu, zq̄b czasu*), a także takie, w których użyto pozostałych przypadków (np. *czas nagli, dawnemi czasy, w swoim czasie, z czasem, za moich czasów*). Forma dopełniacza pojawia się ponadto w konstrukcjach z określonymi czasownikami (np. *brakować, potrzebować, wymagać czasu*), w tym – w konstrukcjach z czasownikiem zaprzeczonym, np. *nie dać czasu, nie mieć czasu, nie tracić/trwonić czasu*. Posłużenie się tymi strukturami nie było jednak motywowane indywidualnymi wyborami autora, lecz zasadami obowiązującymi w polszczyźnie. Według zaleceń normatywnych wyrazów w dopełniaczu wymaga się, gdy łączą się z określonymi czasownikami, np. o znaczeniu „ujemnym”, dającymi się zastąpić przez synonimy z przeczeniem (np. *brakować* ‘nie wystarczać’, *zabraniać* ‘nie pozwalając’), o znaczeniu życzenia, żądania (np. *chcieć, wymagać*), a także nazywającymi działania wieloetapowe, stopniowe (np. *bronić, pilnować*). Dla dopełniacza zastrzeżone są ponadto połączenia z czasownikami zaprzeczonymi, z rzeczownikami odczasownikowymi, utworzonymi od podstaw rządzących biernikiem (np. *pielęgnowanie*) oraz z konstrukcjami mającymi znaczenie częstkowe (np. *skosztować wina*)²⁹⁰.

Spośród form deklinacyjnych wyrazu *czas* zabrakło w analizowanych tekstach postaci celownika liczby mnogiej *czasom*, natomiast do rzadko używanych – należy zaliczyć celownik liczby pojedynczej. Postać *czasowi* została wyzyskana tylko w trzech powieściach bałkańskich, przy czym w jednej została użyta w metaforze, opartej na przysłowiu *czas to najlepszy lekarz* („Gdyby był czas, można by rzecz tę zostawić czasowi, który jest najlepszym na leczenie ran od strzał Kupidyna lekarzem” – LtD I 87). To znane powiedzenie pojawia się także w innym tekście: „Czas jest lekarzem. Lekarz ów począł był już Miłosza restaurować moralnie...” (Dach. I 274-275). Na marginesie należy dodać, że w celu wzbogacenia argumentacji Jeź posługiwał się również znanymi sentencjami obcymi,

²⁹⁰ Zob. *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*, red. A. Markowski, Warszawa 1999, s. 1633.

w których pojawia się wyraz *czas*, lub ich polskimi parafrazami: „Zapewne, czas nie stoi, godzina do godziny niepodobna... *Tempora mutantur et nos in illis*... Rzecz to wiadoma” (LtD I 16). Ta łacińska paremia została użyta w tym utworze jeszcze raz:

Tempora mutantur et nos in illis... Kto lat temu dziesiątek mężem dojrzałym i rześkim był, tego dziś starość pochyliła; kto był młodzieńcem, ten dojrzał, a na młodzieńców dzieci powyrastały... (LtD I 17).

W SH mamy z kolei żartobliwe nawiązanie do słów Cycerona *O tempora! O mores!*: „Dawniej ludzie bili się o przystęp do Balsziczank... O ciotkę moją, Katarzynę, wojna się toczyła... A teraz?... nasza siedzi i siedzi... Co za czasy!... co za ludzie!...” (SH I 56). Słowa te, należące do kanonu sentencji w kulturze europejskiej, zostały wykorzystane także w innym fragmencie tego utworu:

Teraz czasy takie, że poszepty wroga rodzaju człowieczego więcej niekiedy znaczą, aniżeli słowa kapłana... Fałszywi pasterze głowy podnoszą, nieuprawnieni przemawiają, kurczęta mędrszemi chcą być od kury... O, czasy!... (SH I 95).

Wykorzystywanie takich samych przysłów, zwrotów frazeologicznych czy konstrukcji składniowych w jednej powieści, nawet w obrębie niewielkiego fragmentu tekstu, nie było czymś odosobnionym, np.:

Resztę czasu spędzał na stołku pod ścianą w punkcie takim, że grający przedstawiali się mu z profilu [...] I znów poniter X. stawiał po dukacie razy cztery na godzinę, resztę zaś czasu spędzał na stołku pod ścianą, zapisując coś i kreśląc w kalpenie, przypatrując się uważnie wszystkim, a szczególnie baronowi Kelek (Zar. III 88-89).

Można także zauważyć, że do najczęściej stosowanych przez Jeża zwrotów z wyrazem *czas* należą *w czasie* oraz *za czasów*, które były modyfikowane w zależności od potrzeb, np. w (*jednym*) (*każdym*) (*krótkim*) (*owym*) (*tym/tymże*) (*samym*) *czasie*, *w czasie* (*wojny/akcji wojennej*) (*pokoju*); *za* (*dawnych*) (*moich*) (*naszych*) (*tych*) *czasów*, *za czasów* (*niepodległości*) (*panowania tureckiego*) (*pogańskich*) (*przedhistorycznych*). Większość użyć była podyktowana koniecznością określenia relacji czasowych, a więc wymaganiami tekstowymi.

Warte jest odnotowania również, że w każdej powieści pojawia się kontrast pomiędzy czasami współczesnymi (odpowiadającymi autorowi lub bohaterom zdarzeń przedstawianych w utworach) a wcześniejszymi, np. „A czasyż to były – jakże od dzisiejszych odmienne!...” (NH 27). Pisarz zwracał przy tym uwagę, że przeszłość jest wartościowana przez ludzi zazwyczaj dodatnio, nawet jeśli w rzeczywistości taka nie była. Traktuje o tym na przykład fragment *Uskoków*:

Dawne czasy, dawny byt, dawna sława, nie poszły jednak w zapomnienie, dlatego zapewne, że ludzie nie zadowalają się zazwyczaj tem, co jest, mając za lepsze to, co było, pomimo, że nie zawsze i nie każdy zgodziłby się na zamianę tego, co jest, na to, co było. Do przeszłości odnoszą się wspomnienia młodości, młodość zaś posiada uroki, których najświetniejsza terażniejszość zastąpić nie jest w stanie. Lecz poza sto lat i wspomnienia nie sięgają niczyje. Nikt nie mógł powiedzieć: „pamiętam, widziałem”; a jednakże wspomnienia o „dobrych dawnych czasach” odnosiły się do epoki panowania Twrtka, a nawet do jeszcze dawniejszej, do władania bana Kulina. A król Twrtko umarł w r. 1391, a ban Kulin władał 1170 r.; więc „dobre dawne czasy” były dawnymi, bardzo dawnymi, albowiem dzieje, z których powieść niniejszą wyjmujemy, odnoszą się do schyłku XVI stulecia (Usk., 5-6).

Nie zawsze czasy dawne były jednakowo pozytywnie odbierane przez wszystkich ludzi. Różnice w ich postrzeganiu wynikały m.in. z sytuacji politycznej danego narodu czy położenia określonej grupy społecznej: „Gdyby władza rąę poskromiła, to przez to samo powróciłyby dla muzułmanów stare, dobre czasy. Spaje zastąpiliby jańczarów, zajęliby, własnym powodowani interesem, stanowisko filara islamu, które zajmowali tamci. Chodziło tylko o to, ażeby rąę poskromić, ażeby władza prawowita tryumfowała” (Dach. 260). Podbite narody najczęściej z nadzieją patrzyły w przyszłość, marząc o lepszych czasach („Staruszka w jasnowidzeniu swoim przewidywała lepsze dla Serbji czasy i mówiła o nich” – NH 164). Użyte określenia: *ciężkie, dobre, nadzwyczajne, najlepsze, złe czasy* wyraźnie wskazują na wartościowanie opisywanych płaszczyzn czasowych, przy czym należy zauważyć, że Jeż niejednokrotnie opowiadał się za obiektywizmem w przedstawianiu przeszłości i podawał w wątpliwość

apologetyczną ocenę wszystkiego, co miało walory dawności. Takie użycie wyrazu *czas* odpowiada zatem poglądom pisarza.

Na koniec należy dodać, że część realizacji tekstowych leksemu *czas* wskazuje na zastosowanie przysłówkowe (np. *czasami*, *czasem*). Gdybyśmy w obliczeniach uwzględnili te spostrzeżenia, to okazuje się, że nie miałyby one istotnego wpływu na przedstawione dane.

Mimo że wyraz *czas* był bardzo często wyzyskiwany przez pisarza, to należy stwierdzić, że jego użycie nie ograniczało się w analizowanych powieściach bałkańskich tylko do takich samych znaczeń i form. Poszczególne zastosowania poza uwzględnieniem wymagań gramatycznych czy gatunkowych są przejawami także indywidualnych wyborów autora, w tym wynikających z jego poglądów.

1.2. Człowiek

Leksem *człowiek*, podobnie jak i *czas*, należy we wszystkich powieściach bałkańskich do kategorii słownictwa bardzo częstego. Nie był on jednak wykorzystywany w analizowanych tekstach w takim samym stopniu. Największym udziałem procentowym, co może budzić zdziwienie, odznaczają się nie utwory najdłuższe, ale najkrótsze (LtD, As.). Wydawać by się bowiem mogło, że w tekstach dłuższych powtarzalność słownictwa jest większa. Tymczasem przedstawione dane nie potwierdzają tego spostrzeżenia. Można zatem wnioskować, że pisarz dbał o walory stylistyczne tekstów, nie nadużywając w nich tych samych wyrazów.

Leksem *człowiek*, podobnie jak i *czas*, ma wiele znaczeń. Jeż korzystając z tego szerokiego spektrum znaczeniowego i używał wyrazu *człowiek* przede wszystkim na określenie konkretnej postaci uczestniczącej w opisywanych zdarzeniach („Był to człowiek słusznego wzrostu, pięknego oblicza, dumnego wejrzenia, mogący liczyć lat niespełna czterdzieści” – Usk. I 18), również zamiast jej imienia, nazwiska, profesji czy innego miana (np. „Doktor zamyślił się i, spoglądając na Zarnicę, oczy przymrużał. [...] Człowiek ten, który dostojaństwo człowieczą podniósł w sobie do

Tabela 68. Leksem człowieka

Tytuł	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
Kategoria częstości	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Słowoformy odpowiadające konkretnym przypadkom	20	16	62	32	96	53	105	91	35	43	35	93
M. lp człowiek												
D. i B. lp człowieka	30	17	55	21	44	29	72	66	31	23	23	76
C. lp człowiekowi	4	3	6	5	9	8	17	13	11	3	4	10
N. lp człowiekiem	7	2	13	1	8	3	18	14	2	7	7	18
Ms. i W. lp człowieku	1	2	4	–	6	2	5	2	–	–	2	6
W. człowiecze				7								
M., i W. lm ludzie	18	24	64	22	75	27	143	91	35	48	16	155
D. i B. lm ludzi	33	32	92	33	96	33	176	95	40	56	28	202
C. lm ludziom	5	1	12	10	19	8	20	15	7	12	8	31
N. lm ludźmi	6	7	14	1	13	1	17	9	2	7	10	23
Ms. lm ludziach	2	1	5	–	3	3	7	–	2	2	2	9
Liczba słowoform	126	105	327	132	369	167	580	396	165	201	135	623
Udział procentowy w tekście	0,21	0,34	0,29	0,27	0,35	0,29	0,29	0,35	0,41	0,27	0,20	0,24

potęgi, stawiającej go na równi ze wszystkimi tymi dostojnikami rodzaju ludzkiego, którzy górują wiedzą, z trudem wielkim nabytą, schodził ze sfer wysokich na niziny” – Zar. I 114-115). Zastosowanie wyrazu *człowiek* w prezentacji osób odgrywających rolę w przedstawianych w utworze wydarzeniach wynika przede wszystkim z uwarunkowań tekstowych, a także i stylistycznych. W każdym utworze epickim pojawiają się postaci i ich opisy. Zostały one obdarzone różnymi mianami. Posłużenie się zamiast nich wyrazem *człowiek* miało na celu ograniczenie powtarzania tych samych słów. Jeż używał wyrazu *człowiek* dość często również w znaczeniu niesprecyzowanego podmiotu, w funkcji zaimków ktoś, ktośkolwiek, każdy, np. „Wila mieszka na górach w lasach: widział ją człowiek nie jeden...” (MwO I 27). Niektóre z tych użyć, zwłaszcza oparte na konstrukcji *ludzie + mówić/ powiadać/ gadać*, mają charakter argumentum ad populum. Odwołanie się do opinii ogółu miało na celu wzmocnienie argumentacji, nadanie wypowiedzi charakteru pewnej prawdy, ogólniejszego stwierdzenia, np. „Ludzie powiadają, że z książek dowiedzieć się można o wszystkim” (WZ 37). Wzbogaceniu dowodzenia służyły też przysłowia, np. „Jeżeli góra – jak to mówią – nie przychodzi do człowieka, to człowiek iść musi do góry” (Zar III 91); „[...] – Niech będzie w bród wszystkiego – zalecał. Zalecenie to nie było może myśli ukrytej, w zakres polityczny wkraczającej pozbawione. Wedle przysłowia polskiego: »czapkę, papkę i solą, ludzie ludzi niewolą«” (MwO I 56). Zauważalna jest przy tym niepowtarzalność sentencji, opartych na słowie *człowiek*, a w przypadku konstrukcji *ludzie + mówić/ powiadać/ gadać* – wymiennosc użytych czasowników, co jest wyrazem określonych preferencji autorskich. W analizowanych tekstach można ponadto odnaleźć także użycia wyrazu *człowiek* w znaczeniu: osoby wartościowej pod różnym względem, kogoś przyzwoitego („A co!... Pokazuje się, że się on do wszystkiego nadaje: od sąsiada bowiem jego dowiaduję się właśnie, że... biada temu, co się pod cięcie szabli jego dostanie!... Umie i szablą rąbać, i ojca uczcić, i kolory na kwiatki dobierać... To mi dopiero człowiek!...” – LtD I 64; „Jam, bracie, z harambaszą moją w kąt poszedł... Gdyby nie kapetan Marko, to siedziałbym w górach jak niedźwiedź i pukał z za kamieni do Turków, czym

zrobiłbym im złego tyle, co kiedy komar człowieka ukąsi... Zastrzeliłbym dla *halin* i nowców jednego, drugiego i na tem koniec... Serbji-by to się nie przydało na nic... Kapetan Marko rozumu mnie nauczył. To człowiek!... To bracie, człowiek!...” – NH 180-181), a także osoby dorosłej, dojrzałej, mężczyzny [„Wyzwolenie Szandora odbyło się ze wszystkimi formalnościami w kowalskiej gospodzie. Wszedł on do niej chłopakiem, a wyszedł z niej człowiekiem, mającym swoją rubrykę na rejestrach ludności węgierskiego królestwa, swoje miejsce w kowalskim fachu i swoją książeczkę (*Reisebuch*) w kieszeni” – SK I 86]. To ostatnie użycie znajduje również potwierdzenie w wyrażeniu o charakterze konwersji *druga połowa człowieka* ‘połowica’ („Pod względem więc fachowym wędrowka powiodła mu się bardzo pomyślnie. Przyniósł on z niej z sobą zapas, z którym śmiało rozpoczynać mógł wędrowkę życia pełnego, bo dopełnionego tą drugą połową człowieka, którą słusznie w naszym języku »połowicą« nazywają” – SK I 104). Na uwagę zasługuje również zastosowanie tego słowa w znaczeniu czytelnik: „Musimy jednak szczegółów parę podnieść, a raczej zanotować, ażeby nie powiedziano, żeśmy lekceważyli ciekawość ludzi, co niniejszą powieść czytać będą” (NH 16).

Użycie wyrazu *człowiek* wskazuje na rozległy zakres specjalizacji w wyrażaniu treści i nie ograniczało się w analizowanych powieściach bałkańskich tylko do tych samych znaczeń. Tym zróżnicowanym zastosowaniom w poszczególnych tekstach towarzyszą także różnorodne połączenia analizowanej jednostki z innymi wyrazami. Do najczęstszych kolokacji tego leksemu można zaliczyć takie frazy, jak: *młody człowiek*, *być człowiekiem*, *jeden człowiek*, *ten człowiek*. Należy przy tym zaznaczyć, że część najczęstszych związków nie ma charakteru stałego i charakteryzuje się znacznym stopniem wymienności składników, np. zamiast przymiotnika *stary* używa się w połączeniu z *człowiekiem* także innych określeń, np.: *niemłody*, *sędziwy*, *w wieku późnym*, co miało służyć wzbogaceniu słownictwa. Niektórym z wyrazów towarzyszą ponadto ich antonimy, np. *młody* i *stary*. Dotyczy to także określeń używanych rzadziej, np. *ambitny* i *nieambitny* („Wasza ekscelencja wie niezawodnie o tem, że są ludzie ambitni i nie ambitni, pierwsi cisną się na drogę karyery,

drudzy nie” – Zar. II 134). Zastosowanie wyrazów o przeciwnym znaczeniu było podyktowane poza wzbogaceniem warstwy leksykalnej także uwydatnieniem kontrastu, zwłaszcza w prezentacji osób różniących się pochodzeniem, kulturą, religią czy poglądami. Pisarz chętnie zatem korzystał z antonimów, zestawiając ludzi, reprezentujących Wschód i Zachód (np. „Ludzie zachodu do siedzenia potrzebują stołków, pieńków, kamieni. Dla ludzi wschodu ziemia służy za ławę i za łożo: gdzie stoją, tam siadają i spoczywają” – WZ 200).

Większość form deklinacyjnych wyrazu *człowiek* została odnotowana we wszystkich powieściach bałkańskich, a najczęściej pojawiającą się jest postać *ludzi*, co można tłumaczyć tym, że jest ona jednakowa dla dwóch przypadków: dopełniacza i biernika liczby mnogiej. Z obserwacji wynika jednak, że znacznie częściej była używana postać dopełniacza. Takiego przypadku używa się, o czym już była mowa, po konstrukcjach zaprzeczonych czy niektórych czasownikach. Formy dopełniacza wymaga też użycie *człowieka* w powiązaniu z określonymi liczebnikami, np. *dwóch, trzech, czterech ludzi*.

Wyjątkowo w jednej powieści (NH) została użyta inna postać wołacza (*człowiecze*) niż w pozostałych (*człowieku*). Według WSJP *człowiecze* jest formą rzadszą, książkową, służącą zwróceniu się do mężczyzny w celu wyrażenia oburzenia lub wzmocnienia treści wypowiedzi. Poza takim zastosowaniem („I!... – pomyślał Marko przez chwilę. – Wrócić wolę... – Na Boga!... – krzyknęła kobieta, ku niemu podchodząc. – Cóż ty myślisz sobie, człowiecze!...” – NH 66) odnotowano też jej kilkakrotne użycie w formie bezpośredniego zwrotu do osoby („Nastąpiła nareszcie cisza, a wśród ciszy dał się słyszeć głos Stany, która, wlepiwszy oczy w swoją robotę, w następujący odezwała się sposób: – Człowiecze, a jak się ty nazywasz?...” – NH 69). Takie jednostkowe użycia wynikają z indywidualnych wyborów autora.

Wyraz *człowiek* był bardzo często wyzyskiwany przez pisarza i oprócz użycy wynikających z konieczności uwzględnienia wymagań gramatycznych można też odnotować przejawy indywidualnych preferencji pisarza.

1.3. *Osoba*

Leksem *osoba* w większości powieści bałkańskich należy do słownictwa częstego, jedynie w dwóch – do słownictwa bardzo częstego. W przypadku SH wyższa niż w innych tekstach frekwencja wyrazu *osoba* może być motywowana jego długością. Utwór ten należy bowiem do jednych z najdłuższych, a zatem powinien charakteryzować się większą powtarzalnością słownictwa niż inne porównywane powieści. Z kolei częstsze używanie wyrazu *osoba* w MwO może być podyktowane preferencjami autorskimi. W utworach literackich wyraz ten stosuje się wymiennie obok słowa *postać* i to od pisarza zależy w głównej mierze wybór jednej czy drugiej formy. We wszystkich zestawianych tekstach częściej pojawia się wyraz *postać*, przy czym różnice w użyciu tej formy w stosunku do wyrazu *osoba* mogą być znaczne zarówno w obrębie jednej powieści, jak i w zestawieniu z innymi, np. w SH: *postać* – 33 użycia, a *osoba* – 13 użyć; w WZ: *postać* – 65 użyć, a *osoba* – 14 użyć²⁹¹. W przypadku MwO nie ma tak dużych dysproporcji (*postać* – 74 użycia, *osoba* – 68 użyć), a więc pisarz w podobnym stopniu korzystał z tych wyrazów, traktując je synonimicznie (w WSJP wyraz *postać* traktowany jest jako hiperonim).

Leksem *osoba* podobnie jak i wcześniej omówione słownictwo może być wykorzystane w różnych znaczeniach. Jeż najczęściej używał go na oznaczenie jednostki ludzkiej, człowieka, np. „Przechodząc raz mimo drzwi zamkniętych, zatrzymałam się nie chcąc i usłyszałam za drzwiami rozmowę, prowadzoną przez dwie osoby, i poznałam wyraźnie, że jedną z tych osób był... mężczyzna” (SK II 85). Dość często stosował go również na oznaczenie konkretnej postaci. W celu podkreślenia, że chodzi właśnie o tego konkretnego, a nie innego człowieka używał wyrazu *osoba* w połączeniu z nazwiskiem, godnością, funkcją lub też innym określeniem człowieka, np.:

²⁹¹ Przykładowo podano dane z tekstów o porównywalnych parametrach.

Tabela 69. Leksem osoba

Tytuł	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
Kategoria częstości	2	2	2	2	2	2	1	2	2	2	1	2
Słowoformy odpowiadające konkretnym przypadkom	-	-	-	1	1	2	3	-	1	1	8	2
M. lp osoba	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
D. lp	-	1	8	1	10	4	36	8	6	2	22	11
osoby	-	2	15	2	13	5	32	9	3	2	13	23
C. i Ms. lp osobie	-	-	7	-	7	5	13	3	2	-	4	3
B. lp osobę	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
N. lp osobą	4	3	2	2	5	1	9	4	-	2	4	6
osobą	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
W. lp osobo	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
M., B. i W. lm osoby	1	1	-	-	-	3	5	2	-	1	4	-
D. lm osób	4	2	5	4	2	4	14	9	2	6	11	8
C. lm osobom	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	1	-
N. lm osobami	3	-	1	-	-	2	2	-	-	-	-	-
Ms. lm osobach	1	-	-	-	5	-	4	-	-	-	1	1
Liczba słowoform	13	10	38	10	44	26	118	35	15	14	68	54
Udział procentowy w tekście	0,02	0,03	0,03	0,02	0,04	0,04	0,06	0,03	0,04	0,02	0,10	0,02

Garnizonem po wiejskich i miejskich kościołach osadzili armię sług ołtarza, kaznodziei i spowiedników, których główna komenda ześrodkowywała się w osobie patriarchy, a patriarcha trzymał za jedno z tronem (As. 41).

Pochodzeniem takim nadnaturalnem chwalili się Rotułowicze, którzy, licznie niegdyś rozrodzeni, zesłi przy końcu wieku XVIII do przedstawiciela w jednej osobie, w osobie Rustem-beja, zamieszkującego czyflik obszerny, wznoszący się w położeniu malowniczym (Rot. 18-19).

W celu zaznaczenia, że w danej sytuacji chodzi o konkretnego jednoznacznie wskazanego człowieka, a nie o nikogo innego Jeż stosował ponadto zwrot *we (swojej) własnej osobie*, np. „– Więc to Andronik pierwszy! – zawołał Piotr zdumiony, wyciągając rękę ku szubienicy, na której właśnie tylko co skonał starzec w purpurze. – A !... przecie ! ... domyśliłeś się!... On sam w swojej własnej osobie...” (As. 76-77); „Ten ostatni był to Hans *we własnej osobie swojej* [...]” (SH II 151).

Spośród różnych zastosowań wyrazu *osoba* należy odnotować także użycie w znaczeniu postaci występujących w utworze literackim, np. „Na drodze tej spotykamy ludzi, mających wystąpić w niniejszej powieści w charakterze osób działających” (NH 5); „Natomiast podniosę okoliczność jedną, która kto wie, czy nie wywrze jakiego wpływu na dalszy los osób, występujących w opowiadaniu naszym” (NH 26). Na uwagę zasługuje ponadto wykorzystanie wyrazu *osoba* odnoszonego do postaci dramatu w metaforze, np.:

Spotkanie rozpadło się naturalnym sposobem na dwie części stosownie do dwójistego charakteru, w jakim Franczeska przed dostojnikiem Kościoła, delegatem Ojca Świętego, stanęła. Dwie części – dwie sceny bez zmiany osób i dekoracji (Usk. III 84).

Dodatkowo zarejestrowano także użycie gramatyczne tego wyrazu, np.:

Słowo „widzę”, w osobie pierwszej czasu teraźniejszego przez starca i w osobie drugiej tegoż czasu, tylko tonem zapytania, przez Radiwoja wymówione, wymówionem było przez jednego i przez drugiego z przyciskiem wyrazistym (Dach. II 22).

Takie zastosowanie należy jednak do rzadkości.

Znacznie częściej jest mowa o rzucaniu klątwy/klęciu w osobie trzeciej, np. „Pasza, w osobie trzeciej rzuciwszy klątwę kilka pod adresem giaurów w ogólności, rzekł: – Więc ukarz go” (Usk. I 75); „I zaklął ciężką klątwą w trzeciej osobie” (NH 150); „Ten na drugi bok się przewrócił, ów dłonią sobie oczy zasłonił, a jeden, jakby sprężyną ze spodu pchnięty, zerwał się, dokoła się obejrzał, splunął i w matkę w osobie trzeciej głośno zaklął” (Dach. I 90); „Masz tobie!.. – mruknął Stojan pod nosem i w majkę zaklął w osobie trzeciej” (Dach. II 211).

Większość użyć wyrazu *osoba*, zwłaszcza na oznaczenie jednostki ludzkiej czy konkretnej postaci, jest uwarunkowana wymaganiami tekstowymi. Niektóre jednak z zastosowań analizowanej jednostki są przejawem inwencji twórczej i wychodzą poza szablonowe realizacje (np. jako termin gramatyczny).

Warto jeszcze zwrócić uwagę na postać fleksyjną odnotowanych w powieściach bałkańskich użyć wyrazu *osoba*. Najczęściej pojawia się w nich forma *osoby*. Została ona odnotowana we wszystkich tekstach. Znaczna frekwencja tej postaci w poszczególnych utworach może wynikać z tego, że jest ona charakterystyczna dla kilku przypadków, w tym przede wszystkim dla D. lp, np.: *dotyczyć osoby/ (nie) tyczyć się osoby; mieć przystęp do osoby/ otwierać przystęp do osoby; odnosić się do osoby/ odnoszące się do osoby/ w odniesieniu do osoby; ogniskować się około osoby/ środkować się około osoby; okazywać względem osoby/ żywić względem osoby*. Forma *osoby* pojawia się także w M. lm (np. „Osoby podejrzane policji z rąk się wyślizgały i znikaly” – WZ 292-293) czy B. lm (np. „Nie zatrzymała się w niej jednak, poszła dalej i minąwszy jeszcze pokój jeden, w którym nie spotkała nikogo, otworzyła drzwi do komnaty, zajętej przez dwie płci niewieściej osoby, siedzące jedna obok drugiej na sofie pod oknem” – MwO I 32-33), przy czym przypadki te nie były wykorzystywane tak często jak postać dopełniacza. Najrzadziej była używana przez Jeża forma *osobom*. Odnotowano ją tylko w czterech tekstach, a ponadto wyzyskano ją w nich jednokrotnie: „August zwierzył się trzem tylko osobom: mnie, wielkiemu kwestorowi i pierwszemu eunuchowi dworu...” (As. 149); „Miał zwyczaj zadawać pytania i nie słuchać odpowiedzi na takowe, albo też zadawał

zapytania kilku osobom naraz” (Dach. I 162); „Wielką miał rację Machja-wel, którego zdaniem tajemnica dochowana być może w takim jeno razie, gdy znana jest osobom nie więcej, jak jednej” (LtD I 83); „Pisanie jednak kluczem stanowiło w państwach niektórych przestępstwo kryminalne i dopuszczało się wyjątkowo, za upoważnieniem specjalnem osobom wysokie zajmującym stanowiska” (MwO II 52). Takie jednostkowe użycia wynikają z indywidualnych wyborów autora i realizacji określonych intencji treściowych.

Opisane powyżej użycia wyrazu *osoba* są uwarunkowane przede wszystkim wymaganiami tekstowymi, ale dostrzegalne są także przejawy inwencji autorskiej, polegającej na zróżnicowaniu połączeń składniowych i zastosowaniu związków o różnym stopniu łączliwości, a także wykorzystaniu odmiennych znaczeń analizowanej jednostki.

1.4. *Jeden*

Leksem *jeden*, podobnie jak i wcześniej omawiane, należy we wszystkich powieściach bałkańskich do kategorii słownictwa bardzo częste-go i w większości utworów był wykorzystywany w bardzo podobnym stopniu. Jest to jednostka polisemiczna. W powieściach bałkańskich pojawiają się prawie wszystkie jego użycia (nie odnotowano np. jego potocznego zastosowania w odniesieniu do kieliszka wódki), które notują słowniki (np. SJPDor czy WSJP). Po pierwsze, wyraz ten jest wyzyskiwany jako liczebnik główny odpowiadający liczbie i cyfrze 1 (np. „Brzęknął w powietrzu wyraz jeden: – Frajkury...” – NH 165; „Nie znający się na geografii urzędnik widocznie się mylił, nie zważając na różnicę jednej litery i biorąc miejscowość jedną za drugą” – Zar. I 14). Po drugie, jest używany również jako przymiotnik w znaczeniach: pierwszy, rozpoczynający jakiś ciąg, serię („Złożonemi, albo raczej zsypanemi one były w dwóch workach, z których jeden zawierał miedź, a drugi srebro – talary i cwancygiery [...]” – SK I 46; „Władysław usiłował z pomiędzy nich naprzód się przedostać, gdy nagle o słuch jego obił się kobiecy krzyk jeden i wnet potem drugi” – SH IV 214), samotny, sam, jedyny („Każdy

Tabela 70. Leksem *jeden*

Tytuł	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
Kategoria częstości	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Słowoformy	83	35	147	79	163	64	300	162	86	115	84	527
odpowiadające konkretnym formom	20	14	58	16	55	28	93	61	15	38	23	98
jedną	19	16	73	32	46	32	74	83	30	29	33	136
jednego	31	11	50	21	64	27	102	74	24	31	27	158
jednej	23	13	61	27	54	23	97	65	20	39	32	140
jednemu	5	1	5	2	9	4	13	8	3	9	2	26
jedną	15	15	37	8	41	32	65	6	16	28	2	94
jednę	–	1	–	11	2	–	2	24	–	–	10	–
jednem	14	1	10	7	13	6	30	14	3	8	6	26
jednym	32	14	43	21	41	17	59	36	11	15	11	68
jedni	10	13	25	6	15	5	21	10	10	9	14	58
jedne	9	8	7	7	6	11	11	11	6	3	12	36
jednych	4	2	2	2	7	5	5	4	1	2	5	11
jednemi	1	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–
jednymi	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
Liczba słowoform	266	145	519	239	516	254	873	559	225	326	261	1378
Udział procentowy w tekście	0,45	0,46	0,46	0,49	0,48	0,44	0,43	0,49	0,56	0,44	0,39	0,53

chciał widzieć męczennika-cudotwórcę, który sam jeden nad głównym wisiał ołtarzem” – As. 209; „Wyrazów tych używają jedni Bułgarzy, pomiędzy Słowianami podunajskimi” – Zar. I 8), wspólny („Sformowały się tym sposobem dwie pary oddzielne: panna Gertruda z grafem fon Hinterlochem i panna Katarzyna z ritterem fon Grüşkenwürstenem, dążące ku jednemu celowi – ku sypialnemu pokojowi” – SK II 74; „Pomiędzy podróżą Uskoków a podróżą Franczeski ta zachodziła styczność, że obie do jednego zmierzały celu” – Usk. II 149), nieokreślony („Dnie tymczasem mijały. Dnia jednego wbiegła do niej stara z oznajmieniem: – Aga przyjechał!...” – LtD II 45; „Dnia jednego odeszła i powróciła po słońca zajściu” – Rot. 144), tworzący całość, choć złożony z elementów („Wracajże bracie, i odmawiaj Modlitwę Pańską, a niech ci pierwsze onej słowo przypomina, żeś synem Bożym, że człowiek każdy jest z tobą na równi synem Bożym, że zatem my wszyscy, mając ojca spólnego, stanowimy rodzinę jedną, w której winniśmy się miłować wzajemnie...” – SH I 110-111; „Ze złożenia w jedno upominania się, doradzania i pragnienia wypadło w rezultacie postanowienie wystąpienia zaczepnie, równo ze słońca zachodem” – Rot. 197). Odnotowano także jego użycie rzeczownikowe w znaczeniu: ktoś, bliżej nieokreślona osoba („Taki jeden szerzy dokoła zarazę, którą zniszczyć należy, a, żeby ją zniszczyć, wiedzieć naprzód potrzeba do jakiego się ona rozwinęła stopnia, kogo się mianowicie czepiła” – Zar. II 136; „Jedni odpowiedzieli, że jej nie znają, drudzy, że nie wiedzą, jak się nazywa, a inni, że możeby wiedzieli, gdyby dojrzeć mogli jej twarz” – SK II 130). Należy jednak zwrócić uwagę, że wszystkie te zastosowania nie są wyzyskiwane w takim samym stopniu w każdej z powieści bałkańskich.

Znaczna frekwencja *jeden* w analizowanych tekstach wynika przede wszystkim z jego zastosowania w określonych konstrukcjach, a do najczęściej wykorzystywanych przez Jeża należy zaliczyć: *jeden/ jedna/ jedną/ jedną/ jedne/ jednego/ jednej/ jednym/ jednemu/ jedni/ jednym* z. Ponadto *jeden* pojawia się także w narracji dotyczącej dialogu, wraz z określonymi czasownikami oznaczającymi mówienie (bąknąć, odeprzeć, powiedzieć, szepnąć, twierdzić, zapytać, zawołać itp.), np. „– To zapowiedź głodu... –

twierdzili jedni” (As. 183); „– Żyjesz, effendim?... – zawołał jeden” (LtD I 31). W związku z tym, że dialogi są nieodłączną częścią każdego utworu, to takie użycie *jeden* jest wyrazem przestrzegania obowiązujących konwencji. Jeż nierzadko używał również związków frazeologicznych z wyrazem *jeden*. Do najczęściej wykorzystywanych należą: *co za jeden*, *jeden po drugim*, *jednym głosem*, *jednym słowem*, *wszystko jedno*, *z jednej strony*. Trzeba też zwrócić uwagę, że związki te były modyfikowane w zależności od potrzeby, np. *co za jeden* – *co to za jeden*, *cóż to za jeden*, *cóż to za jedna*, *co to za jedne*, *co to za jedni*; *wszystko jedno* – *wszystko mi jedno*, *wszystko mu tam było jedno*, *wszystko dla mnie było jedno*. W analizowanych tekstach odnotowano także przysłowia z wyrazem *jeden*, np. *Jeden za wszystkich*, *wszyscy za jednego* (SK) czy *Siła złego na jednego* (LtD), przy czym pierwsze było wyzyskiwane w SK w różnej postaci, np. *I stać jeden za wszystkich*, *a wszyscy za jednego* (SK I 130) oraz *Wszyscy stać będą za jednego*, *a jeden za wszystkich* (SK I 66). Tego typu zabiegi są wyrazem inwencji autorskiej i nie były odosobnione.

Spośród form gramatycznych najczęściej pojawia się postać *jeden* (jest najliczniejsza i występuje we wszystkich tekstach), a kilka zostało odnotowanych tylko w paru powieściach, np. *jednemi* (w 3 tekstach), *jednę* (w 6 tekstach), *jednymi* (w 2 tekstach). Zauważalne są również wahania niektórych postaci, jednak użycie końcówek równoległych było ograniczone tylko do paru przypadków, np. biernika liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego. W tym wypadku można zaobserwować proces zastępowania końcówki *-ę* przez *-q*, która w czasie powstawania powieści staje się coraz bardziej powszechna. Problemy w repartycji końcówek dostrzegalne są także w narzędniku liczby mnogiej, gdzie obok końcówki *-ymi* używane są także formy z *-emi*. Przedstawione przykłady nie wyczerpują wszystkich ujawnionych chwiejności. Zostały one dokładnie opisane w publikacji W. Doroszewskiego, więc uznano, że nie ma potrzeby powtarzania tych samych treści. Należy jedynie dodać, że wahania w doborze postaci końcówek są odzwierciedleniem panujących wtedy tendencji.

Jeden należy do wyrazów bardzo często wyzyskiwanych przez pisarza. Oprócz użyć wynikających z konieczności uwzględnienia wymagań

gramatycznych czy gatunkowych można też odnotować przejawy indywidualnych wyborów autorskich.

1.5. *Życie*

Leksem *życie* w połowie analizowanych powieści bałkańskich należy do kategorii słownictwa bardzo częstego, a w połowie – do częstego. Nie był on zatem wykorzystywany w badanych tekstach w takim samym stopniu. Najczęściej był używany w dwóch najwcześniej powstałych utworach (SK i As.), a najrzadziej – w Zar., powieści nieco odmiennej pod względem gatunkowym od pozostałych (zob. część I, rozdz. 5. Podstawa materiałowa rozprawy).

Życie jest słowem mającym wiele znaczeń. Najczęściej było wykorzystywane w odniesieniu do egzystencji/ istnienia/ bytowania. Na takie znaczenie wskazują połączenia wyrazu *życie* z określonymi rzeczownikami (np. *cel* – „A tak jak cel jego życia był zagadkowym, tak też i o zamiarach jego na Marijkę nie można było nic bardzo stanowczego powiedzieć” – SK 101; *droga/ścieżka* – „Droga życia jej stała się dla niej różami bez kolców” – Usk. I 246; *obrazy* – „Po głowie snuły mu się sielskie życia obrazy” – MwO II 139; *potrzeba* – „Dla niewiast w Turcyi amulet jest jedną z najniezbędniejszych potrzeb życia, bez której im obejść się nie sposób” – Rot. 286; *tryb* – „Nagle i niespodzianie regularny tryb życia Splecianów naruszonym został” – Usk. II 157; *warunki* – „Powód drugi nie mniej ważny był ten, że każdy z Uskoków posiadał w Seni przytułisko jakieś: jeden żonę i dzieci, drugi przyjaciół lub znajomych, inny wspomnienie chwili spokoju, zaznanego wśród ludzi, w jednakowych warunkach życia postawionych” – Usk II 110), czasownikami (np. *kroczyć* – „W ten sposób kroczy przez życie ludzi mnóstwo ogromne” – SH II 247; *pędzić* – „Radomir oddalił się i osiadł w Tyrnawie, gdzie pędził życie ciche i przykładowe, poświęcone naukom i dobroczynności, i dziwnie różniące się z rozpustą dworską” – As. 57; *płynąć/upłynąć* – „Ale jakoś nie mogło mu do głowy przystać, ażeby życie jego upłynąć miało w drewnianym sklepiku, na kuśnierskiej ławie, wśród skór baranich, lisich, wilczych, psich, kozich etc.” – NH 82; *snuć się* – „Tak bywało w czasach

Tabela 71. Leksem życie

Tytuł	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
Kategoria częstości	1	1	1	2	2	2	1	1	2	2	2	1
Słowoformy odpowiadające konkretnym przypadkom	26	10	29	10	24	5	61	37	4	17	6	44
M., B. i W. lp												
D. lp	20	15	23	11	15	5	55	35	4	7	15	63
życia												
C. i Ms. lp	17	8	17	11	24	6	37	25	7	8	4	43
życiu												
N. lp	3	1	10	3	-	2	7	7	1	6	1	5
życiem												
M., B. i W. lm	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
życia												
D. lm	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
żyć												
C. lm	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
życiom												
N. lm	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
życiami												
Ms. lm	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
życiach												
Liczba słowoform	66	34	79	35	63	18	160	104	16	39	26	155
Udział procentowy w tekście	0,11	0,11	0,07	0,07	0,06	0,03	0,08	0,09	0,04	0,05	0,04	0,06

zwyczajnych, kiedy pod strzechą Hadzi Petara życie snuło się trybem regularnym, niby nitka z kłębka rozwijana” – As. 114) czy przymiotnikami (np. *ciężkie* – „Ani to ja wdowa, ani rozwódka, ani diewojka... Ciężkie, oh! życie moje... – SH II 47; *ludzkie* – „Pewne przysłowie powiada: »ręką rękę myje«, co oznacza, że w życiu ludzkim jedna funkcyja wspiera drugą i jest przez tę ostatnią wzajemnie wspieraną” – SK II 53; *nowe* – „Leopoldowi I w gębie wyszło, ofiarę więc przyjął, wina kieliszek duszkiem wychylił, piernikiem zagryzł, wody szklankę wypił i uspokojony do zamku powrócił, czując się, jakby u początku życia nowego” – MwO II 160-161). W przypadku połączeń z przymiotnikami obserwujemy znaczną wymienność członów: *codzienne/ potoczne/ powszednie; oficjalne/ publiczne; przysze/ pośmiertne/ zagrobowe; rodzinne/ familijne*, a także użycia kontrastywne: *dawne ≠ nowe, domowe ≠ publiczne*. Takie zastosowania wskazują na niejednorodność ludzkiego życia, w tym jego dualizm („Prowadził handel swój spokojnie, pędząc życie podwójne, od wschodu do zachodu słońca w sklepiu przy ulicy, od zachodu do wschodu słońca w domu” – Rot. 288). Wszechobecna jest także w analizowanych tekstach koegzystencja życia i śmierci (*życie doczesne, te ≠ życie pośmiertne, przysze, zagrobowe; znaleźć się pomiędzy życiem a śmiercią; śmierć daje życie*), co znajduje odzwierciedlenie również w utartych związkach wyrazowych, np. *na śmierć i życie, pan życia i śmierci*. Ponadto należy też zwrócić uwagę na różnorodność zastosowanych w związkach przymiotników ze względu na działalność człowieka w określonej dziedzinie/ środowisku, np. *życie polityczne, towarzyskie, społeczne*. Oprócz tych najczęściej wyzyskanych należy odnotować także użyte bardzo rzadko, np. *życie dworskie* („Pochwycił ją wir życia dworskiego i pochłonął uwagę jej całą” – MwO II 21), *klasztorne* („Ojciec Benon słynął przykładnością życia klasztornego: chodził we włosiennicy, nosił pasek druciany, biczował się co piątek i pościł i suszył” – SH II 30), *żołnierskie* („a tęsknica ta tem była widniejszą, iż odbijała się na tle życia żołnierskiego, które w czasach wojennych szczególnie, zapełniając się ciągłym gwarem i ciągłym gwałtownym ruchem, nie ma czasu smucić się” – SK II 11). Ich zastosowanie było podyktowane tematyką utworów.

Dość często odwoływał się Jeź także do tego znaczenia wyrazu *życie*, które wskazuje na stan organizmu, charakteryzujący się tym, że on oddycha, rośnie, rozmnaża się itd., np. „Pod wierzbami szeregiem leżało na wznak trzydziestu kilku ludzi, podobnych bardziej do trupów, aniżeli do ludzi żywych. Policzki ich wpadłe powlekała cera biała, oczy mieli szkliste, usta pootwierane – o życiu świadczyło tylko ciężkie oddychanie” (RCh I 439); „Gdyby komu powiedzieć, że on był ciężko ranny i że przed trzema miesiącami życie jego ważyło się na włosku, to niktby temu nie uwierzył, chyba dla przekonania się, musiałby zajrzeć mu pod mundur i koszulę na piersiach” (SK II 127).

Należy przy tym zaznaczyć, że w poszczególnych powieściach bałkańskich jest mowa nie tylko o życiu ludzkim, ale także i innych organizmów żywych, np. „Wędrowcy nasi przeszli szczyt góry. Przed nimi, u stóp, rozeszła się obszerna zielona, uśmiechająca się do słońca pełnią roślinnego życia, dolina” (As. 7-8); „Domysł ten potwierdził widok wilka, leżącego bez życia” (SH I 185). Pisarz, korzystając z animizacji, obdarzył życiem również i inne byty, np. „Takim było, powiada jeden z południowo-słowiańskich publicystów, położenie Kroacyi w tej epoce nieszczęsnej, w której opuszczona od wszystkich i drgająca życiem wśród szczątków monarchii węgierskiej, zmuszoną była sama jedna walczyć o niepodległość swoją i byt swój narodowy przeciwko Turcyi barbarzyńskiej i Niemcom, mającym się za ucywilizowanych” (Usk. I 126).

Nie brak w analizowanych tekstach także przykładów obrazujących zastosowanie wyrazu *życie* w znaczeniu energii, witalności, żywotności, przy czym jest ono odnoszone nie tylko do jednostkowej egzystencji:

I ja przyjdę tu, i wezmę cię za rękę, i wyprowadzę, i pójdziemy, polecimy jak ptaki... i zakwitnie dla nas życie takie, jakie prorok wiernym w raju obiecuje... Bo ja młoda i życia pełna... Popatrz-no ty na mnie... (NH 131),

ale i całych narodów:

Wymienienie wyraźne roku oswojonego z dziejami nowszych czasów czytelnika naprowadza samo przez się na wywołanie w myśli swojej wspomnienia o tych

ruchach umysłowych, jakie objawiły się pomiędzy narodowościami, podległemu austriackiemu berłu [...]. To rozbudzenie się do życia tych, którzy już pogrzebani byli w teoryach książkowych, wielu zdziwiło, niektórych rozgniewało (SK I 105).

Te ostatnie użycie znajduje odzwierciedlenie także w metaforycznym wyzyskaniu słowa *życie* w zwrocie *zapłodnić życiem* = spowodować odrodzenie ojczyzny, przyczynić się do jej odbudowy („Boś ty dla Anglii nie zbierał tak po świecie całym ziarn, ażeby ją życiem zapłodnić, jak my dla Bułgarii” – Zar. I 67). Takie realizacje odpowiadają celom działalności pisarskiej Jeża, dla którego twórczość stała się środkiem, umożliwiającym oddziaływanie na mentalność społeczeństwa, kształtowanie jego poglądów, postaw patriotycznych. W przypadku *Zarnicy* wątek patriotyczno-polityczny objawił się pod postacią działalności oświatowo-konspiracyjnej młodych, wykształconych Bułgarów i podejmowanymi przez nich wysiłkami w celu odbudowy państwa po wielu latach niewoli. To nadrabianie cywilizacyjnych opóźnień w Bułgarii połączył Jeż z kształtowaniem świadomości narodowej jej mieszkańców.

Najrzadziej użyto rzeczownika *życie* w znaczeniu utrzymanie/wyżywienie (np. „Kto Maruk-bejowi na życie dawał?” – Zar. III 111). Takie zastosowanie słowa *życie* jest motywowane indywidualnymi wyborami Jeża, wynikającymi z realizacji określonych intencji pisarskich.

Jeśli chodzi o postać fleksyjną analizowanego rzeczownika, to nieznacznie dominuje w większości powieści bałkańskich forma *życie* nad *życia*. Warto zauważyć, że ta ostatnia forma tylko raz była wyzyskana w innym przypadku niż dopełniacz: „Dziś zaś ludzie życia niosą w ofierze” (WZ 236). Najrzadziej używał natomiast Jeż postaci *życiem* i w dodatku ani razu nie odnotowano jej w jednym tekście – Dach.

Należy jeszcze zwrócić uwagę, że wyraz *życie* jest regularnie wyzyskiwany w zwrotach frazeologicznych. Do dość często pojawiających się w powieściach bałkańskich konstrukcji z tym słowem należą: *nigdy (jeszcze) w życiu; po raz pierwszy w życiu; (przez) (moje) całe życie; za życia* + rzeczownik pospolity odnoszący się do osoby lub określona nazwa własna (np. *za życia cesarza* 07, *za życia Ferdynanda III* 010). Te ostatnie realizacje są podyktowane wymaganiami gatunkowymi, gdyż

akcja powieści jest osadzona nie tylko w określonym miejscu, ale i czasie. Istnieje zatem konieczność użycia różnorodnych wyrazów/zwrotów służących określeniu relacji czasowych.

Mimo że rzeczownik *życie* był dość często wykorzystywany w analizowanych tekstach, to wyzyskane znaczenia, formy gramatyczne wskazują na niejednorodność zastosowań, wynikających z wymagań gramatycznych, gatunkowych czy preferencji autorskich.

1.6. *Życ*

Leksem *żyć* w większości powieści bałkańskich należy do kategorii słownictwa częstego. Najczęściej był wyzyskiwany przez pisarza w dwóch pierwszych tekstach, a więc takich, które powstały najwcześniej, na etapie wypracowywania przez niego określonego sposobu pisanie o Bałkanach. Ponadto znacznym użyciem tego wyrazu charakteryzują się powieści najdłuższe (SH i RCh), w których z założenia powtarzalność leksyki jest większa niż w utworach krótszych.

Leksem *żyć*, podobnie jak omówione dotąd jednostki leksykalne, ma różnorodne znaczenia. Najczęściej był używany na określenie czynności związanej z funkcjonowaniem właściwym organizmom żywym. Na takie zastosowanie wskazują następujące użycia, np. *żyć ileś (wiele) lat* („Sześćdziesiąt lat na świecie żyję, nie słyszałem, ażeby kiedy rycerskie honory na takie wystawione były poniżenie” – Usk. II 181), *nie żyć od jakiegoś czasu* („Gdy to powiedzianem zostało, Mahomet I od lat dziesięciu już nie żył [...]” – RCh I 5), *żyć krótko/ niedługo/ długo/ wiecznie* („Już nam niedługo żyć... Trzeba się wybierać do Łuki...” – SK II 139), *wszystko co żyje* („Wszystko więc co żyło, pośpieszyło na procesję i bracia nasi wyjechali nie wyprowadzeni” – As. 153), *niech żyją/ żyje* („No, krzycz!... Niech żyje Andronik, August! – As. 74). Takie realizacje pojawiają się niemal w każdym tekście. Rzadziej używał Jeż tego wyrazu w znaczeniu przenośnym (np. „A wszystkie te arcydzieła żyją i przemawiają, jakby przeniknione ogniem wykradzonego niebu przez Prometeusza promienia” – Usk. I 217; „Było to pędzenie na oślep, świadczące, że naród żyje, myśli o sobie i posiada chcenia, które drogo okupić gotów” – WZ 288).

Tabela 72. Leksem żyć

Tytuł	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
Kategoria częstości	2	2	2	3	2	3	2	2	2	3	3	2
Słowoformy	5	–	6	–	3	2	11	5	1	1	–	6
odpowiadające	4	1	2	–	–	–	4	–	–	1	1	3
konkretnym	1	–	–	–	–	1	1	1	1	–	–	1
formom	10	8	1	–	6	1	11	7	2	4	4	24
gramatycznym	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	1	–
żyjemy	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
żyjecie	1	1	1	–	1	1	8	3	–	1	–	6
żyją	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
żyłeś	2	1	1	4	4	3	17	5	2	–	–	22
żył	–	1	2	–	–	–	1	1	–	–	1	4
żyła	1	–	–	–	–	–	1	1	–	1	–	3
żyłśmy	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	1
żyłście	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
żyli	1	2	2	–	3	–	–	1	1	–	1	3
żyły	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	2
żyj	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	1
żyjmy	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
żyjąc	1	–	–	–	1	–	1	–	–	–	–	1
żyjąca	–	–	–	–	–	–	–	1	1	1	1	1
żyjące	–	–	1	–	4	–	1	1	–	–	1	1
żyjący	1	–	–	–	2	–	1	–	–	–	1	2
Liczba słowoform	27	15	16	6	24	8	61	27	11	10	11	81
Udział procentowy w tekście	0,04	0,05	0,01	0,01	0,02	0,01	0,03	0,02	0,03	0,01	0,02	0,03

Równie często jak w znaczeniu pierwszym słowo *życie* było wyzyskiwane przez pisarza także na określenie czynności bytowania, istnienia. Takie użycie potwierdzają konstrukcje oznaczające egzystowanie w pewien sposób, w określonej sytuacji, stanie czy warunkach, np. *jakoś żyć* („Ot... jakoś to się żyje” – Dach. II 21), *żyć w dostatku* („Wszakżeż, ocierając się o Dubrownik sprawy i przesiewające się przez Dubrownik okazy, zwracały na siebie uwagę jego, a to tembardziej, że sierotą będąc, żadnego wyraźnie określonego celu życia przed sobą nie mając i w dostatku żyjąc, uczuwał w sobie jakoweś parcie się naprzód, wyrażające się pod postacią ochoty popisów w świecie” – SH II 74-75), *żyć zwykłym trybem* („Pomimo więc opuszczenia przez synów i męża i pomimo zmian rozlicznych, jakie w owych czasach zaszły, baronowa nie była opuszczoną i żadnej nie doświadczyła przykrości; – żyła zwykłym trybem, nie dając po sobie poznać, jakiego rodzaju udział brało jej uczucie w sprawie, o którą proces toczył się na polach bitew, przy pomocy argumentów roznoszących zniszczenie i śmierć” – SK II 63).

Ponadto dość często pojawiają się u Jeża również użycia wskazujące, że dla kogoś coś lub ktoś są ważni, poświęca się zatem temu i myśli tylko o tym, np. *żyć czymś* („Wszyscy żyli jutrem, ale nie tem jutrem pracy, co to skrzętnie, zapobiegliwie, mrówczym sposobem używa »dziś«, lecz jutrem oczekiwania, nadziei, przywidzeń, przypuszczeń” – SK I 117-118), *żyć dla kogoś* („Chciałabym żyć – wsunęła signorita – ale dla niego... o!... tylko dla niego” – Usk. I 243), *żyć dla czegoś* („Podjęliśmy się dla prawdy żyć: żyjmyż dla niej” – SH I 120; „Pragniemy niczego innego, tylko bronić wiary naszej świętej, wiary ojców naszych, dla niej żyć i za nią umierać na ziemi, krwią naszą napojonej, do której, z tej przyczyny, z tęsknotyśmy na wygnaniu usychali” – Dach. II 106). Na takie znaczenie wskazuje również zwrot *żyć nadzieją* („Do snu tego przywiązały się jej nadzieje i ona nadzieją żyje, a ludzie, co jej poddanymi niegdyś byli, z pokłonami do niej ukradkiem przychodzą [...]” – RCh III 67), któremu w jednej z powieści odpowiada *żyć w ekspektatywie*:

Jak opowiadają, że pewien waryat nosił się ostrożnie ze szklanym brzuchem, tak austriacki oficer nosi się ze swoim honorem: – ostrożnie z nim, bo wyzwie na

pojedynek, a wyzwie o byle co, chociaż nie byle kogo, i każdą bronią będzie się bił, bo żyjąc nieustannie w ekspektatywie doświadczenia obrazy na honorze, ciąglem a głównem zajęciem jego jest strzelanie z pistoletu do celu i ćwiczenie ręki w pchnięciach, cięciach i fintach (SK I 62-63).

Należy przy tym dodać, że słowo ekspektatywa oznacza 'oczekiwanie, nadzieję, perspektywę na co' i w SJPDor pojawia się z kwalifikatorem dawny.

W znacznym stopniu był także wykorzystywany przez Jeża czasownik *żyć* w znaczeniu być z kimś w określonych relacjach, obcować z kimś, koegzystować. Na takie zastosowanie wskazuje m.in. często używany związek *żyć w zgodzie* („Powiedzieć tobie mi kazał jeszcze, ażebyś wybierał bejów takich, którzyby ze sobą w zgodzie żyć mogli” – Rot. 37), który w poszczególnych tekstach przybierał różne postaci: *żyć w zgodzie i harmonii* („Sursuwuła i Asan żyli z sobą w najlepszej zgodzie i harmonji, a to z tego może powodu, że łącznikiem pomiędzy nimi była śliczna, jak najpoetyczniejszy ideał, i dobra, jak anioł, Marja” – As. 175), *żyć w zgodzie i miłości* („[...] albowiem padyszacha wolą jest, ażeby nowi paszowie, nad arnautłykiem postawieni, Ałłaha chwalili nade wszystko, padyszachowi służyli z duszy całej i żyli pomiędzy sobą w zgodzie i miłości” – Rot. 46), *żyć w zgodzie i pokoju* („Puścić kazałem jeńców wojennych dlatego, żeby zanieśli wam wiadomość, iż wolą padyszacha młodego, któremu Ałłach, oby jak najdłuższego użyczył życia, jest z wami w zgodzie dobrej i w pokoju żyć” – RCh I 59), *żyć w przyjaźni i zgodzie* („Pozdrowicie ode mnie wezyra i powiecie, że mu życzę zdrowia dobrego, życia długiego i bogactw wszelakich, a sobie życzę żyć z nim w przyjaźni jak najlepszej i w zgodzie sąsiedzkiej” – RCh I 48), *żyć w zgodzie braterskiej/sąsiedzkiej* („Niech się synowie wasi przyuczają żyć jedni z drugimi w zgodzie braterskiej, ażeby kiedyś zgodnie trzymać się mogli” – RCh I 132). Zwrot *żyć w zgodzie sąsiedzkiej* w tej samej powieści ma także formę *żyć po sąsiedzku* („Przyległ, pazury pochował, uśmiechał się uśmiechem kocim, przemawiał nawet: »Hej myszy!... wychodźcie jeno na zgodę: po sąsiedzku będziem żyli«” – RCh I 8), która została użyta również w innym tekście („Powiadałem: siedźcie cicho, będziemy sobie po sąsiedzku żyli i żyliśmy” – LtD II 7).

Na pozostawanie z kimś w określonych stosunkach wskazują ponadto takie połączenia, jak: *umieć żyć z każdym*:

Był to, jednym słowem, człowiek pod każdym względem porządny i wytrawny – nic mu nie brakło, ale też niczego na nim nie było nadto, i przytem z każdym umiał żyć, wiedział jak do kogo zagadać i kiedy nad wieczorem wszedł do kawiarni, to wszyscy go uprzejmie pozdrawiali i witali, a w każdym domu „Herr von Memlauer” był zawsze pożądanym gościem (SK I 100-101),

żyć jak brat z bratem:

To człowiek bardzo dobry, żyliśmy ze sobą jak brat z bratem i on sam zmiarkował, że mi zawadza (Rot. 308),

żyć w przyjaźni:

Jewta-bakalin był na całą turecką mahałę dostarczycielem bakalji i artykułów handlu korzennego; kajmakanowi i członkom mezliszu sprzedawał taniej niż innym; był ich powiernikiem pod względem tajemnic, odnoszących się do trunków, przez proroka zabronionych, i żył w przyjaźni z kawedżim, który w izbie obrad kawę gotował i na posiedzeniach mezliszu zabierał głos ekstra-doradcy (NH 100).

W mniejszym stopniu było używane słowo *żyć* w znaczeniu utrzymywać się, a także mieszkać, przebywać w określonych warunkach. To pierwsze znaczenie znajduje odzwierciedlenie w takich konstrukcjach, jak: *żyć z czegoś* („Uskoki żyli z wojny, jak rolnicy z roli, jak rzemieślnicy z rzemiosła, jak kupcy z handlu” – Usk. II 99; „Puszka szczęśliwa; co się jeno trafi, chwyta na cel i zabija. W ten sposób żyli z łowów dobrze” – Dach. II 10), *żyć za coś* („Na dworze cesarskim nie żyje się za miedziane perpery” – SH IV 35), *żyć na czyjś rachunek* („Do Azyi nie zaglądał, odkładając ją sobie na później; na bałkańskim półwyspie jednak nie było zakątką, do którego by bodaj nie zajrzał; tu coś nie by kupował, tam coś niby sprzedawał, a wszędzie żył na rachunek gościnności owej, która do czasu wojny, zakończonej w roku 1856 pokojem paryskim, żywiła próżniaków tysiące” – Rot. 64), *żyć cudzym kosztem* („Mnóstwo ludzi nie posiadało dochodów innych, jeno te, jakie im przynosiło prawo gościnności, które pozwalało w gminie każdej żyć przez dni trzy kosztem cudzym i żądać jeszcze czegoś na drogę” – Rot. 243). Warto też zwrócić

uwagę, że w SJPDor jest odnotowane z kwalifikatorem dawny wyrażenie *żyć na jałmużnie u kogo*, które również odnosi się do omawianego znaczenia. W jednej z analizowanych powieści pojawia się zmodyfikowana postać tego sformułowania: *żyć z jałmużny* („Wasza eminencjo, wołałbym wzrok utracić i na starość, jak Belizaryusz, z jałmużny żyć, aniżeli pozwolić sobie poprzedzić arcybiskupa Zadaru” – Usk. II 168). Ponadto warte wspomnienia jest kilkakrotne posłużenie się przez pisarza ewangelicznym zwrotem *nie tylko samym chlebem żyje człowiek*, który pełni przede wszystkim rolę swego rodzaju ornamentu, przyczyniając się do wzmocnienia argumentacji („Nie samym tylko chlebem ludzie żyją, ale i duchem Bożym». Nie samym tylko trunkiem się upajają, ale i słowem. W czasach naszych, gdy się kolumny do szturmu śle, rozdaje się żołnieriom amunicja i – gorzałka” – RCh II 56).

Jeśli chodzi natomiast o użycie wyrazu *żyć* w znaczeniu mieszkać, przebywać w określonych warunkach, to ze względu na miejsce akcji najczęściej jest mowa albo o konkretnej miejscowości (np. „Jeżeli Maruk-bej pieniędzy nie miał, to jak on w Zarnicy żył?” – Zar. III 111), albo ogólnie o Wschodzie (np. „Żył z grosza, w najściślejшем tych wyrazów znaczeniu – jak żyją w ogóle na Wschodzie, po miastach i miasteczkach handlarze i przemysłowcy” – Zar. II 104).

Najrzadziej pojawiają się u Jeża zastosowania wyrazu *żyć* wskazujące na upamiętnienie, trwanie i znajdują odzwierciedlenie w zwrocie *żyć we wspomnieniach* (np. „Starzec ten żył także w jego wspomnieniach, o którychby z nim pomówił chętnie, gdyby względy ostrożności ust mu nie krępowały” – RCh III 436-437).

Mimo że Jeż w większym stopniu korzystał z jednych, określonych znaczeń analizowanego czasownika, to należy zwrócić uwagę, że w poszczególnych tekstach obserwujemy różne realizacje tych użyć. Ponadto, jeśli pisarz korzystał z już wypracowanych, jednakowych schematów, to po pierwsze – dotyczyło to przede wszystkim zastosowania określonych związków frazeologicznych, np. *jak żyję*, *niech żyje ktoś/coś*. Po drugie, najczęściej powielane konstrukcje pojawiają się w obrębie tego samego utworu (np. „Niech stary książę żyje i całą Albanię pod siebie zgarnie

i wówczas, gdy zembrze, Repozim przyjdzie do księstwa wielkiego. Z nim do księstwa wielkiego przyjdiesz i ty... Dlatego, ażeby je tobie zapewnić, jam do turczyna poszedł. Niech więc stary książę żyje i, jak mój far zabrał, tak zabiera fary wszystkie” – RCh I 327).

Jeśli chodzi o formy gramatyczne wyrazu *żyć*, to głównie pojawia się 3 os. lp czasu teraźniejszego (*żyje*) oraz czasu przeszłego (*żył*), co jest motywowane zastosowanym typem narracji. Jednocześnie natomiast odnotowano formy 2 os. lm czasu teraźniejszego (*żyjecie*) oraz czasu przeszłego (*żyliście*), a także 2 os. lp czasu przeszłego (*żyłeś*). Również jednokrotnie została użyta forma trybu rozkazującego *żyjmy*. Takie jednostkowe użycia są podyktowane indywidualnymi wyborami Jeża, wynikającymi z realizacji określonych intencji pisarskich.

*

Wszystkie omówione wyrazy, które zostały zaliczone do leksyki egzystencjalnej, należą głównie do słownictwa bardzo częstego lub częstego analizowanych powieści. Oznacza to, że były używane dość często, ale ich udział procentowy w tekście wskazuje, że nie były wyzyskiwane przez pisarza w takim samym stopniu.

Analizowane słownictwo to przede wszystkim jednostki polisemiczne, a ich użycie wskazuje na rozległy zakres specjalizacji w wyrażaniu treści i nie ogranicza się tylko do tych samych znaczeń. Najrzadziej wyrazy te były używane w znaczeniu przenośnym lub w znaczeniach wyspecjalizowanych, np. *czas*, *osoba* jako terminy gramatyczne. Takie zastosowania pojawiają się tylko w niektórych tekstach. Ponadto, nawet jeśli Jeż wyzyskiwał jedno znaczenia częściej niż inne, można zaobserwować ich różne realizacje.

Podobne spostrzeżenia nasuwają się w związku z obserwacją postaci fleksyjnych analizowanych wyrazów w poszczególnych powieściach. Niektóre formy zostały odnotowane we wszystkich tekstach, a niektóre – tylko w jednym czy kilku. Znaczna frekwencja określonych postaci może być motywowana wieloma względami. Niektóre formy są np. charakterystyczne dla kilku przypadków (np. *osoby* pojawia się w D. lp oraz M., B. i W. lm). Ponadto częstsze użycie określonych postaci fleksyjnych

może wynikać także z ich zastosowania w związkach frazeologicznych, przy czym należy zwrócić uwagę, że w powieściach bałkańskich nierzadko były one poddawane modyfikacjom. W przypadku zatem połączeń luźniejszych można zaobserwować znaczny zakres wymienności składników, np. w (*jednym*) (*każdym*) (*krótkim*) (*owym*) (*tym/tymże*) (*samym*) czasie, natomiast w przypadku związków charakteryzujących się większym stopniem stałości wymiennosc poszczególnych członów była raczej ograniczona. Z kolei pojedyncze użycia poszczególnych przypadków wynikają najczęściej z jednostkowych wyborów pisarza i realizacji określonych intencji autorskich.

Na podstawie zaprezentowanych analiz wyrazów należących do tzw. leksyki egzystencjalnej nasuwają się także wnioski dotyczące konwencyjnego lub oryginalnego użycia słownictwa.

Autor, tworząc kolejne teksty, musi się dostosować do wymagań gramatycznych języka, w którym pisze (inaczej jest tylko wówczas, gdy mamy do czynienia z zamierzoną prowokacją). Ponadto musi uwzględnić wymagania gatunkowe i tekstowe.

Przeprowadzone badania wybranych jednostek leksykalnych wykazały m.in. konieczność określenia przez Jeża relacji czasowych (za pomocą wyrazów lub zwrotów), nazwania osób uczestniczących w wydarzeniach (nie tylko za pomocą antroponimów, ale i wyrazów *człowiek*, *osoba*), wskazania miejsca akcji, posłużenia się konkretnym typem narracji (stąd głównie formy 3 os. lp czasu teraźniejszego lub przyszłego) czy sposobami budowania pewnych form wypowiedzi (np. *jeden* wraz z pewnymi czasownikami oznaczającymi mówienie w narracji dotyczącej dialogu).

Z kolei zmiany w użyciu słownictwa mogą być podyktowane poglądami autora i celami jego działalności pisarskiej (np. kwestia wartościowania przeszłości, wyzyskania wyrazu *życie* w znaczeniu energii, witalności i powiązania żywotności młodych, wykształconych Bułgarów z wątkiem odrodzenia ojczyzny). Zauważalny jest wyraźny związek użytych leksemów ze stylistycznym zamysłem pisarza, zależnym od programu twórczego i jego intencji.

Inwencja autorska była także motywowana respektowaniem przez Jeża reguł stylistycznych i nienadużywaniem takich samych wyrazów (np. mniejsza powtarzalność niż można by się tego spodziewać wyrazu *człowiek* w tekstach dłuższych) czy konstrukcji. Przejawem nie nadmiernego korzystania z takich samych konstrukcji jest zróżnicowanie połączeń składniowych i zastosowanie przez pisarza związków o różnym stopniu łączliwości, czy też użycie określonych przypadków.

W trakcie analizy każdego wyrazu należącego do tzw. leksyki egzystencjalnej można było dostrzec przejawy zarówno konwencjonalnych użycy słownictwa, jak i indywidualnych wyborów autorskich.

2. Turczyzny

Powieści bałkańskie to grupa utworów, w których zostały przedstawione dzieje serbskie, bułgarskie, chorwackie, bośniackie i hercegowińskie, a także albańskie. Wydarzenia w nich opisane zostały zatem usytuowane na Bałkanach, w intencjonalnie innej niż polska przestrzeni. Interesujące wydaje się zbadanie, czy ta odmienność znajduje potwierdzenie w leksyce i czy w słownictwie została uchwycona inność nie tylko opisywanych narodów, krajów wobec polskiej rzeczywistości w poszczególnych tekstach, ale i siebie nawzajem. Na ile więc nazywanie pewnych elementów z otoczenia zmienia się w kolejnych powieściach?²⁹²

Podstawowymi środkami, których użył Jeż w celu zbudowania kolorytu lokalnego w analizowanych utworach, są wyrazy obce. Pisarz bardzo często korzystał z możliwości stosowania zapożyczeń w wypowiedziach tworzonych po polsku, nierzadko dostosowując je do wymagań polszczyzny. Zastosowane przez niego słownictwo pochodzenia obcego charakteryzuje się zatem znacznym stopniem przyswojenia.

²⁹² Z uwagi jednak na ograniczenie analizy tylko do turcyzmów odpowiedź na to pytanie nie będzie wyczerpująca. Ponadto należy zwrócić uwagę, że opisowi poddano przede wszystkim wyrazy pospolite, a nie nazwy własne, które są określeniami jednostkowymi, przysługującymi konkretnym osobom, rzeczom czy obiektom i z założenia mają charakter identyfikacyjno-dyferencyjny.

W niniejszym rozdziale analizie zostanie poddana tego typu leksyka. Ze względu jednak na bogactwo materiału badania zostały ograniczone do turcyzmów²⁹³, które stanowią jedną z najliczniejszych grup wyrazów obcych w powieściach bałkańskich²⁹⁴. Wprowadzenie ich miało na celu oddanie m.in. odrębności kulturowej opisywanych krajów, zdarzeń, ludzi, ich egzotycznego charakteru. Odbiorca mógł w ten sposób wkroczyć w odmienną dla niego rzeczywistość językową.

Pojawiające się w utworach bałkańskich turczyzmy dotyczą wielu aspektów opisywanej przez Jeża rzeczywistości i związane są z różnymi polami semantycznymi²⁹⁵.

²⁹³ Turcyzm to 'wyraz, jego forma lub znaczenie, połączenie wyrazowe, konstrukcja składniowa, przejęte z języka tureckiego' (SJPDor). Badacze zwracają uwagę, że jest to określenie nieprecyzyjne: „W języku polskim przymiotnika *turecki* używa się od dawna zarówno w odniesieniu do oficjalnego języka Republiki Tureckiej, jak i całej rodziny językowej, do której on należy. Powoduje to niepożądane dwuznaczności i niejasności, jakie można porównać do sytuacji, w której tej samej nazwy używałoby się na określenie języka polskiego i grupy słowiańskiej czy też języka niemieckiego i grupy germańskiej. Ponieważ forma *turecki* jako nazwa języka używanego dziś w Turcji jest już zbyt mocno w polszczyźnie zakorzeniona, proponowano w przeszłości stosowanie innych przymiotników na określenie rodziny językowej, z których żaden się jednak powszechnie nie przyjął – były to określenia typu: *t(i)urko-tatarski*, *turecko-tatarski*, *t(i)ur(k)ski*. Mniej więcej na przełomie lat 80. i 90. XX wieku w polskiej turkologii pojawia się zaproponowane przez H. Jankowskiego określenie *turkijski*, utworzone od etnonimu *Turek* w sposób analogiczny do przymiotników takich jak *baskijski* (od *Bask*) czy *kurdyjski* (od *Kurd*). Systematycznie umacnia się ono w polskich badaniach orientalistycznych” (T. Matczak, B. Sieradzka-Baziur, D. Mika, *O zapożyczeniach turkijskich w języku polskim*, „Roczniki Humanistyczne” 2013, LXI, z. 6, s. 96). W niniejszej rozprawie postanowiono zastosować ze względu na długoletnią tradycję określenia turcyzm/ zapożyczenie z języka tureckiego, mając jednak na uwadze jego szerokie znaczenie, odnoszące się do każdego wyrazu zapożyczonego z języka tureckiego bez względu na jego pierwotną etymologię (stąd w grupie tej znalazły się wyrazy zarówno pochodzenia tureckiego, jak i pochodzące z innych języków, np. staroindyjskie, arabskie, perskie, ormiańskie).

²⁹⁴ Analiza wyrazów obcych odnotowanych w powieściach Zar. i WZ wykazała, że liczba wyrazów pochodzenia tureckiego w każdej z badanych książek jest niższa niż słów proveniencji łacińskiej, ale w powieści WZ turczyzmy były używane częściej niż latynizmy. W tekście WZ pojawiło się 219 wyrazów i zwrotów łacińskich, którymi pisarz posłużył się 816 razy, a w Zar. – 371, użytych 1341 razy. Dla porównania w utworze WZ zaobserwowano 172 turczyzmy, których autor użył 1815 razy, a w Zar. – 141, wyzyskanych 852 razy.

²⁹⁵ W tym miejscu należy przypomnieć, że dość obszerny słowniczek bałkańskich turcyzmów T.T. Jeża sporządził Stanisław Stachowski (S. Stachowski, *op. cit.*). Nie znalazły się jednak w nim wszystkie użyte przez pisarza wyrazy. Braki te w niektórych wypadkach można uzasadnić, odwołując się do wypowiedzi Stachowskiego: „Celem mego artykułu

2.1. Słownictwo związane z organizacją administracji państwowej

Jedną z najliczniejszych grup turczyzmów, która pojawiła się w analizowanych tekstach, stanowi leksyka dotycząca organizacji administracji państwowej. Słownictwo to obejmuje różne kategorie semantyczne, wśród których można wyróżnić m.in. określenia jednostek podziału terytorialnego, miana panujących, przedstawicieli tureckiej administracji, członków niższych warstw społecznych, a także nazwy danin i zobowiązań wobec państwa.

2.1.1. Określenia jednostek podziału terytorialnego

Przez kilka stuleci Turcja była ogromnym krajem składającym się z wielu podbitych narodów. Na zajętych ziemiach Turcy wprowadzali własny podział administracyjny, w którym najważniejszymi jednostkami były: *ejalet/elajet*, *paszalik*, *sandżak* i *wilajet*. *Ejaletem* nazywano 'ziemię podległą władzy tureckiej' Stach 205 ('księstwo, okręg, gubernia; wielki okręg administracyjny' Kwo II 44). Termin ten, jak podaje T. Kwoka, był starszy w stosunku do nazwy *paszalik* – „największa jednostka administracyjno-terytorialna i wojskowa w imperium osmańskim (składająca się z sandżaków), której zwierzchnik, pasza, był bezpośrednio podporządkowany władzy sułtana lub Porty, [...] była to nazwa nowsza w stosunku do wcześniej używanych terminów *beglerbegat* i *elajet*”²⁹⁶.

jest zebranie w jedno miejsce i opublikowanie w formie słowniczka tych wyrazów, których znaczenie podał w swoich utworach sam T.T. Jeż, a które są rozsypane po wszystkich powieściach »bałkańskich« (S. Stachowski, *op. cit.*, s. 200). Wynika z niej, że w przywołanej publikacji nie zostały zatem odnotowane takie jednostki, które pojawiły się u Jeża jednokrotnie, np. *ghariby*, *selihdary* oraz *ulufedzi*. Nie wiadomo jednak, dlaczego nie pojawiły się w słowniczku takie wyrazy, jak: *bulukbasza* czy *czausz*. Należą one bowiem do leksyki używanej w wielu powieściach bałkańskich i objaśnionej przez pisarza, np.: „Służba podskoczyła. Bulukbasze, czausze i prości Arnauci w różnych rozbiegach się kierunkach” (Usk. I 64). Niniejsza publikacja stanowi zatem uzupełnienie dotychczasowego stanu badań w zakresie turczyzmów u Jeża. Ponadto należy dodać, że przy ich opisywaniu postanowiono odwołać się do teorii pól wyrazowych, a więc przyjęto odmienny sposób prezentacji materiału niż w pracy Stachowskiego.

²⁹⁶ T. Kwoka, *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*, t. II: *Państwo i administracja*, Kraków 2013, s. 44.

W skład prowincji wchodziły *wilajety* ‘największa turecka jednostka administracyjna, okręg, prowincja, którą zarządzał *valija*’ Kwo II 44, a także *sandżaki* ‘okręgi administracyjne w sułtańskiej Turcji’ SJPDor. Ten pierwszy termin, jak możemy przeczytać u T. Kwoki, miał kilka znaczeń:

Po pierwsze, *vilajet* to duża wojskowo-administracyjna jednostka na zdobytym terytorium, która mogła się składać z kilku *nahij*. Na jej czele stał *subaša* lub *vojvoda* (od tych tytułów *vilajet* mógł odpowiednio nosić nazwę: *subašluk*, *vojvodluk*). [...] Po umocnieniu się nowej tureckiej administracji *vilajet* stawał się jedną z jednostek tworzących *sandżak*. W tym znaczeniu termin utrzymał się do XVIII wieku. Od XVI wieku (przez cały wiek XVII) termin używany był na określenie *beglerbegluka*, *elajetu*, aż w końcu stał się synonimem terminu *sandżak*. [...] W XIX wieku termin *vilajet* zastępuje oficjalną nazwę *elajet/pašaluk*²⁹⁷.

Mniejszym okręgiem, występującym powszechnie na terenach podbi-tych, była *nahija*, składająca się zazwyczaj z kilku wsi. Według T. Kwoki: „pojedyncze oblasti i żupy oraz katuny pasterskie, miasta i targi, w ramach tureckiego administracyjnego, wojskowego i podatkowego systemu, przekształcono w *nahije*”²⁹⁸.

W tabeli 73 przedstawiono określenia jednostek podziału terytorialnego odnotowane w powieściach bałkańskich. Na podstawie wyników w niej zaprezentowanych można zauważyć, że do określeń z tej kategorii odnotowanych w największej liczbie tekstów należą: *sandżak*, *elajet* (u Jeża w postaci *ejalet*) i *paszalik*. Pierwsza nazwa pojawiła się w sześciu powieściach, druga – w pięciu, a ostatnia – w czterech. Zauważalne jest jednak to, że nie były one wykorzystywane w podobnym stopniu. Największą frekwencją odznacza się wyraz *paszalik*, mimo że został poświadczony w mniejszej liczbie tekstów niż pozostałe miana. Warto ponadto zwrócić uwagę, że *elajet* jako starsze określenie jednostki podziału administracyjnego było używane zarówno w utworach opisujących wydarzenia dość odległe (np. w powieści Usk., której akcja rozgrywa się w XVI i na początku XVII w.), jak i w tekstach poświęconych czasom późniejszym (np. w Zar. i WZ, których akcja prowadzona jest w XIX w.),

²⁹⁷ *Ibidem*, s. 44-45.

²⁹⁸ *Ibidem*, s. 25-26.

Tabela 73. Określenia jednostek podziału terytorialnego

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
baństwo	–	–	–	–	–	–	5	–	2	–	9	–
czyflik	–	–	–	–	–	–	–	106	–	–	–	–
dachije	–	–	–	–	39	–	–	–	–	–	–	–
ejalet/elajet	–	–	4	–	2	1	–	1	–	2	–	–
kalifat	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
memlekiet	–	–	–	–	–	3	–	–	–	15	–	–
nahija	–	–	1	–	14	–	–	–	–	–	–	–
paszalik	–	–	3	2	25	–	–	46	–	–	–	–
sandżak	–	–	–	1	1	–	1	5	–	1	–	10
serdaria	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
spahiłyk	–	–	3	–	–	–	–	3	–	–	–	–
wilajet	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	–

przy czym w tych pierwszych pojawiało się częściej. Nowszy termin *vila-jet*, który zastąpił *elajet* i *paszalik*, został natomiast poświadczony tylko w dwóch powieściach (Rot. i WZ), ale w takich, których akcja rozgrywa się w XIX w. (na początku i pod koniec tego stulecia).

Spośród określeń jednostek podziału terytorialnego odnotowanych w badanym materiale należy też przyjrzeć się nazwom jednostek administracyjnych oraz majątków, ziem i dóbr, które pojawiły się w jednej-trzech powieściach: *baństwo* ('okręg bana' Kwo II 42), *czyflik* ('folwark' Stach 204), *dachije* ('okręgi administracyjne' Stach 204), *kalifat* ('terytorium, kraj, którym rządził kalif' oraz 'władza, okres władzy kalifa, zwierzchnictwo na czele z kalifem' Kwo II 46), *memlekiet* ('kraj, państwo; strony rodzinne, ojczyzna; miejsce, miasto' Kwo II 59), *nahija* ['podstawowa jednostka tureckiego podziału administracyjnego, obecna zarówno w Serbii, jak i w Czarnogórze, która była mniejsza od *kadiluku* (dwie *nahije* tworzyły jeden *kadiluk*)' Kwo II 47], *serdaria* ('okręg, którym zarządza serdar' Kwo II 48), *spahiłyk* ('ogólna nazwa majątków, dóbr ziemskich znajdujących się w posiadaniu spahi' Kwo III 188). Zwraca uwagę zależność użycia tych określeń od miejsca akcji i tematyki prezentowanej w danym tekście.

Wyraz *baństwo* pojawia się przede wszystkim w powieściach poświęconych Chorwacji oraz Bośni i Hercegowiny, a więc krajom, w których dominowała ta forma organizacji państwa. Z kolei w *Dach*. wysoką frekwencją odznacza się wyraz *dachije*. Jeża objaśniał go w następujący sposób:

„Dachije” były to okręgi administracyjne, na jakie jańczary dzielili prowincję, w celu ułatwienia sobie pobierania z takowej dochodów, do jakich pretensje rościli. Był to podział na podziale; wybierali punkta, jakie się im najdogodniejszymi wydawały, i osadzali w takowych załogę pod dowództwem subaszów, którzy w imieniu korporacji jańczarskiej zarządzali udziałami swoimi niezależnie od władz rządowych, kajmakanów i mudirów, i bez względu na prawa spajów. Łatwo więc wyobrazić sobie, jakie samo wyrazu tego, „dachije”, brzmienie miało znaczenie dla urzędników, dla spajów, szczególnie zaś dla rajów! (*Dach*. I 196)

Należy zwrócić ponadto uwagę na brak określeń jednostek podziału terytorialnego w dwóch powieściach: *SK* oraz *As*. Jest to motywowane ich tematyką. *SK* oraz *As*., o czym już była mowa, nie dotyczą, w odróżnieniu od większości analizowanych teksów, wyzwalań się narodów słowiańskich spod okupacji tureckiej.

2.1.2. Określenia panujących

Wraz z przejściem przez Turków podbitych krajów zmieniła się w nich władza, a miejsce dotychczasowych słowiańskich rządców zajęli nowi władcy tureccy, noszący różne miana.

W tabeli 74 zaprezentowano nazwy panujących użyte przez Jeża w analizowanych tekstach.

Tabela 74. Określenia panujących

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
emir	–	–	–	–	–	1	–	1	–	–	–	–
kalif	–	–	1	–	1	–	–	2	–	–	–	1
padyszach	–	1	28	11	75	5	1	62	2	18	2	481
sułtan	–	1	22	5	69	17	20	32	5	12	2	621
szach	–	–	1	–	–	–	1	1	–	–	–	–
szejk	–	–	–	–	3	–	–	1	–	–	–	40

Z powyższych danych wynika, że do nazw panujących najczęściej pojawiających się w powieściach bałkańskich należy *sułtan*. Odnotowano go w jedenastu tekstach. Tak wysoki wynik nie powinien być zaskoczeniem, gdyż jest to określenie najważniejszej głowy panującej w imperium tureckim.

Równie często jak określenie *sułtan* był używany wyraz *padyszach* ('tytuł dawnych sułtanów tureckich, szachów perskich oraz od roku 1925 władców Afganistanu; władca noszący ten tytuł' SJPdor). Pojawił się również w jedenastu utworach.

Pozostałe tytuły władców w krajach muzułmańskich wymienione w tabeli 74 zostały odnotowane w mniejszej liczbie tekstów. W czterech powieściach użyto nazwy *kalif* ('najwyższy zwierzchnik religijny muzułmanów, który zwykle był jednocześnie władcą jakiegoś państwa islamskiego' Kwo II 226), w trzech – *szach* ('monarcha w Iranie i niektórych krajach muzułmańskiego Wschodu; tytuł tego monarchy' SJPdor) oraz *szejk* ('naczelnik plemienia arabskiego; zwierzchnik islamskiej wspólnoty religijnej' Kwo II 227; u Jeża także w postaci: *szeik/szeik-ul-islam*), a w dwóch – *emir* ('naczelnik, przywódca plemienia', 'książę, władca w krajach muzułmańskich' Kwo II 226-227).

Należy ponadto zauważyć, że w SK nie pojawiła się żadna nazwa panującego. Jest to motywowane, o czym już była mowa, odmienną tematyką tej powieści w stosunku do pozostałych.

2.1.3. Określenia przedstawicieli tureckiej administracji i członków wyższych warstw społecznych²⁹⁹

Turecka administracja państwowa składała się z władzy centralnej oraz jej przedstawicieli lokalnych, a odnotowane w powieściach bałkańskich nazwy członków tureckiej administracji i wyższych warstw społecznych przedstawiono w tabeli 75.

²⁹⁹ Omawiając to zagadnienie, korzystano przede wszystkim z artykułu E. Karczyńskiej, *Struktura społeczna Imperium Osmańskiego. Próba analizy teoretycznej*, [w:] *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji*, red. K. Brzechczyn, M. Ciesielski, E. Karczyńska, Poznań 2013, s. 273-290.

Tabela 75. Określenia przedstawicieli tureckiej administracji
i członków wyższych warstw społecznych

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
aga	–	–	1	42	27	2	–	16	80	100	–	113
basz-harabadži	–	–	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–
basz-sais	–	–	–	1	–	–	–	9	–	–	–	–
basza/pasza	–	–	132	26	249	138	7	1358	5	133	5	824
beg/bej	–	–	117	3	295	41	1	293	1	157	21	60
beglerbeg/ bejlerbej	–	–	14	–	1	–	2	–	1	–	1	39
czitluk-sahibija	–	–	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–
czorbadži/ czorbadžija	–	–	–	–	1	–	–	61	–	17	–	9
diumriuk	–	–	–	–	2	–	–	–	–	1	–	–
dywan	–	–	2	–	4	1	–	2	–	–	–	40
efendi	–	–	15	16	85	44	2	106	11	51	–	93
jasakdžija	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
kabadachija	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–
kadi/kady	–	–	–	4	2	9	–	31	–	–	–	3
kajmakan	–	–	–	62	2	3	–	47	–	4	–	4
kawas	–	–	–	3	–	–	–	–	–	5	–	–
kiehaja	–	–	49	–	2	–	–	7	–	–	–	–
kitabdži/kitabdzij	–	–	4	10	5	2	–	17	–	10	–	48
mizlisz/mezlisz	–	–	–	28	9	8	–	–	–	23	–	3
mudir	–	–	–	–	1	96	–	12	–	4	–	2
musselim	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
muszir	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
mułła	–	–	–	–	182	–	–	–	–	–	–	–
sandzakbej/ sandzakbeg	–	–	2	–	–	–	1	–	–	1	–	13
spahis	–	–	–	8	1	–	–	2	–	–	1	3
waly/wali	–	–	–	–	2	1	–	–	–	7	–	–
wekił	–	–	–	–	–	–	–	3	–	5	–	14
wezyr	–	–	104	2	56	–	1	33	19	3	1	235
zaim	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
zaptije	–	–	–	–	22	–	–	1	–	121	–	–

Wśród określeń przedstawicieli tureckiej administracji i członków wyższych warstw społecznych najczęściej pojawia się w badanym materiale wyraz *pasza* (także w postaci *basza*). Określenie to odnotowano w dziesięciu tekstach, a jego wysoka frekwencja może wynikać z tego, że jest ono wieloznaczne i nie odnosi się tylko do najwyższego rangą naczelnika jednostki administracyjnej, ale również i do przedstawiciela władzy sprawującego jednocześnie funkcje administracyjne z militarnymi (z tego też względu zostanie omówione także w części *Słownictwo związane ze sferą wojskowości*). Zdaniem T. Kwoki: „Od XIV do XVI wieku tytuł paszów nosili tylko wezyrowie i beglerbegowie, ale z czasem, wraz ze wzrostem liczby osób noszących ten tytuł, jego znaczenie malało. W XIX wieku nadawany był już niemałemu gronu wojskowych i cywilnych dostojników”³⁰⁰. Ponadto nierzadko miano to wraz z imieniem było używane jako określenie osoby³⁰¹.

Do najczęściej pojawiających się w powieściach bałkańskich nazw namiestników tureckiej administracji i członków wyższych warstw społecznych należy też zaliczyć *bega/beja*. Jest to określenie przedstawiciela władzy na wsi: *beg* ‘tytuł szlachcica tureckiego, ziemianina; bej’ Kwo I 152. Odnotowano je również w dziesięciu utworach.

W dziewięciu powieściach użyto natomiast wyrazu *wezyr* (‘tytuł najwyższego urzędnika w tureckiej administracji państwowej’ Stach 216). Jego wysoka frekwencja może, tak jak w przypadku wyrazów *pasza* i *beg*, wynikać z tego, że jest to nazwa nie tylko jednego z najwyższych rangą naczelników jednostek administracyjnych, lokalnych namiestników sułtańskich, ale także przedstawiciela władzy łączącego jednocześnie funkcje administracyjne z militarnymi (z tego też względu zostanie ona omówiona także w części *Słownictwo związane ze sferą wojskowości*).

Również w dziewięciu tekstach odnotowano ogólne określenie *efendi* ‘pan, gospodarz, bogaty gospodarz’ Kwo I 156, które było jednym z naj-

³⁰⁰ T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, t. II, s. 225.

³⁰¹ Ta uwaga dotyczy także innych określeń namiestników tureckiej administracji, członków wyższych oraz niższych warstw społecznych.

powszechniejszych zwrotów grzecznościowych. Jak podaje T. Kwoka: „wśród muzułmanów był tytułem wykształconych, uczonych osób, głównie kapłanów, sędziów czy urzędników, a także ogólnie określeniem pana, gospodarza”³⁰².

Do nazw namiestników tureckiej administracji i członków wyższych warstw społecznych dość często używanych przez Jeża należą także określenia przedstawicieli władzy lokalnej: *aga* [‘ziemianin, obszarznik, właściciel ziemi, którą uprawiali jego poddani’, ‘tytuł grzecznościowy u muzułmanów: pan, gospodarz (łączony z imieniem, np. Hasan-aga, Husein-aga), czasem także ironicznie’ oraz ‘dowódca wojskowy w Turcji’ Kwo I 153], poświadczony w ośmiu powieściach, oraz *beglerbeg/bejlerbey* (‘tytuł oznaczający w imperium osmańskim pierwszego wśród dowódców, beja bejów, dowódcę dowódców, głównego gubernatora prowincji, którym mógł zostać wyłącznie muzułmanin. Dysponował olbrzymią władzą, a w hierarchii panujących znajdował się zaraz za wezyrem’ Kwo II 155), odnotowany w sześciu tekstach.

Wśród nazw namiestników władzy lokalnej, których rzadziej używał pisarz, należy wskazać: *sandżakbeja/sandżakbega* (‘główny bej w sandżaku i namiestnik tej jednostki administracyjnej; w hierarchii wojskowej podporządkowany był begler-begowi, a w administracji był bezpośrednim organem wykonawczym władzy sułtana’ Kwo II 156), poświadczonego w czterech utworach, a także *waly/wali* (‘określenie namiestnika sułtana, gubernatora regionu w imperium tureckim i naczelnika administracyjnego wilajetu’ Kwo II 155), odnotowanego w trzech powieściach. Należy dodać, że w książce RCh odnotowano jednokrotne użycie nazwy urzędu *sandżakbejat* („– Ah! – westchnął Jerzy – tak mi już cięży to sandżakbejatu dźwiganie, że pragnę, żeby moment ten nadszedł jaknajrychlej...” – RCh III 358).

Na najniższym stopniu w hierarchii byli *spahisi* ‘właściciele ziemscy, którzy sprawowali różnego rodzaju funkcje wojskowe i administracyjne’

³⁰² T. Kwoka, *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*, t. I: *Ród i społeczeństwo*, Kraków 2012, s. 156.

Kwo I 150. Ci prowincjonalni przedstawiciele władzy łączący funkcje administracyjne z militarnymi pojawili się w pięciu badanych utworach.

Wśród określeń przedstawicieli tureckiej administracji i członków wyższych warstw społecznych używanych przez Jeża w siedmiu tekstach odnajdziemy *kitabdži/kitabdžij* ('pisarz, sekretarz' Stach 210), a w sześciu – *kajmakana* ['namiestnik wezyra lub *valii* w danym okręgu administracyjnym, najwyższy przedstawiciel władzy w danej jednostce administracyjnej (powiecie, mieście itp.) i naczelnik okręgu (a także wyższy stopień oficerski w wojsku tureckim)' Kwo II 156].

W pięciu analizowanych tekstach odnotowano z kolei wyrazy: *mudir* ('tytuł tureckiego naczelnika niewielkiej jednostki administracyjnej i zarządcy w administracji powiatowej lub okręgowej' Kwo II 157), *mizlisz* ('rada municypalna' Stach 212; u Jeża także w postaci *mezlisz*: „Jewta-bakalin był na całą turecką mahałę dostarczycielem bakalii i artykułów handlu korzennego; kajmakanowi i członkom *mezliszu* sprzedawał taniej niż innym; był ich powiernikiem pod względem tajemnic, odnoszących się do trunków, przez proroka zabronionych, i żył w przyjaźni z kawędżim, który w izbie obrad kawę gotował i na posiedzeniach *mezliszu* zabierał głos ekstra-doradcy” – NH 100, por. *mezlisz* 'rada miejska' SNH), a także *kadi/kady* 'sędzia mahometański' SJPDor.

Pisarz używał także określeń innych członków władzy sądowniczej: *mułła* ('sędzia' Stach 212; 'główny kadija całego okręgu, któremu podlegali pozostali sędziowie. Tytuł ten sułtan nadawał również szanowanym i teologicznie wykształconym osobom oraz tym, którzy ukończyli szkołę religijną' Kwo II 170), oraz *musselim* 'wykonawca wyroków':

Polip ów przedstawiał się pod postacią urzędów: administracyjnego, poborczego i sądowego. Pierwszy i drugi zlewały się w jedno; trzeci sprawowało duchowieństwo, zostające pod władzą główną Szeik-ul-Islama, który ze swego ramienia nazywał sędziów po paszalikach (*mułła*), od tych zaś zależeli sędziowie obwodowi (*kady*). Przy każdym zasiadał mianowany przez paszę *musselim*, wykonawca wyroków sądowych. W praktyce ten ostatni sądził, wyroki ferował i takowe egzekwował tak, że faktycznie pasza, będący w osobie jednej administratorem, poborcą głównym i naczelnikiem siły zbrojnej, posiadał władzę całkowitą (Dach. I 14-15).

Określenia te pojawiły się tylko w jednej powieści, ale pierwsze z nich zostało użyte wielokrotnie, a drugie – tylko raz.

W czterech analizowanych tekstach odnotowano wśród nazw namiestników tureckiej administracji następujące określenia: *czorbadži/czorbadżija* ('gospodarz, handlarz-chrześcijanin w imperium osmańskim', 'osoba, która gotuje zupę, *čorbę*', dawniej także 'naczelnik oddziału janczarskiego, janczarskiej *orty*' Kwo I 76; Jeź używał jednak tego wyrazu w znaczeniu 'naczelnik i przedstawiciel gminy', np. „Członkowie mizliszu, składającego się ze spajów, którzy stanowili większość, i z *czorbadżich* gmin chrześcijańskich, którzy figurowali dla formy, zrozumieli powód zapytania tego” – Dach. I 188), *dywan*³⁰³ (według T. Kwoki: „Wyraz ten poświadczony jest od XVII wieku w znaczeniach 'główna rada sułtańska; cesarsko-wezyrska rada', 'rząd turecki', 'rada, wiec', 'posiedzenie', 'dwór, budynek, w którym zasiada rada; pałac, dom w ogóle'”³⁰⁴; u Jeża raz pojawiło się ponadto kolektywne określenie osób stanowiących *dywan* – *dywandżije*: „Dywandżije się po domach porojeżdżali... Z nich po czwartym namazie w dywanie nie znajdziesz ani jednego... – Cóż to za jedni?... – Paszowie sami, wezyrowie i wielcy wezyrowie...” – RCh I 213-214).

Poza wymienionymi określeniami przedstawicieli administracji państwowej u Jeża spotykamy także w jednej-trzech powieściach: *zaptije*, pl. ('policja' Stach 217), *wekił* ('przedstawiciel, pełnomocnik cygański' Kwo II 162), *kiehaja* ('typ urzędnika tureckiego' Stach 210), *kawas* ('żołnierz policji tureckiej; żandarm' SJPDor, 'uzbrojony towarzysz podróży, ochro-

³⁰³ Jeź używał tego wyrazu w różnych znaczeniach: 1. gruba, wzorzysta tkanina, zwykle wełniana, często puszysta z wierzchu, służąca do nakrycia podłogi, czasem mebli albo do ozdoby ścian; kobierzec, narzuta („Głuchoniema siedziała do ściany przytulona, starannie w jaszmak owinięta i jakby strwożona, czy zdziwiona. Fatma-hanem leżała na dywanie” – NH 143); 2. 'deska twarda kilimkiem pokryta' Stach 205 („Dywanem nazywała się deska twarda, kilimkiem pokryta, – na niej się siedziało; do oparcia służyły materace wełniane” – NH 25) 3. rada państwa w dawnej Turcji złożona z ministrów i doradców nadwornych; najwyższy sąd turecki („Oddała usługi ogromne... była dla nas okiem i uchem w Dywanie” – Usk. I 150). Na to ostatnie znaczenie wskazuje czasami sposób zapisu, czyli użycie wielkiej litery.

³⁰⁴ T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, t. I, s. 110.

niarz, gwardzista, człowiek na służbie wysokich dostojników zapewniający im ochronę', 'strażnik miejski, strażnik jakiejś instytucji' Kwo II 238)³⁰⁵, *diumriuk* ('celnik; urzędnik pobierający opłaty w urzędzie celnym' Kwo II 169), *czittuk-sahibija* ('zarządca majątku ziemskiego' Kwo III 190), *basz-sais* ('główny koniuszy' Stach 202), *basz-harabadži* ('przełożony nad woźnicami i wozami' Stach 202), *zaim* ('w państwie tureckim właściciel *zijamet*u (posiadłości ziemskiej), *spahija*' i reg. 'bogaty, majątny człowiek; przywódca' Kwo I 156), *jasakdżija* ('strażnik, ochrona osobista, ochroniarz' i 'osoba, która zbiera podatki, poborca podatkowy' Kwo II 238), *kabadachija* ('niższy przedstawiciel władzy dahijskiej, który zarządzał częścią okręgu podległego *dahii*; naczelnik miasteczka, miasta lub *nahii*, mianowany przez *dahiję*' Kwo II 161), *muszir* ('w znaczeniu zbliżonym do wojewody, jako tytuł wysokiego urzędnika państwowego i ministra, poświadczony w słownikach i utworach ludowych' Kwo II 157).

Należy jeszcze dodać, że tak jak w przypadku określeń jednostek podziału terytorialnego nie odnotowano nazw przedstawicieli tureckiej administracji i członków wyższych warstw społecznych w dwóch powieściach: SK oraz As.

2.1.4. Określenia członków niższych i średnich warstw społecznych

W tabeli 76 przedstawiono określenia członków niższych i średnich warstw społecznych odnotowane w powieściach bałkańskich.

Spośród nazw członków niższych i średnich warstw społecznych Jeż najczęściej używał określenia *raja*. Rajowie (1. 'w dawnej Turcji: poddany niemahometanin płacący haracz'; 2. 'ludność niemahometkańska w dawnej Turcji' SJPDor.) to poddani mieszkający przede wszystkim na wsiach i zajmujący się rolnictwem lub pasterstwem. Tę nazwę odnotowano w ośmiu tekstach. Należy zwrócić również uwagę, że w trzech pojawiła się forma *rajas*. Według SJPDor jej znaczenie odpowiada pierwszemu objaśnieniu słowa *raja*.

³⁰⁵ W SNH *kawas* to sługa.

Tabela 76. Określenia członków niższych i średnich warstw społecznych

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
abadži(j)	–	–	–	–	3	–	–	–	–	8	–	–
bakalin	–	–	–	31	–	3	–	–	1	–	–	–
czaban	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–
czetadži	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
czirak	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	–	–
czizmar	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–
czobanka	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
czubukdzi/ czubukdżija	–	–	–	–	2	2	–	18	–	3	–	–
deli	–	–	1	2	8	–	–	2	2	–	1	3
dżanabet	–	–	–	–	–	–	–	5	7	5	–	4
ekmedži	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
esnafdzi	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–
eszek	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
gogoman	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
hajduk	20	–	–	43	38	–	1	27	–	6	3	2
hamalin/hamał	–	–	–	–	–	10	–	1	–	1	–	1
hałwadži	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–
harabadži	–	–	–	–	–	3	–	5	–	–	–	–
harambasza	–	–	–	10	23	–	–	1	–	–	–	–
hekim/ hekim-baszi	–	–	–	2	–	18	–	1	–	3	–	6
iczoglan	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
kasapdzi	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
kawedži	–	–	–	22	2	–	–	6	–	–	–	–
kiesedżija	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
kirdżali	–	–	–	–	52	–	–	–	–	–	–	–
mehandži	–	–	–	–	29	8	–	–	–	51	–	–
mehendys	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
odaliska/ odałyka	–	–	3	3	1	–	–	6	–	1	–	4
pezewenk	–	–	3	2	5	–	–	7	2	3	–	13

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
raja	–	–	10	45	142	5	–	12	–	17	1	8
rajas	–	–	7	1	–	–	–	4	–	–	–	–
saraf	–	–	–	–	1	1	–	3	–	4	–	1
softa	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
surudżija	–	–	–	–	3	1	–	–	–	1	–	–
tatar	–	–	–	4	1	–	–	–	–	1	–	–
tiutiundzi	–	–	–	–	–	26	–	2	–	–	–	–
uszak	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
waroszanin	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–
watażka	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1

Również w ośmiu powieściach odnajdziemy wyraz *hajduk* ‘patriota słowiański, węgierski prowadzący walkę partyzancką o wolność narodową przeciwko uciskowi tureckiemu; rozbójnik, rabuś, łotr, opryszek’ SJPDor³⁰⁶.

W analizowanym materiale pojawiły się ponadto inne określenia buntowników, przestępców, złodziei, w tym osób sprzeciwiających się władzy: *czetadzi* (‘członek *čety*, oddziału zbrojniczego atakującego pograniczne regiony pod władzą Turków, Wenecjan i Austriaków, rabującego miejscową ludność’ Kwo II 260), *harambasza* (‘turecki dowódca oddziału hajduków’ SJPDor), *kiesedżija* (‘turecki rozbójnik grasujący na drogach, który napada i okrada podróżnych, łupieżca; turecki hajduk’, ‘gwałtowny, brutalny człowiek’ i ‘morderca’ Kwo II 260), *kirdżali* (‘turecki buntownik, odszczepieniec, rozbójnik’ i ‘zły, niemoralny człowiek’ Kwo II 260), *watażka* (‘na kresach wschodnich dawnej Polski: dowódca Kozaków

³⁰⁶ W wielu polskich leksykonach wywodzi się pochodzenie tego wyrazu od węg. *hajduk* (Im ‘żołnierz’), np. SJPDor, SWO, SEBr. Kwoka zalicza natomiast ten wyraz do turcyzmów: „W znaczeniu rozbójnika był to najprawdopodobniej turcizm pochodzenia węgierskiego, z tur. *haydud*, *haydut* ‘rozbójnik na drodze’. Turecki wyraz pochodzi więc z węg. *haydúk*, pl. od *haydú* ‘żołnierz piechoty’, ‘żołnierz najemny na granicy z Turcją’, ‘sługa sądowy, pandur’ i ‘sługa węgierskich magnatów’” (T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, t. II, s. 255).

ukraińskich; później w ogóle: przywódca drużyny wojskowej lub bandy rozbójniczej' SJPDor). Nazwy te poza *harambaszą* zostały odnotowane jednak tylko w jednej powieści.

Do grupy określeń członków niższych i średnich warstw społecznych często używanych w badanych tekstach należą ponadto pejoratywne określenia ludzi: *pezewenk* ('rajfur' Stach 213) oraz *deli* ('błazen, bzik, wariat' Stach 204). W książce RCh obok określenia *pezewenk* odnotowano też jednokrotne użycie formy *pezewenklar*, a w WZ – *pezewenkostwo*. Takie użycia są przejawem inwencji twórczej.

Jeż posługiwał się także innymi negatywnymi nazwami, ale używał ich znacznie rzadziej: *dżanabet* ('łotr' Stach 205), *eszek* ('osioł' Stach 205) oraz *gogoman* ('oszust' SNH). Dwa ostatnie określenia zostały użyte tylko w jednej powieści i w dodatku jeden raz.

W sześciu z badanych utworów pojawił się wyraz *odaliska/odałyka* 'niewolnica usługująca w haremie (czasem stosowane do nałożnic haremovych)' SJPDor, a w pięciu: *hekim/hekim-baszi* ('lekarz' Stach 207-208) oraz *saraf* ('bankier' Stach 215). W czterech tekstach odnotowano natomiast leksemy odnoszące się do osób pełniących różne posługi: *czubukdzi/czubukdzija* ('chłopiec, który roznosi cybuchy' Kwo II 169) oraz *hamalin/hamał* ('tragarz' Much 37). Poza tymi nazwami Jeż używał także innych określeń ludzi usługujących: *surudżija* ('pocztylion' Stach 215), *tatar* ('goniec pocztowy' Stach 216), *harabadzi* ('woźnica' Stach 207), *uszak* ('sługa' Stach 216) oraz *iczoglan* ('pokojuwiec turecki' SJPARct³⁰⁷). Nie były one przez pisarza stosowane zbyt często. Odnotowano je w jednej-trzech powieściach.

W jednym-trzech badanych tekstów pojawiły się również następujące określenia członków społeczeństwa miejskiego: handlarzy (*mehandzi*

³⁰⁷ Wyraz ten został odnotowany tylko w RCh, gdyż jest to powieść poświęcona walkom o niepodległość Albanii, a jak podaje Muchliński *iczoglanami* nazywano młodzieńców, pochodzących z Bośni i Albanii (A. Muchliński, *Źródłostownik wyrazów, które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich, tudzież mających zobopólną analogję co do brzmienia lub znaczenia, z dołączeniem zbioru wyrazów, przeniesionych z Polski do języka tureckiego*, Petersburg 1858, s. 44).

'karczmarz' Kwo 34; *bakalin* 'handlarz korzenny' Stach 202; *kawedzi* 'handlarz kawą' Kwo 34³⁰⁸; *hałwadzi* 'fabrykant hałwy' Stach 207; *tiu-tiundzi* 'kupiec tytoniu' Stach 216), rzemieślników (*abadzi(j)* 'krawiec' Stach 201, 'krawiec ubrań sukiennych' Kwo I 132; *czirak* 'terminator' Stach 204; *czizmar* 'ten, co robi obuwie' Stach 204; *ekmedzi* 'piekarz' Kwo I 132; *esnafdzi* (*esnaf* 'rzemiosło' Stach 205³⁰⁹); *kasapdzi* 'rzeźnik' Stach 210), a także *mehendys* ('inżynier' Stach 212) oraz *softa* ('uczeń, student' Stach 215). Należy przy tym dodać, że niektóre wyrazy odznaczają się w nich wysoką frekwencją, np. *bakalin* w NH czy *mehandzi* w WZ. Są to określenia istotnych postaci odmalowanych w powieściach, a w związku z tym, że towarzyszą im żony, to użyto w nich ponadto form żeńskich: trzykrotnie *bakalinica* oraz dziesięciokrotnie *mehandzica*.

Do nazw przedstawicieli społeczeństwa wiejskiego rzadko pojawiających się w analizowanych tekstach należą natomiast: *czaban* ('pasterz owiec lub wołów' SJPDor) oraz *czobanka* ('pasterka' Kwo 32).

W jednej z powieści wystąpiła ponadto nazwa mieszkańca osiedla/miasteczka *waroszanin* (*waroszanin* 'mieszkaniec miasta, *varošu*' Kwo I 126).

Warto jeszcze zwrócić uwagę, że w utworze As. nie odnotowano żadnego określenia członków niższych i średnich warstw społecznych. Wynika to, o czym już była mowa, z odrębności tematyki tego tekstu.

2.1.5. Nazwy nadań, wynagrodzeń, a także danin i zobowiązań wobec państwa

Jeż, opisując bałkańską rzeczywistość, zwracał uwagę na rodzaj nadań przekazywanych przez sułtana podwładnym, a także danin i zobowiązań ludności wobec państwa.

³⁰⁸ W SNH *kawedzi* to służący podający kawę.

³⁰⁹ *Esnaf* 'organizacja, towarzystwo lub zrzeszenie rzemieślników tej samej albo podobnej dziedziny w celu doskonalenia procesu produkcji, poprawy swojego położenia ekonomicznego itp.; zrzeszenie kupców tej samej lub podobnej dziedziny handlu; cech', 'rzemieślnik, kupiec' oraz coll. 'ludzie tego samego zajęcia, profesji' (T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, t. I, s. 173).

W tabeli 77 odnotowano określenia nadań, wynagrodzeń, a także danin i zobowiązań wobec państwa używane przez Jeża w analizowanym materiale.

Tabela 77. Nazwy nadań, wynagrodzeń, a także danin i zobowiązań wobec państwa

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
ajlik	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
bejlik	–	–	1	–	–	–	–	2	–	1	–	2
chizmet	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	–	1
haracz	–	–	1	–	–	–	–	–	–	3	–	4
kuliuk	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
spaiłyk	–	–	–	–	8	–	–	–	–	–	–	–
timare	–	–	3	–	2	–	–	–	–	–	–	–
zaimy	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3

Nazwy nadań nie były wykorzystywane przez Jeża w znacznym stopniu. W dwóch powieściach jest mowa o *timare* ('nadział wiernych ziemią, nadanie, lenno, udział'):

Sułtan ziemię zdobytą rozdzielał pomiędzy wiernych, w rodzaju lenna, i ci obowiązani byli za to do służby wojennej kosztem własnym. Nadania te miały charakter dzierżawny, bądź wieczysty, bądź też dożywotni. Udziały nosiły nazwę *timare*. Spaja nie trudnił się gospodarką sam osobiście, nie mieszkał nawet na pozostającym w posiadaniu jego uczątku. Gospodarką trudnił się raja i dawał mu dziesięcinę, tak z dobytku rolnego, jako też z trzody i stadniny (Dach. I 13-14).

W jednym utworze odnotowano natomiast następujące określenia: *spaiłyk* ('nadział wiernych ziemią' Stach 215) oraz *zaimy* (pl. 'nadania' Stach 216).

W jednej z powieści jest też mowa o *ajlik*³¹⁰ – wynagrodzeniu, jakie dostawały niektóre osoby za wykonywane posługi: „W dłonie klasnął i adze, co dworowi jego militarnemu przewodniczył, rozkazał Mussakhie-

³¹⁰ Tureckie aylik 'miesięczne wynagrodzenie' (ay-lik) < ay- 'miesiąc', które w słowniku Vuka oznacza najczęściej 'żołd wypłacany co miesiąc żołnierzom' (T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, t. I, s. 113).

go do świty zaliczyć, konia mu i pachotków dać, ajlik dla niego i taimy, stopniowi jego odpowiednie, wyznaczyć” (RCh II 160).

Nazwy danin również nie były używane przez pisarza zbyt często. W czterech tekstach jest mowa o *bejlik* ‘pańskie, praca w posiadłościach beja’ Stach 203. W podobnym stopniu korzystał Jeż z określenia *haracz* (‘danina nakładana przez Turcję na ludy podbite, a także opłata ściągana w Turcji z mieszkańców nie mahometan; później: opłata nakładana przez jakiegokolwiek władcę na kraj podbity’ SJPdor). Była to jedna z ważniejszych danin, którą byli zobowiązani do płacenia chrześcijańscy poddani władcom tureckim, i musiał ją płacić każdy niemuzułmański mężczyzna, który nie służył w wojsku.

Do wyodrębnionej grupy należy też zaliczyć wyrazy: *chizmet* (‘służba, czuwanie, usługi’ Kwo III 129) oraz *kuliuk* (‘robocizna na rzecz swych panów’ Kwo III 127; Jeż określa ten rodzaj zobowiązania jako wartę: „Rai trzymały się trzy pijawki: władza rządowa, spaje i janczary. Pierwszej płacił *poriez*, dawał daninę w naturze, dawał szarwarki, kwatery, podwody i *kuliuk*; drugim płacił dziesięcinę...” – Dach. I 16), które odnotowano tylko w jednym-dwóch tekstach.

*

Reasumując, spośród przedstawionych powyżej leksemów dotyczących organizacji administracji państwowej najliczniejszą grupę stanowiły w badanym materiale określenia przedstawicieli tureckiej administracji. Niektóre z nich, odnoszące się do osób pełniących zarówno funkcje administracyjne, jak i wojskowe, włączono także do leksyki dotyczącej sfery wojskowości. Liczną grupę wśród analizowanego słownictwa stanowiły też miana członków niższych i średnich warstw społecznych. Należy jednak dodać, że tylko niektóre nazwy były używane w kilku powieściach. Wiele terminów pojawiło się natomiast w jednym-dwóch badanych tekstach. Nieograniczanie się przez Jeża tylko do określonej leksyki świadczy o inwencji autorskiej i dość dobrym rozeznaniu w opisywanych realiach.

Trzeba ponadto zwrócić uwagę, że w powieściach SK oraz As. nie pojawiły się prawie żadne określenia dotyczące organizacji administracji

państwowej (w tym pierwszym odnotowano jedynie wyraz *hajduk*, a w drugiej – dwa określenia panujących: *padyszach* i *sułtan*). Świadczy to o odrębności użytej w nich leksyki, wynikającej z odmiennej tematyki, w stosunku do pozostałych tekstów.

2.2. Słownictwo związane ze sferą wojskowości

Do jednej z najliczniejszych grup turcyzmów, poza słownictwem związanym z organizacją administracji państwowej, a odnotowanych w analizowanych tekstach, należy zaliczyć leksykę militarną. Jej użycie jest podyktowane przede wszystkim przynależnością gatunkową większości powieści bałkańskich (zob. rozdz. 1.4). Leksyka związana ze sferą wojskowości obejmuje różne kategorie semantyczne, wśród których można wyróżnić określenia funkcji i stopni wojskowych, nazwy jednostek wojskowych, nazwy broni i środków walki.

2.2.1. Określenia funkcji i stopni wojskowych

W tabeli 78 przedstawiono nazwy funkcji i stopni wojskowych odnotowane w powieściach bałkańskich.

Tabela 78. Określenia funkcji i stopni wojskowych

[illegible]

[illegible]

Głównym zwierzchnikiem armii był *sułtan*, zwany też *padyszachem* ‘władca, król królów’ Stach 213. Te określenia, odnoszące się także do głowy panującej, zostały użyte w większości powieści bałkańskich. Nie odnotowano ich jedynie w SK, który nie dotyczy, o czym już była mowa, w odróżnieniu od większości analizowanych teksów, wyzwalania się narodów słowiańskich spod okupacji tureckiej.

Mimo że nazwy te pojawiły się w jedenastu tekstach, to nie użyto ich w takim samym stopniu jak wyrazu *basza/pasza* (‘tytuł wysokich dostojników cywilnych i wojskowych w cesarstwie osmańskim, Egipcie i niektórych krajach muzułmańskich’, ‘osoba, która nosi ten tytuł, pasza, basza’ Kwo II 225³¹¹). Wysoka frekwencja określenia *basza/pasza* wynika, o czym już była mowa, z jego wieloznaczności. Nie nazywa on tylko zwierzchnika wojska z podległego terytorium, ale również najwyższego rangą naczelnika jednostki administracyjnej, jest więc określeniem przedstawiciela władzy sprawującego jednocześnie funkcje administracyjne z militarnymi. Ponadto nierzadko, o czy też już była mowa, miano to wraz z imieniem było używane jako określenie osoby.

Wysoką frekwencją w badanym materiale odznacza się również wyraz *weszyr* (tytuł najwyższego urzędnika w tureckiej administracji państwowej’ Stach 216), który był używany, tak jak i *basza/pasza*, na oznaczenie namiestnika władzy sprawującego jednocześnie funkcje administracyjne z militarnymi. Ta nazwa, mimo że bardzo często pojawia się w analizowanych tekstach, nie została odnotowana w SK, As. oraz Zar. Brak tego wyrazu w ostatnich dwóch utworach należy tłumaczyć, podobnie jak w przypadku SK, ich tematyką. As. to bowiem powieść, w której zostały przedstawione zmagania Bułgarów z Grekami w XII w., a akcja Zar. kon-

³¹¹ Według Kwoki: „Był to tytuł wysokiego dostojnika w Turcji osmańskiej, który w języku serbskim występował także w postaci *baša*, *bašija* (choć to nie to samo, co *baša* ‘najniższy podoficerski stopień w oddziałach janczarskich’)” – T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, t. I, s. 225. Z kolei Muchliński zwracał uwagę, że w języku polskim *basza* i *pasza* oznaczają to samo, natomiast w języku tureckim mają różne znaczenia: *basza* – naczelnik, a *pasza* – tytuł gubernatorów prowincji i pierwszych urzędników państwa (A. Muchliński, *op. cit.*, s. 9).

centruje się nie na wydarzeniach historycznych, lecz na tajnej działalności oświatowej młodych Bułgarów po wojnie krymskiej, krzewieniu przez nich zdobyczy cywilizacyjnych. Należy ponadto dodać, że innym określeniem wielkiego wezyra według T. Kwoki jest *sadrazam*³¹². Wyraz ten pojawił się jednak tylko w dwóch badanych tekstach – Dach. i Rot.

Kolejnymi wieloznacznymi określeniami, które odnotowano w analizowanym materiale, są: *aga* ('pan, naczelnik, pułkownik, nadzorca w Turcji' SWOArct) oraz *bejlerbej* ('wysoki urzędnik tur.' Stach 203; „Był to w osobie własnej bejlerbej, urzędnik wysoki, pełniący funkcję taką samą, jaką w cesarstwie rzymskim pełnili markgrafowie, rządcy prowincji pogranicznych, mający za zadanie czynienie na rachunek państwa podbojów” – RCh I 198). Charakteryzują się one również wysoką frekwencją. Pierwsza nazwa została poświadczona w ośmiu tekstach, a druga w sześciu.

Do grupy nazw wieloznaczných, oznaczających zwierzchników wojska z podległego im terytorium, należy również włączyć *sandżakbega*, także w postaci *sandżakbeja* (*sandżakbeg* 'główny bej w sandżaku i namiestnik tej jednostki administracyjnej; tytuł wojskowego dowódcy *spahijskiego*' Kwo II 156). Określenie to nie było jednak używane tak często jak pozostałe i odnotowano je w czterech powieściach.

Wyższą frekwencją niż *bejlerbej* oraz *sandżakbeg* odznaczyły się w badanych tekstach wyrazy: *janczar* ('żołnierz dawnej wyborowej piechoty tureckiej, tworzonej z poturczonych chrześcijan' SJPDor, także w postaci *jeni-czer*) oraz *czausz* ('dowódca oddziału w wojsku tureckim, plutonowy [...], w wojsku janczarskim był to niższy dowódca, a jako kurier przenoszący informacje znajdował się w służbie cesarza, paszy lub wezyra' Kwo III 54). Obie nazwy zostały użyte w siedmiu utworach, przy czym druga określa osobę noszącą wyższy stopień wojskowy, a pierwsza – prostego żołnierza znajdującego się na najniższym stopniu w hierarchii wojskowej. Oprócz formy *janczar* Jeż używał również często innej nazwy prostego żołnierza: *spahis/spahij* 'żołnierz dawnej nieregularnej armii tureckiej' SJPDor. To miano zostało poświadczane w pięciu tekstach.

³¹² T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, t. II, s. 155.

Do grupy określeń żołnierzy zajmujących najniższy stopień w hierarchii wojskowej, a odnotowanych w analizowanych powieściach, należy ponadto włączyć: *akindzi* ('jeździec; właściwie żołnierz-rabuśnik; zagrończyk, Streifzügler' Stach 201; zadaniem tej lekkiej jazdy był zwiad, wypadki łupieżcze oraz patrolowanie granic), *asker* ('żołnierz turecki' SJPDor, także w postaci *ask(i)erlar*), *baszybuzuk* ('żołnierz nieregularny oddziałów wojska tureckiego' SJPDor), *ciora/ciura* ('w dawnych formacjach wojskowych człowiek należący do czeladzi obozowej, luzak wojskowy' SJPDor), *topdzi* ('artylerzysta' Kwo III 33). Te nazwy pojawiały się jednak rzadko, zostały poświadczane w jednym-trzech tekstach.

W sześciu powieściach odnotowano z kolei wyraz *jusbaszi/juzbaszi* ('setnik' Stach 209). Jest to precyzyjne określenie wskazujące na dowódcę oddziału złożonego z konkretnej liczby żołnierzy. Takimi ścisłymi nazwami są również *bimbasza* ('tysiącznik' Stach 203) oraz *onbaszi* ('dziesiętnik' Stach 213). Pierwsza z nich została użyta w pięciu utworach, a druga tylko w dwóch.

W czterech tekstach poświadczono zostało określenie *sais* ('masz-talercze' Stach 214). Jest to nazwa żołnierza wykonującego określone obowiązki w wojsku.

Do nazw osób usługujących w wojsku, a odnotowanych w trzech badanych powieściach, należy natomiast zaliczyć wyraz *pajuk* ('pokojowiec sułtana tureckiego; żołnierz z gwardii przybocznej sułtańskiej' SJPDor. U Muchlińskiego przeczytamy, że był to najpierw pokojowy sułtański, a później żołnierz z gwardii przybocznej sułtańskiej w rodzaju ułanów – Much 99).

Wśród analizowanego materiału należy ponadto wskazać określenia poświadczane w dwóch utworach: *bulukbasza* ('kapitan' Kwo III 58), *czorbadzi* ['tytuł wyższego oficera janczarskiego'; (też) 'wójt' Stach 204], *seraskier*³¹³ ('najwyższa godność wojskowa, tytuł ministra wojny, także

³¹³ W dwóch innych tekstach Jeż użył określeń urzędu sprawowanego przez seraskiera: seraskierat 'ministerium wojny w Turcji, obwód podległy władzy seraskiera' (w NH) oraz seraskierstwo (w RCh).

tytuł głównego wodza' SWOArct), *kapudan-pasza* (w SWOArct 'główny dowódca floty tureckiej') oraz *mirataj* ('pułkownik' Stach 212).

Do grupy wyrazów odnotowanych tylko w jednej powieści należą z kolei następujące nazwy: *bajraktar* ('chorąży' Stach 202), *basz-czausz* ('dowódca wojsk, główny czausz' Kwo III 56), *delibasza* ('oficer w wojsku tureckim, dowódca oddziału wojskowego' Kwo III 57), *ferik* ('generał dywizji' Stach 206), *kapukiehaj* ('najwyższy stopniem oficer na dworze sułtana' Kwo II 168), *milazim* ('niższy stopień oficerski w wojsku tureckim, porucznik' Kwo III 57, 'odpowiadający stopniem najniższemu stopniowi oficerskiemu w armiach europejskich' WZ 8), *mirimiran* ('najwyższy komendant w wojsku tureckim' Kwo III 61), *muszir* ('marszałek' Stach 212), *serdar*³¹⁴ ('naczelnny wódz armii czynnej, feldmarszałek turecki' – SWOArct), *subaszy* ('naczelnik drobnych oddziałów wojska tureckiego' Stach 215), *zabit* ('oficer' Stach 216). W grupie tej znalazły się określenia, które należy uznać za hapaks legomena: *delibasza*, *ferik*, *kapukiehaj*, *muszir* oraz *zabit*. Warto ponadto w niej zwrócić uwagę na wyrazy, które nie tylko pojawiły się w jednej powieści, ale często w dodatku nie mają potwierdzenia w słownikach³¹⁵: *martoloz*, u Jeża w postaci *martolok* 'chrześcijański żołnierz służący w wojsku tureckim na pograniczach imperium' Kwo III 34³¹⁶; *nizam* ('regularne wojsko tureckie', w sg. 'wojsko', w pl. 'żołnierze' Kwo III 16; „Byli to nizami z pułku, rozlokowanego częściami po miastach naddunajskich” – WZ 8), a także *ghariby*, *selihdary* oraz *ulufedzi* (najprawdopodobniej są to określenia żołnierzy oddziału zbrojnego: „Drużyna jego wyruszyć miała ostatnia z rezerwami, w eskorcie sułtańskiej, do której przeznaczeni byli arabowie, janczarów oddział silny, selihdary, ghariby i ulufedzi, którzy stanowili straż przyboczną padyszacha” – RCh III 331).

³¹⁴ W RCh pojawiły się ponadto określenia urzędu sprawowanego przez serdara: *serdaria* i *serdarstwo*.

³¹⁵ Dane bibliograficzne słowników, z których korzystano w trakcie pisania pracy, znajdują się w wykazie literatury.

³¹⁶ Według Jeża *martoloki* to „milocja, sformowana na wzór Uskoków, której specjalnem zadaniem było strzec granic państwa Ottomańskiego przed napadami uskocznych czet. Składali się oni ze zbieraniny, różnej pochodzeniem i wiarą. Rabunek służył im za podniętę rycerską. Rabowali zarówno chrześcijan, jak muzułmanów” (Usk. II 123).

2.2.2. Nazwy jednostek wojskowych

Wojsko tureckie składało się z różnych jednostek, których nazwy poświadczane w analizowanym materiale przedstawia tabela 79.

Tabela 79. Nazwy jednostek wojskowych

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
bajrak	–	–	–	–	1	–	–	–	–	3	1	31
czeta	–	–	42	10	32	–	–	4	3	15	–	109
horda/orda	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	10
silidbar	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1

Do najczęściej używanych w powieściach bałkańskich określeń formacji i oddziałów należy *czeta* ‘oddział’ Stach 204 (w analizowanym materiale także raz w postaci *półczeta*³¹⁷). SWO definiuje ją jako ‘w Serbii: oddział wojska złożony ze stu ludzi’ i wskazuje na serbskie pochodzenie tej nazwy (SWO 201). Stachowski zalicza ją natomiast do turcyzmów, sygnalizując jej osmańsko-turecką proveniencję. Taka kwalifikacja tego leksemu ma uzasadnienie w samym materiale. Jego występowanie nie ogranicza się bowiem tylko do powieści dotyczących Serbów i ich zmagani o odzyskanie niepodległości, ale był używany przez Jeża także w tekstach poświęconych Albanii (np. RCh), Bułgarii (np. WZ) czy Chorwacji (np. LtD).

W badanym materiale pojawiły się także inne określenia jednostek wojskowych. W czterech tekstach użyto nazwy *bajrak* ‘oddział hordy tatarskiej’ SstpArct), a w trzech – *horda/orda* (‘wojsko tureckie’ Stach 208). Z kolei *silidbar* (‘rodzaj jazdy’ Stach 215) to hapaks legomena. Wyraz ten pojawił się tylko w RCh, a poza tym został użyty w tej powieści jednokrotnie.

³¹⁷ Według Kwoki: „Prasłowiański termin wojskowy *četa to prawdopodobnie forma coll. od sg. *četo ‘para’ (związana z pie. *kȕetó-) w pierwotnym znaczeniu ‘pary, dwójki’, tj. ‘walczący w parach, dwójkach’. Druga etymologia wiąże wyr. z łac. *caterva* ‘tłum, ciżba, stado, wataha’, irlandzkim *cethern* ‘ciżba, grupa, oddział wojskowy’ (pie. *kat- ‘pleść, zwijać’)” – T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, t. II, s. 258.

Grupa nazw jednostek wojskowych nie jest zbyt liczna, gdyż Jeż znacznie częściej posługiwał się określeniami żołnierzy wskazującymi na przynależność do określonych oddziałów. Należy także wspomnieć, że wyrazy należące do tej grupy były używane w poszczególnych powieściach w niejednakowym stopniu, np. *horda* w MwO została odnotowana jeden raz, a w RCh kilka razy, w tym raz w postaci *orda* (w przypisie: „Horda” – *ordu* oznacza duży oddział wojska, korpus RCh III 395). Ponadto w tekście As. nie pojawiła się żadna nazwa jednostki wojskowej, co może wynikać, o czym już była mowa, ze specyfiki tematycznej tego utworu.

2.2.3. Nazwy broni, środków walki i uzbrojenia ochronnego

Spośród nomina militaria kolejną grupę stanowią nazwy broni, środków walki i uzbrojenia ochronnego. W tabeli 80 przedstawiono określenia należące do tej grupy, a odnotowane w badanych utworach.

Najczęściej w powieściach bałkańskich był używany wyraz *dzida* (‘dawna broń składająca się ze strzałkowatego ostrza osadzonego na długim drzewcu, rodzaj lekkiej włóczni; kopia, lanca, pika, spisa’ SJPDor). Określenie to odnotowano w dziewięciu tekstach. W ośmiu utworach została natomiast poświadczona nazwa *buława* (‘broń uderzająca, złożona z trzonu zakończonych ciężką gałką; pałka, maczuga; także krótka laska metalowa zakończona ozdobną gałką; symbol władzy’ SJPDor), w sześciu – *jatagan* (‘broń sieczna o wygiętej, jednosiecznej głowni, ozdobnej rękojeści bez jelca, z rozdwojoną głowicą, używana od XVI w. przez Turków, Arabów i Persów’. <fr. *yatagan*, z osm. *yatağan*> SWO 498), w pięciu – *kirys* (‘dawna zbroja osłaniająca pierś lub pierś i plecy; pancerz’ SJPDor), a w czterech – *pałasz* [‘broń biała o prostej jednosiecznej lub obosiecznej głowni, używana w Europie przez ciężką jazdę i dragonów od XVII w. (w Polsce od XVI w.) do początków XIX w.’ <niem. *Pallasch*, z węg. *pallos*, od osm. *pala* ‘rodzaj długiej, prostej szabli’> SWO 816].

Do nazw broni, środków walki i uzbrojenia ochronnego, które zostały z kolei odnotowane w trzech tekstach, należą: *top* (‘armata, harmata’

Tabela 80. Nazwy broni, środków walki i uzbrojenia ochronnego

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
buława	–	1	6	–	1	–	2	–	3	1	2	36
buzdygan	–	–	–	–	1	–	6	–	–	–	–	–
dzida	–	9	16	1	3	–	8	3	2	1	–	78
dziryty	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
handżar	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
janczarka	–	–	–	1	2	–	–	–	–	–	–	–
jatagan	–	–	4	1	7	1	–	14	–	–	–	4
kindżał	–	–	–	5	5	–	–	–	–	–	–	4
kirys	1	–	4	–	–	–	3	–	2	–	–	2
kolczuga	–	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–
kołczan	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	8
miśiurka	–	–	2	–	–	–	2	–	–	–	–	2
pałasz	12	–	1	–	–	1	–	–	1	–	–	–
półkirys	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–
półkolczuga	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
sajdak/sahajdak	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	7
sziszan	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
top	–	–	–	–	1	–	–	–	5	–	–	73

Stach 216), *kindżał* ('rodzaj sztyletu, długi, obosieczny nóż prosty lub zakrzywiony, z krótką rękojeścią, używany przez plemiona kaukaskie oraz przez Turków'. <ros. *kinżál*, z tur.> SWO 548), a także *miśiurka* ('część dawnej zbroi; rodzaj szyszaka z blachy żelaznej, połączonego z czepcem z siatki metalowej, chroniącego głowę i ramiona' SJPdOr) i *kołczan* ('futurał na strzały do łuku, wykonany ze skóry lub z drewnianych, cienkich deseczek, obciągniętych tłoczoną albo złożoną skórą, wzmocniony metalowymi okuciami, noszony przy pasie, na pasku przez ramię lub umocowany przy siodle, używany w Polsce do XVIII w.' <tur.> SWO 569). Spośród wymienionych określeń warto zwrócić uwagę na wyraz *top*, który mimo iż został poświadczony w trzech powieściach, to był używany dość często, zwłaszcza w RCh.

W analizowanej grupie nazw broni, środków walki i uzbrojenia ochronnego pojawiły się także określenia, które odnotowano w dwóch utworach: nazwa futerału na broń *sajdak*, także w postaci *sahajdak* ('futurał z łukiem i kołczan ze strzałami'. <ukr., z tur. saġdāk> SWO 988) oraz nazwy broni: *buzdygan* ('broń obuchowa, rodzaj maczugi o kulistej głowicy rozszczepionej na stalowe pióra; w Polsce w XVI-XVIII w. używany jako oznaka godności dowódców wojskowych'. <rum. *buzdugán* 'buława', z osm. *boz-doġan* 'berło sokolnicze; gatunek sokoła', od *doġan* 'sokół', *boz* 'brunatny, płowy'> SWO 153) i *janczarka* ('strzelba turecka' SNH).

Do grupy wyrazów poświadczonych tylko w jednym tekście należą z kolei następujące nazwy broni: *dziryt* ('krótka włócznia o wąskim grocie, używana dawniej powszechnie jako broń myśliwska i wojenna do walki wręcz lub na odległość; dziś używana przez niektóre plemiona afrykańskie'. <osm.-tur. *džirīd*, z ar. *džarīt*>' SWO 264), *handżar* ('nóż turecki zakrzywiony na końcu, zwykle z rękojeścią wysadzaną diamentami; kindżał, puginał'. <osm.-tur. *handžer*, z ar. *handžar*>' SWO 415) i *sziszan* ('karabin' Stach 216), a także określenia uzbrojenia ochronnego (*kolczuga* 'koszulka pancerna z siatki drucianej lub kółek żelaznych, stalowych itp., rodzaj dawnej zbroi rycerskiej' SJPdor; *półkirys* 'dawna zbroja okrywająca częściowo plecy i piersi rycerza' SJPdor).

Do hapaks legomena analizowanego słownictwa należy natomiast zaliczyć: *półkirys* w Usk. oraz *półkolczugę* w SH.

2.2.4. Inne określenia związane z wojskowością

W badanym materiale odnotowano też inne określenia pochodzenia orientального związane z wojskowością, których nie włączono do wyodrębnionych powyżej mikropól. Nazwy te zaprezentowano w tabeli 81.

Spośród określeń zaliczonych do analizowanej grupy w największej liczbie tekstów został poświadczony wyraz *duszman* ('ciemieżca, gnębiciel' SstpArct). Tak nazywa Jeż Turków, którzy okupywali ziemie słowiańskie. Pisarz użył tej nazwy w ośmiu książkach.

Tabela 81. Inne określenia związane z wojskowością

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
arsenał	–	–	1	–	1	–	1	–	–	–	–	2
baraban	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
duszman	–	–	1	1	9	–	1	1	1	–	2	5
jurisz	–	–	5	–	4	–	3	1	4	–	–	1
kauga	–	–	–	4	–	–	–	1	–	4	–	11
tabor	–	–	1	–	9	–	21	10	1	–	–	3

W siedmiu powieściach zostało z kolei odnotowane słowo *jurisz* ('atak' w wyrażeniu: na jurisz! 'do ataku' Stach 209). Często było ono wykorzystywane przez Jeża w zwrocie *na jurisz!*, zachęcającym bohaterów do walki.

Kolejny wyraz – *tabor* ('otoczenie wojska wozami, zza których bronią się jak zza wałów; obóz, otoczony wozami' ST), mimo że został poświadczony w pięciu tekstach, to był używany dość często. Jego frekwencja w badanym materiale nie powinna dziwić, gdyż przedmiotem opisu wielu powieści bałkańskich są przemarsze wojsk przygotowujących się do walk.

Nieco mniejszą częstość występowania odnotowano w przypadku kolejnego określenia – *kauga* ('wojna'; dosł. 'spór, kłótnia' Stach 210). Nazwa ta została poświadczona w pięciu tekstach, a jej pojawienie się jest ściśle związane z tematyką analizowanych utworów opisujących walki prowadzone przez narody słowiańskie przeciwko Turcji.

W czterech powieściach bałkańskich odnotowano ponadto nazwę obiektu wojskowego – *arsenał* ('budynek lub pomieszczenie przeznaczone na skład broni; zbrojownia' SJPDor).

Natomiast do określeń, które pojawiły się tylko w jednym utworze i w dodatku jednokrotnie, należy zaliczyć wyraz *baraban* ('wielki bęben turecki używany przez pułki janczarskie, a później przez niektóre oddziały dawnych wojsk polskich' SJPDor).

*

Reasumując, wśród przedstawionych turecyzmów odwołujących się do sfery wojskowej najliczniejszą grupę stanowią miana osób peł-

niących pewne funkcje czy mających określone stopnie, a wyrazem o najwyższej frekwencji okazał się *basza/ pasza*. Bardzo często używał Jeż również innych określeń dostojników tureckich sprawujących funkcje zarówno administracyjne, jak i wojskowe, w tym nazwę osoby panującej (*sułtan/ padyszach*) oraz *wezyr, aga*, a także nazw żołnierzy niższego szczebla, należących do konkretnych formacji, np. *janczarzy*. Tego typu leksyka pojawiła się w wielu powieściach bałkańskich, przy czym najbogatszym zasobem dysponuje RCh. Z jednej strony jest to podyktowane przynależnością gatunkową tekstu (jest to powieść historyczna, opisująca wieloletnie zmagania Skanderbega o niepodległość Albanii), a z drugiej strony – nie można zapominać, że jest to najbardziej obszerny tekst.

Opisaną grupę leksykalną tworzą nie tylko jednostki odznaczające się sporą frekwencją w tekstach, ale i takie, które wystąpiły tylko w jednej powieści i w dodatku jednokrotnie (np. *kapukiehaj, muszir, selihdar*). Pojawienie się tego typu wyrazów świadczy o indywidualnych wyborach Jeża podyktowanych realizacją określonych intencji pisarskich.

2.3. Słownictwo religijne

W analizowanym materiale odnajdziemy wiele turcyzmów, które można przyporządkować do leksyki religijnej.

2.3.1. Określenia religii mahometańskiej i Boga

Na określenie religii mahometańskiej używał pisarz różnych wyrazów, co zaprezentowano w tabeli 82.

Tabela 82. Określenia religii mahometańskiej i Boga

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
Ałlach	1	–	20	18	60	1	–	54	8	6	–	191
islam	–	–	–	–	2	–	–	1	–	–	–	22
islamizm	–	1	1	3	3	–	1	10	–	–	–	–
mahometanizm	–	–	–	–	1	–	2	1	–	–	–	–
mahometaństwo	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–

Spośród określeń religii mahometańskiej i Boga odnotowanych w analizowanym materiale Jeż posługiwał się najczęściej imieniem islamskiego Boga, stwórcy świata i najwyższego sędziego – *Ałlach*. Nazwa ta funkcjonuje w tekstach nie tylko w tej postaci, ale również i innych, np. *Ałlah*, *Allach* czy *Ałła*. Należy dodać, że wysoka frekwencja tej nazwy w badanych powieściach wynika z tego, że był często stosowany w zwrotach, np. *na Ałlacha*.

Określając z kolei religię mahometańską, pisarz posługiwał się zazwyczaj wyrazem *islamizm*. Tę nazwę odnotowano w sześciu tekstach. W kilku z nich poświadczona została także forma *islam* (*islam* ‘religia, której twórcą był Mahomet’ SJPDor). Zauważalne jest ponadto wymienne stosowanie tych nazw w dwóch powieściach: Dach. oraz Rot.

Oprócz tych określeń Jeż używał, ale w znacznie mniejszym stopniu, także wyrazów *mahometanizm* i *mahometaństwo* (*mahometanizm* ‘monoteistyczna religia stworzona przez Mahometa w VII w., najbardziej rozpowszechniona w Azji i Afryce północnej; islam’ SJPDor). Ta ostatnia została odnotowana tylko w jednym utworze.

2.3.2. Nazwy duchownych, zakonników, teologów

W badanych tekstach jest też mowa o muzułmańskich duchownych różnego szczebla. Frekwencja poszczególnych określeń duchownych, zakonników, teologów została przedstawiona w tabeli 83. Wynika z niej, że w największej liczbie tekstów odnotowano następujące nazwy: *derwisz* (‘żebrzący mnich muzułmański, zwolennik sufizmu, mistyczno-ascetycznego kierunku w islamie’ SJPDor), *muezin* (‘duchowny muzułmański, wzywający z krużganku minaretu wiernych do modlitwy’ SJPDor; u Jeża często w postaci *muezzin*) oraz *mufty* (‘duchowny muzułmański, znawca Koranu, wydający orzeczenia w sprawach religijnych i prawniczych’ SJPDor; u Jeża często w postaci *mufti*). W grupie nazw odznaczających się największą frekwencją znalazły się zatem określenia: mnicha mahometańskiego, duchownego mahometańskiego, wzywającego na modlitwę, oraz przedstawiciela władzy sądowniczej. Najczęściej pojawiały się one w RCh, czyli najdłuższej powieści. Zauważalna jest też wysoka frekwencja

Tabela 83. Nazwy duchownych, zakonników, teologów

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
derwisz	–	–	4	2	89	–	–	3	–	–	1	24
fakir	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	12
hodża	–	–	2	–	18	–	–	5	–	–	–	11
imam	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–
muezin/muezzin	–	–	7	2	–	1	–	8	–	1	–	23
mufty/mufti	–	–	1	1	6	–	–	3	–	1	–	2
mułła	–	–	–	–	214	–	–	–	–	–	–	–
szeik-ul-islam	–	–	–	–	3	–	–	1	–	–	–	40
ulem	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8

wyrazu *derwisz* w Dach. Jest to podyktowane tym, że jednym z bohaterów utworu jest Derwisz-bej. Gdyby ten antroponim uwzględnić w zestawieniu, to liczba wystąpień wyrazu *derwisz* byłaby jeszcze większa. Zgodnie z zasadami przyjętymi na początku pracy onimów nie wlicza się jednak do analizowanej leksyki.

W czterech tekstach został z kolei poświadczony wyraz *hodża* ('mistrz, nauczyciel, duchowny muzułmański' SJPDo), przy czym w utworze Dach. częściej była używana forma *basz-hodża*.

W powieściach Jeża odnotowano także inne określenia duchownych, zakonników, teologów. W trzech pojawiła się nazwa przełożonego duchowieństwa muzułmańskiego – *szeik-ul-islam* ('najwyższy dostojnik duchowny w Islamie' Stach 216), a w dwóch – mnicha mahometańskiego *fakira* ('ubogi żebrzący mnich muzułmański; asceta, pokutnik hinduski; kuglarz dokonywający „cudów”' SJPDo).

W jednym utworze zostały z kolei poświadczone określenia: *mułła* ['duchowny muzułmański; (w krajach muzułmańskich tytuł nadawany uczonym teologom)' SJPDo; por. też 'sędzia' Stach 212; 'główny kadija całego okręgu, któremu podlegali pozostali sędziowie. Tytuł ten sułtan nadawał również szanowanym i teologicznie wykształconym osobom oraz tym, którzy ukończyli szkołę religijną' Kwo II 170], *imam* ('uczony

duchowny mahometański, przełożony meczetu kierujący modlitwą; zwierzchnik kościoła mahometańskiego' SJPDor; u Stach 208 'przedstawiciel wyznania Proroka'), a także *ulem* ('teolog muzułmański pełniący obowiązki sędziego, doradcy prawnego w państwach mahometańskich' SJPDor). Wśród tych nazw zwraca uwagę wysoka frekwencja wyrazu *mułła* w Dach. Jest to spowodowane tym, że jednym z bohaterów jest *mułła*-Jusuf. W przeciwieństwie jednak do miana Derwisz-bej określenie *mułła* nie jest traktowane jako antroponim, gdyż pojawia się obok nazwy osobowej, dookreślając bohatera³¹⁸.

2.3.3. Nazwy świąt religijnych

W analizowanych tekstach wspomina się także o muzułmańskich świątach religijnych, których nazwy zostały odnotowane w tabeli 84.

Tabela 84. Nazwy świąt religijnych

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
bajram	–	–	–	–	10	–	–	22	1	–	–	1
kurban-bajram	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
ramazan	–	–	–	1	2	–	–	21	–	–	–	1

Słownictwo należące do grupy określeń świąt religijnych, a odnotowane w powieściach bałkańskich, nie jest zbyt bogate i nie było wyzyskiwane w znacznym stopniu. Najczęściej jest w nich mowa o *bajramie*, uważanym za Wielkanoc turecką ('święto, a w szczególności dwa święta uroczyste u Muzułmanów: pierwsze wnet po miesiącu postu Ramazan zwanym, drugie w 70 dni później, a które zowie się *kurban-bajram* świętem ofiary, ponieważ zarzynają wtedy baranów i rozdają ubogim' Much 6). Nazwa *bajram* została odnotowana w czterech utworach, natomiast *kurban-bajram* – tylko w jednym.

³¹⁸ Z podobną sytuacją mamy w przypadku określeń urzędników, składających się z antroponimu oraz nazwy urzędu.

W czterech tekstach został również poświadczony leksem *ramazan* ('dziewiąty miesiąc w muzułmańskim kalendarzu księżycowym; także: ścisły post, przestrzegany w tym miesiącu przez muzułmanów, trwający od wschodu do zachodu słońca; ramadan' SJPDor).

2.3.4. Inne określenia związane ze sferą religijną

W tabeli 85 zostały przedstawione inne określenia związane ze sferą religijną, o których mowa w badanym materiale.

Tabela 85. Inne określenia związane ze sferą religijną

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
Alkoran	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–
bisurman	–	–	–	–	–	–	3	–	1	–	–	3
dżamia	–	–	2	–	17	5	–	24	–	–	–	20
eblis	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
giaur	–	–	14	12	12	5	2	4	9	4	–	23
hadżi	–	–	–	191	162	–	–	117	–	261	–	1
islamita	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–
kismet	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
kitab	–	–	–	6	–	–	–	1	–	–	–	–
Koran	1	–	9	–	14	6	–	14	1	1	–	21
hurysa	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	8
meczet	–	–	3	–	3	4	–	4	–	–	–	8
medresa	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
minaret	–	–	5	5	6	2	–	6	–	2	–	11
muzułmanin	2	–	21	4	19	–	–	47	3	9	–	29
namaz	–	–	9	2	8	1	–	12	–	2	–	47
półgiaur	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–

Z wyrazów należących do analizowanej kategorii, a pojawiających się w największej liczbie powieści należy wskazać *giaura* ('nazwa obelżywa nadawana innowiercom, zwłaszcza chrześcijanom, przez mahometan; niewierny' SJPDor). Tak określa pisarz innowierców. Nazwa ta została

odnotowana w dziewięciu tekstach. W jednej z powieści jest też mowa o półgiaurach:

Przypominam sobie, myślałem; i kiedy przed tym półgiaurem, co dla tego tylko giaurem całym nie jest, że odbył pielgrzymkę do grobu proroka, mianuje się ha-dżim i ma prawo jeździć na białym koniu z malowaną na czerwono grzywą i z malowanym na czerwono ogonem, kiedym przed nim stanął, to to, com namyślał, było jak woda, a język mój jak młyn; spuściłem wodę, młyn pytłował, pytłował, aż ten półgiaur słówkiem jednym gębę mi zamknął... zgłupiałem... (Dach. I 143).

W związku z tym, że bohaterami powieści Jeża są osoby różnego wyznania – nie tylko chrześcijanie, ale i muzułmanie, to do często używanego słownictwa należy zaliczyć także określenie *muzułmanin* ('wyznawca religii mahometańskiej' SJPDor). W ten sposób w ośmiu utworach są nazywani przez Jeża wyznawcy islamu. Warto ponadto zwrócić uwagę, że pisarz stosuje też inne określenia. W trzech powieściach zostało poświadczane nacechowane ujemnie określenie *bisurmanie* ('wyznawca islamu; muzułmanin, mahometanin' SJPDor), a w jednej jest mowa o *islamicie*: „Najstarszy pomiędzy wszystkimi wiekiem i powagą, synowiec wielkiego wezyra i małżonek wnuczki sułtańskiej, bogacz i islamita prawowierny” (Dach. I 105). Wyraz ten został użyty w niej tylko raz, jest to więc hapaks legomena.

Do często używanego słownictwa religijnego, które odnotowano w badanych tekstach, należy też zaliczyć nazwę księgi ważnej dla muzułmanów *Koran* ('święta księga mahometan zawierająca przepisy religijne, prawa, napomnienia oraz liczne legendy' SJPDor). Określenie to pojawiło się w ośmiu powieściach. Oprócz niego w dwóch utworach odnotowano *kitab* ('[arab., 'księga'], rodzaj oficjalnej literatury rel. Tatarów pol.-litewskiej; kitaby są znane tylko w formie rękopiśmiennej (najstarszy z XVII w.); zawierają m.in. fragmenty Koranu, hadisy, opowieści o prorokach i szczegółowe przepisy prawa muzułm. dotyczące najważniejszych spraw każdego wiernego' E), a w jednym – *Alkorań* ('księga święta mahometan zawierająca przepisy religii, prawa, napomnienia i liczne legendy' SJPDor).

Wśród określeń związanych ze sferą religijną wysoką frekwencją odznacza się również wyraz *namaz* ('modlitwa odmawiana przez muzuł-

manów pięć razy dziennie' SJPDor). Odnotowano go w siedmiu powieściach. Również w siedmiu tekstach zostało poświadczono słowo *minaret* ('wysokie wieże meczetu, z których mueżini wzywają muzułmanów na modlitwę' SJPDor). Pozostałe określenia świątyń muzułmańskich: *dżamia* ('świątynia turecka, główny meczet' SJPDor) oraz *meczet* ('świątynia muzułmańska' SJPDor) były także używane często. Zostały poświadczone w pięciu utworach. Należy ponadto dodać, że wyrazy te zostały zaliczone również do mikropola dotyczącego nazw miejskich budowli i ich części.

W pięciu powieściach pojawiło się też określenie *hadżi*. Zwraca jednak uwagę jego wysoka frekwencja w większości utworów. Takim przydomkiem zostali bowiem obdarzeni przez pisarza niektórzy bohaterowie (np. Hadżi-Petar i Hadżi-Wuk w NH oraz Hadżi-Christo, Hadżi-Christica i Hadżi-Dimitr w WZ). Określenie to było stosowane przede wszystkim wobec osób, które odbyły pielgrzymkę do grobu proroka lub innych miejsc świętych (*hadżi* 'honorowy tytuł mahometanina po odbytej pielgrzymce do Mekki; u chrześcijan również oznacza pielgrzymą, który odbył pielgrzymkę do miejsc świętych' SNH): „Taką to przysięgą związany był z Wukiem Hadżi-Petar. Wykonywali ją na świętej Górze Ateńskiej dokąd razem chodzili i skąd przynieśli sobie obydwaj przydomek »hadżi«. Wuka jednak rzadko kto hadżim (pielgrzymem) tytułował” (NH 77).

W badanym materiale należy również zwrócić uwagę na określenia, które zostały odnotowane w jednym-dwóch tekstach: *hurysa* ('według wierzeń mahometańskich: młoda i piękna dziewczyna będąca w raju nagrodą dla wiernych' SJPDor), *eblis* ('według wierzeń mahometańskich: zły duch, przywódca szatanów' SJPDor), *kismet* ('u muzułmanów: nieuniknione przeznaczenie, nieodwracalny los' SJPDor) oraz *medresa* ('muzułmańska szkoła wyższa poświęcona studiom teologicznym i prawniczym, opierającym się na Koranie' SJPDor). Te dwie ostatnie nazwy należy uznać za hapaks legomena, gdyż zostały poświadczone tylko w jednej powieści i w dodatku jeden raz.

*

Reasumując, spośród zaprezentowanego słownictwa religijnego najczęściej było używane przez Jeża imię islamskiego Boga, stwórcy świata

i najwyższego sędziego. Wysoka frekwencja tego słowa wynika z tego, że był on często używany przez powieściowych bohaterów jako składnik różnorodnych związków wyrazowych. Dość wysoką frekwencją w analizowanych powieściach odznaczają się także wyrazy nazywające członków odmiennych religii – *muzułmanin* i *giaur*, a także określenie *hadzi*. Poza nimi odnajdziemy też u pisarza wyrazy, które pojawiły się w jednym tekście, np. *ebliš*, *kismet*, *medresa*.

Należy też zwrócić uwagę, że w utworach SK oraz As. odnotowano niewiele wyrazów z tej kategorii, co jest kolejnym dowodem odrębności tematycznej tych powieści.

2.4. Nazwy ubrań

Nie mniej bogato niż pozostałe grupy słownictwa przedstawiają się w badanych tekstach nazwy ubiorów. W obrębie tego pola semantycznego wydzielono nazwy ogólne odzieży, nazwy czapek i okryć głowy, nazwy obuwia i okryć nóg, nazwy odzieży wierzchniej i jej elementów, nazwy spodni i nazwy akcesoriów.

2.4.1. Nazwy ogólne odzieży

W analizowanych powieściach odnotowano następujące ogólne określenia odzieży: *haba* 'odzież wieśniacza' Stach 206 (wyraz ten był używany w różnych znaczeniach i mógł się odnosić nie tylko do odzieży, ale i tkaniny, co znajduje potwierdzenie m.in. w SW: 'grube sukno białe; bielizna, ubranie, manatki'), a także *ihram* 'szaty pielgrzymie' Stach 208. Nie są to nazwy, które pojawiają się zbyt często w badanych utworach. Pierwsza z nich została odnotowana pięciokrotnie w tekście WZ (w tym dwukrotnie w postaci *habiczka*), a druga – tylko jeden raz w RCh.

2.4.2. Nazwy czapek i okryć głowy

W tabeli 86 zaprezentowano nazwy czapek i okryć głowy, które zostały odnotowane w powieściach bałkańskich. Wśród nich najczęściej pojawia się *kołpak* ('wysoka czapka spiczasto zakończona' SJPDor). Określenie to odnotowano w dziewięciu utworach.

Tabela 86. Nazwy czapek i okryć głowy

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
baszłyk	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
fez	–	–	–	4	8	14	–	–	–	4	–	–
jaszmak	–	–	1	4	8	1	–	13	–	22	–	8
kołpak	–	5	1	1	5	–	13	4	–	3	6	41
turban	–	–	9	12	17	3	2	15	1	–	–	5

Dość często były używane także inne nazwy okryć głowy: *turban* ('okrycie głowy z jednej sztuki lekkiej materii owijanej wokół głowy w specjalny sposób, noszone przez mężczyzn w krajach muzułmańskich i Indiach' SJPDor) i *jaszmak* ('zasłona noszona przez kobiety tureckie, okrywająca twarz i szyję; czarcza' SJPDor). Te określenia znalazły poświadczenie w ośmiu tekstach.

W czterech utworach odnotowano z kolei wyraz *fez* ('męska czerwona czapka w kształcie ściętego stożka zakończona czarnym chwastem; mycka noszona pod zawojem; rozpowszechniona przeważnie w krajach muzułmańskich' SJPDor), natomiast w jednym i w dodatku jednokrotnie – *baszłyk* ['rodzaj ciepłego kaptura o długich patkach do zawiązywania dokoła szyi; noszą go (głównie w ZSRR) w zimie przeważnie mężczyźni wkładając na czapkę lub układając na szyi w kształcie wysokiego kołnierza' SJPDor; u Muchlińskiego: *baszłyk* 'służy do pokrycia głowy' – Much 128]. Nazwę tę należy zaliczyć do hapaks legomena.

2.4.3. Nazwy obuwia i okryć nóg

Wśród nazw ubrań odnotowanych w badanym materiale można wyodrębnić grupę określeń obuwia i okryć nóg. Słownictwo do niej należące zaprezentowano w tabeli 87. Wynika z niej, że do nazw obuwia i okryć nóg najczęściej używanych przez Jeża należy zaliczyć *czaksziry* ('część ubrania służąca do osłaniania nóg poniżej kolan' Stach 203). Wyraz ten odnotowano w trzech powieściach. Pozostałe określenia *ciżma*, także zdrobnienie *ciżemka* ('obuwie z miękkiej skóry płytke albo z niską

Tabela 87. Nazwy obuwia i okryć nóg

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
ciżma/ ciżemka	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
czaksziry	–	–	–	–	2	–	–	5	–	–	–	6
meszty	–	–	–	–	2	–	–	3	–	–	–	–
papucie	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	2

cholewką, często o wydłużonym i zakrzywionym nosie, noszone szczególnie za czasów Zygmunta III' SJPDor; w słowniku odnotowano, że jest to wyraz pochodzenia węgierskiego, natomiast Muchliński wywodzi go z języka tureckiego, stwierdzając że występuje on w jęz. węgierskim, skąd przeszedł do polszczyzny – Much 18), *meszty* ('pantofle pokojowe, papucie; regionalnie także: pantofle, półbuty' SJPDor) oraz *papucie* ('lekkie pantofle' SNH) zostały poświadczone w dwóch tekstach.

Grupa nazw obuwia i okryć nóg nie jest reprezentowana przez wiele określeń, a ponadto nie odznaczają się one w analizowanych powieściach zbyt wysoką frekwencją.

2.4.4. Nazwy odzieży wierzchniej i jej elementów

Kategorię nazw odzieży wierzchniej i jej elementów, poświadczonych w badanych utworach, stanowi więcej określeń niż nazw obuwia i okryć nóg. Używane przez Jeża określenia zostały przedstawione w tabeli 88. Z danych w niej zawartych wynika, że spośród nazw odzieży wierzchniej i jej elementów w największej liczbie powieści bałkańskich pojawił się wyraz *kaftan* ('u ludów Wschodu: długa wierzchnia szata' SJPDor). Określenie to odnotowano w siedmiu tekstach.

Kolejna nazwa – *feredžia/feredžija* ('długie wierzchnie ubranie tureckie' SJPDor), mimo że została poświadczona w czterech utworach, to była używana najczęściej.

Również w czterech powieściach pojawiło się określenie *džep* ('kieszeń' Stach 205), ale było stosowane rzadziej niż *feredžia*.

Tabela 88. Nazwy odzieży wierzchniej i jej elementów

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
burka	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–
burnus	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
chałat/ chałacik	–	–	–	–	1	1	–	1	–	–	–	2
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
delia	–	–	–	–	–	–	4	–	–	–	–	–
dolman	4	–	–	–	1	–	–	–	–	–	3	–
dżep	–	–	–	–	4	–	1	2	–	1	–	–
feredžia/feredżija	–	–	–	–	12	–	–	13	–	16	–	10
kaftan/ kaftanik	–	–	3	–	2	–	4	1	–	–	–	22
	2	–	–	–	1	–	2	–	1	–	–	3
kontusz	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–
opończa	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
serdak	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–
szuba	–	–	1	–	–	–	6	–	–	–	–	7
uskuf	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
żupan/ żupanik	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Niewielką frekwencją odznaczył się również w badanym materiale wyraz *chałat/chałacik* (*chałat* ‘szeroka wierzchnia odzież sięgająca stóp i przypominająca płaszcz, noszona przez niektóre narody Wschodu’ SJPDor), mimo że nazwy tej użyto w pięciu tekstach.

W trzech powieściach odnotowano z kolei: *dolman* (hist. ‘rodzaj kurtki wojskowej kroju węgierskiego, szamerowanej, obszytej futrem, noszonej zwykle na lewym ramieniu’, daw. ‘rodzaj okrycia damskiego o szerokich rękawach’ SJPDor) oraz *szuba* (‘w dawnej Polsce: długie, obszerne okrycie wierzchnie, z szerokimi rękawami i dużym futrzanym kołnierzem, podbite futrem, szyte z kosztownych tkanin’ WSJP³¹⁹).

³¹⁹ W WSJP napisano, że wyraz jest pochodzenia śr.-w.-niem. *schūbe/schūwe*. Do średnio-wysoko-niemieckiego wyraz dotarł (najprawdopodobniej przez pośrednictwo wł. *giubba* albo st. franc. *juba*) z ar. *ġubba* ‘wełniana tunika wierzchnia; długa szata otwarta z przodu, z długimi rękawami’.

Wśród nazw odzieży wierzchniej i jej elementów pojawiły się również określenia poświadczane w jednym-dwóch utworach: *burka* ('rodzaj długiego i obszernego płaszcza z kapturem, zrobionego z grubej tkaniny; dawniej: wierzchnie okrycie męskie bez rękawów, używane jako uzupełnienie stroju rycerskiego' SJPDor), *burnus* ('długie, szerokie okrycie z kapturem, bez rękawów, zwykle z grubej, białej wełny, noszone przez Arabów' SJPDor), *delia* ('dawne okrycie, rodzaj długiego płaszcza wciętego w pasie i podbitego futrem, zwykle z szerokimi rękawami i dużym kołnierzem' SJPDor), *kontusz* ('staropolska suknia wierzchnia, długa, z rozciętymi rękawami (wylotami), spiętymi zazwyczaj na plecach' SJPDor; w słowniku odnotowano, że jest to wyraz pochodzenia węgierskiego, natomiast Muchliński wywodzi go z języka tureckiego – Much 65), *opończa* ('rodzaj obszernego płaszcza bez rękawów i bez peleryny chroniącego od deszczu i kurzu' SJPDor), *serdak* ('rodzaj kamizelki; krótki kożuszek lub watawana kurtka bez rękawów; kaftan noszony pod wierzchnim okryciem' SJPDor)³²⁰, *uskuf* ('janczarska peleryna noszona przez oficerów i urzędników na dworze sułtana' Dziek 258) oraz *żupan* ('staropolski ubiór męski, zapinany na haftki, guzy lub szamerowany, ze stojącym kołnierzykiem i wąskimi rękawami, z tyłu fałdowany; noszony przez szlachtę mniej więcej do połowy XIX w.' SJPDor). Warto zwrócić uwagę, że w grupie tej odnotowano formy użyte jednokrotnie: *opończa* oraz *uskuf*.

2.4.5. Nazwy spodni

Do tej grupy słownictwa odnotowanej w analizowanym materiale zaliczono: *szalwary/szarawary* ('długie i szerokie spodnie o nogawkach ściągniętych bufiasto u dołu, hajdawery; czasem w ogóle: spodnie' SJPDor). Pojawiły się one w kilku tekstach i w dodatku w różnej postaci: *szalwary* oraz *szarawary*. *Szalwary* zostały poświadczane w sześciu powieściach (NH, Dach., Zar., LtD, WZ, RCh), a *szarawary* tylko w jednej i w dodatku jeden raz (Rot.).

³²⁰ Jest to wyraz nasuwający wątpliwości etymologiczne, o których możemy przeczytać w: A. Kostecka-Sadowa, *Zapożyczenia tureckie w gwarach polskich*, „Slavia Occidentalis” 2015, nr 72/1, s. 88.

2.4.6. Nazwy akcesoriów

W tabeli 89 zaprezentowano określenia akcesoriów wyekscerpowane z badanego materiału.

Tabela 89. Nazwy akcesoriów

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
juk	–	2	6	1	3	–	6	5	–	–	–	21
kaleta	–	–	2	–	–	–	–	1	–	–	–	–
kanak	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–
kutas/ kutasik	6 1	1 –	1 –	3 –	5 –	2 –	4 –	1 1	– –	1 –	1 –	6 –

Wśród najczęściej używanych przez pisarza nazw akcesoriów należy wymienić wyraz *kutas* ('ozdoba z nici, jedwabiu, wełny, sznurka itp. zrobiona w kształcie pędzla; chwast' SJPDor, także w postaci *kutasik*). Określenie to odnotowano w jedenastu tekstach. Dość dużą frekwencją spośród wyrazów należących do analizowanej grupy odznacza się *juk* ('skórzany worek, sak podróżny, w który ładuje się bagaże, przewożone zwykle na grzbietach zwierząt; bagaż, toboł' SJPDor). Nazwa ta została poświadczona w siedmiu powieściach.

Pozostałe określenia były używane w znacznie mniejszym stopniu i pojawiły się w jednym-dwóch utworach: *kaleta* ('skórzana torba, woreczek na pieniądze lub drobiazgi, noszony dawniej zwykle przy pasie; sakwa' SJPDor) oraz *kanak* ('naszyjnik kobiety z drogich kamieni albo pereł ściśle opasujący szyję' SJPDor).

Z przedstawionego powyżej materiału wynika, że grupę nazw akcesoriów tworzy kilka określeń i nie odznaczają się one raczej wysoką frekwencją.

*

Reasumując, spośród mian ubrań Jeż najczęściej używał nazw czapek i okryć głowy (np. *kołpak*), a także niektórych określeń odzieży wierzchniej (np. *kaftan*) i akcesoriów (np. *kutas*).

2.5. Nazwy dotyczące domu, stosunków pokrewieństwa

Zdaniem T. Kwoki wpływ języka tureckiego na język serbski dotyczył w większym stopniu sfery oficjalnej niż prywatnej i uwidocznił się głównie w słownictwie dotyczącym władców, administracji, podziału terytorialnego. Mimo tego zastrzeżenia w badanym słownictwie dotyczącym domu, stosunków pokrewieństwa odnotowano też turcyzmy. Dotyczą one przede wszystkim nazw obejść i części domu, a także wyposażenia wewnątrz oraz akcesoriów używanych w gospodarstwie domowym. W samych analizowanych powieściach odnajdziemy np. informacje, że mieszkańcy Bałkanów urządzali swoje domostwa na wzór turecki:

Umeblowanie nie różniło się niczem od umeblowania domów tureckich: na podłodze kobierce lub rogoże, pod ścianami dokoła dywany, oto wszystko, pokoje gościnne nie różniły się pod tym względem od mieszkalnych, jadalnych i sypialnych, we wszystkich sprzęty były jedne i te same, a odmiana jedyna zależała na kolorze i gatunku obić, pokrywających dywany i poduszki (Zar. I 121).

2.5.1. Nazwy obejścia i części domu

Z uwagi na to, że domostwa były urządzane na wzór turecki, to w analizowanych powieściach odnajdziemy różne określenia obejść i części domu pochodzenia tureckiego. Zostały one zaprezentowane w tabeli 90.

Tabela 90. Nazwy obejścia i części domu

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
alkowa	–	–	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–
awlija	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
harem	–	–	29	15	19	4	–	129	10	3	–	62
mabein	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
musafirlyk	–	–	3	3	7	–	–	2	–	27	–	1
odaj	–	–	1	–	–	–	–	–	–	6	–	1
seraj	–	–	–	–	10	–	–	9	–	–	–	51

Spośród przedstawionych powyżej nazw najczęściej był używany przez Jeża wyraz *harem* [‘część domu bogatego muzułmanina zamiesz-

kana przez kobiety (żony, nałożnice), do której wzbroniony jest wstęp obcym mężczyznom' SJPDor]. Określenie to zostało odnotowane w ośmiu tekstach. W sześciu utworach pojawiła się natomiast nazwa *musafirlyk* ('izba gościnna, izba przeznaczona do przyjmowania gości' Stach 212). Określenie części odpowórzowej w budynku nie było jednak tak często używane jak nazwa *seraj* ('pałac wschodniego władcy, jego wewnętrzne komnaty i harem, zwłaszcza dawny pałac sułtański w Konstantynopolu' SJPDor), która została poświadczona w zaledwie trzech tekstach.

Do nazw obejmujących część domu, które pojawiły się w badanym materiale, należy zaliczyć ponadto: *alkowę* ['pokoik sypialny' (bez okna) SEBr; Doroszewski wywodzi ten wyraz z języka francuskiego – SJPDor, Brückner pisze, że jest to romańska pożyczka z arabsk. *alkobba* – SEBr, podobnego zdania był też Muchliński, zaznaczając przy tym, że z języka hiszpańskiego słowo to przeszło do języka francuskiego i polszczyzny – Much 3], *awliję* ('podwórze' Stach 201), *mabein* ('przyległości haremowe' Stach 211) oraz *odaj* ('izba, mieszkanie' SJPDor). Określenia te zostały odnotowane w jednej-dwóch powieściach, przy czym dwa pierwsze należy zaliczyć do hapaks legomena.

Warto ponadto zauważyć, że w SK oraz As. nie zostały poświadczone żadne nazwy obejmujące część domu pochodzenia orientalnego. Jest to spowodowane, o czym już była mowa wcześniej, odmienną tematyką tych tekstów. Należy jednak dodać, że nie pojawiły się one również w MwO – utworze, którego akcja rozgrywa się w Chorwacji i dotyczy działalności politycznej oraz spisku braci Zrinskiich. Nie opisuje zatem bezpośrednio walki narodów słowiańskich o niezależnienie się od Turcji.

2.5.2. Nazwy wyposażenia wnętrza oraz akcesoriów używanych w gospodarstwie domowym

W domach opisywanych w badanych tekstach znajdowały się różne elementy wyposażenia wnętrza, których nazwy były proveniencji orientalnej. Zostały one przedstawione w tabeli 91. Wynika z niej, że w grupie nazw wyposażenia wnętrza oraz akcesoriów używanych w gospodarstwie domowym największą frekwencją odznacza się wyraz *kobierzec* ('gruba

Tabela 91. Nazwy wyposażenia wnętrz oraz akcesoriów używanych w gospodarstwie domowym

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
alembik	–	–	–	–	2	1	–	–	–	1	–	–
czasza	–	–	1	–	–	–	4	3	–	–	–	28
czutra	–	–	1	8	7	–	9	–	–	–	–	14
dżezma	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
dywan	–	–	15	17	30	11	2	27	2	1	5	35
filiżanka	–	–	–	–	3	2	–	6	1	–	–	7
imbryk	–	–	–	1	–	–	–	–	–	3	–	–
jastuki	–	–	–	–	–	–	2	–	–	5	–	3
kilimek	–	–	4	3	4	1	–	1	1	–	–	6
kobierzec	3	2	10	3	6	3	6	7	3	2	7	22
kotara	2	1	–	–	–	–	6	–	–	1	3	–
makata	–	–	–	–	–	1	1	–	–	1	–	1
odżag	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
perdele	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–
sepet	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
sofa	–	–	1	–	–	–	1	5	2	29	1	9
sofra	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–
tapczan	–	–	–	–	–	–	8	–	–	–	–	1

tkanina dekoracyjna, z prawej strony puszysta, a z lewej gładka, służąca do przykrywania podłóg lub wieszania na ścianie' WSJP), który znalazł poświadczenie we wszystkich utworach. Również inne określenia przedmiotów służących do dekorowania domu były używane przez Jeża często. Nazwa *dywan* ('gruba wzorzysta tkanina, zwykle wełniana, często puszysta z wierzchu, służąca do nakrycia podłogi, czasem mebli albo do ozdoby ścian; kobierzec, narzuta' SJPDor; Jeż używał też tego wyrazu w innym znaczeniu – zob. rozdz. 2.1.3.) została odnotowana w dziesięciu powieściach, a *kilimek* [zdr. od *kilim* 'dwustronna wełniana tkanina dekoracyjna, tkana w stylizowany roślinny lub geometryczny wzór (wyrób rękodzielniczy, rzadziej manufakturowy)' SJPDor] – w siedmiu. Pozostałe

nazwy przedmiotów służących do dekorowania domu (*kotara* ‘zasłona, zwykle z grubej tkaniny; portiera’ SJPDor; *makata* ‘wzorzysta tkanina jedwabna, przetykana złotem i srebrem do zawieszania na ścianach lub nakrywania mebli; rodzaj niewielkiego kilimka z płótna, wełny itp., haftowanego przeważnie ręcznie w różne wzory, często ozdobionego kolorowymi frędzlami’ SJPDor) pojawiły się w czterech tekstach, a *perdele* (tur. *perdel* ‘zasłony’ SJT) w jednym.

W takiej samej liczbie powieści co wyraz *kilimek* znalazło poświadczenie określenie *sofa* (‘niska, miękka kanapa bez poręczy’ SJPDor), przy czym było ono używane od niego częściej. Pozostałe nazwy mebli (*sepet* ‘kufer, skrzynia z szufladkami, zamykana na drzwiczki, używana do chowania cenniejszych przedmiotów’ SJPDor; *sofra* ‘stolik’ SJT; *tapczan* ‘mebel do spania składający się z prostokątnego pudła drewnianego z siatką lub sprężynami oraz z materaca, zdejmowanego lub umocowanego na stałe, czasem obitego dekoracyjną tkaniną; dawniej: ława do spania, prycza’ SJPDor) zostały odnotowane w znacznie mniejszej liczbie utworów (jednej-dwóch książkach), a wyraz *sepet* należy zaliczyć do hapaks legomena.

Do określeń akcesoriów używanych w gospodarstwie domowym, a często pojawiających się w analizowanym materiale, należą też nazwy naczyń: *czutra* (‘rodzaj płaskiej flaszki drewnianej’ SNH), *filizanka* (‘czarka z uszkiem, najczęściej porcelanowa lub fajansowa, używana do herbaty, kawy, czekolady, niektórych zup itd.’ SJPDor) oraz *czasza* (‘dawne naczynie w kształcie półkuli; rodzaj płaskiego, ozdobnego kielicha; puchar, czara; misa’ SJPDor; Muchliński podaje, że jest to wyraz arabski, który przeszedł do języka hiszpańskiego, a stamtąd do francuskiego, węgierskiego i z tego ostatniego do polszczyzny – Much 19). Dwa pierwsze miana zostały poświadczone w pięciu powieściach, a ostatnie – w czterech. Pozostałe określenia naczyń (*alembik*³²¹ ‘naczynie w ogóle służące do

³²¹ Jeż używał tego słowa także w znaczeniu przenośnym: „[...] niewiasta więc bierze nad nim górę, zapanowuje czyli, wyrażając się językiem obrazowym, bierze sułtana każdego za łeb, usypia go i staje się, względnie do państwa i stosunków onego wewnętrznych i zewnętrznych, rodzajem alembiku, przez który filtrują się wszelkiego rodzaju i gatunku wewnętrzne i zewnętrzne intrygi” (Dach II 218).

przepędzenia płynów’ Much 2; *imbryk* ‘naczynie z pokrywką i dziobkiem służące do zaparzania herbaty, do gotowania wody itp.; czajnik’ SJPDor; *dżezmy* ‘imbryczki’ Stach 205) zostały odnotowane w jednym-trzech tekstach, a ostatnią nazwę należy zaliczyć do hapaks legomena.

W jednej-trzech powieściach znalazły poświadczenie również następujące wyrazy: *jastuki* (pl. ‘materace, pościel’ Stach 208), *odżag* (Jeż używał tego wyrazu w pierwotnym znaczeniu: ‘komin’, ‘palenisko w domu połączone z kominem, kominiek’ Kwo I 33, np. „Owóż ci inni gospodarze, czyli też wice-gospodarze, co obok siwego gazdy przy odżagu miejsca pozajmowali, byli to członkowie zadrugi” – Dach. I 46-47).

2.5.3. Określenia osób wywodzące się z nazw pokrewieństwa

W związku z tym, że język turecki nie wywarł zbyt dużego wpływu na leksykę dotyczącą stosunków pokrewieństwa, w badanych tekstach nie odnajdziemy wielu określeń osób pochodzenia tureckiego, a wywodzących się z nazw pokrewieństwa. Jak pisał T. Kwoka: „Na prowincji zachowało się natomiast wiele wyrazów serbskich, związanych z systemem rodowym – nazwy rodowe, tytuły naczelników rodowych i wiejskich, nazwy starych instytucji społecznych³²²”.

Odnnotowane w powieściach bałkańskich nazwy osób wywodzące się z nazw pokrewieństwa zostały zaprezentowane w tabeli 92.

Tabela 92. Określenia osób wywodzące się z nazw pokrewieństwa

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
baba/babo	–	–	–	5	3	4	–	–	–	–	3	–
babak	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
bułka	–	–	–	–	–	1	–	–	–	9	–	–
kardasz	–	–	–	–	1	2	–	1	–	–	–	3

³²² T. Kwoka, *Najazd turecki i jego wpływ na rozwój serbskiego słownictwa społecznego*, „Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe” 2010, 7, s. 31-32.

Najczęściej z analizowanej grupy używane było przez Jeża słowo *baba/babo* ('dziad, dziadunio' Stach 201-202). Jak podaje T. Kwoka, turecki wyraz *baba, babo* oznaczający 'ojciec, starzec' pochodzi z pers. *bābā* 'ojciec, dziadek, starzec, dobry człowiek' Kwo III 192. Nazwę tę odnotowano w czterech tekstach.

W tym samym znaczeniu użył Jeż w jednej z powieści (RCh) również określenia *babak* (*babak* 'dziad, dziadunio' Stach 202).

W analizowanych utworach odnotowano ponadto następujące nazwy zakwalifikowane do tej grupy: *kardasz* ('przyjaciół; dosł. brat' Stach 210) oraz *bułka* ('młoda kobieta zamężna' Stach 203). Pierwsza z form została poświadczona w czterech tekstach, ale była używana rzadziej niż *baba/babo*, a druga – w dwóch, przy czym znacznie częściej pojawiała się w WZ niż w drugiej powieści (Zar.).

Należy ponadto dodać, że określenia osób wywodzące się z nazw pokrewieństwa były używane nie tylko wobec członków rodziny, ale i osób niespokrewnionych jako składnik form adresatywnych („Oj!... wam w płaninach diewojki tylko w głowie... – Takie zwłaszcza, jak wnuczka twoja, babo Petarze” – NH 14) lub miana określające osobę [„Bułki od napaści tureckiej osłaniało nie co innego, tylko zejście z oczu, co ponieważ nie nastąpiło, rady więc nie było” – WZ 125; „Oni wilcy, nie Turczyn. Turczyn *kardasz* (przyjaciół)” – RCh II 297].

*

Reasumując, spośród nazw dotyczących domu, stosunków pokrewieństwa odnotowanych w badanym materiale najczęściej były używane niektóre określenia części domu (np. *harem*) oraz wyposażenia wnętrza (np. *kobierzec*). Ten ostatni wyraz znalazł poświadczenie we wszystkich powieściach bałkańskich, choć nie odznacza się w nich tak wysoką frekwencją jak słowo *harem*.

2.6. Nazwy potraw i napojów

Wśród zgromadzonego słownictwa kolejną grupę stanowią nazwy potraw oraz napojów. Zostały one przedstawione w tabeli 93.

Tabela 93. Nazwy potraw i napojów

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
arak	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
azym	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
bakalie	–	–	–	1	1	–	4	–	–	–	–	–
buza	–	–	1	–	1	–	2	–	–	–	–	2
chałwa	–	–	1	1	2	2	–	2	–	3	–	4
czerwicz	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
czorba	–	–	–	1	2	1	–	4	2	2	–	9
jemysz	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
kajmak	–	–	–	–	1	–	–	4	–	2	–	–
kawa	1	–	–	13	21	14	–	35	2	25	–	2
kawior	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
kawon	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
kebab	–	–	2	1	–	2	–	1	–	–	–	2
kief	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	6
mokka	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
pasterma	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
pilaf	–	–	3	1	2	3	–	4	1	5	–	8
rachatłukum	–	–	–	1	1	–	–	2	–	–	–	–
raki/rakija	–	–	–	1	11	–	–	2	–	15	–	–
sarmal	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
szarap	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	6
sorbet/szerbet	–	–	4	1	–	–	–	2	–	4	–	5
tatła	–	–	3	–	5	3	–	7	2	2	–	6
ulepek	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Spośród nazw potraw i napojów największą frekwencją w badanym materiale odznacza się wyraz *kawa* ('napój gotowany na palonych i zmielonych ziarnach kawowych; porcja tego napoju' SJPDor). Ta nazwa napoju, należącego do najpopularniejszych używek w Turcji, została odnotowana w ośmiu tekstach.

W takiej samej liczbie utworów zostały poświadczone wyrazy: *pilaf* (*pilaw* ‘wschodnia potrawa: baranina z ryżem’ SJPDor) oraz *tatla* (‘rodzaj wschodniego słodkiego przysmaku’ SJPDor).

W nieco mniejszym stopniu były używane przez Jeża określenia innych potraw oraz słodkości popularnych w Turcji i na Bałkanach – *czorby* (‘polewka’ Stach 204) oraz *chałwy* (‘wyrób cukierniczy w postaci twardej, słodkiej, drobnowłóknistej masy z roztartych z cukrem i miodem orzechów, maku lub innych tłustych ziarn, o różnorodnym smaku i aromacie’ SJPDor; u Jeża też w postaci *hałwa*). Te nazwy zostały odnotowane w siedmiu powieściach.

Do pozostałych określeń potraw oraz wyrobów cukierniczych wykorzystanych przez pisarza należy zaliczyć: *kajmak* (‘masa sporządzona z wysmażonego mleka z cukrem, często z dodatkiem kawy, czekolady, soków itp.’ SJPDor), *kebab* (‘turecka pieczeń z jagnięcia z cebulą, pieprzem, jajami i ryżem’ SJPDor; u Jeża przede wszystkim w postaci *kiebab*), *sarmal* (‘pasztet’ SNH) oraz *rachatlukum* (‘wschodni wyrób cukierniczy, w postaci słodkiej masy z cukru, soków owocowych, orzechów, migdałów i krochmalu, krajanej w kostki’ SJPDor). *Kebab* został poświadczony w pięciu tekstach, *kajmak* i *rachatlukum* w trzech, a *sarmal* w jednym i w dodatku należy uznać to miano za hapaks legomena.

W pięciu powieściach pojawił się natomiast wyraz *szerbet/sorbet* (‘zimny napój z soków owocowych i cukru, z dodatkiem alkoholu’ SJPDor).

W badanym materiale oprócz niego i wspomnianej wcześniej kawy odnotowano również inne nazwy napojów: *buza* (‘napój orzeźwiający pochodzenia wschodniego, rodzaj kwasu sporządzanego zwykle z mąki owsianej albo prosa’ SJPDor), *mokka* (‘gatunek drobnoziarnistej, aromatycznej kawy arabskiej; napój przyrządzony z tej kawy’ SJPDor; u Jeża wyraz ten został odnotowany tylko w znaczeniu napoju) oraz *ulepek* [pot. ‘napój (herbata, kawa) zanadto osłodzony’; przestarz. ‘rodzaj słodkiego syropu leczniczego’ SJPDor]. Pierwsze z określeń zostało użyte przez pisarza w czterech tekstach, a pozostałe – tylko w jednym i w dodatku jednokrotnie. Warto też zwrócić uwagę, że wyraz *ulepek* został poświadczony

w powieści As. tylko w znaczeniu drugim: „[...] ciepłowość, słomianość, dobra jak ulepek na rozwolnienie dziecięcego żołądeczka” (As. 162).

Do cieszących się znaczną frekwencją w badanym materiale wyrazów z grupy nazw potraw i napojów należy zaliczyć również *rakiję* [‘wódka pędzona zwykle ze śliwek (u południowych Słowian)’ SJPDor], mimo że została odnotowana w czterech utworach. Jest to nazwa popularnego u Słowian południowym alkoholu, która była używana przez Jeża nie tylko w postaci *rakija*, ale i *raki*.

Pozostałe nazwy alkoholi: *arak* (‘napój alkoholowy o silnym, przyjemnym zapachu, otrzymywany przez fermentację ryżu, melasy z trzciny cukrowej i soku kwiatów palm tropikalnych’ SJPDor) oraz *szarap* (‘wino’ Stach 215) zostały poświadczane w jednej-dwóch powieściach.

W trzech tekstach odnotowano z kolei nazwę *bakalie* [‘suszone owoce południowe (figi, daktyle, migdały, rodzynki) pomieszczone z orzechami, piernikami, marmoladkami itp.’ SJPDor].

W materiale wyekscerpowanym z powieści bałkańskich znalazły się też inne nazwy produktów: *azym* (‘chleb praśny’ Stach 210), *czewicz* (‘łój’ Stach 204), *kawior* (‘solona ikra różnych gatunków ryb, przede wszystkim jesiotrowatych i łososiowatych, koloru czarnego albo czerwonego, przyrządzana w różny sposób i spożywana jako potrawa’ SJPDor), *kawon* [‘in. arbuz *Citrullus vulgaris*, roślina zielna roczna, z rodziny dyniowatych (Cucurbitaceae), pochodząca z Afryki pld. i uprawiana jako roślina owocowa’ SJPDor], *pasterma* (*bastramy* ‘mięso suszone’, w 17 w.; z tur. *basterma*, *pasterma*, co to samo znaczy SEBr 18). Nie odznaczają się one jednak najwyższą frekwencją w badanych utworach i zostały poświadczane zazwyczaj w jednym. Część z nich to w dodatku hapaks legomena: *azym*, *czewicz*, *kawior* oraz *kawon*.

Wśród analizowanego słownictwa, które można przypisać do pola nazw potraw i napojów, odnotowano ponadto wyrazy o bardziej ogólnym znaczeniu: *kief* (‘poczęstunek’ SNH; zdaniem Stachowskiego *kief* ‘dobre samopoczucie, słodkie próżnowanie, lenistwo’ Stach 210) oraz *jemysz* (‘śniadanie’ Stach 209). Te określenia pojawiły się w jednym-dwóch tekstach.

2.7. Słownictwo związane z organizacją miasta oraz mniejszych jednostek terytorialnych

W okresie panowania tureckiego na Bałkanach funkcjonowały różne określenia miasta oraz mniejszych jednostek terytorialnych. Nazwy poświadczane w badanym materiale nie są liczne i zostały zaprezentowane w tabeli 94.

Tabela 94. Określenia miasta oraz mniejszych jednostek terytorialnych

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
kasaba	–	–	–	–	1	2	–	–	–	–	–	–
palanka/pałanka	–	–	9	–	6	–	–	–	–	1	–	–
warosz	–	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–

Do określeń najczęściej używanych przez Jeża w powieściach bałkańskich należy zaliczyć wyraz *palanka/pałanka* [‘osiedle znajdujące się w pasie granicznym, wzniesione na kupieckim lub innym strategicznie ważnym szlaku (w celach obronnych), umocnione drewnianym ogrodzeniem, palisadą (*palanką*). Z czasem, w wyniku zaniku znaczenia *palanki* w systemie handlowym i obronnym szlaków, zanikła również różnica między wojskową a cywilną częścią tego osiedla. W XIX w. termin *palanka* zaczął oznaczać całe osiedle’ Kwo II 74³²³]. Został on odnotowany w trzech tekstach.

Poza tym określeniem w omawianych utworach zostały poświadczono jeszcze inne nazwy: *kasaba* (‘religijnie jednorodne, niewielkie osiedle o charakterze miejskim, powstałe w wyniku rozwoju grodów i podgrodzi. W dziewiętnastowiecznym Księstwie Serbii wyrazem tym określano małe osiedle miejskie, prowincjonalne miasteczko’ Kwo II 73) oraz *warosz* (‘duże osiedle o zwartej zabudowie, osada, miasto’, ‘przedmieście,

³²³ Zdaniem Kwoki *palanka* jest wyrazem niejasnego pochodzenia: „Najprawdopodobniej termin zapożyczono z tur. *palanca* (< wulg. łac. *planca* ‘deska; ogrodzenie’), choć mógł zostać przejęty bezpośrednio z węg. *palánk* ‘plot, ogrodzenie, palisada’ (< niem. dial. *Planke* ‘gruba deska; ogrodzenie z desek’)” (T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, t. II, s. 74).

przysiółek', 'osiedle, które jest zamieszkane przez mieszczan, rzemieślników i kupców i gdzie znajdują się różnego rodzaju urzędy i instytucje' Kwo II 70-71; 'mała warownia' SWil.)³²⁴. Te określenia nie należą do często używanych przez Jeża i zostały odnotowane w jednym-dwóch tekstach.

2.7.1. Nazwy części miasta

W tabeli 95 przedstawiono funkcjonujące w powieściach bałkańskich określenia części miasta.

Tabela 95. Nazwy części miasta

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
czarszi	–	–	–	–	–	4	–	–	–	2	–	–
mahała	–	–	–	5	–	1	–	2	–	11	–	–
majdan	–	–	–	–	6	3	–	2	–	–	–	3
sokak	–	–	1	–	–	3	–	3	–	–	–	–

Miasta funkcjonujące w Imperium Osmańskim miały charakter wieloetniczny i składały się z odrębnych pod względem etnicznym, religijnym czy gospodarczym części zwanych *mahałami* (*mahała* 'dzielnica, gmina, część miasta' Stach 211). To określenie było najczęściej używane przez Jeża w badanym materiale. Zostało ono odnotowane w czterech tekstach.

Również w takiej samej liczbie utworów znalazł poświadczenie wyraz *majdan*. Pisarz stosował go w różnych znaczeniach: 'plac we wsi, w obozie wojskowym, w warowni, dawniej także w mieście; dziedziniec,

³²⁴ Zdaniem Kwoki jest to: „wyraz pochodzenia węgierskiego (prawdopodobnie za pożyczony za pośrednictwem języka tureckiego), który został przyjęty już w XV wieku na terenie Bośni, potem w Serbii, a z upływem czasu na całych Bałkanach, w znaczeniu 'osiedle kupieckie u podnóża umocnienia, twierdzy lub w najbliższej okolicy ośrodka górniczego, w którym mieszkali przede wszystkim rzemieślnicy i kupcy'. Nie jest pewne, czy słowo pochodzi bezpośrednio z Węgier, czy też może przybyło wraz z Turkami” (T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, t. II, s. 71).

podwórze' („Cóż było łatwiejszego, jak wyzwąć go na majdan, pod warunkiem, że kto kogo pokona, ten w posiadanie miecza wejdzie!” – Dach. I 42; „Odgłos dochodził z majdanu, na którym hufiec na przeglądy i do ćwiczeń wojskowych występował. Majdan otaczały namioty w czworobok ustawione” – RCH III 322), ‘zakład produkujący potaż albo saletrę’ [„Stanowiło to naturę jego, a mógł folgować sobie, albowiem oprócz Pracy i drugiego jeszcze miasteczka, posiadał siół bez liku, przysiółków mnóstwo i dwie kopalnie (rudne majdany) w górach, jedną gwoźdżeną (żelazną) przy której się i bakar (miedź) dobywał, drugą srebra i złota” – SH II 129].

W materiale wyekscerpowanym z powieści znalazły ponadto poświadczenie: turecka nazwa ulicy *sokak* – SJT („Luba niekiedy dom zamykała i na *sokak* wychodziła; zachodziła aż na *piazza*, mieszając się w tłumy i przysłuchując od niechcenia gwarowi obrad i rozmów” – Usk. III 136) oraz nazwa handlowej części miasta – *czarszi/czarszija* (‘rynek; miasto’ Stach 203; ‘kwartał handlowo-rzemieślniczy’ Kwo II 67). Według T. Kwoki był to jeden wielki budynek handlowy z małymi kramikami lub ulica z kramami i sklepikami³²⁵. W części tej odbywał się *bazar*³²⁶. Pierwsze z określeń zostało odnotowane w trzech tekstach, a drugie – w dwóch.

Warto również zwrócić uwagę, że wszystkich z wymienionych powyżej określeń użył Jeż w powieści Zar., której akcja rozgrywa się w mieście, a którego nazwa stała się tytułem książki: „Zarnica przedstawiła się dość malowniczo, jak zazwyczaj przedstawiają się osady w górach położone. Bałkany służyły za ramy obrazowi, którego ona punkt ogniskowy zajmowała. Było to miasteczko, leżące w dolinie nad jednym z prawobrzeżnych przytoków rzeczki Jantra, wpadającej do Dunaju pod Sistowem” (Zar. I 101).

³²⁵ T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, t. II, s. 70.

³²⁶ Zdaniem Kwoki wyraz ten jest nowszym, poświadczonym w XVIII w. (1720), zapożyczonym z niemieckiego wariantem fonetycznym wyrazu *pazar* (T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, t. II, s. 79). W SJPDor czy w SWO zapisano natomiast, że jest to wyraz zapożyczony z języka perskiego. Takie samo pochodzenie podaje też Muchliński, zwracając uwagę, że jest to wyraz pochodzenia perskiego, który wzięliśmy z języka tureckiego (A. Muchliński, *op. cit.*, s. 9).

2.7.2. Nazwy budowli i ich części

W opisach bałkańskich miast i miasteczek utrwalonych w badanych tekstach pojawiają się nazwy różnych budowli znajdujących się w miastach czy mniejszych jednostkach terytorialnych – oprócz określeń budynków mieszkalnych także budowli różnej użyteczności.

Słownictwo odnotowane w analizowanym materiale zaprezentowano w tabeli 96.

Tabela 96. Nazwy budowli i ich części

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
aps	–	–	–	20	7	3	–	14	–	44	–	11
czardak/ czerdak	–	–	4	24	6	1	–	50	4	–	–	1
czesma	–	–	–	5	3	1	–	–	–	–	–	–
dugiana	–	–	–	2	5	2	–	5	–	18	–	–
dżamia	–	–	2	–	17	5	–	24	–	–	–	20
han	–	–	1	–	1	–	2	2	–	–	–	13
kafena	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
konak	–	–	42	19	62	3	–	27	1	40	–	23
kula	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5
meczet	–	–	3	–	3	4	–	4	–	–	–	8
mehana	–	–	–	1	32	13	2	–	–	49	–	–
mektebe	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
salamlik	–	–	8	–	19	4	–	32	1	1	–	7

Wśród nazw budowli znajdujących się w miastach czy mniejszych jednostkach terytorialnych opisanych w powieściach bałkańskich największą frekwencją odznacza się wyraz *konak* ('budynek rządowy' Stach 211). Odnotowano go w ośmiu utworach. Było to miejsce, w którym rezydował przedstawiciel władzy administracyjnej.

Przyjmował on swoich gości, petentów w *salamliku* ('komnata audiencyjna, komnata recepcyjna' Stach 214). To określenie było także często używane przez Jeża i znalazło poświadczenie w siedmiu tekstach.

Również w takiej samej liczbie powieści pojawiła się nazwa *czardak* ('w odniesieniu do domów budowanych na Wschodzie: rodzaj werandy, często na płaskim dachu domu' SJPDor), przy czym była ona wykorzystywana przez pisarza częściej niż *salamlık*. Warto też dodać, że wyraz ten odnotowano w jednej z powieści również w tureckiej postaci *czardak*: „Pomieszkание samo stanowiło zogniskowanie krajobrazu, przypominając nieco szalety szwajcarskie, z którymi domy wiejskie na półwyspie bałkańskim mają podobieństwa niemało, raz z tego względu, że są drewniane, po wtóre z tego, że posiadają przypominające galeryjki zewnętrzne czardaki i wystawy, opierające się na kolumnach i przyozdobione w rzeźby” (Rot. 49).

W sześciu natomiast utworach znalazł poświadczenie wyraz *aps* ('więzienia' Stach 201).

Do określeń obiektów miejskich, które były często używane w badanym materiale, należy zaliczyć także *dżamię* ('świątynia turecka, główny meczet' SJPDor), *mehanę* ('dom zajezdny' Stach 212³²⁷), *dugianę/duganę* ('sklep' Stach 205), *meczet* ('świątynia muzułmańska' SJPDor) oraz *han* ('dom, strażnica wojskowa i gospoda' Stach 207). Mimo że odnotowano je w pięciu tekstach, to nie były wykorzystywane w takim samym stopniu, np. *dżamia* (czyli określenie głównej świątyni) była używana częściej niż *meczet*.

Poza wymienionymi nazwami w powieściach bałkańskich odnaleźć jeszcze można następujące wyrazy: *czesma* ('studnia' SNH, natomiast w SJT: *częsme* 'fontanna'), *kafana* ('kawiarnia' Kwo 33), *kule* ('rodzaj fortyfikacji' Stach 211), oraz *mektebe* ('szkoła turecka' Stach 212). To pierwsze określenie zostało odnotowane w trzech utworach, a pozostałe – w jednym, przy czym *kafanę* i w *mektebe* należy uznać za hapaks legomena.

Warto ponadto dodać, że w jednym z utworów jest mowa o *karagiezach* ('teatryki marionetek' Stach 210), działających przy kawiarniach: „A karagiez! Nazwę taką, oznaczającą dosłownie »czarne oko«, nadają

³²⁷ W SNH *mehana* to więzienie (sic!).

teatrzykom maryonetek, zakładanym po kawiarniach i dającym widowiska, w których sprośność posuniętą jest do stopnia niemogącego być wyższym. Na »karagiez« Turcy starzy nie idą, ale... posyłają dzieci płci obojej» (Rot. 330).

*

Reasumując, wśród słownictwa związanego z organizacją miasta oraz mniejszych jednostek terytorialnych najliczniejszą i najczęściej używaną grupę wyrazów stanowią nazwy budowli i ich części.

2.8. Określenia koni, maści końskich oraz akcesoriów dla konia

Do turcyzmów używanych przez Jeża należą również określenia koni, ras i maści końskich, a także akcesoriów dla konia oraz jeździeckich. Nazwy te zostały przedstawione w tabeli 97.

Tabela 97. Określenia koni, maści końskich oraz akcesoriów dla konia

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
arabszyk	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	3	1
arabski	–	–	–	4	–	–	–	2	–	–	1	5
at	–	–	–	–	2	1	8	–	–	–	–	4
bat	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	1	–
batog	3	–	–	3	1	–	1	1	–	–	–	–
bułany	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
bury	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1
czaprak	2	–	2	–	1	–	1	1	–	–	–	2
dera	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
gniadosz	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
kary	7	–	–	–	1	–	1	–	–	–	2	3
kulbaka	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
ogier	–	–	–	1	4	–	–	3	–	–	–	3
puślisko	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
rumak	–	–	1	–	1	1	–	–	–	–	1	4

Spośród odnotowanych powyżej wyrazów w największej liczbie powieści bałkańskich wystąpiła nazwa okrycia zwierzęcia – *czaprak* ('przykrycie konia pod siodło; długa ozdobna kapa okrywająca konia; ciepłe okrycie grzbietu zabezpieczające przed zimnem konia, psa' SJPDor). Określenie to, mimo że pojawiło się w sześciu tekstach, to nie było używane w takim stopniu jak np. nazwa maści końskiej – *kary* ('najczęściej o maści konia: czarny' SJPDor), która została odnotowana w pięciu utworach.

Pozostałe określenia zakwalifikowane do tego mikropola (*bułany* 'o maści konia: płowy, żółtawy' SJPDor; *bury* 'ciemnoszary z odcieniem brunatnym' SJPDor; *gniadosz* 'gniady koń' SJPDor) były używane przez Jeża znacznie rzadziej, a pierwsze i ostatnie należy zaliczyć do hapaks legomena.

W pięciu powieściach została ponadto poświadczona nazwa akcesorium jeździeckiego – *batog* ('duży, potężny bat' SJPDor), a także określenie konia *rumak* ('piękny, dzielny, rasowy koń, zwłaszcza wierzchowy' SJPDor).

Pozostałe nazwy koni, w tym rasy (*arabski* 'koń rasy arabskiej, arab' SJPDor; *at* 'ogier, właśc. koń' Stach 201; *ogier* 'niekastrowany koń; niekastrowany samiec innych zwierząt ssących, jednokopytnych' SJPDor oraz *arabczyk* 'zdr. od *arab*'; *arab* 'koń rasy arabskiej, odznaczający się małą, kształtną głową, piękną, zwężłą budową, wytrwałością, szybkością i inteligencją' SJPDor) również odznaczają się wysoką frekwencją w badanym materiale. Zostały one odnotowane w trzech-czterech tekstach.

Do grupy określeń koni, maści końskich oraz akcesoriów dla konia włączono ponadto następujące wyrazy: *bat* ('rzemień lub sznur na kiju lub pręcie używany zwykle do popędzania zwierząt' SJPDor), *dera* ('okrycie konia, zakrywające jego tułów, zad, czasem też szyję, wykonane z różnych materiałów i spełniające różne funkcje' WSJP), *kulbaka* ('wysokie siodło z szerokimi drewnianymi łękami; drewniana osada siodła' SJPDor), *puślisko* ['rzemień od siodła', od 16. wieku znane, *puszisko*; czy nie obce? (tur. *pusat*, o 'zbroi końskiej', ?) SEBr 449]. Zostały one jednak poświadczone w jednej-trzech powieściach.

2.9. Leksyka nazywająca i opisująca formy obyczajowe

W badanym materiale wśród turcyzmów odnotowano także leksykę nazywającą i opisującą formy obyczajowe. Została ona zaprezentowana w tabeli 98.

Tabela 98. Leksyka nazywająca i opisująca formy obyczajowe

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
atesz	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
bakszysz/ bakczysz	–	–	–	–	1	–	–	9	–	4	–	10
cybuch	–	–	–	12	19	3	–	26	–	14	–	–
czubuk	–	–	–	1	4	–	–	1	–	–	–	–
haszysz	–	–	1	1	1	–	–	1	–	–	–	1
kapciuch	1	–	–	2	1	3	–	–	–	4	–	–
lulka	–	–	–	–	6	–	–	3	–	–	–	–
nargile	–	–	–	4	6	5	–	40	–	6	–	1
rahat	–	–	–	–	–	6	–	4	1	3	–	9
tytoń	3	–	–	1	3	–	7	6	–	–	–	2

W związku z tym, że palenie tytoniu było bardzo popularne w Turcji i krajach jej podległych, w analizowanych tekstach jest często mowa o tym zwyczaju, a także pojawiają się leksemy nazywające akcesoria używane podczas tej czynności. Wśród tych wyrazów największą frekwencją odznaczają się *nargile* ('fajka wodna' Stach 213; SJPDor podaje, że *nargile* jest to rodzaj fajki z gumową rurką przeprowadzoną przez naczynie z wodą w celu oczyszczenia i ochłodzenia wdychanego dymu). Nazwa ta została poświadczona w sześciu powieściach.

Jeż bardzo często używał też nazwy produktu służącego do palenia – *tytoniu* ['Nicotiana, roślina z rodziny psiankowatych (Solanaceae), licząca około 45 gatunków; niektóre z nich uprawiane; liście ich po wysuszeniu i sfermentowaniu dają używkę do palenia lub do żucia' SJPDor]. Wyraz ten został odnotowany również w sześciu utworach.

Do palenia używano też *haszyszu* ['substancja odurzająca otrzymywana z konopi indyjskich (*Cannabis indica*), rozpowszechniona na Wschodzie jako narkotyk palony w fajce; powoduje uczucie przyjemnego podniecenia, w dużych dawkach wizje i halucynacje oraz stan zamroczenia' SJPDor]. Ta nazwa pojawiła się w pięciu powieściach.

W takiej samej liczbie tekstów zostało poświadczono określenie *cybuch* ('drewniana lub metalowa rurka zakończona z jednego końca ustnikiem, z drugiego fajką, służąca do ciągnięcia dymu z fajki' SJPDor). Było ono jednak znacznie częściej używane niż *haszysz*.

Również w pięciu utworach zostały odnotowane nazwy: opakowania służącego do przechowywania tytoniu – *kapciucha* ('woreczek na tytoń' SNH) oraz obyczaju tureckiego, poobiedniego wypoczynku – *rahat* ('wypoczynek' Stach 214), który upowszechnił się też w prowincjach podległych państwu tureckiemu, a podczas którego mężczyźni palili fajki, popijali rakię i drzemali: „Była to chwila, w której pokrzepienie sił poprzedzało wypoczynek, który się odbywał na sposób turecki. Nazywa się to *rahat*, który polega na tem, że mężczyźni, kurząc fajki, popijają raki i drzemia, niewiasty zaś usuwają się na pogadankę wieczorną” (WZ 112).

Do grupy nazw związanych z paleniem, a poświadczonych w badanym materiale należy zaliczyć ponadto wyrazy: *atesz* ('ogień' Stach 201), *czubuk* ('fajka' SNH) oraz *lulka* ('fajka' SJPDor). Nie były one jednak używane często, pojawiły się w jednej-trzech powieściach.

Do elementów obyczajowości wschodniej, a opisywanej przez Jeża, należy zaliczyć też *bakszysz* ('datek, napiwek, łapówka, dar' SJPDor). Jeż używał tej nazwy w postaci *bakczysz* i tak opisywał ten zwyczaj:

Bakczysze datują się od czasów, jak zaprowadzony został „porządek urzędowy” w Turcyi. Pochodzenie ich odnieść należy do Aladyna, pierwszego wezyra, który był bratem Orkana i porządkował dla niego państwo. Z porządkowania tego wyniknął bakczysz, przetrwał burze, zmiany i reformy wszystkie i utrzymał się do dni naszych w postaci prawa w kodeksie żadnym niezapisanego, ale zasadniczego. Bez bakczyszu w Turcyi kroku zrobić nie można. Stał się on wytyczną w porządku państwowym (RCh I 234).

Miano to zostało odnotowane w czterech tekstach.

2.10. Nazwy tkanin

Do jednej z liczniejszych grup turcyzmów w polszczyźnie ogólnej³²⁸ należą nazwy tkanin. Tadeusz Majda naliczył czterdzieści takich mian³²⁹. Liczba określeń wschodnich materiałów odnotowanych w analizowanych powieściach została przedstawiona w tabeli 99.

Tabela 99. Nazwy tkanin

Wyrazy	SK	As.	Usk.	NH	Dach.	Zar.	SH	Rot.	LtD	WZ	MwO	RCh
atłas/ atłasowy	1 1	– –	– –	– –	– –	– 2	– –	– –	– –	– –	– –	1 –
bisior	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
gaza/ gazowy	1 –	– –	1 –	1 –	1 –	1 –	1 –	1 –	– –	– –	– 2	– –
kir	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1
kitajka	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	1
muślin/ muślinowy	1 –	– –	– –	2 –	– –	– –	– –	– –	– 1	4 –	– –	– –
perkal/ perkalik	1 –	– –	– –	– –	1 –	– 1	– –	– –	– –	– 1	– –	– –
tyftyk/ tyftykowy	– –	– –	– –	– 1	1 –	– –	– –	– –	– –	– –	1 –	– –

Z danych zawartych w tabeli wynika, że liczba nazw tkanin poświadczonych w badanym materiale nie jest tak duża jak wszystkich mian funkcjonujących w polszczyźnie.

Odnotowane określenia pojawiły się w charakterystykach różnych rzeczy, nie tylko ubiorów, ale i elementów wyposażenia wnętrz.

Wśród badanej leksyki najczęściej było używane określenie *gaza* (‘od miasta Gazzà w Palestynie, gdzie się wyrabiały niegdyś tkaniny z jedwabiu bardzo cienkie i przezroczyste na zasłony i suknie, a które od miasta

³²⁸ Zob. np. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1985, s. 348.

³²⁹ T. Majda, *Nazwy tkanin wschodniego pochodzenia w języku polskim*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1986, nr 3, s. 499-503.

noszą w Europie nazwę gazy' Much 32), które znalazło poświadczenie w sześciu tekstach, natomiast przymiotnik utworzony od tej nazwy pojawił się tylko w jednym.

Dość dużą frekwencją spośród odnotowanych nazw tkanin odznacza się także *muślin* ('delikatna przezroczysta tkanina bawełniana lub jedwabna o bardzo rzadkim splocie' SJPDor). To miano zostało poświadczane w trzech utworach, a przymiotnik od niego utworzony – tylko w jednym.

Pozostałe nazwy tkanin [*atłas/atłasowy* 'powszechna nazwa materji, z arabs. *atłas* 'gładki' SEBr 8; *bisior* 'kosztowna, bardzo delikatna tkanina lniana, bawełniana lub wełniana znana w starożytności i dawnej Polsce' SJPDor; *kir* 'sukno szare lub czarne grube, albo taka materja, na żałobę używana' Much 62; *kitajka* 'tafta, materja jedwabna', «*kitaj* z bawełny glancowanej»; z rus. *kitajka*, 'nankin', od tureckiej nazwy Chin (*Kitaj*, wedle zdobywców Chin, Tunguzów, *Ketajami* zwanych, *Kataj* u Marco Polo), skąd materje te pochodzą' SEBr 231; *perkal/perkalik* 'cienka, gładka tkanina bawełniana, podobna do płótna; (zwłaszcza w lm) strój z tej tkaniny' SJPDor; *tyftyk/tyftykowy* 'tkanina wełniana, jedwabna lub bawełniana; ubiór, obicie z tej tkaniny; przykrycie na konia, najczęściej jedwabne, barwy szkarłatnej, przetykane złotem; dyftyk' SJPDor] pojawiły się w jednym-dwóch tekstach.

*

Analiza leksyki powieści bałkańskich wykazała, że Jeż korzystał z wielu turczyzmów, odnoszących do różnych aspektów opisywanej rzeczywistości. W celu przybliżenia sposobu funkcjonowania przedstawianych państw posługiwał się przede wszystkim słownictwem dotyczącym organizacji administracji państwowej. Leksyka ta stanowi najliczniejszą grupę spośród turczyzmów użytych przez pisarza i obejmuje różne kategorie semantyczne, wśród których można wyróżnić m.in. określenia jednostek podziału terytorialnego, miana panujących, przedstawicieli tureckiej administracji, członków niższych warstw społecznych, a także nazwy danin i zobowiązań wobec państwa.

Do jednej z najliczniejszych grup turcyzmów w analizowanych tekstach należy zaliczyć także leksykę militarną. Jej użycie było podyktowane przede wszystkim przynależnością gatunkową powieści oraz poruszaną tematyką. Badane teksty to bowiem w większości powieści historyczne opisujące zmagania wojenne podbitych przez Turcję narodów.

W związku z tym, że bohaterami tych powieści były osoby różnego wyznania, to nie mogło w nich zabraknąć słownictwa dotyczącego sfery religijnej.

Chcąc scharakteryzować bohaterów, pisarz użył też orientalnych nazw osób wywodzących się z określeń pokrewieństwa, a także nazw ubrań, które były wykonane z różnych tkanin, w tym również noszących miana proveniencji wschodniej. Nazwy tkanin pojawiły się w charakterystykach nie tylko ubiorów, ale i różnego rodzaju elementów wyposażenia wnętrz. Ich nazwy obok określeń akcesoriów używanych w gospodarstwie, a także nazw obejścia i części domu należą także do często używanego przez Jeża słownictwa.

W celu przedstawienia miejsca akcji, zarysowania odrębności kulturowej opisywanych terenów nie mogło ponadto zabraknąć wśród analizowanych turcyzmów leksyki dotyczącej organizacji miasta oraz mniejszych jednostek terytorialnych, a także nazywającej i opisującej formy obyczajowe.

Dość liczną pod względem tworzących ją leksemów grupę turcyzmów stanowią w analizowanych tekstach również nazwy potraw i napojów oraz określenia koni, maści końskich i akcesoriów dla konia.

Odmienność opisywanych krajów, narodów, ludzi czy różnorodnych elementów otoczenia wobec polskiej rzeczywistości znalazła zatem odzwierciedlenie w słownictwie badanych powieści.

W każdym z wyróżnionych pól leksykalnych można wyróżnić zarówno wyrazy używane przez pisarza bardzo często, wskazujące na jego predylekcje do określonej leksyki, jak i takie, które zostały odnotowane jednostkowo. Te ostatnie świadczą z kolei o inwencji autorskiej.

W grupie słownictwa dotyczącego organizacji administracji państwowej najliczniejsze i pojawiające się w wielu badanych tekstach były np.

określenia przedstawicieli tureckiej administracji. Ich wysoka frekwencja w powieściach bałkańskich wynika przede wszystkim z wieloznaczności tych określeń, nazywających osoby pełniące funkcje zarówno administracyjne, jak i wojskowe. Leksemy te zostały zatem przyporządkowane do dwóch grup leksykalnych.

Z kolei wśród słownictwa, które zostało odnotowane jednostkowo, a należy również do pola leksyki dotyczącej organizacji administracji państwowej, można wymienić np.: *czitluk-sahibija*, *muszir* czy *zaim*. Wprowadzenie nowych wyrazów służyło nie tylko urozmaiceniu leksyki, lecz wiązało się też ze zmianami w nazywaniu pewnych elementów opisywanej rzeczywistości w kolejnych powieściach. Starsza nazwa jednostki podziału terytorialnego *elajet* (u Jeża w postaci *ejalet*) znacznie częściej pojawia się w Usk., opisujących wydarzenia z XVI i pocz. XVII w., niż w tekstach poświęconych czasom późniejszym. Z kolei nowszy termin *vilajet*, który zastąpił i *elajet*, i *paszalik*, został odnotowany tylko w dwóch powieściach (Rot. i WZ) i w dodatku takich, których akcja rozgrywa się w XIX w. (na początku oraz pod koniec tego stulecia). Zwraca również uwagę zależność użycia określeń jednostek administracyjnych od miejsca akcji i tematyki prezentowanej w danym tekście. Wyraz *baństwo* pojawia się przede wszystkim w powieściach poświęconych Chorwacji oraz Bośni i Hercegowiny, a więc krajom, w których dominowała ta forma organizacji państwa. Z kolei w Dach. wysoką frekwencją odznacza się wyraz *dachije*. Takie użycia tych terminów wskazują, że Jeż musiał być dobrze zorientowany w poruszanej problematyce.

Najwięcej hapaks legomena z zakresu turczyzmów zostało odnotowanych w tekstach Dach., a także Usk. i Rot., czyli jednych z dłuższych. Należy przy tym przypomnieć, że Dach. oraz Usk. uważane są za najlepsze utwory Jeża³³⁰, a książka Rot. – została nazywana przez Bąbałę „najpełniejszym zwierciadłem turkoznawczej erudycji”³³¹.

³³⁰ Jak już wspomniano (zob. przypisy 133, 235), krytyk posługujący się pseudonimem Zygzak nazwał następujące powieści Jeża: *Uskoki*, *Dachijiszczynę* i *Szandora Kowacza* brylantami czystej wody i zaliczył je do najpiękniejszych dzieł literatury polskiej.

³³¹ J. Bąbała, *op. cit.*, s. 92.

Powieści Dach. i Rot. są ponadto, oprócz RCh, najbardziej nasycone leksyką pochodzenia orientalnego. Dwie ostatnie charakteryzuje jednak duża powtarzalność słownictwa.

Funkcjonujące w powieściach bałkańskich turcyzmy były w różny sposób wyróżniane. Najczęściej spotykamy się z zapisem w postaci kur-sywy [np. „To też teraz używa; jest bejem; ma swoje *timare* i o jutrze nie myśli...” – Usk. I 14; „Muzułmanie i chrześcijanie jesteście przeciw *adamlar* (ludzie)...” – Dach. I 9]. Ponadto były one wyróżniane w postaci kur-sywy i cudzołownu („Słowianie pod tureckiem pozostający panowaniem przyswoili je sobie, tak jak przyswoili „*zarar jok*”, „*bakałym*”, „*ewała*”, i.t.p.” – Rot. 213), pisma prostego („Hanemy (żony) po haremach oczy sobie psuły, wyglądając przez kraty ta syna, owa męża – postarzały się, poumierały, a z Rotułowiczów nie pokazał się żaden” – Rot. 19] oraz pi-sma prostego i cudzołownu („Wyraz „*czyflik*” oznacza folwark” – Rot. 48).

W celu ich wyjaśnienia stosował natomiast Jeż najczęściej nawiasy [np. „W haremie dzierzgała jeno i haftowała różnobarwnym jedwabiem, złotem, srebrem – szyciem zajmowały się *odałyki* (odaliski – pokojówki), uważała je przeto jako zatrudnienie podrzędne, prawie poniżające” – Rot. 150; „Musi to być – odezwał się milazim – *esnaf* (rzemiosło) chyba takie...” – WZ 11], objaśnienia wewnątrz tekstu („»Dachije« były to okręgi administracyjne, na jakie jańczary dzielili prowincją, w celu ułatwienia sobie pobierania z takowej dochodów, do jakich pretensje rościli” – Dach. I 196), a rzadziej – przypisy (np. NH czy niektóre objaśnienia w RCh).

Ponadto ich uprzystępnieniu służyło używanie przez niego analogii, polegającej na odwołaniu się do czegoś bliskiego, znanego polskiemu odbiorcy³³², np. „Mehmed-bej był spają (»spahisem«, jak niegdyś u nas pisano). Spajowie przypominają nieco panów feudalnych” (Dach. I 13); „Gulasz na Węgrzech tę samą w życiu odegrywa rolę, co bigos w Polsce”

³³² O problemie uprzystępnienia odmiennej, obcej polskiemu odbiorcy rzeczywistości i sposobach pokonywania bariery komunikacyjnej pisał Kazimierz Cysewski (*Informacja kontekstująca w powieści historycznej na przykładzie twórczości Tomasza Teodora Jeża*, [w:] *W kręgu zagadnień polskiej powieści historycznej...*, s. 73-83).

(MwOI 99). Jeż, wykorzystując podobieństwo zestawianych osób, przedmiotów, odwołał się tym samym do doświadczeń odbiorcy.

W badanych tekstach zwraca również uwagę posługiwanie się przez pisarza różnymi postaciami niektórych wyrazów obcych, np. *czarszija* obok *czarszi*, *janczar* obok *jańczar* czy *jeni-czer*, *rakija* obok *raki*. Spostrzeżenie to dotyczy nie tylko kolejnych powieści, ale i tych samych. Takie formy odzwierciedlają sposoby polszczenia przez pisarza turcymów, który w różny sposób próbował dostosować leksykę obcą do języka polskiego, dokonując jej adaptacji fonetycznej, graficznej czy gramatycznej.

Zakończenie

Celem niniejszej rozprawy było opisanie leksyki powieści bałkańskich Teodora Tomasza Jeża, a więc sposobów użycia określonych środków językowych i ich przekształceń w ciągu pewnego czasu przez jednego z bardziej płodnych pisarzy XIX w., cieszącego się za życia dużą poczytnością i popularnością licznych kręgów czytelnicznych.

W celu realizacji przedstawionych w początkowej części pracy założeń oglądowi poddano dwanaście powieści bałkańskich T.T. Jeża – wyodrębnioną grupę utworów, wykazujących szereg podobieństw: genologicznych, stylistycznych czy tematycznych, stanowiących zatem jednorodny przedmiot analiz porównawczych.

W części pierwszej rozprawy przedstawiono jej materiałowe zaplecze, a także metodologiczną charakterystykę oraz informacje o uwarunkowaniach tekstowych badanych powieści. Struktury językowej tekstu nie sposób bowiem analizować bez zarysowania choćby ogólnokulturowych odwołań.

Wśród uwarunkowań tekstowych zwrócono uwagę na różnorodne zjawiska i zależności. Podjęcie tematyki dotyczącej dążeń niepodległościowych ujarzmionych narodów było m.in. motywowane biografią pisarza. Miłkowski wychował się w rodzinie, w której kultywowano tradycje patriotyczne, a członkowie jego rodziny brali czynny udział w walkach narodowowyzwoleńczych, np. dziad ze strony ojca – Jan – brał udział w powstaniu kościuszkowskim, a ojciec pisarza – w powstaniu listopadowym. Sam Jeż już od wczesnej młodości uczestniczył w różnych działaniach konspiracyjnych. Potem stał się bojownikiem, żołnierzem

Wiosny Ludów, emigracyjnym spiskowcem, emisariuszem, działaczem politycznym. Gdy nie mógł już walczyć, zamienił dotychczasowy rodzaj broni na pisarstwo. Działalność literacka stała się dla niego zastępczą formą służenia ojczyźnie, a publikowanie powieści dawało możliwość wyrażania swoich przekonań polityczno-społecznych i wpływania na opinie odbiorców, kształtowanie ich poglądów, zapatrywań ideowych czy postaw patriotycznych. Miłkowski nie ograniczał się jednak tylko do pisania powieści, ale brał też czynny udział w toczącej się wtedy polemice dotyczącej koncepcji gatunku powieści historycznej, jej wymowy. W ten sposób wpisał się na stałe w tradycję polskiego powieściopisarstwa historycznego, a jego wkład w rozwój gatunku jest niepodważalny.

Impulsem do podjęcia przez Jeża tematyki południowoślowiańskiej były też jego osobiste doświadczenia wyniesione z podróży po Turcji i Bałkanach, w czasie których miał możliwość poznania ludzi i krajów, o których pisał, a także studiowania ich historii, kultury, literatury, języka oraz zaznajomienia się z aktualnymi sprawami politycznymi.

Nie bez znaczenia było zapotrzebowanie czytelnicze. Zainteresowanie to wiązało się z sytuacją polityczną narodów bałkańskich i uzyskiwaniem przez nie niepodległości, a zaowocowało powstaniem nie tylko powieści, ale i wielu artykułów czy korespondencji, które szybko zyskały uznanie publiczności. Ze strony wydawców i redaktorów różnych pism pojawiały się więc propozycje napisania kolejnych tekstów. Istotna była też całkowita nowość tematu na gruncie polskim. Miłkowski, wprowadzając tematykę południowoślowiańską do literatury polskiej, przybliżył Polakom mało wówczas znane Bałkany i Bliski Wschód, ich historię, kulturę, mieszkańców. Ponadto podejmowanie tematyki bałkańskiej w artykułach prasowych, poza działalnością beletrystyczną pomagało w doskonaleniu warsztatu pisarskiego, który sam Jeż oceniał bardzo krytycznie. I jeszcze jedna prozaiczna przyczyna decydująca o powstaniu analizowanych powieści – sytuacja materialna rodziny. Miłkowsky borykali się z kłopotami finansowymi, a pisanie stanowiło dla Jeża podstawowe źródło dochodów.

Jeśli chodzi o zastosowaną metodologię, to ze względu na złożoność materiału badawczego postanowiono poddać go obserwacji przy użyciu

różnorodnych sposobów opisu. Podstawowym narzędziem badawczym uczyniono analizy statystyczne, zapewniające wysoki stopień obiektywizacji wyników badań. Ponadto do obserwacji semantycznych leksyki egzystencjalnej i turcyzmów skorzystano z koncepcji teorii polowych.

Kolejne części rozprawy (druga – charakterystyka kwantytatywna leksyki analizowanych powieści oraz trzecia – charakterystyka wybranych grup słownictwa) miały na celu określenie swoistości poszczególnych tekstów, a zwłaszcza ich zasobu leksykalnego. Służyły one również wskazaniu podobieństw i różnic w doborze słownictwa użytego przez pisarza w określonym czasie i gatunku, a zatem wskazania, w jakim stopniu Jeż, pisząc kolejne powieści, korzystał z określonego zasobu leksykalnego, a w jakim go modyfikował.

Na podstawie danych uzyskanych na podstawie charakterystyki kwantytatywnej stwierdzono, że powieść SK, rozpoczynająca cykl powieści południowosłowiańskich, odznacza się pod wieloma względami (wielkość słownika, w tym według udziału procentowego; średnia frekwencja hasła; ilościowe bogactwo oraz oryginalność słownictwa) lepszymi parametrami niż porównywane z nią teksty. Utwór ten charakteryzuje się także znaczną liczbą leksemów rzadkich. Te wyniki znajdują uzasadnienie w kształtowaniu się warsztatu pisarskiego Jeża, a także w tematyce powieści. Ze względu na to, że jest to pierwszy utwór Jeża o tematyce bałkańskiej (pomimo pewnych wątpliwości z tym związanych), to praca pisarza nad tym tekstem nie podlegała, o czym już była mowa, takim tekstotwórczym operacjom automatyzacyjnym jak w przypadku kolejnych powieści.

Badania wykazały również (wielkość słownika, ilościowe bogactwo słownictwa, koncentracja tekstu), że utwór WZ odznacza się małym bogactwem słownikowym i mniejszym zróżnicowaniem leksyki w stosunku do porównywanych tekstów. Charakteryzuje się również większym udziałem procentowym w tekście czasowników niż rzeczowników oraz największym nasyceniem zaimków spośród analizowanych tekstów. Uzyskane wyniki wskazują zatem na większą dialogowość tego utworu w stosunku do pozostałych.

Ponadto zauważono, że większość z analizowanych powieści (8 z 12) mieści się w granicach koncentracji charakterystycznej dla tekstów pisanych. Wysoka wartość tego wskaźnika wskazuje jednak na zbliżoną pozycję tych utworów do tekstów języka mówionego, zaświadczać gawędziarskie usposobienie ich autora. O takim charakterze wypowiedzi Jeża świadczy także szablonowość użycia liczebników (typowe dla tekstów mówionych użycie liczebnika *jeden* w znaczeniu 'pewien').

W dwu ostatnich częściach pracy dokonano także analiz leksyki pełnoznacznej i niepełnoznacznej, a także egzystencjalnej i turcyzmów, które wykazały, że Jeż, pisząc kolejne powieści, nie tylko korzystał z określonego zasobu słownictwa, ale także go modyfikował, wprowadzając nowe jednostki leksykalne. W każdej z powieści odnajdziemy zatem hapaks legomena. Największym nasyceniem leksyką bardzo rzadką charakteryzują się: RCh, As. i Dach. W przypadku tego pierwszego utworu jest to motywowane jego długością, a w przypadku pozostałych dwóch: szczególną tematyką (As. jest swego rodzaju manifestem, w którym zostały wyartykułowane przekonania autora co do mającego wybuchnąć wkrótce powstania) oraz określonymi wyborami językowostylistycznymi (Dach. jest uważany za jeden z najlepszych utworów w twórczości Jeża).

Automatyzm w wyborze określonych form językowych wiązał się z koniecznością uwzględnienia przez pisarza przed wszystkim reguł gramatycznych (np. wymóg użycia dopełniacza po czasowniku zaprzeczonym, czy też innych określonych czasownikach; wysokie pozycje czasowników *być* i *mieć* na listach rangowych; znaczne nasycenie powieści leksyką funkcjonalną). Pisarz, tworząc kolejne dzieła, musiał też uwzględnić wymagania gatunkowe i tekstowe (np. określić różnorodne relacje czasowe przedstawiane w utworach, osoby uczestniczące w wydarzeniach, posłużyć się konkretnym typem narracji, sposobami budowania pewnych form wypowiedzi czy określonym rodzajem słownictwa – leksyka militarna). Predylekcja Jeża do stosowania określonych konstrukcji językowych, typowych sformułowań była również podyktowana podjęciem podobnych motywów i wątków w porównywanych tekstach. W analizowanych powieściach nie mogło zatem zabraknąć

turczyzmów, umożliwiających oddanie odmienności opisywanych krajów, narodów.

Większa swoboda w użyciu niektórych form językowych była natomiast motywowana szerokim zakresem ujęcia tematycznego przez pisarza, wynikającym z jego rozległej wiedzy o opisywanej, odmiennej od polskiej rzeczywistości i udoskonalaniem warsztatu pisarskiego. Zaważalne jest zatem dostosowywanie słownictwa do realiów danej epoki (np. zmiany w określeniu jednostek administracyjnych w poszczególnych tekstach), charakteryzowanego terytorium (np. dominacja leksyki opisującej organizację miasta w Zar., której miejscem akcji jest miasto).

Inwencja autorska ujawniła się także w respektowaniu przez pisarza reguł stylistycznych, czyli nienadużywaniu takich samych wyrazów, zastosowaniu związków składniowych o różnym stopniu łączliwości, umożliwiających wymiennność poszczególnych członów, a także użyciu wyrazów nacechowanych czy słownictwa w znaczeniach niestandardowych, wyspecjalizowanych (np. *czas*, *osoba* jako terminy gramatyczne). Przejawy oryginalności były ponadto motywowane wyborami językowostylistycznymi pisarza, świadczącymi o jego poglądach i celach działalności pisarskiej (np. stosunek do przeszłości, użycie wyrazu *życie* w znaczeniu energii, żywotności i powiązania aktywności młodych, wykształconych Bułgarów z wątkiem odrodzenia ojczyzny).

W pracy zestawiono również wyniki osiągnięte dla powieści bałkańskich z danymi uzyskanymi przez S. Borawskiego dla listów pisarza do Juliana Łukaszewskiego. Takie porównanie miało na celu wskazanie podobieństwa lub odmienności leksyki użytej przez Jeża w różnych gatunkach i ustalenie, czy leksyka Jeża wyzyskana dla celów artystycznych odbiega od słownictwa użytego w prywatnej korespondencji. Przeprowadzone analizy konfrontatywne zostały oparte na podziałach na części mowy i wykazały, że największe podobieństwo dotyczyło użycia leksyki funkcjonalnej, a więc słownictwa, którego pojawienie się w tekście jest w znacznym stopniu uwarunkowane wymogami gramatycznymi języka, w którym się tworzy. Podobieństwo w użyciu leksyki niepełnoznaczej mogło też świadczyć o standardowości tego słownictwa na tle leksyki

ogólnej XIX w. Największe różnice pomiędzy leksyką użytą w zestawianych gatunkach dostrzeżono natomiast w przypadku słownictwa pełnoznacznego, zwłaszcza przymiotnika, przysłówka, rzeczownika i czasownika. Zauważone różnice wynikały głównie z odmiennego charakteru wypowiedzi. W związku z tym nie pojawiły się w *Listach* lub były użyte w znacznie mniejszym stopniu te wyrazy, które są charakterystyczne przede wszystkim dla prozy artystycznej (np. *usta*, *oblicze*, *noc*, *słońce*), a także stanowiące indywidualne wybory pisarza do realizacji intencjonalno-treściowych (np. leksemy określające wysokiej rangi urzędników, tytuły władców, określenia miejsca akcji). Mimo jednak dostrzeżonych odmienności można było zauważyć, że słownictwo wyzyskane przez Jeża dla celów artystycznych nie różniło się diametralnie od słownictwa użytego w prywatnej korespondencji pomiędzy pisarzem a Julianem Łukaszkewskim. Należy to tłumaczyć zapewne tym, że oba gatunki dotyczą odmiany pisanej. Ponadto w przypadku beletrystyki oglądowi poddano tylko leksykę najczęstszą, a zatem tę kategorię, która charakteryzuje się dużą powtarzalnością słownictwa.

Mimo że rozważania nad leksyką XIX w. są prowadzone już od dawna i stały się podstawą wielu publikacji, to przeprowadzone analizy zarysowały kilka perspektyw badawczych.

Po pierwsze, podczas eksploracji słownictwa powieści bałkańskich ujawniono wyrazy, które nie znalazły dotąd poświadczenia w dostępnych pozycjach leksykograficznych. Dalsze badania leksyki dziewiętnastowiecznej mogłyby się zatem przyczynić do poszerzenia leksykonu.

Po drugie, w badanym materiale odnotowano nie tylko indywidualizmy Jeża, ale również przypisywane innym autorom. Kolejne prace badawcze mogłyby więc doprowadzić do przewartościowania dotychczasowych ustaleń.

Warto ponadto poddać analizie nie tylko ostatnie wydania powieści bałkańskich za życia autora, ale i inne dostępne. Zestawienie latynizmów z dwóch wydań powieści *W zaraniu* poczynione na potrzeby przygotowywanego do druku artykułu wykazało bowiem znaczne różnice ilościowe i jakościowe w użytych zapożyczeniach.

Przedmiotem osobnego opracowania mogło by być także zestawienie leksyki powieści bałkańskich ze słownictwem innych tekstów artystycznych Jeża. Takie porównanie mogłoby dostarczyć informacji o podobieństwie i różnicach w doborze leksyki użytej przez pisarza w utworach o odmiennej tematyce i wzbogacić wiedzę dotyczącą idiolektu pisarza.

Wreszcie ciekawym zajęciem badawczym mogłoby być porównanie słownictwa analizowanych powieści Jeża z leksyką tekstów innego autorstwa, ale o podobnej tematyce i należących do tego samego gatunku. Takie zestawienie mogłoby z kolei określić zasób leksykalny niezbędny pisarzom do realizacji analogicznych intencji treściowych oraz wskazać słownictwo motywowane ich indywidualnymi wyborami.

Podjęcie analiz nad zarysowanymi problemami stwarzałoby uzasadnioną nadzieję na pogłębienie wiedzy historycznojęzykowej w zakresie dziewiętnastowiecznej leksyki.

Bibliografia

Wykaz źródeł podstawowych – analizowanych powieści T.T. Jeża

- Dachijsczyzna. Powieść z dziejów serbskich*, t. I-II, Kraków 1910.
- Lat temu dwieście. Opowieść na tle dziejów Kroacji*, cz. 1-2, Warszawa 1930.
- Miłość w opałach. Powieść z dziejów Kroacji*, cz. 1-2, Warszawa 1902.
- Narzeczoną harambaszy. Powieść z dziejów Słowiańszczyzny południowej*, Warszawa 1901.
- O byt. Powieść historyczna na tle dziejów Albanii w XV wieku*, cz. 1-3, Lwów 1903.
- Piotr i Asan. Powieść historyczna z dziejów Słowian bałkańskich z XII-go wieku*, Warszawa 1906.
- Rotułowicze. Powieść z dziejów serbskich*, Warszawa 1884.
- Słowiański Hercog. Powieść w 4 tomach na tle dziejów Słowiańszczyzny południowej*, t. I-IV, Warszawa 1876.
- Szandor Kowacz (Szkiełko)*, t. I-II, Warszawa 1898.
- Uskoki. Powieść z dziejów Słowiańszczyzny południowej*, t. I-III, Kraków 1910.
- W zaraniu. Powieść*, Warszawa 1902.
- Zarnica. Powieść bułgarska*, t. I-III, Warszawa 1908.

Wykaz literatury

- Balowski M., *Słownictwo poezji, dramatu i prozy K.K. Baczyńskiego w świetle badań stylistyczno-językowych*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo” 1984, t. 9, s. 23-44.
- Bartmiński J., *Oralność tekstu w pieśni ludowej w świetle statystyki leksykalnej*, [w:] *Semantyka tekstu i języka*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 175-201.
- Bartnicka B., *Wyrazy rzadkie i zapomniane w powieściach Henryka Rzewuskiego*, [w:] *Studia nad słownictwem XIX wieku*, red. W. Kupiszewski, t. 1, Warszawa 1992, s. 43-64.

- Bartoszewicz J., *Historja literatury polskiej potocznym sposobem opowiedziana*, Warszawa 1861.
- Bartoszyński K., *Powieść w świecie literackości*, Warszawa 1991.
- Batko-Tokarz B., *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego: teoria, praktyka, leksykografia*, Kraków 2019.
- Bąbała J., *Zygmunt Miłkowski a Słowiańszczyzna*, Warszawa 1939.
- Bersano-Begey M., *Powieści południowosłowiańskie T.T. Jeża*, Kraków 1935.
- Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 8: Romantyzm (hasła osobowe K-O)*, oprac. zespół pod kier. I. Śliwińskiej i S. Stupkiewicza, Warszawa 1969, s. 388-400.
- Bibliografia podręczna gramatyki historycznej i historii języka polskiego*, oprac. Z. Bukowcowa, M. Kucala, Wrocław 1981.
- Bojar B., *Pole informacyjne, dokumentacyjne, tematyczne, semantyczne czy leksykalne*, „Zagadnienia Informacji Naukowej” 2004, nr 1 (83), s. 3-11.
- Boleski A., *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, Łódź 1956.
- Borawski S., *Listy T.T. Jeża do dr. J. Łukaszeńskiego. Między poetyką normatywną listu a nieregularną komunikacją w rozproszonej wspólnotocie*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 1: *Mowy piękno wielorakie*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2000, s. 291-301.
- Borawski S., *Podstawy idei poznawczej studiów nad dziejami używania języka. Esej o diachronii*, [w:] *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra 2005, s. 13-61.
- Borawski S., *Słownictwo potoczne listów Zygmunta Miłkowskiego do Juliana Łukaszeńskiego (1867-1895)*, Zielona Góra 2007.
- Borawski S., *Spontaniczność i konwencja w etykietałnych formułach adresowych (na materiale listów Z. Miłkowskiego do J. Łukaszeńskiego)*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 2: *Tekst a gatunek*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2004, s. 93-104.
- Borawski S., *Wprowadzenie do historii języka. Zagadnienia historiozoficzne*, Warszawa 2002.
- Brückner A., *Dzieje literatury polskiej w zarysie*, t. II, Warszawa 1908.
- Brückner A., *Jeż Teodor Tomasz (Zygmunt Miłkowski): Od kolebki przez życie*, „Nowa Książka” 1937, z. 3, s. 129-131.
- Brückner A., *Przedmowa do T.T. Jeża, Od kolebki przez życie*, t. I, Kraków 1936, s. VI-XXI.
- Brzeziński J., *Zagadnienia badania języka i stylu pisarza (na materiale polskiej poezji sentymentalnej)*, „Język Artystyczny” 1986, nr 4, s. 56-72.
- Bujnicki T., *Historyczna powieść maski „Asan” T.T. Jeża*, [w:] *Południowa Słowiańszczyzna w literaturze polskiej XIX i XX wieku*, red. K. Stępnik, M. Ga-bryś, Lublin 2010, s. 91-102.

- Bujnicki T., *T.T. Jeż* (hasło), [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, red. J. Krzyżanowski, t. I, Warszawa 1987, s. 400-401.
- Bujnicki T., *Polska powieść historyczna XIX wieku*, Wrocław 1990.
- Bujnicki T., *Sienkiewicz i historia*, Warszawa 1981.
- Burkot S., *Spory o powieść w polskiej krytyce literackiej XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.
- Buttler D., *Grupa semantyczna przymiotników polskich o znaczeniu 'pozostający w związku z radością'*, „Prace Filologiczne” 1977, 27, s. 271-286.
- Buttler D., *Koncepcje pola znaczeniowego*, „Przegląd Humanistyczny” 1967, nr 2, s. 41-59.
- Buttler D., *Łączliwość przymiotników o znaczeniu 'związany z radością'*, „Prace Filologiczne” 1978, 28, s. 208-221.
- Chmielowski P., *Teodor Tomasz Jeż*, „Kłosy” 1882, nr 875, s. 215-218; nr 877, s. 255-256.
- Chmielowski P., *Teodor Tomasz Jeż*, „Nowa Reforma” 1897, nr 266, s. 2.
- Chmielowski P., *T.T. Jeż jako podróżopisarz*, „Nowa Reforma” 1903, dodatek do nr 84, s. 2.
- Cisowska B., *Z zagadnień stylu powieści Teodora T. Jeża*, [w:] *Studia o języku i stylu artystycznym*, t. V: *Język i styl twórcy w kręgu badań współczesnej humanistyki*, red. K. Maćkowiak, C. Piątkowski, Zielona Góra 2009, s. 55-63.
- Cysewski K., *Informacja kontekstująca w powieści historycznej na przykładzie twórczości Tomasza Teodora Jeża*, [w:] *W kręgu zagadnień polskiej powieści historycznej XIX w.*, red. L. Ludorowski, Lublin 1984, s. 73-83.
- Cysewski K., *„Nasza powieść” (O „Szandorze Kowaczu” Teodora Tomasza Jeża)*, [w:] *Powieść polska XIX wieku. Interpretacje i analizy*, red. L. Ludorowski, Lublin 1992, s. 77-88.
- Czachorowska M., *Świat roślin w pismach Bolesława Prusa*, Bydgoszcz 2012.
- Czachorowska M., *Wojna i wojskowość w „Faraonie” Bolesława Prusa*, Bydgoszcz 2014.
- Czachorowska M., *Wyobrażenia pisarska Bolesława Prusa i Stefana Żeromskiego na przykładzie słownictwa topograficznego i nazw barw*, Bydgoszcz 2006.
- Des Loges M., *Słowo w poezji Asnyka*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterdziestolecia pracy naukowej prof. dr. Juliusza Kleinera*, Łódź 1949, s. 367-394.
- Dąbkowski G., *Od ilości do jakości. Analiza porównawcza leksyki dwóch powieści Wacława Holewińskiego*, „Prace Filologiczne” 2017, t. LXXI, s. 89-100.
- Doroszewski W., *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku*, Warszawa 1949.
- Dubowik H., Konieczny J., Malinowski J., *Polska powieść historyczna. Wybrane zagadnienia z dziejów recepcji i warsztatu twórczego*, Bydgoszcz 1968.

- Dziekan M., *Życie i dzieło bośniackiego pisarza muzułmańskiego Muhameda Hevaiego Uskufiego (XVII w.)*, „Colloquia Orientalia Bialostocensia” 2015, 14, s. 255-279.
- Gramse B., „*Monachomachia*” i „*Antymonachomachia*” w świetle badań leksykometrycznych, „*Językoznawca*” 1961, nr 6, s. 33-47.
- Gronowska O., *Obraz świętego w powieści „Piotr i Asan” Teodora Tomasza Jeża. Historia a fikcja literacka w utworze*, [w:] *Święci w kulturze i duchowości dawnej i współczesnej Europy*, red. W. Stępniań-Minczewska, Z.J. Kijas, Kraków 1999, s. 163-168.
- Gosiewska Z., *Z historii badań nad językiem i stylem autorów (szkic informacyjny)*, „*Poradnik Językowy*” 1949, z. 4, s. 16-23.
- Grzegorzczak R., *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
- Handke K., *Regionalizmy w korespondencji Elizy Orzeszkowej*, [w:] K. Handke, *Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym*, Wrocław-Warszawa 1986, s. 105-118.
- Handke K., *Rozważania i analizy językoznawcze*, Warszawa 1997.
- Holewiński W., *Życie i działalność T.T. Jeża*, Warszawa 1882.
- Janion M., *Debiut powieściopisarski T.T. Jeża*, „*Prace Polonistyczne*” 1949, seria 7, s. 77-108.
- Janion M., *O monografię powieści Jeża*, „*Kuźnica*” 1948, nr 8, s. 9.
- Jeske-Choiński T., *Historyczna powieść polska*, „*Niwa*” 1888, t. 34, z. 332, s. 582-598.
- Jeske-Choiński T., *Ziarna i plewy. Przegląd beletrystyki*, „*Niwa*” 1883, t. 24, z. 210, s. 443-451.
- Jeż T.T., *Bośnia*, „*Niwa*” 1875, s. 459-474.
- Jeż T.T., *Derśław z Rytwian*, Warszawa 1958.
- Jeż T.T., *Jubileusz serbski. Pogląd na dzieje serbskie z ostatnich lat pięćdziesięciu*, „*Dziennik Literacki*” 1856, nr 41-42; wydanie osobne – Lwów 1865.
- Jeż T.T., *Korespondencja z Konstantynopola*, „*Gazeta Warszawska*” 1857, nr 5 – 1858, nr 157 (z przerwami).
- Jeż T.T., *O umysłowym ruchu w Słowiańszczyźnie zadunajskiej*, „*Dziennik Literacki*” 1866, nr 17, s. 263-266; nr 18, s. 277-282.
- Jeż T.T. (Zygmunt Miłkowski), *Od kolebki przez życie. Wspomnienia*, t. I- III, Kraków 1936-1937.
- Jeż T.T. (Zygmunt Miłkowski), „*Ogniem i mieczem*” – powieść z lat dawnych przez Henryka Sienkiewicza, [w:] *Trylogia Henryka Sienkiewicza. Studia, szkice, polemiki*, oprac. T. Jodełka, Warszawa 1962, s. 73-93.
- Jeż T.T., *Przedmowa do I. Kopernicki, Na Vidov dan 1389-1889. Pieśni serbskie*, Kraków 1889.

- Jeż T.T., *Słowo wstępne. Pogląd na powieść historyczną w ogóle*, „Przegląd Tygodniowy Życia Społecznego Literatury i Sztuk Pięknych” 1879, nr 50, s. 603-605; nr 51, s. 618-619.
- Jeż T.T., *W sprawie powieści*, „Świat” 1891, R. 4, nr 6, s. 125-127; nr 7, s. 156-158; nr 8, s. 184; nr 9, s. 209-212.
- Jeż T.T., *Zadania powieści polskiej*, Lwów 1895.
- Kadyjewska A., Korpysz T., Puzynina J., *Chrześcijaństwo w pismach Cypriana Norwida*, Warszawa 2000.
- Kamińska-Szmaj I., *Różnice leksykalne między stylami funkcjonalnymi polszczyzny pisanej. Analiza statystyczna na materiale słownika frekwencyjnego*, Wrocław 1990.
- Karaś H., *Słownictwo dziewiętnastowiecznych „Kronik lwowskich” Jana Lama*, [w:] *Studia nad słownictwem XIX wieku*, red. W. Kupiszewski, t. 1, Warszawa 1992, s. 65-86.
- Karczyńska E., *Struktura społeczna Imperium Osmańskiego. Próba analizy teoretycznej*, [w:] *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji*, red. K. Brzechczyn, M. Ciesielski, E. Karczyńska, Poznań 2013, s. 273-290.
- Karplukówna M., *Język Jana Jurkowskiego*, Wrocław 1967.
- Kawyn-Kurzowa Z., *Język filomatów i filaretów. Przyczynek do dziejów języka polskiego XIX w. Słowotwórstwo i słownictwo*, Wrocław 1963.
- Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, Warszawa 1985.
- Klemensiewicz Z., *Jak charakteryzować język osobniczy*, „Zagadnienia Literackie” 1946, nr 1 (przedruk w: Z. Klemensiewicz, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa 1961).
- Klemensiewicz Z., *Kilka spostrzeżeń językoznawcy o języku poezji Marii Konopnickiej*, „Prace Filologiczne” 1970, s. 337-341.
- Kopeć J., *Język Józefa Lompy*, Wrocław 1965.
- Korpysz T., Puzynina J., *Wolność i niewola w pismach Cypriana Norwida*, Warszawa 1998.
- Kostecka-Sadowa A., *Zapożyczenia tureckie w gwarach polskich*, „Slavia Occidentalis” 2015, nr 72/1, s. 73-104.
- Kowalska D., *Sztuka słowa Mikołaja Reja. Studium stylistycznojęzykowe „Psałterza Dawidowego”*, Łódź 2013.
- Kozłowska A., *Miejsce badań nad idiolektem w obrębie językoznawstwa*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 2015, nr 30, s. 71-83.
- Koźniewski K., T.T. Jeż. „Siewacz”, Warszawa 1949.
- Krzemiński S., *Z burzy dziejowej*, [w:] *Programy i dyskusje literackie okresu pozytywizmu*, oprac. J. Kulczycka-Saloni, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985, s. 549-562.

- Kuraszkiewicz W., *Częstotliwość wyrazów w „Panu Tadeuszu” Adama Mickiewicza i w „Wizerunku” Mikołaja Reja*, [w:] *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 694-714.
- Kuraszkiewicz W., *Obfitość słownictwa w kilku dużych tekstach polskich („Postylla”, „Wizerunek”, „Worek Judaszów”, „Pan Tadeusz”, „Beniowski”, „Lalka”, „Popioły”, „Kwiaty polskie”)*, „*Studia Polonistyczne*” 1973, t. 1, s. 45-63.
- Kuraszkiewicz W., *Opracowanie językowe „Postylli” Reja*, [w:] M. Rej, *Postylla*, cz. 1, Wrocław 1965, s. 19-142.
- Kuraszkiewicz W., *Rzeczowniki w „Wizerunku” M. Reja*, „*Pamiętnik Literacki*” 1969, z. 4, s. 103-136.
- Kuraszkiewicz W., *Statystyczne badanie słownictwa polskich tekstów XVI wieku*, [w:] W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 679-693 (pierwodruk w pracy zbiorowej: *Z polskich studiów slawistycznych. Prace językoznawcze i etnograficzne na IV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Moskwie 1958 roku*, Warszawa 1958, s. 240-257).
- Kuraszkiewicz W., *Szkice o języku Mikołaja Reja*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. 3: *Historia języka*, cz. 1, Warszawa 1960, s. 113-360.
- Kurkowska H., *O języku „Lalki” Prusa*, „*Poradnik Językowy*” 1948, z. 1, s. 2-8.
- Kwoka T., *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*, t. I: *Ród i społeczeństwo*, Kraków 2012; t. II: *Państwo i administracja*, Kraków 2013; t. III: *Wojsko, kościół, świadczenia i własność*, Kraków 2015.
- Kwoka T., *Najazd turecki i jego wpływ na rozwój serbskiego słownictwa społecznego*, „*Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe*” 2010, 7, s. 29-40.
- Lisowski T., *Sola scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań 2010.
- Maciejewski J., *Przedburzowcy. Z problematyki przełomu między romantyzmem a pozytywizmem*, Kraków 1971.
- Majda T., *Nazwy tkanin wschodniego pochodzenia w języku polskim*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” 1986, nr 3, s. 499-503.
- Malinowski J., *Zarys rozwoju powieści historycznej w Polsce do 1939 r.*, [w:] H. Dubowik, J. Konieczny, J. Malinowski, *Polska powieść historyczna. Wybrane zagadnienia z dziejów recepcji i warsztatu twórczego*, Bydgoszcz 1968, s. 7-31.
- Małecki M., *Debiut Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego)*, „*Slavia Occidentalis*” 1971, t. 28/29, s. 131-146.
- Małyżek D., *Idea niepodległościowa w twórczości i działalności Zygmunta Miłkowskiego przed wybuchem powstania styczniowego*, „*Niepodległość i Pamięć*” 2007, 14/1 (25), s. 5-26.
- Mariak L., *Leksyka z zakresu wojskowości w „Trylogii” Henryka Sienkiewicza*, cz. I: *Analiza i interpretacja*, Szczecin 2011.

- Mariak L., *Leksyka z zakresu wojskowości w „Trylogii” Henryka Sienkiewicza*, cz. II: Słownik, Szczecin 2009.
- Maczak T., Sieradzka-Baziur B., Mika D., *O zapożyczeniach turkijskich w języku polskim*, „Roczniki Humanistyczne” 2013, LXI, z. 6, s. 93-107.
- Miodunka W., *Swoistość słownictwa tematycznego*, „Język Polski” 1976, z. 3, s. 180-186.
- Miodunka W., *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, „Zeszyty Naukowe UJ” DLIX. Prace Językoznawcze, z. 67, Kraków 1980.
- Muchliński A., *Źródłosłownik wyrazów, które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich, tudzież mających zobowiązaną analogię co do brzmienia lub znaczenia, z dołączeniem zbioru wyrazów, przeniesionych z Polski do języka tureckiego*, Petersburg 1858.
- Niedziela Z., *Bułgarskie odrodzenie narodowe w powieściach T.T. Jeża*, [w:] *Trzy-naste wieki Bułgarii. Materiały polsko-bułgarskiej sesji naukowej*, Warszawa 28-30 X 1981, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 147-153.
- Niedziela Z., *Zainteresowanie Bułgarią w Polsce w epoce romantyzmu*, [w:] Z. Niedziela, *Slawistyczne studia literackie. Od renesansu do współczesności*, Kraków 1994, s. 61-66.
- Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN, red. A. Markowski, Warszawa 1999.
- O języku Adama Mickiewicza*, red. Z. Klemensiewicz, Wrocław 1959.
- Ognisko: książka zbiorowa wydana dla uczczenia 25-letniej pracy T.T. Jeża*, Warszawa 1882.
- Olszewska M.J., *Bolesne karty z dziejów Ukrainy. „Hryhor serdeczny” Tomasza Teodora Jeża*, „Teka Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych. Oddział PAN W Lublinie. Commission of Polish-Ukrainian Cultural Ties” 2017, t. XII, s. 63-74.
- Olszewska M.J., *Kwestia „rusińska” (ukraińska) w wybranych powieściach Tomasza Teodora Jeża w kontekście literatury kresowej II połowy XIX w.*, [w:] *Polskie życie kulturalno-literackie od 1864 roku na ziemiach obecnej Ukrainy*, red. M. Kufel, Lublin 2017, s. 215-274.
- Olszewska M.J., *Lektura „Handzi Zahornickiej” T.T. Jeża w kontekście jego koncepcji etnicznych*, „Київські полоністичні студії” 2016, t. 27, s. 394-404.
- Orzeszkowa E., *O powieściach T.T. Jeża z rzutem oka na powieść w ogóle. Studium*, „Niwa” 1879, nr 97-101; przedruk w: *Pisma krytycznoliterackie*, oprac. E. Jankowski, Wrocław 1959, s. 133-193.
- Osiewicz M., *Analiza kwantytatywno-porównawcza słownictwa Ksiąg o gospodarstwie Piotra Krescentyna (1549)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2012, t. 19 (39), z. 1, s. 67-92.

- Ossowska D., „Drogowskazy dla życia zbiorowego” Jeża i Świętochowskiego, [w:] *W mazowieckiej przestrzeni kulturowej*, red. B. Dymek, Warszawa 2007, s. 437-448.
- Ossowska D., „Gdy normy wszystkie z zawias wyskoczą”. *Literatura – emigracja – naród w projekcie dla Polski Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego)*, Olsztyn 2008.
- Ossowska D., „Reportaże” Teodora Tomasza Jeża w rosyjskiej recepcji, [w:] *Literatura rosyjska wobec współczesności. Od apoteozy po negację. Materiały z IV Międzynarodowej Konferencji Rusycystycznej*, Nowa Kaletka 19-20 V 1991, *Studia i Materiały Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie*, nr 48, „Filologia Rosyjska”, red. W. Piłat, Olsztyn 1993, s. 87-93.
- Ossowska D., „Strategia pisarska” Zygmunta Miłkowskiego, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego wobec zaborcy. W kręgu nauki i sztuki*, red. N. Kasparek, A. Szmyt, Olsztyn 2009, s. 72-82.
- Ossowska D., *Teodor Tomasz Jeż wobec tzw. sprawy ruskiej (Z polemik z M. Kostomarowem i M. Drahomanowem)*, [w:] *Stosunki kulturowo-literackie polsko-wschodniosłowiańskie*, red. K. Prus, Rzeszów 1995, s. 189-196.
- Ossowska D., *Ważne spotkanie Jeża z Kraszewskim*, „Zeszyty Naukowe WSP w Olsztynie. Prace Filologiczne” 1995, z. 1, s. 61-74.
- Ostrowska M., *Ideologia południowosłowiańskich powieści Jeża*, „Tydzień Kulturalno-Literacki” 1936, nr 29, s. 2.
- Ostrowska M., *Teodor Tomasz Jeż a Słowiańszczyzna południowa*, „Tydzień Kulturalno-Literacki” 1936, nr 13, s. 1.
- Ostrowska M., *T.T. Jeż (Zygmunt Miłkowski). Życie i twórczość*, Kraków 1936.
- Pałucka-Czerniak I., *Stabilność i wariantywność języka protokołów w „Księdze cechu piwowarów krakowskich z lat 1729-1780” w ujęciu genologicznym i pragmatyngwistycznym*, Zielona Góra 2017.
- Papierkowski S.K., *Lud serbski w powieściach T.T. Jeża*, Lublin 1962.
- Piela A., *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*, Katowice 2016.
- Pietrzak M., *Językowe środki kreowania postaci w twórczości historycznej Henryka Sienkiewicza*, Łódź 2004.
- Pihan A., *Studia o języku J.I. Kraszewskiego. Słowotwórstwo i leksyka drugiego okresu twórczości*, Poznań 1991.
- Pihan-Kijasowa A., *Słownictwo z zakresu handlu w prozie Bolesława Prusa (na tle XIX-wiecznej leksyki handlowej)*, *Studia*, Poznań 2012.
- Pisarek W., *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych*, „Pamiętnik Literacki” 1967, z. 2, s. 493-516.
- Pisarkowa K., *Funkcje składniowe polskich zaimków odmiennych*, Wrocław 1969.

- Piotrowicz A., Witaszek-Samborska M., *Słownictwo gwary miejskiej Poznania w ujęciu tematycznym*, Poznań 2018.
- Podhorecka K., *Kilka uwag o bałkańskich powieściach T.T. Jeża*, „Prace Filologiczne” 1994, t. 39, s. 351-354.
- Polski słownik biograficzny, t. XXI/2, z. 89, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 263-268 (hasło opracowane przez S. Kieniewicz i M. Małeckiego).
- Południowa Słowiańszczyzna w literaturze polskiej XIX i XX wieku, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Lublin 2010.
- Programy i dyskusje literackie okresu pozytywizmu, oprac. J. Kulczycka-Saloni, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985.
- Puzynina J., *Słowo Norwida*, Wrocław 1990.
- Rachwałowa M., *Słownictwo tekstów naukowych*, Wrocław 1984.
- Radzimowska K., *Stylistyka w ujęciu statystycznym*, „Poradnik Językowy” 1970, z. 1, s. 29-35.
- Ratajczak W., *Historia polsko-ruska według Teodora Tomasza Jeża*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Seria Literacka, Poznań 2000, t. 7, s. 91-113.
- Ratajczak W., *Pozytywistyczne i nacjonalistyczne idee w twórczości powieściowej oraz programie politycznym Zygmunta Miłkowskiego*, [w:] *Między pozytywizmem a nacjonalizmem. Przemiany kultury polskiej w latach 1886-1918*, red. M. Gloger, Warszawa 2017, s. 183-205.
- Ratajczak W., *Teodor Tomasz Jeż (Zygmunt Miłkowski) i wiek XIX*, Poznań 2006.
- Rokicki C., *Parę uwag o języku Sienkiewicza*, Warszawa 1925.
- Rudnicka-Fira E., *Czasownik w tekście „Opowiadań” Kazimierza Brandysa w ujęciu statystycznym*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego* nr 133, *Prace Językoznawcze* 3, Katowice 1976, s. 117-131.
- Rudnicka-Fira E., *Słownictwo „Dziadów” Adama Mickiewicza w świetle analizy statystycznej (wybór problematyki)*, Katowice 1986.
- Ruszczyńska M., *Południowa Słowiańszczyzna w twórczości Romana Zmorskiego*, [w:] *Południowa Słowiańszczyzna w literaturze polskiej XIX i XX wieku*, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Lublin 2010, s. 55-65.
- Sambor J., *Badania statystyczne nad słownictwem (na materiale „Pana Tadeusza”)*, Wrocław 1969.
- Sambor J., *Język polski w świetle statystyki*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 503-526.
- Sambor J., *Językoznawstwo statystyczne dla pracowników informacji naukowej*, Warszawa 1978.
- Sambor J., *O słownictwie statystycznie rzadkim*, Warszawa 1975.
- Sambor J., *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972.

- Sambor J., *Słownictwo bardzo częste w pięciu stylach współczesnej polszczyzny pisanej*, „Poradnik Językowy” 1974, nr 9, s. 466-475 i nr 10, s. 533-537.
- Skorupa E., *Rycerz, pasterz i męczennik. Bohaterowie pozytywni Tomasza Teodora Jeża w funkcji symboli narodowych*, [w:] *Południowa Słowiańszczyzna w literaturze polskiej XIX i XX wieku*, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Lublin 2010, s. 103-115.
- Skorupka S., *O metodach badań języka autorów*, „Przegląd Humanistyczny” 1973, z. 5, s. 33-45.
- Skubalanka T., *Słownictwo poezji miłosnej J. Słowackiego na tle tradycji*, Toruń 1966.
- Sławkowa E., *Kierunki badań nad słownictwem pisarzy*, [w:] *Język pisarzy, problemy słownictwa*, red. T. Korpysz, A. Kozłowska, t. 3, Warszawa 2011, s. 13-28.
- Sławkowa E., *O różnych sposobach językoznawczej refleksji nad językiem artystycznym*, [w:] *Język pisarzy jako problem lingwistyki*, red. T. Korpysz, A. Kozłowska, t. 2, Warszawa 2009, s. 25-44.
- Słownictwo estetyczne Cypriana Norwida*, red. J. Chojak, Warszawa 1994.
- Słownictwo etyczne Cypriana Norwida*, cz. 1: *Prawda, fałsz, kłamstwo*, red. J. Puzynina, Warszawa 1993.
- Słownictwo pism Stefana Żeromskiego. Tom wstępny*, oprac. K. Handke, Kraków 2002; K. Sobolewska, *Przestrzeń*, t. 2, Kraków 2002; E. Sękowska, *Dom*, t. 3, Kraków 2002; B. Bartnicka, *Świat dźwięków*, t. 4, Kraków 2002; K. Handke, *Świat barw*, t. 5, Kraków 2002; R. Handke, *Walka, wojna, wojskowość*, t. 6, Kraków 2002; H. Sędziak, *Myśl i mowa*, t. 7, Kraków 2002; B. Bartnicka, *Świat doznań zmysłowych (węch, smak, dotyk)*, t. 8, Kraków 2007; S. Cygan, *Świat roślin*, t. 9, Kraków 2007; M.J. Olszewska, *W kręgu meteorologii i astronomii*, t. 10, Kraków 2007; M. Czachorowska, *Topografia*, t. 11, Kraków 2007; K. Sobolewska, *Miasto i wieś*, t. 12, Kraków 2007; K. Handke, R. Handke, *Świat kobiet i świat mężczyzn*, t. 13, Kraków 2007; M. Gabryś, *Niebo i piekło*, t. 14, Kraków 2007; K. Szostak-Król, *Podróże. Podróżowanie*, t. 15, Kraków 2010.
- Słownik języka Adama Mickiewicza*, red. K. Górski, D.S. Hrabec, t. 1-11, Wrocław 1962-1983.
- Słownik języka Cypriana Norwida. Zeszyt próbny*, red. J. Chojak, Warszawa 1988.
- Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I-XI, Warszawa 1958-1969.
- Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. I-III, Warszawa 1978-1981.
- Smochowska-Petrowa W., *Bułgaria w twórczestwie na Z. Miłkowski (Teodor Tomasz Jeż)*, Sofia 1955.
- Smochowska-Petrowa W., *Polskie powieści o bułgarskich walkach wyzwoleniczych drugiej połowy XIX wieku*, „Pamiętnik Słowiański” 1975, t. XV, s. 73-93.
- Smółkowa T., *Słownictwo i fleksja „Lalki” Bolesława Prusa. Badania statystyczne*, Wrocław 1974.

- Stachowski S., *Słowniczek bałkańskich turcyzmów T.T. Jeża*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze” 2000, z. 120 (1241), s. 199-218.
- Stachurski E., *Słownictwo w utworach polskich naturalistów. Badania statystyczne*, Kraków 1989.
- Stachurski E., *Rozwój i zróżnicowanie słownictwa pisarza. Na podstawie prób tekstowych z utworów Adolfa Dygasińskiego*, Kraków 1993.
- Strumph-Wojtkiewicz S., *Burzliwe dzieje T.T. Jeża*, Warszawa 1961.
- Strycharski I., *Słownik do Trylogii*, Lwów-Warszawa-Kraków 1925.
- Subotin S., *Jugosłowiańskie powieści T.T. Jeża*, „Kultura” 1960, nr 11, s. 132-137.
- Subotin S., *Legenda i prawda o powieściach południowosłowiańskich Teodora Tomasa Jeża*, „Pamiętnik Literacki” 1969, LX, z. 2, s. 41-63.
- Subotin S., *Romani Teodora Tomaša Ježa (Zigmunta Milkovskega) o Jugoslovenima*, Belgrad 1966.
- Subotin S., *T.T. Jeż wśród Serbów i Chorwatów*, „Pamiętnik Słowiański” 1958, t. VIII, s. 67-85.
- Szleszyński B., *Przymierzanie kontusza. Henryk Rzewuski i Henryk Sienkiewicz – najwybitniejsi twórcy XIX-wiecznego nurtu sarmackiego*, Warszawa 2007.
- Świąćicka M., *Bułgaria i Bułgar jako kategoria badań językowo-kulturowych*, „Język Polski” XCIX, 2019, z. 1, s. 38-51.
- Teleżyńska E., *Nazwy barw w twórczości Cypriana Norwida*, Warszawa 1994.
- Tokarski R., *Pola znaczeniowe i ramy interpretacyjne – dwa spojrzenia na język*, „LingVaria” 2006, nr 1, s. 35-46.
- Tokarski R., *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 343-370.
- Tokarski R., *Struktura pola znaczeniowego*, Warszawa 1984.
- Trypućko J., *Epitety złoty i srebrny w poezjach Konopnickiej*, Warszawa 1960.
- Trypućko J., *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. 1-2, Uppsala 1955, 1957.
- Trzynadłowski J., *Problemy genologiczne powieści historycznej*, [w:] *Problemy polskiej powieści historycznej po 1939 roku*, red. J. Konieczny, Bydgoszcz 1987, s. 5-25.
- Turska H., *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej*, Wilno 1930.
- Urbańczyk S., *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. 3: *Historia języka polskiego*, red. M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa 1960, s. 425-453.

- Uździcka M., *Studium kształtowania się kompetencji językowej agronoma. Analiza genologiczna, pragmatyczna i leksykalna „Wykładów” Władysława Majewskiego z lat 1848-1850*, Zielona Góra 2010.
- Walczak B., *Badania w zakresie historii języka polskiego (próba syntezy)*, [w:] *Językoznawstwo w Polsce. Kierunki badań i perspektywy rozwoju. Materiały z sesji jubileuszowej Komitetu Językoznawstwa PAN*, red. M. Grochowski, Warszawa 2012, s. 99-113.
- Walczak B., *Jeszcze raz: polski kresowy dialekt literacki?*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, red. J. Rieger, t. X, Warszawa 2001, s. 319-324.
- Walczak B., *O języku „Krzyżaków” Henryka Sienkiewicza*, [w:] *Polska powieść historyczna XX wieku*, red. L. Ludorowski, Lublin 1990, s. 87-104.
- Walczak B., *Powieść XIX i XX wieku – obraz języka doby nowopolskiej*, „Polonistyka” 1989, R. 42, nr 9, s. 664-673.
- Walczak B., *Powieść XIX i XX wieku – zwierciadło przemian językowych doby nowopolskiej*, [w:] *Polska powieść XIX i XX wieku. Interpretacje – analizy – konteksty*, red. L. Ludorowski, t. II, Lublin 1993, s. 145-155.
- Walczak B., *Sienkiewicz w dziejach języka polskiego*, [w:] *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, red. J. Brzeziński, Zielona Góra 1988, s. 129-139.
- Wilkoń A., *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza. Studia nad tekstem*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze” 1976, z. 50.
- Wojtak M., *Pragmatyczne aspekty analiz stylistycznych tekstów użytkowych*, [w:] *Stylistyka a pragmatyka*, red. B. Witosz, Katowice 2001, s. 38-47.
- Woronczak J., *On an attempt to generalize Mandelbrot's distribution*, [w:] *To honor Roman Jacobson. Essays on the occasion of his seventieth birthday*, Mouton-The Hague-Paris 1967, s. 2254-2268.
- Wyka K., *Słowa-klucze*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 1962, t. V, z. 2, s. 5-34.
- Zaleski J., *Język Aleksandra Fredry*, cz. 1: Fonetyka, cz. 2: Fleksja, składnia, słowotwórstwo, słownictwo, Wrocław 1969, 1975.
- Zarębina M., *Najczęstsze wyrazy polszczyzny mówionej*, „Język Polski” 1971, z. 5, s. 336-347.
- Zarębina M., *Próba statystycznej analizy słownictwa polszczyzny mówionej (synteza danych liczbowych)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1985.
- Zdziechowski M., *Zygmunt Miłkowski a idea słowiańska w Polsce*, Piotrogród 1915.
- Zeller I., *Obraz Południowej Słowiańszczyzny w publikacjach prasowych Teodora Tomasza Jeża. Od szkicu etnograficznego do formy reportażowej*, [w:] *Południowa Słowiańszczyzna w literaturze polskiej XIX i XX wieku*, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Lublin 2010, s. 117-129.

- Zembaty-Michalakowa M., *Wewnętrzne zróżnicowanie języka osobniczego w zależności od form wypowiedzi (na przykładzie poezji i prozy Tadeusza Nowaka)*, [w:] *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, red. J. Brzeziński, Zielona Góra 1988, s. 177-198.
- Zgółkowa H., *Ilościowa charakterystyka słownictwa współczesnej polszczyzny. Wybrane zagadnienia*, Poznań 1987.
- Zygzak, *Sylwetki literackie. Teodor Tomasz Jeż*, „Echo” 1877, nr 235, s. 1-2.
- Żuraszek-Ryś, *Dialogi w „Narzeczonej harambaszy” T.T. Jeża – spontaniczność czy schematyzm*, [w:] *Zielonogórskie seminaria językoznawcze 2016: Zachowanie językowe – spontaniczność i automatyzm*, red. M. Hawrysz, M. Uździcka, A. Wojciechowska, Zielona Góra 2017, s. 311-322.
- Żuraszek-Ryś I., *Spory o dydaktyzm i sposoby jego wyrażania w polskich dziewiętnastowiecznych powieściach historycznych (zarys problematyki)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica: Codziennosc w mistrzowskim opracowaniu. W 100. rocznicę śmierci Henryka Sienkiewicza”, Łódź 2016, s. 253-262.

Summary

Between originality and convention. On the Lexis of Balkan Novels by Teodor Tomasz Jeż

This present paper is the result of reflection on the lexical layer of the Balkan novels by Teodor Tomasz Jeż, separated from a group of twelve works consisting of artistic texts with similar themes and belonging to the same genre, thus representing similar linguistic-stylistic patterns: *Szandor Kowacz*, *Asan*, *Uskoki*, *Narzeczona harambaszy*, *Dachijszczyzna*, *Zarnica*, *Słowiański hercog*, *Rotułowicze*, *Lat temu dwieście*, *W zaraniu*, *Miłość w opałach* and *Rycerz chrześcijański*.

The abundance of works left behind by the writer convinced us to wonder, what kind of vocabulary he used in the examined texts, whether there are noticeable transformations in its use in subsequent works, and whether it is possible to determine the author's preferences in its selection. Capturing the stability and variability of the vocabulary of T.T. Jeż's novels, in the light of the general characteristics of the collection and individual works, was possible using statistical lexical research and the linguistic field method.

The work essentially consists of three parts. The first one presents the material background of the work and its methodological characteristics, as well as information needed to understand the issue discussed in this thesis. It is impossible to analyze the linguistic structure of the text without at least sketching general cultural references. Therefore, the author's biography is presented, taking into account the circumstances that influenced the creation of the analyzed novels, i.e. the writer's personal

experiences while traveling in the Balkans. Attention was also paid to its place in the tradition of the Polish historical novel and its contribution to the development of the genre. The last fragment of the first part is devoted to Oriental and South Slavic themes present in T.T. Jeż's creative achievements other than fiction.

The second part consists of analyzes of the lexis from individual South Slavic novels from a contrasting perspective. Based on the data obtained based on quantitative characteristics, it was found that the *Szandor Kowacz* work, which begins the cycle of South Slavic novels, is characterized in many respects (dictionary size, including percentage; average frequency of entries; quantitative richness and originality of vocabulary) with better parameters than those texts compared with his. It is also characterized by a significant number of rare lexemes. These results are justified by the development of T.T. Jeż's writing skills, as well as the theme of the novel. Due to the fact that this is T.T. Jeż's first work with a Balkan theme (despite some doubts related to it), the writer's work on this text was not subject to such text-creating, automatic operations as in the case of subsequent novels.

The research also showed (the size of the dictionary, the quantitative richness of vocabulary, text concentration) that the *W zaraniu* work is characterized by low vocabulary richness and less diversity of lexis in relation to the compared texts. This novel is also characterized by a higher percentage of verbs than nouns in the text and the highest saturation of pronouns among the analyzed texts. The obtained results therefore indicate that this piece is of a stronger dialogue than the others.

Moreover, it was noticed that most of the analyzed novels (8 out of 12) fall within the concentration limits typical of written texts. However, the high value of this index indicates that these works are similar to spoken language texts, confirming the story-telling nature of their author. The story-telling nature of T.T. Jeż's utterances is also evidenced by the formulaic use of numerals (the use of the numeral one in the sense of 'certain', typical of spoken texts).

The last fragment of the second part concerned the comparison of the results achieved with the data obtained by S. Borawski in the field

of letters. This comparison was intended to demonstrate whether the lexis of T.T. Jeż used for artistic purposes is the same as the vocabulary used in private correspondence, or maybe it differs from it, to what extent it constitutes the cross-genre center of the writer's idiolect, and to what extent it is conditioned by the adopted genre pattern. Despite the differences observed (differences in the use of explicit vocabulary, especially adjectives, adverbs, nouns and verbs, resulting from the different nature of the utterances), it could be noticed that the vocabulary used by Jeż for artistic purposes did not differ much from the vocabulary used in private correspondence between the writer and Julian Łukaszewski. This should probably be explained by the fact that both genres concern the written variety. Moreover, in the case of fiction, only the most common vocabulary was examined, i.e. the category characterized by high repetition of vocabulary.

The third part was devoted to the characteristics of selected lexical groups: existential lexis and Turkishisms. The analysis showed that when writing subsequent novels, T.T. Jeż not only used a specific vocabulary, but also modified it, introducing new lexical units. In each of the novels we will find hapax legomenon. The following languages are most saturated with very rare vocabulary: *Rycerz chrześcijański*, *Asan* and *Dachij-szczyzna*. In the case of the first work, this is motivated by its length, and in the case of the remaining two: by a specific topic (*Asan* is a kind of manifesto in which the author's beliefs about the soon-to-be uprising are articulated) and by specific linguistic stylistic choices (*Dachij-szczyzna* is considered one of the best works in T.T. Jeż's oeuvre).

The paper concludes with a bibliography, which includes: a list of primary sources – the analyzed novels by T.T. Jeż, list of literature, list of tables and contents.

Spis tabel

Tabela 1. Zestawienie informacji o podstawie badawczej publikacji z uwzględnieniem chronologii powstawania poszczególnych powieści	46
Tabela 2. Wielkość słowników powieści bałkańskich T.T. Jeża	94
Tabela 3. Wielkość słowników powieści bałkańskich T.T. Jeża (uszeregowanie według długości tekstu)	95
Tabela 4. Wskaźnik relacji słownika do długości tekstu	97
Tabela 5. Wskaźnik relacji słownika do długości tekstu (uszeregowanie według długości tekstu)	98
Tabela 6. Wskaźniki ilościowego bogactwa słownictwa analizowanych powieści	99
Tabela 7. Wskaźniki ilościowego bogactwa słownictwa analizowanych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)	100
Tabela 8. Wartości wskaźników dla innych utworów	101
Tabela 9. Średnia częstość hasła	103
Tabela 10. Średnia częstość hasła (uszeregowanie według długości tekstu)	103
Tabela 11. Średnia częstość hasła dla innych utworów	104
Tabela 12. Zestawienie hapaks legomenów, dislegomenów, trislegomenów z poszczególnych powieści	105
Tabela 13. Zestawienie hapaks legomenów, dislegomenów, trislegomenów z poszczególnych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)	105
Tabela 14. Wskaźnik I_{oryg} Guirauda dla poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża	108

Tabela 15. Wskaźnik I_{oryg} Guirauda dla poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża (uszeregowanie według długości tekstu)	108
Tabela 16. Wskaźnik I_{oryg} Guirauda dla innych utworów	108
Tabela 17. Wskaźnik stereotypowości słownictwa dla poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża	110
Tabela 18. Wskaźnik stereotypowości słownictwa dla poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża (uszeregowanie według długości tekstu)	110
Tabela 19. Wskaźnik stereotypowości słownictwa dla innych utworów	110
Tabela 20. Procent pokrycia tekstu przez kolejne hasła	113
Tabela 21. Procent pokrycia tekstu przez kolejne hasła (uszeregowanie według długości tekstu)	114
Tabela 22. Wskaźniki I_{konc} według Mistríka i Sambor dla analizowanych powieści	116
Tabela 23. Wskaźniki I_{konc} według Mistríka i Sambor dla analizowanych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)	116
Tabela 24. Udział leksemów (rzadkich i częstych) w słownikach poszczególnych powieści	119
Tabela 25. Udział leksemów (rzadkich i częstych) w słownikach poszczególnych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)	119
Tabela 26. Udział słowoform (rzadkich i częstych) w tekstach poszczególnych powieści	120
Tabela 27. Udział słowoform (rzadkich i częstych) w tekstach poszczególnych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)	120
Tabela 28. Udział leksemów (bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych) w słownikach poszczególnych powieści	123
Tabela 29. Udział leksemów (bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych) w słownikach poszczególnych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)	124
Tabela 30. Udział słowoform (bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych) w tekstach poszczególnych powieści	125
Tabela 31. Udział słowoform (bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych) w tekstach poszczególnych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)	126

Tabela 32. Wyrazy odznaczające się najwyższą frekwencją w poszczególnych powieściach	129
Tabela 33. Słownictwo pełnoznaczone w tekście i słowniku poszczególnych powieści (uszeregowanie według kolejności powstania)	133
Tabela 34. Słownictwo pełnoznaczone w tekście i słowniku poszczególnych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)	134
Tabela 35. Udział części mowy w słownikach poszczególnych powieści (uszeregowanie według kolejności powstania)	135
Tabela 36. Udział części mowy w słownikach poszczególnych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)	135
Tabela 37. Udział części mowy w tekstach poszczególnych powieści (uszeregowanie według kolejności powstania)	136
Tabela 38. Udział części mowy w tekstach poszczególnych powieści (uszeregowanie według długości tekstu)	136
Tabela 39. Liczba rzeczowników bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych w słownikach poszczególnych powieści	139
Tabela 40. Rzeczowniki o najwyższej frekwencji w poszczególnych powieściach bałkańskich T.T. Jeża (do 15. pozycji na liście rangowej)	145
Tabela 41. Dwadzieścia rzeczowników odznaczających się najwyższą frekwencją we wszystkich powieściach bałkańskich T.T. Jeża ...	149
Tabela 42. Liczba czasowników bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych w słownikach poszczególnych powieści	178
Tabela 43. Czasowniki o najwyższej frekwencji w powieściach bałkańskich T.T. Jeża (do 15. pozycji na liście rangowej)	180
Tabela 44. Dwadzieścia czasowników odznaczających się najwyższą frekwencją we wszystkich powieściach bałkańskich T.T. Jeża ...	182
Tabela 45. Liczba przymiotników bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych w słownikach poszczególnych powieści	200
Tabela 46. Przymiotniki o najwyższej frekwencji w poszczególnych powieściach bałkańskich T.T. Jeża (do 15. pozycji na liście rangowej)	203
Tabela 47. Dwadzieścia przymiotników odznaczających się najwyższą frekwencją we wszystkich powieściach bałkańskich T.T. Jeża	204

Tabela 48. Liczba przysłówków bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych w słownikach poszczególnych powieści	218
Tabela 49. Przysłówki bardzo częste z poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża	220
Tabela 50. Dwadzieścia przysłówków odznaczających się najwyższą frekwencją we wszystkich powieściach bałkańskich T.T. Jeża ...	223
Tabela 51. Liczba zaimków bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych w słownikach poszczególnych powieści	229
Tabela 52. Zaimki bardzo częste z poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża	230
Tabela 53. Liczba liczebników bardzo rzadkich, rzadkich, częstych i bardzo częstych w słownikach poszczególnych powieści	233
Tabela 54. Liczebniki bardzo częste z poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża	234
Tabela 55. Zestawienie przymków z poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża	237
Tabela 56. Zestawienie spójników z poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża	241
Tabela 57. Zestawienie partykuł z poszczególnych powieści bałkańskich T.T. Jeża	244
Tabela 58. Zestawienie rzeczowników	250
Tabela 59. Zestawienie czasowników	254
Tabela 60. Zestawienie przymiotników	258
Tabela 61. Zestawienie przysłówków	262
Tabela 62. Zestawienie zaimków	265
Tabela 63. Zestawienie liczebników	267
Tabela 64. Zestawienie przymków	268
Tabela 65. Zestawienie spójników	269
Tabela 66. Zestawienie partykuł	270
Tabela 67. Leksem <i>czas</i>	275
Tabela 68. Leksem <i>człowiek</i>	280
Tabela 69. Leksem <i>osoba</i>	285
Tabela 70. Leksem <i>jeden</i>	289
Tabela 71. Leksem <i>życie</i>	293
Tabela 72. Leksem <i>żyć</i>	298

Tabela 73. Określenia jednostek podziału terytorialnego	309
Tabela 74. Określenia panujących	310
Tabela 75. Określenia przedstawicieli tureckiej administracji i członków wyższych warstw społecznych	312
Tabela 76. Określenia członków niższych i średnich warstw społecznych ...	318
Tabela 77. Nazwy nadań, wynagrodzeń, a także danin i zobowiązań wobec państwa	322
Tabela 78. Określenia funkcji i stopni wojskowych	324
Tabela 79. Nazwy jednostek wojskowych	330
Tabela 80. Nazwy broni, środków walki i uzbrojenia ochronnego	332
Tabela 81. Inne określenia związane z wojskowością	334
Tabela 82. Określenia religii mahometańskiej i Boga	335
Tabela 83. Nazwy duchownych, zakonników, teologów	337
Tabela 84. Nazwy świąt religijnych	338
Tabela 85. Inne określenia związane ze sferą religijną	339
Tabela 86. Nazwy czapek i okryć głowy	343
Tabela 87. Nazwy obuwia i okryć nóg	344
Tabela 88. Nazwy odzieży wierzchniej i jej elementów	345
Tabela 89. Nazwy akcesoriów	347
Tabela 90. Nazwy obejścia i części domu	348
Tabela 91. Nazwy wyposażenia wewnątrz oraz akcesoriów używanych w gospodarstwie domowym	350
Tabela 92. Określenia osób wywodzące się z nazw pokrewieństwa	352
Tabela 93. Nazwy potraw i napojów	354
Tabela 94. Określenia miasta oraz mniejszych jednostek terytorialnych ...	357
Tabela 95. Nazwy części miasta	358
Tabela 96. Nazwy budowli i ich części	360
Tabela 97. Określenia koni, maści końskich oraz akcesoriów dla konia	362
Tabela 98. Leksyka nazywająca i opisująca formy obyczajowe	364
Tabela 99. Nazwy tkanin	366

Spis treści

Wykaz skrótów	5
Przedmowa	7
Część I	
Wstęp	11
1. Cele badawcze	11
2. Stan badań nad językiem pisarzy	12
3. Stan badań nad twórczością T.T. Jeża	18
4. Zaplecze metodologiczne	26
5. Podstawa materiałowa rozprawy	33
6. Zasady opracowania materiału	50
7. Sylwetka autora i recepcja jego twórczości	53
8. Powieść historyczna T.T. Jeża i jej znaczenie dla kształtowania się tradycji polskiej powieści historycznej	64
9. Południowa Słowiańszczyzna i Orient w twórczości T.T. Jeża	82
Część II	
Charakterystyka kwantytatywna leksyki powieści bałkańskich T.T. Jeża	93
1. Bogactwo leksykalne badanych tekstów	94
1.1. Wielkość słownika	94
1.2. Wskaźnik ilościowego bogactwa słownictwa	98
1.3. Średnia częstość hasła	102
1.4. Wskaźnik oryginalności słownictwa	104
1.5. Wskaźnik stereotypowości słownictwa	109
2. Koncentracja tekstu	112
3. Klasy częstości badanej leksyki	117

4. Leksyka pełnoznaczna analizowanych powieści	131
4.1. Rzeczowniki	138
4.1.1. Rzeczowniki bardzo częste	138
4.1.2. Rzeczowniki bardzo rzadkie	148
4.2. Czasowniki	177
4.2.1. Czasowniki bardzo częste	179
4.2.2. Czasowniki bardzo rzadkie	181
4.3. Przymiotniki	199
4.3.1. Przymiotniki bardzo częste	199
4.3.2. Przymiotniki bardzo rzadkie	205
4.4. Przysłówki	217
4.4.1. Przysłówki bardzo częste	217
4.4.2. Przysłówki bardzo rzadkie	224
4.5. Zaimki	227
4.5.1. Zaimki bardzo częste	228
4.5.2. Zaimki bardzo rzadkie	231
4.6. Liczebniki	232
4.6.1. Liczebniki bardzo częste	232
4.6.2. Liczebniki bardzo rzadkie	235
5. Leksyka niepełnoznaczna analizowanych powieści	236
5.1. Przyimki	236
5.2. Spójniki	240
5.3. Partykuły	243
6. Analiza porównawcza leksyki powieści bałkańskich T.T. Jeża ze słownictwem listów prywatnych pisarza	243

Część III

Charakterystyka semantyczna wybranych grup słownictwa 273

1. Leksyka egzystencjalna	274
1.1. Czas	274
1.2. Człowiek	279
1.3. Osoba	284
1.4. Jeden	288
1.5. Życie	292
1.6. Życ	297

2. Turczyzmy	305
2.1. Słownictwo związane z organizacją administracji państwowej	307
2.1.1. Określenia jednostek podziału terytorialnego	307
2.1.2. Określenia panujących	310
2.1.3. Określenia przedstawicieli tureckiej administracji i członków wyższych warstw społecznych	311
2.1.4. Określenia członków niższych i średnich warstw społecznych	317
2.1.5. Nazwy nadań, wynagrodzeń, a także danin i zobowiązań wobec państwa	321
2.2. Słownictwo związane ze sferą wojskowości	324
2.2.1. Określenia funkcji i stopni wojskowych	324
2.2.2. Nazwy jednostek wojskowych	330
2.2.3. Nazwy broni, środków walki i uzbrojenia ochronnego	331
2.2.4. Inne określenia związane z wojskowością	333
2.3. Słownictwo religijne	335
2.3.1. Określenia religii mahometańskiej i Boga	335
2.3.2. Nazwy duchownych, zakonników, teologów	336
2.3.3. Nazwy świąt religijnych	338
2.3.4. Inne określenia związane ze sferą religijną	339
2.4. Nazwy ubrań	342
2.4.1. Nazwy ogólne odzieży	342
2.4.2. Nazwy czapek i okryć głowy	342
2.4.3. Nazwy obuwia i okryć nóg	343
2.4.4. Nazwy odzieży wierzchniej i jej elementów	344
2.4.5. Nazwy spodni	346
2.4.6. Nazwy akcesoriów	347
2.5. Nazwy dotyczące domu, stosunków pokrewieństwa	348
2.5.1. Nazwy obejścia i części domu	348
2.5.2. Nazwy wyposażenia wnętrza oraz akcesoriów używanych w gospodarstwie domowym	349
2.5.3. Określenia osób wywodzące się z nazw pokrewieństwa	352

2.6. Nazwy potraw i napojów	353
2.7. Słownictwo związane z organizacją miasta oraz mniejszych jednostek terytorialnych	357
2.7.1. Nazwy części miasta	358
2.7.2. Nazwy budowli i ich części	360
2.8. Określenia koni, maści końskich oraz akcesoriów dla konia	362
2.9. Leksyka nazywająca i opisująca formy obyczajowe	364
2.10. Nazwy tkanin	366
Zakończenie	373
Bibliografia	381
Wykaz źródeł podstawowych – analizowanych powieści T.T. Jeża	381
Wykaz literatury	381
Summary	
Between originality and convention.	
On the Lexis of Balkan Novels by Teodor Tomasz Jeż	395
Spis tabel	399

Przystępując do oceny recenzowanej pracy, trzeba na wstępie pochwalić decyzję Autorki o wyborze podstawy materiałowej dla Jej naukowych rozważań. Pani Doktor przedmiotem analiz uczyniła bowiem powieściopisarską twórczość Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego), pisarza znanego i cieszącego się za życia dużą poczytnością, jednak pozostającego dotąd w cieniu zainteresowań językoznawców. Co prawda powstało kilka prac poświęconych spuściźnie literackiej tego autora, m.in. studium Witolda Doroszewskiego (*Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku*), monografia Stanisława Borawskiego poświęcona językowi listów Zygmunta Miłkowskiego do Juliana Łukaszeńskiego, czy choćby opracowany przez S. Stachowskiego *Słowniczek bałkańskich turcymów T.T. Jeża*, obejmujący analizę turcymów oraz glos tureckich w powieściach bałkańskich pisarza, jednak koncentrowały się one bądź na innej grupie tekstów (listy), bądź w centrum analiz stawiały zazwyczaj inne zjawiska językowe (m.in. słotwórcze), tak więc oceniana rozprawa ma na celu wypełnienie luki badawczej w zakresie poznania idiolektu pisarza.

Przeprowadzone badania bazują na bogatym, kompletnym oraz jednorodnym genetycznie oraz tematycznie materiale. Nie budzi zastrzeżeń dobór podstawy materiałowej, którą stanowią powieści bałkańskie T.T. Jeża, powstałe w ciągu 30 lat — między 1859 a 1889 rokiem. Jest to zbiór dwunastu utworów (*Szandor Kowacz, Asan, Uskoki, Narzeczona harambaszy, Dachijszczyzna, Zarnica, Stowiański herceg, Rotułowicze, Lat temu dwieście, W zaraniu, Miłość w opałach i Rycerz chrześcijański*), wykazujących szereg podobieństw: genologicznych, stylistycznych i tematycznych, a więc stanowiących doskonały, bo jednorodny przedmiot analiz porównawczych.

[Z recenzji wydawniczej dr hab. Danuty Kowalskiej, prof. UŁ]

ISBN 978-83-7842-568-7